

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚУМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

МАРИО ВАРГАС ЛЬОСА. Паломино Молерони ким ўлдирди? *Қисса* 3
УЧҚУН НАЗАРОВ. Муҳлат. *Роман* 75

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

КАМОЛ ХЎЖАНДИЙ. Ўзингдан ўзга йўқ дастгир 68

НАЗМ ДАФТАРИДАН

АЗИМ СУЮН. Сиз менинг юрагим, сиз менинг ўзим 119

ПУБЛИЦИСТИКА

БОРИС ИОФФЕ. Водород бомбасининг сири 125

АДАБИЙ ТАНҚИД

СОЛОМОН ВОЛКОВ. Салтанат найранглари 135

Октябр 2000

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ФУЛОМ КАРИМОВ. Тил воситан робитан оламиёндур 156
БОТИРБЕК ҲАСАН. Қадимги китоблар ҳаётидан 159

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ГЕРБЕРТ Р.ЛОТМАН. Ротшильдлар — банкирлар қироллари 164

ЖАҲОН КУЛАДИ

АЛ ЖАҲИЗ. Хасислар китоби 199

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Амир Файзулла
Асрор Мўминов
Абдуҳамид Пардаев
(масъул котиб)
Ортиқбой Абдуллаев

Жамоатчилик кенгаши:

Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Жўра Йўлдошев
Абдулла Орипов
Жавлон Умарбеков
Рустам Шоғуломов
Тўлапберган Қаипберганов
Саидахорр Фуломов

Жаҳон адабиёти, 10. 2000

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот кўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Р.ИНОҒОМОВ
Рассом М.КАРПУЗАС
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Г.АҲМЕДОВА, Д.САПАРОВА

Теришга берилди 02.10.2000 й. Босишга рухсат этилди 28.11.2000 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Жами 1600 нусха. К-8367 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Mushtariy-BFS» хусусий фирмаси компютерида теришиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат Матбуот кўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2000 й.

Марио Варгас ЛЬОСА

Паломино Молерони ким ўлдирди?

Қисса

1

— **О**ббо қаншарингдан тешилгурлар-ей, — деди эхонаси чиқиб Литума, — роса дабдаласини чиқаришибди-ку.

Сершоҳ дарахтнинг учли булоғига осиб қўйилган ўсмир жасади шунақанги дабдала қилиб ташланган эдики, у кўпроқ латга қўғирчоққа ёки ҳайит кунни ёқилади-ган тулупга ўхшарди. Қотиллар чинакамига қутуриб кетишганди: улар танани қийма-қийма қилиб тилиб, қулоқ ва бурунни кесиб ташлашган, бадандаги лахта-лахта қотган қон остидан ҳамон қип-қизил қон сизар, кесилган жароҳат ва куйик излари кўзга чалинарди. Сигарета босишибди, дилидан ўтказди Литума. Бу ҳам етмагандай, шўрлик йигитчани дудламоқчи ҳам бўлишибди. Ўлдирилган йигит ҳали жуда ёш, қорачадан келган, нозиккина, суякдор бўлиб, эгнидаги яланғават қўйлаги тилка-пора қилиб ташланганди. Тим қора ялтироқ жингалак сочлари узра пашшалар айланарди. Тошлоқ адирда юрган эчкилар қуруқ новдаларни чимдийди. “Ҳозир эчкилар мурданинг оёғини кемиришга тушади”, — тўсатдан Литуманинг хаёлидан шу гап ўтди. Унинг кўнгли яна беҳузур бўлди.

— Уни ким бу аҳволга солди? — гудранди у.

— Мен қаёқдан билай? — жавоб берди чўпон. — Мени бунга аралаштирма. Қайтанга хабар берганимга раҳмат десанг-чи.

— Ҳеч ким сени бу ишга аралашгин деяётгани йўқ. Фақат дунёда шундай ёвузлар борлигига ақлим бовар қилмаяпти.

Ҳа, бугун эрталаб эчкиларини шу ерга ҳайдаб келган чўпон бу манзарани кўриб, донг қотиб қолди, бироқ дарров ўзини ўнглади-да, эчкиларни ташлаб, полицияга хабар бериш учун Таларага учди. Чўпонга балли — Таларагача тез юрилса нақ бир соатлик йўл. Литума терга ботган чўпон эшикдан бош суқиб, ҳансираганча шундай деганини эслади:

**Амир ФАЙЗУЛЛА ва
Назира ЖҲРАЕВА
таржимаси**

Марио Варгас Льюса 1936 йилда туғилган. Перулик. Лотин Америкасининг йирик насрнависларидан бири. Унинг исми Габриель Маркес, Хулио Кортасар, Карлос Фуэнтес, Мигель Отеро Сильва каби сўз усталари номлари билан бир қаторда тилга олинади. “Йўлбошчилар” номли ҳикоялар тўпламидан иборат илк китоби 1958 йилда чиққан. Иккинчи китоби “Шаҳар ва итлар” (1963) романи бўлиб, у Испанияда нашр этилган ва “Бреве кутубхонаси” мукофотига сазовор бўлган. Шундан сўнг турли йилларда бу истеъдодли ёзувчининг “Яшил уй”, “Капитан Пантелейман ва савобли хизматлар ротаси”, “Хулия хола”, “Охират уруши”, “Майтанинг тарихи” каби қатор асарлари дунё юзини кўрди. Рамуло Гальегос номидаги Халқаро мукофот совриндори.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

— Анави ерда, Лобитос йўлида кимнидир сўйиб кетишибди! Хоҳласангиз бошлаб борай, кўрсатаман, фақат тезроқ бўлинг. Эчкиларимни қаровсиз қолдирганман, тагин ўғирлаб кетишмасин.

Бахтига, эчкиларига ҳеч ким тегмабди: ўша жойга етиб боришгач, мудҳиш воқеадан эти жимирлаб кетган Литума, чўпоннинг эчкиларини санаб бўлиб енгил нафас олганча “Бари шу ерда” деганини эшитди.

— Ё алҳазар! — деб юборди Литуманинг ортида турган такси ҳайдовчи. — Нималар бўляпти ўзи, а?

Гарчи йўлда чўпон мурдани қай аҳволда кўрганини ҳикоя қилиб берган бўлсада, бировнинг оғзидан эшитиш бошқаю, кўз билан кўрган бошқа, боз устига қўланса ҳиднинг димоққа урилишини айт. Ҳиддан унинг боши айланди, бунга ажабланмаса ҳам бўлади: жазирама қуёш тошни эритиб, мияни қайнатгудек эди. Мурда ирий бошлаганди.

— Уни сиртмоқдан чиқаришга ёрдамлашиб юбор, — илтимос қилди Литума.

Такси ҳайдовчи чўқиниб қўйди ва ерга тупурди.

— Ана омаду мана омад, — минғирлади у, — “форд”имнинг нимага асқотишини олдиндан билганимда ҳечам сотиб олмаган бўлардим. Лейтенант икковингиз фақат мен бечорани билиб олгансизлар.

Дон Херонимо Таларада ягона такси ҳайдовчиси бўлиб, унинг эски, ҳапқат қора машинаси “Интернэшнл петролеум компани” биноси жойлашган ва у ерда хизмат қиладиган америкаликлар яшайдиган тақиқланган зонага кириш ҳуқуқига эга эди. Ҳар гал воқеа содир бўлган жойга маҳаллий полиция ихтиёридаги ягона нақлиёт — отда ёки велосипедда бориш мумкин бўлмаганда, лейтенант Сильва ва Литума унинг хизматидан фойдаланишарди. Гарчи лейтенант унга бензин ва кира ҳақини тўласада, ҳар доим такси ҳайдовчи нолиб минғирлар ва сизларнинг дастингиздан мўмай даромаддан қуруқ қоляпман, дерди.

— Тўхта, тўхта, дон Херонимо! — деди тўсатдан Литума жасадни энди кўтармоқчи бўлишганда. — Терговчи келмагунча унга тегиб бўлмайди.

— Бошқача айтганда, яна бир карра шаҳарга тушиб чиқар эканман-да? — хирқироқ товушда сўради такси ҳайдовчи. — Айтиб қўяй: терговчингиз бориш-келиш ҳақини тўлаб қўйсин, бўлмаса олиб келмайман!

У кафтини ҳавода сермаб қўйди, бироқ шу он кўзининг пахтаси чиқиб, мурдага тикилиб қолди.

— Ие, мен уни танийман-ку, — деб юборди сўнг.

— Хўш, ким бу?

— Авиабазога янги келган солдат! Ҳа, ўша! Янглишмасам, асли Пиурадан. Зап овози бор эди унинг.

2

— Зап овози бор эди? Бу ўша мен сенга айтган йигит бўлса керак, — деди Моно.

— Ҳа, худди ўша, — бош ирғади Литума. — Бизлар текширдик. Ўша. Уни Паломино Молеро дейишарди, Кастилия кўчасида турарди. Лекин бу билан унинг кимлиги ва нима учун ўлдирилганини аниқлаб бўлмайди-да.

Сухбат овозлари спорт залидан унча узоқ бўлмаган чоққина тунги қаҳвахонадан келмоқда эди. Ишқибозларнинг қичқириви ушбу пайтда бокс бўйича мусобақа бошланганидан дарак берарди. Бугун дам олиш куни бўлганидан Литума нефть компаниясининг юк машинасида Пиурага келганда, ярим тунда шу машинада орта, Таларага қайтишни мўлжаллаб қўйганди. Пиурага келар экан, Литума ўгай акалари Хосе ва Моно Леонлар ҳамда Гальинасер маҳалласидан эски қадрдони Хосефино билан кўришмасдан кетмасди. Литуманинг ўзи ва ака-ука Леонлар Гальинасер билан азалдан рақобатлашиб келган. Мангачерия маҳалласида дунёга келишган. Бироқ тўртгала эрқакни бир-бирига боғлаб турган дўстлик маҳаллалараро адоватдан устун келган эди. Литума, ака-ука Леонлар ва Хосефино бир-бирларисиз яшай олишмасди, ўзларини “енгилмас” деб атаган бу иттифоқ аъзолари ўз мадҳиясига ҳам эга эди.

— Бу ишни очиб ташла, Литума, сени генерал қилиб кўтаришади, — деди истеҳзо аралаш Моно.

— Ҳа, очиб ташлашга бир уриниб кўр-чи: ҳеч ким, ҳеч нарса билмайди, ҳеч ким ҳеч нарса кўргани йўқ. Ҳаммадан ҳам ёмон томони шундаки, ҳокимиятдан ҳеч кимни ҳамкор қилишга ҳожат йўқ.

— Дарвоқе, бизнинг Таларада ўзинг бошлиқ эмасмидинг? — ҳайрон бўлди Хосефино.

— Биз лейтенант Сильва билан қонун вакилларимиз, бизга эса авиабаза қўмондонлиги ҳамкорлик кўрсатиши керак: ўлдирилган одам ҳарбий хизматчи-ку ахир. Ҳарбий ҳаво кучларидан бўлса ёрдам кутишимиз бефойда. — Литума кўпикни пуфлади-да, оғзини тимсоҳдай катта очиб, пивони паққос уриб юборди. — Нақ қаншарига тушириш керак ҳаммасининг! Агар бу шўрликдан нима қолганини кўрганнингизда эди, капалагингиз учиб кетарди. Қизларга илакишишни ҳам бутунлай унутардингиз. Менинг шундан бошқа ҳеч нимани ўйламай қўйганим сабабини ҳам англаган бўлардингиз.

— Айтмасанг ҳам тушундик, Литума, — деди Хосефино, — ҳаммасини англадик: Бўлди, энди бас қил, миямизни ҳам ачитиб ташладинг.

— Хизматинг бекорга кетмайди, — деди Хосе. — Полицияда андак одамгарчиликдан чиқиб қолдинг, мана, гап қаерда, Литума. Ёки бу нарса сенга умуман тўғри келмайди: ҳақиқий полициячининг юраги тош бўлиши керак, пайти келганда ўз онасини ҳам аямаслиги керак. Сен бўлсанг, ўлгудай кўнгилчан, раҳмдилсан, сал нарсага йиғлаб юборасан.

— Бўлганим шу, нима қилай, — ночор иқрор бўлди Литума. — Бу йигитчани ҳеч унутолмайман. Ҳатто тушларимга кириб чиқади. Шўрликнинг бор-йўқ бисотини нақ тиззасигача чўзишибди, устига-устак эзиб, мажақлашибди.

— Ҳа! Тўғри! Миямизни ачитиб ташладинг! — илиб кетди Хосефино. — Лейтенант Сильва тўғрисида гапирсанг-чи. Бақалоқ хоним билан ишлари қалай кетяпти?

— Ҳеч юришмаяпти. Унутгунча умри ҳам етмаса керак, — хўрсиниб деди Литума.

Хосе ўрнидан турди.

— Ҳозирча кино кўриб турмаймизми? Тунгача ёрилиб ўласан, одам. “Варьедадес” да қанақадир Мексика фильми кетяпти, Росина Кинтана ўйнаган. Кетдик. Бошлиқ бизни меҳмон қилади.

— Пул йўқ, — деди Литума. — Ҳатто пивога ҳам етмайди. Кейин берсам бўладими, Чунгита. Ўзимдан оласан.

— Эркалигингни ойингга қил, — пештахта ортидан беканинг дағдағаси эшитилди.

— Бошқача жавобни кутмаган ҳам эдим. Қўрқма, тўлайман. Шунчаки ҳазиллашдим-да.

— Ҳазилингни бориб ойингга қил дедим-ку, — вишиллади Чунга.

— Иккию ноль Чунга фойдасига! — қичқирди Моно.

— Жаҳлинг чиқмасин, хонимча, — деди Литума. — Ма, ол. Онамга бошқа тил теккизма — у қачонлардан бери Симбилада абадий уйқуда ётибди.

Чунга — баланд бўйли, бадқовоқ ва нечага кирганини билиб бўлмайдиган хотин — чаққонлик билан пулни шипириб олди-да, қайта санаб чиқди ва полициячи ака-ука Леонлар ҳамда Хосефино эшик томон йўл олишгач, қайтимни пештахта устига ташлади.

— Бир нарсани сендан сўрамоқчи бўлиб юрардим, Чунгита, — унга томон ўгирилиб деди Хосефино. — Нега шу пайтгача бундай одобинг учун биров шарақлатиб шиша билан бошингга солиб қолмадийкин-а?

— Жудаям қизиқувчансан-да, — унга қарашни ҳам эп кўрмай жавоб берди хотин.

— Майли, хафа бўлма, солиб қолишади, ахир, шунчалик мулойимсанки...

— Ишқилиб ўзингнинг бошингга солиб қолишмаса бўлгани, — эснади хотин, яна пештахта ортига қайтаркан. Пештахта дегани бу қатор турган бочкалар устидан ташлаб қўйилган тахтадан иборат эди.

Тўрт “енгилмас баҳодир” қумда судралганча катта йўлгача юриб борди, клуб

ёнидан ўтди-да, Грау ҳайкали томон йўл олди. Тун сокин бўлиб, осмонда юлдузлар чарақларди. Аллақандай хушбўй таом ва эчки териси, қандайдир қовурилган нарсанинг ҳиди димоққа уриларди. Паломино Молеронинг абжағи чиққан жасадини ҳеч кўз олдида кетказа олмаётган Литума ўзига-ўзи, полицияга ишга кириб чакки қилдиммикан, “полвонларча” дориломон ҳаётдан воз кечиб, хатога йўл қўймадиммикан, дея саволлар берарди. Йўқ, хатога йўл қўймаган. Гарчи бўзчининг моксисидай қатнаб кунни ўтса ҳам, қорни тўқ, усти бут, келажакка дадил боқа олади-ку. Хосе, Мано ва Хосефино ҳуштак чалиб хиргойи қилар, у эса болеросининг мафтункор оҳангини тасаввур этишга ҳаракат қиларди. Кўпчиликнинг гапига қараганда бу борада у ажойиб санъатга эга бўлиб, бошқалар унинг олдида ип эшолмасди. Кинотеатр эшиги олдида Литума шериклари билан хайрлашаркан, бугун юк машинаси Таларага одатдагидан эртароқ қайтиши керак, кечикишидан қўрқаман, деб баҳона қилди. Шериклари ундан қайтиб бермаслик ҳисобига пул ундирмоқчи бўлишди-ю, бироқ Литума уларнинг барча умидларини пучга чиқарди.

Армас майдони бурчагида шоир Хоакин Рамосни кўриб қолди — у кўзига моннокль қўйганича, оҳу деб атайдиган эчкининг бўйнидан кучоқлаб олганди. Майдон бамисоли байрамдагидек одамлар билан гавжум эди. Ҳеч кимга эътибор қилмасдан Литума худди ёр висолига ошиқаётгандек жадал одимлар билан эски кўприкни кесиб ўтди ва Кастилия кўчасига чиқди. Улар пивоҳўрлик қилаётгандаёқ бир фикр мясида чарх ураётганди. Борди-ю, аёл уйда бўлмаса-чи? Ёки ҳамма нарса унга бахтсизликдан нишона бериб турган бу шаҳарни тарк этишга ва бошқа бирон жойга кўчиб ўтишга қарор қилган бўлса-чи?

Бироқ аёл маккажўхори сўтасини арчиганча уй олдидаги курсидада ўтирарди — афтидан кечки салқин ҳавода нафас олгани чиққан бўлса керак... Гувалак уйнинг эшиги очик эди, керосин чироқ ғарибона жиҳозларни ёритиб турарди: титилган похол курси, стол, афтидан буфет бўлиб хизмат қилувчи жавон. Деворда рангли фотосуврат осийлик. “Паломино”, — дилидан ўтказди Литума.

— Салом бердик, — деди у яқин бориб. Оёқяланг, эгнига эрталаб полиция маҳкамасида кўргани қора кўйлак кийган аёл паст овозда алик олди ва Литумага қаради, бироқ уни танимади. Сал нарида гингшиб, акиллаб озғин кўппаклар изғирди. Аллақадёқдандир гитара овози келарди.

— Сиз билан икки оғиз гаплашиб олишимга изн бергайсизми, донья Асунта? — ўта одоб билан сўради Литума. — Мен ўғлингиз Паломино ҳақида гаплашмоқчийдим.

Нимқоронғиликда аёлнинг серажин юзи, шишган қовоқлари остидан шубҳали боқаётган кўзлари аранг кўринарди. Унинг кўзи ҳар доим шунақамикан ё сўнгги кунларда муттасил йиғлайверишди шишиб кетганмикан?

— Танимаяпсизми? Мен Литумаман, Талара полициясидан. Биз лейтенант Сильва иккалаамиз сиздан кўрсатмалар олгандик. Эсингиздами?

Аёл нимадир деб минғирлади ва чўқиниб қўйди. Литума унинг базўр оёққа турганини ва маккажўхорилик ликобча билан курсичани кўтариб, уй томон йўналганини кўрди. У аёлга эргашиди, остонадан ҳатлаб, фуражкани бошидан олди. Ўлдирилган йигитнинг киндик қони тўкилган уйга кириб келганини ўйлаб, юраги ҳаприқиб кетди, эзилди. Литума бу ерга юқоридагиларнинг буйруғи билан эмас, ўз дил амри билан келганди, шунинг учун бировдан гина қила олмасди.

— Топдингизми уни? — сўради аёл. Унинг овози худди Таларадаги сўроқ пайтидагидек титрар ва узук-юлуқ чиқарди. Аёл стулга чўқди, Литуманинг унга савол назари билан қараб турганини кўриб, овозини кўтариб деди:

— Ўғлимнинг гитарасини сўраяпман. Топдингизми?

— Ҳозирча йўқ, — жавоб берди Литума; сўроқ пайтида лейтенантнинг саволларига йиғлай-йиғлай жавоб қайтараётди, аёл марҳум ўғлининг гитарасини астойдил талаб қилганини эслади. Бироқ аёл кетгандан кейин бу нарса иккаласининг ҳам хотирасидан кўтарилиб кетганди. — Сиз ташвиш қилманг. Уни албатта топамиз, мен ўз қўлим билан сизга олиб келиб бераман.

Аёл шайтонни ҳайдамоқчи бўлгандек яна чўқинди. “Мен унинг ярасига туз сепдим”, — кўнглидан ўтказди Литума.

— У гитарасини шу ерда қолдирмоқчи бўлувди, мен “олиб кет, олиб кет” деб,

қўймадим. Шу ерда тура турсин, бўш вақтимда, рухсат беришганида келиб чаларман деганди. Мен бўлсам: “Ола кет ўзинг билан, болажоним, сенга ҳамроҳ бўлади, зерикканингда чалиб, дилингни ёзасан, яши кўрган нарсанг ёнингда тургани маъқул, Паломино”, дебман. Шўрлик болажоним!

Аёл хўнграб йиглаб юборди. Литума, келиб онанинг ярасини янгиладим дея афсус қилди. Хижолат ичида бошини қашлаганча ўзининг эҳтиётсизлигини тузатишга ҳаракат қилиб, тасалли оҳангида бир-икки сўз айтган бўлди ва стулга ўтирди. Ҳа, фотосуратдаги йигит Паломинонинг ўзи эди. Литума унинг чўзинчоқ озгин юзига, сочини дид билан тараган, оқ костюм кийган, кўкрагига исирикли тумор таққан, ўнг қўлида шам, чап қўлида дуо китобчаси тутган ўсмирга узоқ тикилиб қолди. Суратчи ўсмирнинг юз ва лабларини қизилга бўяганди. Чуваккина йипитчанинг кўзларида ғайриоддий учқун акс этарди — гўё рўпарангда Исо пайгамбарнинг болалик чоғи намоён бўлаётгандек.

— Уша пайтлардаёқ кўшиқни зўр айтарди, — деди донья Асунта суратга ишора қилиб. — Роҳиб Гарсия черков хорига фақат уни чақирарди. Одамлар ибодатнинг ўртасидаёқ қарсақ чалиб юборишарди.

— Ҳа, ҳамма унинг овози ноёб эди деяпти, — қувватлади уни Литума. — Ким билсин, балки ундан ҳақиқий санъаткор чиқармиди — радиога кўшиқлар айтармиди, бутун дунё бўйлаб кезармиди. Ҳамма шунақа дейди. Шундай истеъдоди борларни армияга олиш керак эмас ўзи.

— Паломино умуман армияга борадиган эмасди, — деди донья Асунта. — У озод этилганди.

Литума онанинг кўзига қараб қўйди, у эса яна чўқинди-да, йиглаб юборди. Литума унинг пиқ-пиқ йиғлаганини эшитиб тураркан, кўзи чироқ атрофида гингиллаб айланиб учиб юрган ва ўзини иссиқ шишага келиб ураётган чивинларда эди. “Оббо жонидан тўйганлар-ей, — ўйлади Литума, — минг қилса ҳам ҳашарот-да, оловга ташланади-я...”

— Фолчи хотин агар гитара топилса, қотил ҳам қўлга тушади деди, — йиглаб туриб сўзлади донья Асунта. — Гитарани олган одам ўлдирган боламни. Уйингга ўт тушгур қотиллар!

Литума бош ирғаб қўйди. Унинг чеккиси келди, бироқ ғамбода аёл олдида чекиши ноқулай эди.

— Нима, Паломино ҳарбий хизматдан озод этилган дейсизми? — журъатсизгина сўради у.

— Шундай қонун бор экан: ёлғиз ўғилни армияга олишмас экан. Мен беваманку. Паломинонинг битта ўзи қолганди: иккита каттасини ерга топширганман.

— Демак, қонунни бузишган, — Литума ҳали она учун бу кўргулик ҳам камлигини ўйлаб, яна қашиниб қўйди. Демак, уни ҳарбий хизматга чақириб мумкин эмасди. Тирик бўлганида армияга олишмасди.

Юбкасининг бари билан ёшини артганча донья Асунта бошини сараклатди. Узоқдан ҳамон гитара овози келарди ва ўз ўйларининг қанчалик бемаънилигини англаган ҳолда у, “бу шубҳасиз Паломино Молеро, қоронғида дарё бўйида ойма тикилиб ўтириб, гитара чалаяпти”, деб ўйлади.

— Уни ҳеч ким армияга олгани йўқ, — базўр овоз чиқариб деди Асунта. — Ҳеч ким мажбур қилгани йўқ. У ўзи кетди, ўз хоҳиши билан. Авиацияда хизмат қилиш нияти бор эди. Аслида ажалини қидириб борган экан армияга.

Литума чурқ этмай аёлга тикилди. Донья Асунта паст бўйли бўлганидан оёқлари ерга базўр тегиб турарди.

— Автобуга ўтирди-да, Таларага, базага кетди, авиацияда хизмат қиламан, деди. Ўзига-ўзи қилди, шўрлик кўзичоғим, ўзи ажалини қидириб борди. Ўзи! Ҳа, ўзи! Нега бу ҳақда лейтенантга айтмадингиз ўшанда? — сўради Литума.

— Сўраса айтаманми? Нимани сўраган бўлса, шуни айтдим.

Тўғри: Унга Паломинонинг душманлари бормиди, унга битта-яримтаси дўқ қилмаганмиди, биров билан уришиб ё ўчакишиб қолмаганмиди, ё ҳеч кимдан қасдпасд оламан деб юрмаганмиди, сизга авиабазадан қочиб кетаман деб айтмаганмиди, каби кўнлаб саволларни беришганди. Барча саволларга аёл: “Йўқ, ҳеч ким, ҳеч қачон” дея босиқ овозда жавоб қайтарди. Лейтенант чиндан ҳам ундан Паломино ўзи эҳтиёри билан кетганмиди ёки чақирилганмиди деб сўрамаганди.

— Бундан чиқди, у ҳарбий бўлишни ўзи хоҳлаган экан-да? — ажабланди Литума. Энди Паломино у тасаввур қилган гитарали болага мутлақо ўхшамай қолганди.

— Ўзимнинг ҳам сира ақлим етмайди! — йиғлаб юборди яна донья Асунта. — Нега шундай қилдинг, болам? Сендан учувчи чиқармиди?! Таларада нима бор эди? Самолётлар қулаб тушаяпти, оймнинг кечаси ҳам, кундузи ҳам тинчи бўлмасин дедингми? Бир оғиз айтмай-нетмай кетишга қандай кўнглинг борди? “Агар олдин айтганимда, мени қўйиб юбормасдингиз” дединг. Нима зарур эди сенга, Паломино?” “Мен Таларада яшашим керак, ойижон. Бу мен учун жудаям муҳим. Ҳаёт масаласи бу, айлажон”.

“Ўлим масаласи деса тўғрироқ бўларди”, — ўйлади Литума.

— Қизиқ, сеньора, нега у Таларага боришга бунчалик интиларди?

— Энди мен буни ҳеч қачон билолмасам керак, — тўртинчи ё бешинчи марта чўқинди она. — Буни менга ҳеч айтгиси келмасди, бу сирни ўзи билан қабрга олиб кетди. Эҳ, Паломино болагинам! Мени кимга ташлаб кетдинг?!

Ола эчки эшикдан бошини суқди ва катта-катта мунгли кўзлари билан аёлга тикилди. Кимдир ипни тортган эди, эчкининг боши ғойиб бўлди.

— Эҳтимол, у ўз қилмишидан жуда тез ва қаттиқ пушаймон қилган, — овоз чиқариб мушоҳада қила бошлади Литума. — Эҳтимол, у армияда текин нон йўқлигини тушунган. Қизлар ҳам солдатнинг бўйнига осилавермайди. Хизмат ҳазилакам бўлмаслигини англаб қолган. Охирида армиядан қочмоқчи бўлган. Бунисини мен ҳам бир оз тушунаман. Лекин, уни нима учун ўлдиришди? Тағин мана бундай аҳволга солишган...

Йигит овозини баралла қўйиб гапирётган бўлишига қарамай донья Асунтанинг қўлоғига ҳеч нарса кирмаётганди: ким билсин, Пиурадан қочиб қолиш учун у армияга ёллангандир, шу боисдан ҳам бу ҳаёт масаласи бўлгандир? Кимдир унинг жонига қасд қиламан деб қўрқитган-у, Паломино эса авиабазада бехатар бўламан деб ўйлаган. Бироқ казармадаги қийинчиликларга бардош беролмаган, қочишга аҳд қилган, унинг жонига қасд қилган одам ёки одамлар ноҳос дуч келиб қолишган-да, ўлдиришган. Лекин, она сути оғзидан кетмаган болага нима учун бу қадар ёвузлик қилишган? Тўғри, кўплар бахтсиз севги азобини унутиш учун армияга ёлланишади. Балки бу ерда ҳам шундай бўлгандир: қандайдир қиз Паломинонинг бошини айлантирган, кейин севгисини рад этган ёки хиёнат қилган, аламига чидолмай йигит иложи борича узоқроқ жойга кетишга қарор қилган. Қасққа? Таларага! Таларага бориш учун нима қилиш керак? Авиабазага ёлланиш керак! Буларнинг барчаси Литумага ҳам мутлақо мумкиндек, ҳам мутлақо жумбоқдек туюлди. У боши қотганча яна асабий бўйнини қашиди.

— Сиз бу ерга нега келдингиз? — тўсатдан тик қараб сўради донья Асунта.

Литума тарадудланди. Дарвоқе, нега келди у? Ҳеч нимага, шунчаки бекорчиликдан, ахмоқона қизиқиш туфайли.

— Биласизми, сеньора, менга калаванинг учини топиб берарсиз, деб ўйлагандим, — бидирлаб деди у.

Аёл унга совуқ боқди. “Алдаётганимни тушуниб турибди”, — ўйлади Литума.

— Сиз мени маҳкамада уч соат ушлаб турдингиз, сўрайвериб-суриштиравериб ҳол-жонимга қўймадингиз, — эшитилар-эшитилмас гапирди аёл. — Сизга тағин нима керак? Тағин нима истайсиз? Ё ўғлимни ким ўлдирганини биледи деб ўйлайсизми?

— Қўрқманг, сеньора, — деди Литума. — Мен кетаман, сизни ортиқ безовта қилмайман. Раҳмат сизга. Бирон гап бўлса сизга хабар қиламиз.

У ўрнидан турди-да, “хайрли тун” деб қўйди ва донья Асунтага қўл бермасдан чиқиб кетди — қўли ҳавода муаллақ осилиб қолишидан қўрқди. Фуражкасини бос-тириб кийиб олди. Кастилиянинг тупроқли йўлидан бир неча қадам юргач, чарақлаб турган юлдузларга қаради-ю, кўнгли таскин топгандай бўлди. Гитара овози тинганди, фақат бола-бақраларнинг шовқини эшитиларди, улар ўйнашяптими ё муштлашишяптими, билиб бўлмасди. Эшик олдида ўтирган хотин-халажлар овози ва итларнинг ҳургани қўлоққа чалинарди. “Менга нима бўлди ўзи? — ўйлади Литума. — Нега жим туролмайдиган бўлиб қолдим? Бечора Паломино. Менинг ҳам омадим чопмади-чопмади. Токи оламда шундай ёвузлар борлигидан дарак топ-

магунимча беғам-бепарво яшаб юраверган эканман”. Энди марҳум йигит Литумага қўй оғзидан чўп олмаган, мусичадек беозор бир гўдакдек туюлмоқда эди.

У Пиуранинг икки қирғоғини туташтириб турувчи эски кўприкка яқинлашди. Ундан ўтиб, шаҳарга қайтиш ўрнига, “Рио-бар” эшигини очди. Томоғи қақраб кетганди. “Рио-бар” бўм-бўш эди.

Литума курсига ўтирар-ўтирмас бар хўжайини Мойсес пайдо бўлди. У шу қадар шалпангқулоқ эдики, уни “тепса тебранмас” деб ҳам чақирарди.

— Либосда сени танимабман, — деди у Литуманинг олдида бир стакан шарбат қўя туриб. — Худди карнавалдагидек яسانيб олибсан ўзиям. “Ботирлар” қани?

— Кинога кетишди. — Литума стаканни ютоқиб бўшатди. — Мен эса тезда Таларага қайтишим керак.

— Шўрлик Паломинонинг ишлари ҳам хўп ишлар бўлди-да, — Мойсес унга бир қути сигарета узатди. — Уни бичиб ташлаганлари ростми?

— Ҳе, йўқ, бичиб қўя қолганларида майли эди-я... — қошини чимириб деди Литума. Аллақачон ҳамманинг қулоғига бориб етибди-да, ҳатто Мойсес ҳам буни масҳарага олиб гапира бошлабди. — Бичишгани йўқ, аммо ёмон дабдаласини чиқаришибди.

— Тушунарли. — Мойсес улкан жондорнинг қанотига ўхшаш қулоғини динг қилди. Унинг бурни ҳам нақ томошақовоқдай келарди, бақбақаси бўлса олдинга шишиб чиққанди. Худо ҳам яратиб қўяверар экан-да одам деб.

— Сен бу йигитчани билармидинг? — сўради Литума.

— Ўзинг-чи? Наҳотки билмасанг? Унинг жазманлари кўп бўларди — у байрамларда ҳам, мотам маросимларида ҳам, Грау клубида ҳам кўшиқ айтарди. Овози худди Лео Маринага ўхшарди, худо ҳаққи ундан кам эмасди! Ҳойнаҳой ўзинг ҳам эшитгандирсан уни, Литума.

— Ҳамма менга шундай дейди. Хосефинонинг гапига қараганда Паломино Чунганинг қаҳвахонасида қўшиқ айтганда мен ҳам бўлган эканман. Ўлай агар, эсимда йўқ.

У кўзини юмди-да, стол устига шишалар териб қўйилган, кўзларни ачиштирувчи тутун бурқсиган, шароб ҳидига ва гитаранинг бир маромдаги тинғир-тинғирини босиб кегувчи мастона қийқириқлар янграган, бир-бирдан фарқ қилмайдиган кечаларни хотирасидан ўтказга бошлади. Бу ўсмирнинг жарангдор, ёқимли, рақсга тушишга, аёллардан бўса олишга, уларнинг қулоғига назокатли қочирим сўзини шипишишга ундовчи қувноқ овозини эслармикан? Йўқ, Литума уни эсполмади. Хосефино янглишди. Ўша кечада у бўлмаган, Паломино Молеронинг қўшиғини ҳеч қачон эшитмаган.

— Қотилларни топишгандир? — сўради Мойсес тутунни оғиз ва бурнидан баравар чиқараркан.

— Ҳозирча йўқ. Сен у билан ошнаmidинг?

— Қаёқда. Бу ерга кириб турарди, шарбат ичарди. Суҳбатлашардик, албатта, лекин унақа ошначилигимиз йўқ эди.

— Айт-чи, у қанақа эди? Қувноқми? Гапдонми? Ёки ичимдагини топмиди?

— У кам гапирарди, тортинчоқроқ эди. Биласанми, шоиртабиат эди, хаёли еттинчи осмонда бўларди доим. Уни армияга чақириб бекор қилишибди, ҳарбий интизом унга мутлақо тўғри келмасди.

— Ўзи у армияга олинмайдиганлардан экан, — деди Литума шарбатнинг сўнги қатрасини симирааркан. — Ўз ихтиёри билан кетибди. Нега бундай қилганини онаси ҳам билмайди. Мен ҳам ҳайронман.

— Балки, бахтсиз севги туфайлидир? — ўзича тусмоллаб деди Мойсес ва яна қулоқлари диккайди.

— Шундай ҳам дейлик, — маъқуллади Литума. — Лекин барибир уни ким ва нима учун ўлдирганини тушуниб бўлмапти-да.

Эшикда янги мижозлар кўринди ва Мойсес уларга пешвоз чиқди. Литума вақтни ўтказмай юк машинасини қидириб топиши ва уйга кетиши керак эди, бироқ бирданига бўшашиб, ўтириб қолди. Унинг кўзи олдида Паломинонинг бадавлат Пиура маҳалласига кириб келаётгани, гитарани қандай созлаётгани, нимқоронғилик ичида балконлар тагида келин ва маъшукаларнинг саф тортиб туришгани, уларни бу ерга ҳайратдан тонг қолдириш учун олиб келган куёв ва ошиқ йигит-

лар тўдаси, ишқий қўшиқлар учун унинг жарақ-жарақ пул олаётгани намоян бўлди. Бу гитарани сотиб олиш учун у эҳтимол, неча ойлар қириб-қиртишлаб пул йиққан бўлса керак. Бироқ нима учун Пиурадан кетиш ҳаётий масалага айланди экан?

— Эсладим, — тўсатдан қулоқларини диккайтириб деди Мойсес.

— Нимани эсладинг?

— Паломино кимнидир севиб қолган. У менга бир нима деяётувди. “Телбаларча севиб қолдим”, яна алламбалолар. Ҳа-ҳа, у шундай деяётганди.

— Эрли хотинни севиб қолган эканми?

— Билмадим, Литума. Балки эрли хотинни севиб қолган, ё бўлмаса биронта роҳибаними. Унисиям, бунисиям бўлиши мумкин-ку. Эсимда, мен ундан: “Ҳой ҳофиз, нега бунча ғамгинсан”, деб сўраганимда, у менга: “Севиб қолганман, Мойсес, лекин бундан ҳеч нима чиқмайди”, деганди. Менимча, армияга ҳам шунинг учун кетган.

— Йўқ, лекин нега энди “ҳеч нима чиқмайди” деганди? Кимни севиб қолган экан, эслайсанми?

Мойсес бошини чайқади ва қулоқлари беихтиёр диккайди.

— Йўқ, фақат яширинча учрашиб туришларини, кечкурунлари узоқдан туриб, ишқий қўшиқлар куйлашини айтганди.

— Шундайми, — деди Литума, — рашкчи эр у билан ҳисоб-китоб қилиб кўяман деб дўқ ургани учун Паломино Пиурадан қорасини ўчирган. Энди унинг севган аёли кимлигини ва нима учун “ҳеч нима чиқмаслигини” аниқлаш керак. Ҳеч бўлмаганда бир нарса тушунарли бўлди-ку: Паломинонинг ёвузларча ўлдирилиши рашк оқибати экан.

— Ўша соҳибжамол аэропорт яқинида туришини ҳам биламан. Балки бу хабар ҳам сенга асқотар? — қўшиб қўйди Мойсес.

— Ростданми?

— Ҳа. Бир куни у бу ерга келганди, худди сенинг жойингда ўтирганди. Менинг бир ошнам Чиклайога кетаётувди, Паломино эса ундан мени аэропортга ташлаб ўтолмайсизми, деб илтимос қилди. “Аэропортда сенга пишириб қўйибдим, хофиз?” дедим. “Бир қизга атаб қўшиқ айтмоқчиман”, деди. Демак, қиз ўша атрофда турарди.

— Лекин у ерда қум билан дарахтзордан бошқа ҳеч вақо йўқ-ку.

— Мияни ишлатсанг-чи, Литума, — деди яна қулоқларини диккайтириб Мойсес. — Ўйла, қидир.

— Тўғри айтасан, — бошини қашиди Литума. — Сал нарида авиабаза билан учувчилар уйи бор-ку.

3

— Учувчилар уйи? — қайта сўради лейтенант Сильва. — Бу энди бошқа гап. Энди бу манжалақи бизни бекорчи хўжалар деб бўпти.

Қайта сўрашга сўради-ю, бироқ Литума лейтенант унинг гапларини маъқуллаётган ва авиабаза командири билан айтишиб қолгани ҳақида сўзлаётган бўлса-да, бутун фикри-зикри, жон-гани билан бир мақсадга — ўз ошхонасида супурги билан ивирсийдиган донья Адрианани бир зумга ҳам назаридан қочирмасликка уринаётганини билиб турарди. Аёлнинг чаққон ва эпчил ҳаракатларидан гоҳо кўйлагининг этаги сурилиб, бақувват сонлари очилиб кетар, хокандозни олгани энгашганда ҳарир батист кўйлагининг ўмизидан ҳеч нарса билан боғланмаган дўмбоқ сийналари кўзга яққол ташланарди. Унинг ҳар бир ҳаракатини кўзатиб турган лейтенантнинг кўзлари ҳирс билан ёнарди. Донья Адриана бошлигини нимаси билан мафтун этаётганига Литуманинг ҳеч ақли етмасди. Лейтенант еш, оқ юзли, маллага мойил мўйловли йигит бўлиб, қора кўзойнагини деярли ҳар доим тақиб юрар ва ҳар қандай таларалик қизнинг қалбини забт этишга қодир эди. Агар у шунга хоҳласа. Литума у хоҳламасди: уни фақат донья Адриана ошифта қилганди. Унинг ўзи Литумага иқрор бўлиб айтганди: “Ўзи беўхшов бўлса ҳам, шу бақалок хотин мени бутунлай ўзига ром этган”. Литуманинг бутунлай боши қотганди. Донья Адриана лейтенантга она қатори эди, силлиқ қилиб таралган сочларига

аллақачон оқ оралаган, бундан ташқари у чинданам ўта семиз эди, энига ҳам, бўйига ҳам баб-баравар. Эри, балиқчи Матиас, кечаси денгизга чиқар, кундузи уйкуни урарди. Улар ошхона ёнидаги чоққина хонада туришарди. Болалари катта бўлиб, ота-оналаридан бўлак бўлиб кетишган, иккала ўгли ҳам нефть компаниясида ишларди.

— Кўзингизга қаранг, сеньор лейтенант. Ҳеч бўлмаса кўзойнак тақиб олсангиз бўларди.

— Кундан-кунга очилиб кетаяпти, — аёлдан кўзини олмай шивирларди у ва номсиз бармоғига таққан олтин узугини таранг ҳарбий шимнинг тиззасига ишқаб кўярди. — Қандай сир-синаоти борлигини билмадим-у, аммо кун сайин очилиб кетаяпти-да.

Такси ҳайдовчини пойлаб полициячилар эчки сути ичишди, оппоқ ёғли пишлоқли бутерброд тамадди қилишди. Полковник Миндро уларни саккиз яримда етиб боришини тайинлади. Ерга бўйра тўшалган, қамишдан тикланган ғарибгина ишхона бўм-бўш эди. Девордаги токчаларга шишалар, тунука банкалар териб қўйилган, шалоқ стуллар қаққайиб турарди. Оз сонли меҳмонларга донья Адриана бурчакдаги примусда овқат пиширарди. Эшик ўрнида хизмат қилувчи девордаги ёриқдан ҳозир Матиас донг қотиб ухлаб ётган кулба кўриниб турарди.

— Эҳ донья Адриана, супуриш билан овора бўлиб ҳозир лейтенантимиз сизни қандай таъриф тавсиф қилганини эшитмадингиз-да, — деди ширин жилмайиб Литума. Супургини бир четга қўйиб, сонларини лорсиллатганча ошхона соҳибаси уларга яқинлашди. — Сирасини айтганда, Таларада сиздан бошқа пичоққа илинадигани йўқ ҳисоби.

— Мен кўнглимда борини айтдим, — жавоб берди лейтенант Сильва ўзини учар кўрсатиб. — Бунинг устига ҳақиқатан ҳам шундай-да. Донья Адриананинг ўзи буни яхши билади.

— Лейтенантингизга айтинг, катта оиланинг онасига тилёғламалик қилгунча бошқа бирон фойдалироқ иш қилсин. — Донья Адриана уҳ тортганча пештахта ёнидаги скамейкачага чўкди. — Айтинг унга, тўғригина юрган аёлнинг бошини айлантормасин-да, шўрлик Паломинонинг қотилларини қидирсин.

— Агар уларни топсам-чи? — Лейтенант ибосизларча тилини чапиллатиб қўйди. — Мукофоти қанақа бўлади? Кечаси муродимни ҳосил қиласизми? Бир оғиз сўзингиз — мен уларни оёғингиз тагига келтириб ташлайман!

“Оббо шоввоз-ей, ҳали аёл хўп деди-ю”, — ўйлади Литума. Лейтенантнинг ҳазиллари унга наша қилмоқда эди, бироқ тўсатдан ўлган йигит эсига тушди-ю, кулгисидан асар ҳам қолмади. Агар мана бу пасткаш полковник уларга ёрдам беришга рози бўлса-ку, хакирдан қил суғургандек осон битарди-я, ўша газандаларни кўз очиб-юмгунча топган бўларди. Лекин полковник Миндро фақат ўзи ҳақида ўйлайди. Нега у ёрдам беришдан бош тортди? Чунки учувчилар ўзларини олий даражадаги зотлар ҳисоблашади — бундайлар ўзларини осмонда билишади. Полициячиларни улар ўлгудек ёмон кўришади ва қора чақага олишмайди.

— Қўйворинг мени, бўлмаса Матиасни уйғотаман! Уят борми ўзи сизда! — қичқириб юборди шу топ донья Адриана, чунки у “Инки” пачкасини узатаётганда лейтенант унинг билагидан ушлаб олган эди. — Бориб ўзингизнинг хизматкор чўрингизни ушланг, покдоман аёлга ёпишманг!

Лейтенант уни қўйиб юборди ва сигаретани олди, донья Адриана эса жавраганича у ердан узоқлашди. Доим шунақа: лов эгиб ёнади-ю, дилида хурсанд бўлади. “Буларнинг ҳаммаси бир гўр — суяқоёқ”, — маъюс ўйлади Литума.

— Қачон қарасанг қотилликдан гапиришади, — деди донья Адриана. — Таларада туғилиб катта бўлдим, лекин бунақа ёвузликни энди кўришим. Бизда ўлдирсалар ҳам ҳалол жангда ўлдиришади, ҳудо буюрганидек яккама-якка чиқиб. Лекин одам баласини бу қадар хор қилишларини ҳеч қачон кўрмаганман. Сизлар бўлсангиз ялпайиб ўтирибсизлар, уят эмасми?

— Биз ялпайиб ўтирганимиз йўқ, онахон, — жавоб берди лейтенант Сильва. — Ахир полковник Миндро бизга ёрдам беришдан бўйин товляпти, Паломинонинг дўстларидан сўрашга рухсат бермаяпти. Ахир улар ул-бул нарсани билишади-ку. Унинг айби билан қўлимиздан ҳеч нарса келмаяпти. Лекин эртами-кечми сир очилади.

— Онасига қийин бўлди, — хўрсиниб деди донья Адриана: — Эҳ, бу полковник Миндрони худо кўтарсин! Ўлгудай калондимог, бурнига хода етмайди, кўчада қизи билан қўлтиқлашиб юрганини бир кўрсангиз эди. Салом берсанг алик олмайди. Рим папасини ҳам бир тийинга олмайди! Қизи отасидан ўтаман дейди. Малика ўзича!

Соат саккизлар бўлишига қарамай қуёш аямай қиздирарди. Унинг ўтли нурлари қамиш девор тирқишларидан ёриб кириб, кулбани ҳар томондан олов исканжасига олган, ҳавода губор ўйнаб, чивин ғинғиллайди. Кўчада одам сийрак. Литуманинг қулоғига ҳатто тўлқинларнинг босиқ шовқини келиб урилмоқда эди. Денгиз яқин бўлганидан унинг шўртанг эпкинни жазирамани бир қадар кесар эди, ҳолбуки бу ерда, Таларада денгиз суви ранг-баранг нефть пардаси билан қопланганини, бандаргоҳ баркасларидан итқитилган турли ахлатлар билан ифлосланганини Литума биларди.

— Эрим, болапақирнинг зўр овози бор эди, худди катта артистлардай куйларди, дейди, — гап қотди донья Адриана.

— Эрингиз уни билармиди? — таажжубланди лейтенант.

— Тўр тайёрлаётганда икки марта эшитган.

Кекса балиқчи Матиас Кьерекотильо икки ёрдамчиси билан тўр қармоқлари-га хўрак илдираётганида бирдан гитаранинг овози янгради. Кеча ойдин бўлиб, балиқчилар сал нарида авиабазанинг қумдаги қайиқлар олдида сигарета чекиб турган олти нафар одамани осонгина илғашди. Ҳалиги овоз янграганда Матиас билан иккала ёрдамчиси тўрларини ташлаб, уларга яқинроқ боришди. Овоз ғоят ширали эди, азбаройи таъсирланганидан балиқчи йиғлаб юбораёзди, бадани жимирлаб кетди. Йигитча “Икки қалб”ни куйлаганда ҳамма чапак чалди, Матиас эса қўшиқчидан қўлини сиқиб қўйишни илтимос қилди. “Ёшлик даврим эсимга тушиб кетди, — деди у йигитга, — чидолмадим”. Қўшиқчининг исми Паломино Молеро, армияга янги келгани ва ўзи Пиурадан эканлигини у ўшанда билганди. “Радиода куйласанг бўларкан, Паломино”, — деди учувчилардан бири. Шундан сўнг Матиас уни худди ўша жойда яна икки марта учратди, — ўз баркчасини денгизга чиқишга тайёрлаётганди, ҳар гал қўлидаги ишини ташлаб келган ва мириқиб тинглаганди.

— Модомики унинг қўшиғи Матиаснинг юрагини сел қилибдими, демак болакайнинг овози чинданам мўъжизали экан. Матиасга унча-мунча нарса таъсир қилмайди — бир парча муз у.

“Шамага ўтди-ку хонимча”, — ўйлади Литума. Шундай бўлиб чиқди ҳам: лейтенант мов мушукдай ялтоқланди:

— Нима, ундаги олов сўниб бўлган демоқчимисиз, донья Адриана? Мен сизни иситишга тайёрман, ўзиям лахча чўғдай ёниб турибман.

— Мени иситишнинг кераги йўқ, — кулди аёл. — Совқотсам, кўрпамнинг тайдан қайноқ сувли шишалар қўйиб оламан.

— Шиша билан иссиққина одам баданини тенглаштириб бўларканми? — аёлни сўришга чоғлангандек лабарини чўччайтириб минғирлади лейтенант.

Шу топ тақси ҳайдовчи дон Херонимо пайдо бўлди. У ошхонагача қелолмасди — машина қумга ботиб қолиши мумкин эди, шунинг учун уни юз метрлар нарида қолдирди. Лейтенант билан Литума ҳисоб-китоб қилиб, аёл билан ҳайрлашиши ва ошхонадан чиқишди. Соат чорак кам ўн бўлса-да, офтоб худди туш чоғидагидек аёвсиз ёндирарди — худди одамлар ва нарсалар ҳализамон жазирама остида эриб кетадигандек туюларди.

— Бутун Талара жиз-биз бўлиб ётибди, — деди такси ҳайдовчи тўпиқларигача қумга ботиб машина томон кетишаркан. — Тезроқ қотилларни топинглар, бўлма-са терингларга сомон тиқамиз!

— Нега менинг теримга сомон тиқишаркан, — елкасини учирди лейтенант, — Паломинони мен ўлдирмаганман. Қасам ичишим мумкин.

— Ҳар хил миш-мишлар юрибди. Сизларга индашмаяптими?

— Тушунолмадим, қанақа миш-мишлар?

— Айтишларича, сизлар қотиллар билан боғланишдан қўрқаялсизлар экан — улар эса сизларни назар-писанд қилмаётганмиш.

Такси ҳайдовчи Литумага мотор юргизадиган дастгоҳни тутқазди, кейин кўзларини қисиб лейтенантдан сўради: — Шунақами?

— Билмадим, улар бизни назар-писанд қиляптими ё йўқми, лекин мен уларни бир пулга олмайман. Сенга битта гапни айттай: улар омон қолишмайди. — Лейтенант олдинги ўриндиққа жойлашди. — Энди газни бос, дон Херонимо, тагин полковник билан аҳди-паймонимизга кеч қолмайлик.

Ҳа, ўйлади Литума, лейтенантни қуруқ қўл билан тутиб бўлмайди, ҳақиқат учун жардан ташлашга тайёр. Бунга Литума қойил ҳам қолди. Ҳа, сурбетлиги ҳам, маҳмадоналиги ҳам йўқ эмас, айниқса донья Адрианани кўрди дегунча, жинни бўлиб қолади, лекин Литума қўл остида хизмат қилган бутун муддат давомида лейтенант барча ишларни кўриб чиқишга, ҳақиқатни қидириб топишга ҳаракат қиларди ва ҳеч кимни ҳеч қачон сийлаб ўтирмасди.

— Калаванинг учини тополдиларингми? — дон Херонимо усти-устига сигнал берарди, бироқ кўчани тўсиб олган болалар, итлар, чўчқалар, эчкилар пинагини ҳам бузмасди.

— Номажулнинг нонини топдик, — киноя билан деди лейтенант.

— Бу ҳали кам, — кинояга киноя билан жавобан деди такси ҳайдовчи.

Литума лейтенантнинг бугун эрталаб айтган гапини такрорлаганини эшитди:

— Ҳадемай омаднингиз чошиб кетади. Сезиб турибман.

Улар шаҳарчанинг энг чеккасига етиб келишганди — ўнг ва сўлда тошлоқ ялангликда нефть миноралари қад кўтариб турарди, узоқдан эса авиабаза томлари кўзга чалинарди. “Омадимиз чопада”, — ўзича такрорлади Литума. Паломинони ким ўлдирганини қачон бўлмасин била олишармикан улар? Одил ва ҳаққоний интиқомга ўчлик ундаги қизиқишни тобора авж олдирмоқда эди, уларнинг юзини бир кўрса, Паломинога нисбатан нима учун бу қадар ёвузларча қасд қилганларини бир оғиз эшитса эди.

Назорат қўналғасида навбатчи зобит худди энди кўраётгандек уларга бошдан-оёқ шубҳали разм солиб чиқди ва бостирма тагига қўймасдан офтоб тигида кутиб туришларини айтди. У баён бергунча Литума атрофга кўз югуртирди. Қаншарингдан олгурлар, бу ерда хизмат қилиш жаннатда яшагандай гап-ку. Ўнг томонда қозиқоёқларда зобитларнинг кўкиштоб-оқ рангга бўялган, олдида бежиримгина боғчаси бор, ҳашаротлар кирмасин деб деразасига тўр тортилган бир хилдаги ёғоч уйлари саф тортган: болалари билан оналар сайр қилиб юрар, қиз болалар гул терар, кулги овозлари янграрди. Учувчилар нефть компаниясидаги янкилардан ёмон яшашмасди. Ҳамма нарса шундай тоза ва ораста эдики, ҳавасинг келади киши. Ҳов анави ерда, уйнинг орқасида ҳатто ҳовуз ҳам бор. Литума туғилганидан бери ҳовузни кўрмаган, бироқ зобитларнинг хотинлари чўмилиш либосларида сувни шало платиб чўмилишларини яхши биларди. Чап томонда хизмат уйлари, саройлар, устахоналар чўзилиб кетган, уларнинг ортидан эса самолётлар бири-бирига учбурчак шаклда қадалиб турган учиш йўли ўтганди: “Жаннатга ўхшайди-я”, — ўйлади полициячи. Бетон деворлару тиконли симлар билан атрофларини беркитиб олиб улар ҳам, америкаликлар ҳам худди кинодагидек яшашар эканда. Тўғрида, Таларанинг ҳув пастида ифлос, бўтана, устини бир қарич сув чиқиндилари қоллаган денгизга қисиб қўйилган қишлоқлардаги оддий аҳолини улар ҳам, булар ҳам қаёқдан кўра олсин? Бу ердан, тепаликдан Талара ортидаги тиконли сим бўйлаб кечасию кундузи кезинадиган қуроли соқчилар, башанг уйчалар кўриниб турарди, уларда муҳандислар, техниклар ва компаниянинг лавозимли ходимлари истиқомат қиларди. Уларда ҳам ҳовуз ва сувга сакрайдиган минорача борлиги тайин. Миш-мишларга қараганда, америкалик аёллар худди онасидан қандай туғилган бўлса, шундай ҳолатда чўмилишармиш.

Ниҳоят, навбатчи полициячиларни база ҳудудига қўйиш учун рухсат олди. Улар зобит ва аскарлар олдидан ўтиб боришар экан, Литуманинг кўнглидан бир неча бор шундай гап ўтди: “Зора-мора шулардан биронтаси ишга аниқлик киритса”.

— Кириг, — деди уларга полковник.

Лейтенант билан Литума остонадан ҳатлаб товонларини уриб қўйишди ва хона ўртасига ўтишди. Перу байроғи, тақвим, ёндафтар, қандайдир папкалар, қаламлар ва Миндронинг қизи билан ва қизининг ўзи ёлғиз тушган бир қанча фотосувратлар. Сувратдаги Миндро ёш бўлиб, юзида қатъият ва жасорат акс этиб турар-

ди. Булар барчаси ғоят батартиб ва дид билан жойлаштирилган бўлиб, улар ёнида каттакон Перу харитаси ҳам осифлиқ эди. Ундан бериди Талара ҳарбий ҳаво базаси командири полковник Миндронинг ўзи ўтирибди — у паст бўйли, пайдор одам бўлиб, чакка сочлари тўкила бошлаган, бурни тагидаги обдон кузакланган мўйловига оқ оралаган. Соҳиб ўз хонасига ғоят монанд эди — кўриниши ораста, кўркам, башанг. У кирганларга кулранг кўзлари билан ҳеч қандай хушмуомалалик ёки табассумсиз қараб турарди.

— Нима хизмат? — деди у; юзидаги совуқ ифода бу эҳтиромли расмиятга мутлақо зид эди.

— Биз яна ўша қотиллик юзасидан келдик, — деди ўта одоб билан лейтенант Сильва. — Сиздан ҳамкорлик қилишингизни сўраймиз.

— Нимасига ҳамкорлик қилай! — унинг сўзини бўлиб деди полковник, хиёл масхараомуз оҳангда. — Уч кун бурун шу ерда ҳозир бўлган сизлар эдингизми? Маълумотномани йўқотиб қўйдингларми? Марҳамат, мана иккинчи нусхаси.

У тўрда, олдида ётган папкани очди, ичидан бир варақ қоғозни олди ва бир маромда ўқий кетди:

— “Молеро Санчес Паломино. Пиурада 1936 йил 13 февралда туғилган. Ота-онаси — Асунта Санчес ва Теофило Молеро, ҳозир марҳум. Маълумоти тўлиқсиз ўрта — Пиурадаги авлиё Михаил гимназиясини битирган. 1954 йил 15 январда Таларадаги ХХК базасига учинчи ротага ёзилган, бошқа қақирилувчилар билан биргаликда бошланғич ҳарбий тайёргарликдан ўтган. 23 мартдан 24 мартга ўтар кечаси сайрдан кейин база ихтиёрига қайтиб келмаган. Қочқин деб ҳисоб қилинган, бу ҳақда тегишли идоралар воқиф этилган”.

Полковник йўталиб қўйди ва қўшимча қилди:

— Иккинчи нусхани олаверасизларми?

“Бунча бизни ғажиб ташлагудек бўлмасанг, қаншарингдан худо олгур, — ўйлади Литума, — нега бизга бунча зарда қилмасанг?”

— Кераги йўқ, жаноб полковник, — жилмайди лейтенант, — маълумотномани йўқотганимиз йўқ.

— Бўлмаса нима гап? — қошини кўтарди полковник. Унинг энсаси қотганлиги шундоқ кўриниб турарди. — Сизга яна қанақа ҳамкорлик керак? Маълумотномада Молеро ҳақида биз нима билсак, барчаси биттама-битта кўрсатилган-ку, ахир. Унинг ротасида мен ўзим суриштириш олиб бордим: уни ҳеч ким кўрмаган, қотиллик сабабини ҳеч ким билмайди ва уни ким амалга ошириши мумкинлигига ҳеч кимнинг ақли етмайди. Ҳодиса ҳақида мен рапорт бердим, қўмондонликдан менга даъво йўқ. Аммо сизларда бор — бу аниқ. Нима ҳам дердим, бу сизларнинг ишингиз. Базанинг шахсий таркиби қотилликка аралашмаган, бу ерда қидириладиган нарсанинг ўзи йўқ. Молеро табиатан камгап бўлган, ҳеч ким билан ошна тутинмаган, ўзи ҳақида ҳеч нима сўзламаган. Унинг на дўстлари бўлган, на душманлари. Рота командирининг кузатувиغا қараганда ўқув ашёларини кўнгилдагидек ўзлаштирмаган — унинг қочиб кетишига ҳам шу сабаб бўлгандир. Сиз шаҳардан из қидирсангиз яхши бўларди — ўлишидан олдин унинг кимлар билан учрашганини ўша ерда билиб оларсиз. Бу ерда вақтни исроф қилганингиз қолади — ҳам ўзингизнинг, ҳам менинг вақтимни, лейтенант. Мен эса бундай исрофгарчиликка йўл қўёлмайман.

Қизиқ, деб ўйлади Литума, бу лагтачайнарлик Сильвани хуноб қилиб юборармикан, уни базадан қорасини ўчиришга мажбур қилармикан? Бироқ лейтенант жойидан қилт этмади.

— Бизда ишончли асослар бўлмаганида, жаноб полковник, сизни бекорга безовта қилиб ўтирмасдик. — Лейтенант гавдасини таранг тутиб турарди, лекин ғоят вазмин ва шошмасдан гапирарди.

Кулранг митти кўзлар пирпиради ва полковникнинг чеҳрасида табассумга ўхшаш бир нима зоҳир бўлди.

— Шундан бошлаш керак эди.

— Ёрдамчим Пиурада баъзи нарсаларни билишга муваффақ бўлган.

Литумага полковник хиёл қизаргандек туюлди. У ўзини бутунлай йўқотиб қўйгандек ҳис этмоқда эди ва адоват ила чоғланиб турган одамга дудмал жавоб беришдан чўчиётганди. Бироқ ўзга иложи йўқ эди ва ўзини қўлга олиб, сўзлай кет-

ди. Аниқ бўлишича, Паломино Молеро армияга чақирилмаслиги керак эди, бироқ у ёлланган, чунки онасининг айтишича, бу унинг учун ҳаётий масала бўлган. Шунда Литума чуқур нафас олди. Полковник унга ён бердимиз? У ҳам норози, ҳам хайрихоҳ бир тусда қизининг фотосувратини томоша қила бошлади. Унинг орқа томонидан қум тепаликлари ва аллақандай дарахтлар кўриниб турарди.

— “Ҳаётий масала” нима дегани? — унга томон ўтирилди полковник.

— Биз буни шу ерда аниқлашга умид боғлагандик, — гапга аралашди лейтенант Сильва. — Унинг нега бу қадар тез Пиурани тарк этиши керак бўлиб қолганини англашга умид қилгандик.

“Лейтенант жинни-пинни бўлиб қолмагани ишқилиб?” — дилдан ўтказди Литума. Ё полковникнинг латгачайнарлиги барибир унга таъсир қилдимиз?

Авиабазани командири гўё лейтенантнинг бурни устида қандайдир бўжамани обдон кўриб олмоқчидай ундан кўзини узмай қараб турарди ва унинг бу қарашидан лейтенантнинг қулоқлари кескин диккайди. Бироқ у сир бой бермади, полковникнинг жўяли жавоб қайтаришини сабр-тоқат билан кута бошлади.

— Модомики, бизда шундай маълумотлар бор экан, наҳотки буни маълумотномада кўрсатмаган бўлсак, — бирон ажнабий ё эси паст билан гаплашаётгандек дон-дона қилиб деди полковник. — Наҳотки Молерога таҳдид солган гапдан хабардор бўла туриб, полицияни воқиф этмагансиз деб ўйласангиз?

Яқин орада самолёт двигатели гувиллади ва полковник гапдан тўхташга мажбур бўлди. Гувиллаш тобора кучайиб борарди, Литума ҳозир қулоғим тешилиб кетса керак, деб ўйлади. Лекин қулоқларини беркитиб олишга журъат этмади.

— У яна баъзи далилларни аниқлашга муваффақ бўлган, — деди лейтенант самолёт гувиллаши узоқроққа бориб тингач. У афтидан, полковникнинг ташвишли саволларини эшитмаганди.

— Шунақами ҳали? — сўради полковник нигоҳини Литумага олиб. — Хўш, айнан нималар экан?

Литума йўталиб қўйди. Полковникнинг заҳарханда нигоҳи уни бутунлай тилдан қолдирганди.

— Паломино Молеро бир аёлни қаттиқ севиб қолган, — бидирлади полициячи. — Афтидан...

— Нега чайналасиз? Нима афтидан? Дадилроқ гапирсангиз-чи!

— Афтидан бу шундай севги бўлганки... қонунга қарши бўлган, — бир амаллаб сўз топди Литума. — Шунинг учун у Пиурадан қочиб қолган...

Полковник дақиқа сайин жиғибийрон бўлмоқда эди. Литума бутунлай ўзини йўқотди, овози чиқмай қолди. Ярим соатгина аввал барча таҳминлар унга тўғри ва асослидай кўринмоқда эди ва лейтенант Сильва у билан яқдил эди. Энди бўлса полковникнинг мана бу шубҳа ва кинояга тўла нигоҳи остида у уятдан ерга киргудек бўлмоқда эди.

— Хулласи калом, жаноб полковник, Паломино Молеро рашкчи бир эркакнинг қасосидан хавотирда эди, — унга ёрдамга келди лейтенант. — Шунинг учун ҳам бу ерга келиб ёлланган.

Полковник уларнинг ҳар иккаласини синчковлик билан кузатди. “Ҳозир у бизларни ғажиб ташлайди”, — ўйлади Литума.

— Хўш, ким экан ўша рашкчи эркак? — ниҳоят жимликни бузди полковник.

— Биз шунга билмоқчи эдик-да. Ҳамма нарсага шу ойдинлик киритарди.

— Шунақами ҳали? Сиз мени, лейтенант, ўзимга топширилган авиабазанинг барча оддий аскар ва сержантлар таркибидаги ишқий ўйинлардан воқиф деб ўйлайсизми? — жонни суғуриб олгудек ҳар сўзни тўхта-тўхта талаффуз қилганча сўради полковник.

— Йўқ, жаноб полковник, биз шахсан сизни назарда тутмаяпмиз, — шошиб туншунтира кетди Сильва. — Лекин эҳтимол, марҳумнинг ўртоқларидан, қўшни кой-кадагилардан биронтаси, ҳалигиндай...

— Унинг шахсий ҳаёти тафсилотлари ҳеч кимга маълум эмас, — яна унинг сўзини бўлди полковник. — Чунки ўзим барчасини сўраб-суриштирганман. Қайтараман, у мутлақо ичимдагини топ ва камгап эди, ҳеч кимни ишига аралашгани кўймади. Наҳотки, бу маълумотномада қайд этилмаган бўлса?

Литума бу қотилликни полковник туфлаган тупугига олмаслигини англади.

ҳозир ҳам, олдин ҳам у пинагини бузмади, қайтанга ўлганга нисбатан нафратомуз совуққонлик билан қарамоқда эди. Балки Паломино ўлимидан уч-тўрт кун олдин авиабазадан қочиб қолгани учундир? Полковник ўта бадфёъл бўлиши билан бирга интизом ва низом жинниси ҳам эди. Ҳарбий тартиб ва казарма ҳолати жонидан тўйдириб, Паломино қочишга аҳд қилганида, полковник уни бўралаб сўккан бўлиши тайин, ҳозир эса ҳарбий қочоқнинг тақдири бундан ўзгача бўлиши мумкин эмас деб очиқ айтаяпти.

— Биз бир нарсадан шубҳа қиляпмиз, жаноб полковник, марҳум Молеро авиабазадаги қандайдир хотин билан яқин муносабатда бўлган, — Литуманинг қулоғига чалинди лейтенантнинг овози.

Полковникнинг тухумдек силлиқ қилиб қиртишланган оппоқ ёноқлари бирдан қизарди. Чеҳрасида даҳшатли ғазаб ифодаси пайдо бўлди, бироқ қичқиршишга улгурмади — эшик очилиб, кундузги ёруғлик ичида бир одамнинг қораси кўринди. Бу ҳалиги фотосувратдаги қиз эди: қомати сувратдагидан ҳам ингичка, жингалак сочлари калта қилиб қирқилган, бурун учи димоғдорларча кўтарилган. Эғнида оқ блуза, кўк юбка, оёғида теннис туфлиси. Тундликда отасидан қолишмасди.

— Мен кетдим, — деди у ичкарига кирмай ва лоақал полициячиларга салом ҳам бермай. — Ҳайдовчингиз ташлаб келадими мени? Ё ўзим велосипедда кетаверайми?

Гапириш оҳанг ҳам полковникдан заррача фарқ қилмасди: ҳар сўзи билан узиб оламан дейди. “Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади”, — кўнглидан ўтказди Литума.

— Бир ёққа бормоқчимисан, она қизим? — кутилмаганда меҳрибонлик билан сўради полковник.

“Уни қаранглар-а, хонага тақиллатмасдан кирса, муҳим иш юзасидан кетаётган суҳбатни бўлса, ҳеч кимга салом бермаса-ю, отаси лоақал бир оғиз койимасая? Ўргилдим бунақа олифталардан”, — ўйлади Литума.

— Айтдим-ку, америкаликларнинг олдига, чўмилгани деб, — зарда билан кескин жавоб берди қиз. — Бизнинг ҳовузимизда душанбагача сув бўлмайди. Унутдингизми? Хўш? Ташлаб келишадими ё велосипедда кетаверайми?

— Ташлаб келишади, ташлаб келишади, қизим, — хўрсинди полковник. — Фақат ҳайдовчига айт, дарров қайтсин, у менга керак бўлади. Олиб келгани қачон боришини айт.

Қиз хайрлашмасдан эшикни гурс ёпди. “Қойил-е”, — хаёлан томоқ қириб қўйди Литума.

— Шунақа, — лейтенант гап бошламоқчи бўлган эди, бироқ полковник баттар қизариб, шартга уни бўлди:

— Бас, қаёқдаги гапларни гапирасизлар, бошдан-оёқ бемаъни, сафсата.

— Бизни кечиринг, жаноб полковник, аммо ...

— Исбот борми? Гувоҳлар-чи? — Полковник Литумага бурилди, унга зараркунанда ҳашаротга қарагандек разм солди. — Молеронинг хуштори база ҳудудида яшайди деган гапни қердан олдиларинг?

— Менда исбот йўқ, жаноб полковник, — шошиб бидирлади Литума. — Мен фақат унинг қўшиқ айтгани у ерга бориб туришини билардим.

— Пиура авиабазасига-я? — сўзларни бўғинма-бўғин салмоқлаб деди полковник. — У ерда кимлар яшашини биласизларми? Зобитларнинг оилалари яшайди — сержант-у оддий аскарларнинг эмас! У ерда ХХК зобитларининг оналари, хотинлари, опа-сингиллари, қизлари яшайди. Хўш, аллақандай ялангоёқ шу хонимлардан бири билан дон олишарди, демоқчимисиз?

“Оббо таъвия-ей! Мустабид, бошқа ҳеч нарса эмас! Таъвия!”

— Нима бўлти, жаноб полковник? — Литума лейтенантнинг овозини эшитди ва кўнглида унга самимий ташаккур изҳор қилди, зеро полковникнинг совуқ ғазаби туфайли ўзининг ҳам тили танглайига ёпишиб қолганди. — Балки оқсочми ё хизматкор аёллардан биронтаси биланми... Биз бировни бадном қилмоқчи эмасмиз, биз жиноятни фош этишга ҳаракат қиляпмиз. Бу бизнинг бурчимиз. Йигитнинг ўлими Таларада нохуш кайфият уйғотган, полиция қўл қовуштириб ўтирибди, чунки қотилликка обрўли ва мансабдор одамлар ҳам қўл урган деган гаплар юриб-

ди. Бизда маълумотлар кам, биз ана шу ўзимиз билган озгина нарсани текшириб кўришга ҳаракат қиляпмиз. Биздан нега хафа бўласиз?

Литума полковникнинг ўзини қўлга олишга уринаётганини пайқади.

— Билмадим, сизларга маълумми-йўқми, мен Пиура авиабазасида икки йил командирлик қилдим ва бу ерга ўтганимга атиги уч ой бўлди, — деди у тишини тишига қўйиб. — Бу ер менинг ота уйим эди. Бу уйда нималар содир бўлганини мен билмасам ким билади? Оддий аскар зобитлардан бирортасининг хотини билан дон олишган деган сўзни ҳузуримда тилга олишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

— Нега энди хотини билан? — дадиллашди Литума. — Жаноб лейтенант айтди-ку: балки хизматкор аёллардан бирортаси биландир деб. У ердаги ёлланма эрли хотинлар орасида хизматкор аёллар йўқми? Бор. Паломино худди шундай биттасининг олдига яшириқча кирган ёки ишқий қўшиқлар айтган. Бу исботланган.

— Яхши! Қидириб топа қолинглар ўша оқсоч ёки дояни! Сўроқ қилинглари! Эрини сўроқ қилинглари, Молерога дағдаға қилганига иқрор қилинглари-да, тўғри менинг олдимга олиб келинглари! — Полковникнинг пешонасида реза-реза тер йилтиради. Қизи Алиса хонага рухсатсиз кириб келганидаёқ у терга ботганди. — То аниқ бир далилга эга бўлмагунингизча мен гапларингизни эшитмайман.

У “гап тамом” дегандек шиддат билан ўрнидан турди. Бироқ лейтенант Сильва унинг шамасини тушунмади.

— Сиздан биргина илтимосимиз шу, жаноб полковник, — деди у қатъий оҳангда. — Биз Паломинонинг хизматдош дўстларидан у-бу нарсаларни сўраб олмоқчи эдик.

Командирнинг чеҳрасидаги қизиллик йўқолиб, яна гезарди, кўзларининг тагига қон югурди. “Оҳ, — деб ўйлади Литума, у ҳали ҳам боладай содда экан. Унга нима бўлган ўзи? Нега ҳаддидан ошяпти?”

— Афтидан ўтган сафар мени яхши тушунмаган кўринасиз. Ҳаммасини бошидан бошлашга тўғри келади, — деди полковник салмоқ билан. — Қуролли кучлар маҳаллий ҳокимиятнинг қонунарига бўйсунмайди. Полиция мактабида сизларга бунга ўргатишмаганми? Унда гапимга қулоқ солинг. Перу ҳарбий хизматчиларини ҳарбий трибуналар суд қилиб, ҳукм чиқарадилар. Жиноятчиларни ҳарбий прокуратура текширади. Паломино Молеро номаълум ҳолда ўлдирилган, армиямиздан қочиб кетиб, ўз қисми доирасидан ташқарида содир бўлган бу ҳодиса. Бу ҳақда мен юқоридаги бошлиқларга рапорт берганман, агар улар зарур деб топишган бўлса, бизнинг ўзимиз янги текширувни бошлаб юборган бўлар эдик. Ёки ишни суд ҳокимиятига оширадик. Бироқ ҳамонки ҳарбий вазирликдан ёки мамлакат ҳарбий ҳаво кучлари бош қўмондонлигидан бундай буйруқ келмаган экан, биронта ҳам полициячи менга база худудида ўз тартиб-қоидасини пеш қила олмайди. Гапимни тушундингизми, лейтенант? Жавоб беринг, тушундингизми?

— Тушунганда қандоқ, жаноб полковник, — деди Сильва.

— Агар тушунган бўлсангиз, мен сизни ортиқ ушлаб турмайман. — Полковник эшикка ишора қилди.

Бу гал лейтенант билан Литума товоғларини уриштиришга мажбур бўлишди, чап елкалари билан бурилишди-да, хонадан чиқишди. Фуражкаларини бостириб кийиб олишди. Гарчи офтоб янада куйдираётган ва ҳаво чидаб бўлмас даражада дим бўлса-да, Литума вужудига салқинлик югургандек ҳис этди. У кўксини тўлдириб нафас олди. “Худди қамоқхонадан чиққанга ўхшаймиз”, — ўйлади у. Улар индамай база дарвозаси томон юриб кетишди. “Қизиқ, — йўл-йўлакай дилидан кечирарди Литума, — бундай суҳбатдан кейин лейтенант ҳам ўзини жуда ёмон сезаётгандир”.

НРД¹ ёнида уларни янги кўнгилсизлик кутарди: дон Херонима жуфтакни ростлаб қолган эди. Бошқа иложи йўқ, шаҳаргача пойи-пиёда кетишга тўғри келади. Камида бир соат чанг ва терга ботган кўйи юришга мажбур эдилар.

Улар ҳамон бир оғиз ҳам гапиршмасдан катта йўлнинг қоқ ўртасида кетиб боришарди. “Тушлик қиламан-да, уч соатча уйқуни ураман”, — ўзича орзу қила бошлади Литума. У қачон ва қаерда бўлмасин, ухлашнинг уддасидан чиқар, уйқудан бўлак ҳеч нарса унинг жонига оро киролмасди.

¹ НРД — назорат-рухсатнома дарвозаси.

Катта йўл айланма бўлиб, Таларага туша борган сари бута ва дарактлар ҳам сийраклашарди, турли катталиқдаги ва кўринишдаги тош-харсанглардан бошқа ҳеч вақо кўзга ташланмасди.

Пастда кўм-кўк денгиз соҳили бўйлаб шаҳар чарақлаб кўринарди. Қуёш нурида уй ва чироқли симёғочлар элас-элас кўзга чалинади.

— Шу ҳам муомала бўлди-ю, — деди Литума рўмолча билан пешанасини артиб. — Башарасини столга урсанг! Одам деган ҳам шунақа ваҳший бўладими! Сезган бўлсангиз, азбаройи калондимоғликдан полициячиларни назар-писанд қилгиси келмаяпти, ёки бунинг тагида бошқа гап бормикин? Ўзидан бошқа ҳаммани ўлгудек ёмон кўрса керак-да. Худо ҳаққи, умримда ҳали ҳеч ким мана шу мараздай даҳшатли кўринмаганди.

— Нималар деяпсан, Литума, — унга жавобан деди лейтенант полиция мактабини битирганидан хотира бўлиб қолган қизил кўзли узугини ҳарбий кўйлаги кўксига ишқалаб қўяркан. — Полковник Миндро билан бўлган суҳбат ғоят мароқли бўлди.

— Ҳазиллашяпсизми? Ҳазил кўнглингизга қандай сиғади? Бу яхши. Мен бўлсам ҳалигача ўзимга келолмаяпман.

— Ғўрсан, Литума, — кулди лейтенант. — Ҳаётни билмайсан. Ҳали кўрасан, бу суҳбатимиз шундоқ асқотадики...

— Демак, ҳеч нарсани тушунмабман-да. Менга полковник иккаламизни ҳам баравар булғалаб ташлагандек, қонун вакиллари билан итга муомала қилгандек бўлиб туюлди. Ҳеч нимани ҳал этмади, биронта гапимизни ҳам маъқулламади-ку.

— Бу дўстим Литума, хўжакўрсинга. — Лейтенант оғзини катта очиб хо-холади ва бармоқларини қисирлатиб қўйди. — Сенга эса полковник ширакайф тўтидан ҳам вайсақироқ бўлиб кўринаётгудди. Илгари уни ҳеч нимадан хабари йўқ деб билгандим, у бўлса ҳарбий суднинг мустақил иш юритиши ҳақидаги аллақандай гаплар билан бошимни қотираяпти. Энди маълум бўлдики, ҳаммаси бўлмасаям, у таллай нарсдан бохабар экан.

Литума бошлиғига тикилди ва унинг қора кўзойнаги остидаги кўзлари севинчдан чақнаётганини, овози жаранглаб чиқаётганини ва чеҳраси ял-ял ёнаётганини фаҳмлади.

— Паломино Молерони ким ўлдирганидан у бохабарми? Сиз бунга аминми-сиз?

— Эҳтимол, у буни билмас, аммо баъзи нарсалардан яхшигина воқиф этилган. Полковник Миндро кимнидир ҳимоя қиляпти. Нимага у бу қадар газабга минди, хўш? Нега саросимага тушиб қолди, биласанми буни? Сен, Литума, жудаям лақма экансан, ўлай агар! Сендақаларни полициямиздан ҳайдаш керак. Хўш, айт-чи, нима учун у қўпол муомалада бўлди? Нима учун ўзини бунчалик йўқотиб қўйди? У ўзини саросимага тушганини яширишга ҳаракат қилди. Ана шунақа, дўстим Литума. Унинг олдида биз аммамнинг бузоғидек ағрайиб қолмадик, балки у бизнинг ташрифимиз туфайли ярим соат дўзах азобини бошидан кечирди.

У яна мамнун кулди, мотор овози эшитилганда ҳам унинг кулгиси тўхтамаганди. Талара авиабазаси белгиси туширилган юк машинаси уларни қувиб етганди. Полициячилар қўл кўтаришмаса ҳам ҳайдовчи машинани тўхтагди.

— Таларагами? — ойнадан бошини чиқариб сўради ёшгина ҳайдовчи. — Ўтиринглар, ташлаб ўтаман. Сиз ёнимга ўтиринг, лейтенант, сен эса кузовга чиқ.

У ерда ёғли бочкалар, бўёқ ва чўткали шипалар орасида яна икки нафар кирчирга беланган солдат ўтирарди.

— Хўш? — сўради улардан бири. — Ишни ҳал қиляпсизларми ё катта одамлар билан олишишдан қўрқаяпсизларми?

Унинг овозидан таъна қилаётгани яққол сезилиб турарди.

— Агар полковнигингиз ёрдам берганда, биз аллақачон бир ёқлик қилган бўлардик, — жавоб берди Литума. — Лекин у ёрдам бериш у ёқда турсин, аксинча, сўкишдан бошқани билмайди. Сизларга ҳам шунақа муомала қиладими?

— Ўзи ёмон одам эмас-у, — деди солдатлардан бири, — интизомга келганда, ўлгудай қаттиқ, бутун база у чизган чизикдан чиқмаслиги керак. Қизининг дастидан шундай қилади у.

— Отасининг бурнидан ип ўтказиб олгандир-да, а? — гудранди Литума.

— Тўппа-тўғри. Инсоф нималигини билмайди. Ота ҳам ўзи, она ҳам ўзи, қизини унинг бир ўзи тарбиялаб, катта қилган. Онасидан чақалоқлигида етим қолган-да.

Машина комиссариат олдига келиб тўхтади. Лейтенант билан Литума ерга тушишди.

— Агар қотилларни топмасанглар, ҳамма, керакли одамга тегмаслиги учун бу ёғини амаллашган, деб ўйлайди, — деди хайрлашаётиб ёш сержант.

— Ташвиш қилма, йигитча, биз тўғри йўлдан бораёلمиз, — деди тиши орасидан лейтенант, машина чанг ичида кўздан йўқолгач.

4

Авиабазанинг ёш зобити қаҳвахонада тўполон қилгани ҳақида Тюлен лақабли фоҳиша ҳикоя қилиб берди. У комиссариатга бу сафар “мушуги” одатдагидан қаттиқроқ дўппослаганидан шикоят қилиб келган эди.

— Баданим бунақа мўматалоқ бўлиб ётса, менга мижоз қайрилиб ҳам қарамайди. Демакки, пул ҳам ишлаёлмайман, яна баттар қутуради. Бундоқ унга тушунтириб қўйинг, сеньор бошлиқ. Сўзларимни у бир чақага олмайди.

Айнан мана шу Тюлен бир кун аввал кечқурун шу лейтенантни қаҳвахонада кўрганини гапириб берди. У бир талай стакан ва писко¹ қўйилган столда ёлғиз ўтирганича стаканлардаги ароқни кетма-кет сувдай симираверибди. Мақсади ичиш эмас, иложи борича ким биландир муштлашгиси келаётгани шундоқ кўриниб турар экан. У мақсадига эришиб бўлгач, шимини туширибди-да, яқинроқда ўтирган қизлар, мижозлар ва “мушуклар”нинг боши-кўзи аралаш пешоб қилиб юборибди. Кейин пештахтага чиқибди-да, то ҳарбий полициячилар келгунча ўша ерда мириқиб рақс тушибди. Муассаса хўжайини хитой Лао фақат, қутурган лейтенантга тегманглар, деб худонинг зорини қилармиш. “У билан ишингиз бўлмасин — ўзингизга қимматга тушади. Қаҳвахонамни ёпишади-да, хонавайрон бўламан. Ҳарбийлар қутулиб кетишади, бизлар балога қоламиз”.

Тюленнинг ҳикояси гўё лейтенант Сильвада айтарли ҳеч қандай таассурот қолдирмаётганга ўхшарди. Лекин эртасига улар Литума билан донья Адриана ошхонасида тушлик қилишаётганида кунда-шундалардан бири уларга лейтенант ўзининг шонли қилиқларини такрорлаганини ва янада кучайтирганини, ҳавода юлдузлардай сочилишини яхши кўраман деб қаҳвахонадаги кўплаб шишаларни чилчил қилганини айтиб қолди. Уни тинчлангариш учун яна патруль чақирингга тўғри келибди. Охири йиғлаб-сиқтаганча комиссариатда Лаонинг ўзи пайдо бўлибди.

— Бунақаси сира бўлмаганди: иштонини ечди-да, рақс майдончасининг қоқ ўртасида катта ҳожатини чиқарса бўладими. Қип-қизил жинни бўлди-қолди. Афтидан атайлаб уриш чиқармоқчи. Бирор чора кўринг, бўлмаса бунинг охири яхши бўлмайди, қасам ичиб айтаманки, битта-яримтаси пақ этиб отиб ташлайди. Авиабазанда кўнгилсизлик бўлиши менга ҳечам керак эмас.

— Полковник Миндро билан гаплашинг, — маслаҳат берди Сильва. — Бу ўшанинг қўл остида, уни ўзи бир ёқлик қилсин.

— Ўлсам ҳам полковникка рўпара бўлмайман, — жавоб берди Лао. — Мен ундан кўрқаман. Айтишларича, иблиснинг ўзи эмиш.

— Унда, азизим, ўласанми, қоласанми, аммо мен сенга ёрдам беролмайман. Ҳарбийларга менинг сўзим ўтмайди. Бу безори шу ерлик бўлганда-ку, оёғини ерга теккизмай олиб кетардим-а.

Хитой Лао мунг тўла кўзлари билан иккала полициячига жавдираб қараб турарди.

— Шундай денг-а? Ҳеч нима қилолмайсизларми?

— Сенга омад тилаб қоламиз, — деди Сильва. — Яхши бор, Лао, қизларингга бизнинг номимиздан таъзим бажо келтириб қўй.

¹ П и с к о — узумдан тайёрланадиган ўткир арақ.

Бироқ хитой эшикни очиб чиқиб кетиши ҳамон Сильва бир бармоғи билан эски “Ремингтон” машинкасида “чиқ-чиқ” қилиб бир кунлик ҳодисалар баёнини ёзаётган Литумага бурилди. Лейтенантнинг овозидан унинг бадани увишиб кетганди.

— Шу, учувчининг ҳаёти қизиқ-да. Сен нима деб ўйлайсан?

— Нима деб ўйлардим — қизиқ, — бош ирғаб қўйди Литума ва бир оз сукутдан сўнг сўради. — Дарвоқе, нимаси қизиқ?

— Хитой Лаонинг ошхонасида уччига чиққан каллакесарлар тўпланади, ҳеч ким у ерда шунчаки, кўнгилочиш учун тўполон кўтаришга журъат қилмайди-ку. Ўзинг қара: қаторасига тўрт кун. Ана шуниси қизиқ кўриняпти менга. Сенга қизиқ кўринмаяптими?

— Менга ҳам қизиқ, — ишонтириб деди Литума. Бошлғи қайси маънода гапирётганини у ҳали тўла англаб етмаганди, шу боис қулоғини динг қилди. — Сиз ўйлайсизки...

— ... хитойнинг қаҳвахонасида қанақа пиво берилишини бир текшириб кўрсак бўлармиди. Умид қиламанки, эгаси биздан хурсанд бўлади, пул ҳам олмайди.

Лаонинг қаҳвахонаси бутун Талара бўйлаб кўчиб юрарди, чунки маҳаллий роҳиб падре Доминго бузуқчилик уяси бўлган бу қаҳвахонани йўқ қилишга астойдил бел боғлаганди. У қаерга бориб жойлашмасин, дарҳол ўша ерга етиб борарди-да, муниципалитет ёрдамида тақа-тақ ёпиб қўярди. Орадан бир неча кун ўтарди ва қаҳвахона илгари турган жойидан уч-тўрт маҳалла нарида биронта кулба ичида яна жонлана бошларди. Охири хитой энгиб чиқди. Энди у ўзининг ойимқизлари билан шаҳарнинг энг чеккасидаги пала-партиш қайта тикланган омборхонада жойлашганди. Омборхона эски ва кўримсиз, тахта полсиз бино бўлиб, чанг кўтарилмасин деб кунда сув сепиб туриларди, томидаги сийрак терилган тўсинларидан шамол эсганда ғувиллаган товуш чиқарди. Қизлар ўз меҳмонларини олиб келадиган орқадаги хоналарнинг деворлари ғалвирдек сертирқиш бўлиб, улардан болалар ва мастлар ичкаридаги “ошиқ-маъшук”ларнинг қилиқларини томоша қилар эдилар.

Лейтенант Сильва ва Литума сенъор фирмасининг очиқ кинотеатрида ковбойлар ҳақида фильм кўришди (экран ўрнида черков деворидан фойдаланиб, бу падре Домингога репертуарни олдиндан цензурадан ўтказиш ҳуқуқини берарди) ва шошилмай Лао ҳузурига йўл олишди. Оёқларини базўр судраб босаркан, ғовак тупроқда Литума пойафзалининг таги ғарч-ғурч қиларди. Лейтенантнинг оғзида сигарета.

— Бундоқ очикроқ айтсангиз-чи, нега мендан яширасиз? Бу жанжалкаш учувчи билан Молеро ўлими ўртасида қандай боғлиқлик бор?

— Ҳеч нимани яшираётганим йўқ, — деди лейтенант оғзидан тутунни пағалатиб чиқараркан. — Шунчаки биз ҳар доим лақиллаб қолавераяпмиз, имкониятни кўлдан бермаслик керак — бирдан омадимиз чопиб қолса-чи? Жуда бўлмаганда кўнгилочар уйни кўрганимиз қолади-ку, шахсий таркибни кўриқдан ўтказамиз. Ҳар ҳолда мен истаган ўша нозанинни у ердан тополмаймиз.

“Ана, бўлди, энди бақалоқойимдан гап очадилар, — ўйлади Литума. — Худо ҳақи, ғалати одам-да”.

— Кеча тунда мен унга бир томоша кўрсатган эдим, — эринибгина хотирлай бошлади лейтенант. — Мен пешоб қилгани оғилга чиқдим, қарасам, у ҳам чўчкага ем олиб келаяпти. Табиийки, унга қараб бурилдим. “Мана, — дедим мен, — мана, мен сизга нима тайёрлаб келдим, донья Адриана. Хоҳиш пайдо бўлиши билан хизматингизга тайёрман”.

У кулди, одатдагидек, ошхона бекаси ҳақида сўз очилиши ҳаманоқ тинчи бузилди.

— У нима деди? — жўрттага сўради Литума, зеро, лейтенант Сильва учун шу бека тўғрисида гапиришдан ортиқ лаззат йўқлигини биларди.

— Нима дерди? Қочиб қолди, албатта. Ўзини қаттиқ ҳақоратлангандай қилиб кўрсатди, — хўрсинди лейтенант. — Лекин ҳаммасини яхшилаб қараб чиқди. Кейин ўйланиб қолди. Балки, ширин орзуларга берилгандир. Эҳтимол, ўзининг шилимшиқ маллавойи дон Матиасга солиштиргандир. Мен унинг бошини айлантирдим, Литума, эритиб юбордим. У чидаб туролмайди. Бугун эса иккаламиз бир мириқиб ичамиз ва ғалабани ғалабадек нишонлаймиз.

— Сизнинг тиришқоқлигингизга беш кетаман-да, жаноб лейтенант. Донья Адриана биргина шу жасоратингиз учун ҳам сизни мукофотсиз қўймаслиги керак.

Лаонинг қаҳвахонасида одам кам эди, ўзида йўқ суюнган хитой югуриб уларга пешвоз чиқди.

— Раҳмат келганларингизга, минг раҳмат! Келишингизга ишонган эдим. Қани, ўтинлар, ўтинлар! Кўраяписизми, бугун ҳувуллаб қолганимни? Ҳаммаси мана шу тўполоннинг касридан. Одамлар чақчақлашгани келади, ўз пулларига ўзларини расвойи жаҳон қилдириш учун эмас. Кўнгилсизликни кўрай деб кимнинг ҳам кўзи учарди дейсиз.

— Унинг ўзи йўқми ҳали? — сўради лейтенант.

— У соат ўн бирларда келади. Келади, бу ёғидан хотиржам бўлинг, ҳеч қаёққа кетмайди.

У полициячиларни нариги бурчакдаги столга ўтказди, пиво олиб келди. Сўбат қургани ўша заҳоти қизлар югуриб келишди, бироқ лейтенант уларнинг ковушини тўғрилаб қўйди, сизлар билан дилхушлик қилишга вақтимиз йўқ ҳозир, оппоқ қизлар, бу ерда мардона ишлар қараб турибди. Литума Тюленга, агар “мушугинг” сени яна дўшпослайдиган бўлса, уни бургахонага қамаб қўяман деб дўқ қилган эди, у полициячининг қулоғидан чўлп этиб ўпиб қўйди-да, шивирлаб деди: “Хоҳлаган вақтингда ҳуштак чал, уч кундан бери у менга бармоғини ҳам теккизгани йўқ”.

Учувчи қаҳвахонага ярим тунга яқин кириб келди. Лейтенант билан Литума бу вақтгача тўрттадан кружкани бўшатишганди. Хитой ҳатто уларга им қоқишга ҳам улгурмади, барча қайта келганларни чеҳрасидан билишда устаси фаранг бўлиб кетган Литума ким келганини дарҳол пайқади. Ёш, қорамағиз, озғин, сочили “йўқ” даражада калта қилиб олдирган, эгнига башанг, аммо ҳеч қандай ёпиштирма ё фарқ белгиси бўлмаган кўйлак ва шим кийган давангирдай бир йигит. У бир ўзи эди, кириб ҳеч ким билан саломлашмади. У кириб келиши билан бир-бирига шивирлаган, оҳ-воҳ қилган, им қоқишган, тирсақлари билан бир-бирларини туртган одамларга парво ҳам қилмади-да, тўғри бар пештахтаси томон йўл олди. Курсичага ўтирди-да, узук-юлуқ овозда биринчи қадаҳни буюрди. Литуманинг юраги гурс-гурс ура бошлади. Учувчидан кўзини узмасди, учувчи эса бир кўтаришда қадаҳни бўшатди-да, бетўхтов иккинчи рюмкани сўради.

— Ҳар куни аҳвол шу, — шипшиди қандайдир денгизчи билан қўшни столда ўтирган Тюлен. — Учинчи ё тўртинчисида томоша бошланади.

Лекин бу гал томоша бешинчи билан олтинчи қадаҳ ўртасида бошланди.

Рақс тушаётганларнинг бошлари оша учувчини кузатиб турган Литума санаб бораётганди. У бошини кафтлари орасига олганча тирсақлари билан маҳкам қўриқлаб турган писколи стакандан кўзини узмаётганди. У қилт этмасди ва чуқур хаёлга толиб, қизларни, кунда-шунда йигитларни, бошқа мижозларини ва бутун оламини унутганди.

Бир лаҳза жонланарди-да, беихтиёр равишда стаканни лабларига олиб борарди ва яна тек қотарди. Бешинчи ё олтинчи стакан ўртасида Литума бир нимага чалғиди, яна пештахта томонга қараганида учувчи жойида йўқ эди. Литума бошини бурди ва унинг рақс майдончаси этагида турганини кўрди. Зобитчаси тушмагур жуфт бўлиб рақс тушаётганлардан бирига ҳамлани бошлаб юборганди: улар Маллаой билан хуштори, пиджаксиз галстук таққан пастак бўйли киши эди. Маллаойнинг қучоғида нафаси димиқаётган пастак одам иштиёқ билан рақс тушарди. Лейтенант уни кўйлагидан тутди-да, итариб юборди ва ҳамма эшитадиган қилиб деди:

— Айбдор! Мен ҳам шу ерда туришни истаيمان!

Галстукли киши бир томонга учиб кетди, гўё нима бўляпти ўзи, дегандек ёки энди мен нима қилай деб маслаҳат сўраётгандек, атрофга олазарак жавдирай бошлади. Хитой қўли билан ишора қилиб, уришмасликка ундарди. Ҳалиги киши мана шу маслаҳатга риоя қилишни маъқул кўрди, елка учуриб, қизлар ўтирган бурчакка йўналди ва тарвузи қўлтиғидан тушган алпозда Канопатаяни рақсга таклиф қилди. Бу орада лейтенант ҳаддидан ошиб бўлганди: у сакрар, қўлларини ўйнатар, башарасини буриштирарди. Лекин унинг бу қилиқларида ҳушчақчақликдан асар ҳам сезилмасди. Балки у ҳамманинг эътиборини тортиш учун атайлаб қила-

ётгандир? У, бошқача айтганда, ўйиндан ўқ чиқармоқда эди. Бу сакрашлари ва жазавали туртишлари унга иложи борича кўпроқ одамларнинг гашига тегиш учун керак эди. “Оҳо, — деб ўйлади Литума, — аралашиш вақти келмадимикан?” Бироқ лейтенант пинагини ҳам бузмай чекар, оғзидан паға-паға тутун чиқарар ва худди мароқланаётгандай, учувчининг қилиқларини мамнун томоша қиларди. Рақс тушаётганлар ҳам ҳозирча тишларини тишларига қўйиб туришарди. Учувчи уларга тега бошласа, улар ўзларини четга олар, жилмайишар, жинни билан тенглашиб нима қилдим дегандек елка учуриб қўя қолар эдилар. Мусиқа тингач, учувчи пештахта олдига қайтиб келди ва яна бир қадаҳ сўради.

— Литума, биласанми ким бу? — сўради лейтенант.

— Йўқ. Ким эди?

— Алисия Миндронинг жазмани. Ҳа! Ҳа! Мен уларни Авиация кунда қўлтиқлашиб юрганни кўрганман. Яқшанба маросимларида ҳам.

— Э-ҳа, мана, нима учун полковник унинг қилиқларига панжа орасидан қарар экан, — гудранди Литума. — Бошқа ҳар қандай одам аллақачон ҳибсга олинарди, “Қурулли кучларга путур етказувчи” қилиқлари учун.

— Дарвоқе қилиқлари. Унга бир қарагин-а, Литума.

Бу орада учувчи пештахтага тармашиб чиқди ва нутқ қилмоқчи бўлгандай писколи шишани силкита бошлади. Қўлларини ҳар томонга ёйиб, оломонни болохонадор қилиб сўкди, кейин эса шиша оғзини анчагача сўриб турди, унинг ичакларини дўзахий ўт қандай куйдираётганини ўйлаб, Литума ҳам қорни қизиб кетаётгандай ҳис қилди. Писконинг куйдирувчи алангасидан чиндан ҳам учувчининг ичи ёниб кетаётгани — у афтини бужмайгирди ва пўконидан тепки егандек букилиб қолди. Тўхтовсиз ёлвориб ва жилмайиб турган хитой Лао унинг яқинига борди-да, пештахтадан тушишни ва тўполон кўтармасликни уқдира бошлади. Бироқ учувчи уни бўралаб сўкди-да, агар яна хиралик қилаверсанг, бир зумда барча шишаларингни чил-чил қиламан деб дўқ урди. Хитой у ердан узоқлашди ва полициячиларнинг олдига келиб чўқ тушиб ўтирди.

— Уни бир нима қилмасаларинг бўлмайди.

— Бирпас сабр қил. Бутунлай егилиб олсин, — жавоб берди лейтенант.

Энди учувчи жазман йигитлар ва бошқа миждозларга ёпиша кетди, лекин улар унга қайрилиб ҳам қарашмади, гўё ҳеч нарса эшитмаётгандек рақс тушиб ва чекишда давом этишди.

— Ҳой сизлар, — деб дағдаға қилди учувчи, — эркакмисанлар? Нега иштонда юрибсан ҳамманг?! Ечининглар! Қани, худо берган нарсаларингни кўрсатинглар! Нима? Уяласанларми? Мақтанадиган нарсаларинг йўқми? Балки ўзи ҳеч нарсаларинг йўқдир? Ё лупада қараш керакми? Мен эса ҳеч нарсадан уялмайман! Қараб мендан ўрнак олинглар! — бақирди у. Шиддат билан камарини ечди ва озгин, юнгдор оёқларини яланғочлаб, шимини туширди. Учувчи шимини олиб ташламоқчи бўлиб уринди-ю, бироқ у ё ҳалдан ташқари маст эди, ё шошганидан ўзини эшлай олмай қолди, нима бўлганда ҳам иштонига бутунлай ўралиб қолди-да, мувозанатини йўқотиб, пештахтадан бор бўйи билан ерга ағдарилди. Ҳамон қўлида маҳкам ушлаб олган шиша чил-чил бўлди. Ҳамма хахолаб кулиб юборди. Лейтенант Сильва ўрнидан турди ва Литумага ишора қилди:

— Кетдик. Айни вақти.

Полициячилар рақс майдончасини кесиб ўтишди. Учувчи кўзларини юмганча тўпигигача туширилган иштон билан шиша синиқлари орасида чалқанча тушиб ётар ва тинмай хирилларди. “Молдай ичибди ўзиям”, — ўйлади Литума. Улар учувчининг қўлтигидан олишди-да, сёққа тургазишди. У ҳар томонга чайқалар, оғзидан сўлаги оқиб, нималарнидир гуддирарди. Полициячилар унинг шимини тўғирлаб қўйишди, камарини тақишди ва иккала қўлидан ушлаб, ташқарига олиб чиқишди. Фоҳишалар, жазман йигитлар ва бошқа меҳмонлар уларни чапак чалиб олқишлай кетишди.

— Нима қиламиз уни? — сўради Литума ташқарида.

Шамол турган, қаҳвахона деворлари лопилларди, осмондаги юлдузлар икки баравар кўпайгандек эди. Талара чироқлари ҳам осмондан ерга, денгизга тўкилиб тушган юлдузларга ўхшарди.

— Ҳов анави ёққа олиб борамиз, — деди лейтенант.

— Қўйворинглар, аблаҳлар, — гудранди учувчи ўзини кутқаришга ҳаракат қилмасдан.

— Ҳозир, биродар, ҳозир, — меҳрибонлик билан деди лейтенант, — секин, секин, уринма.

Улар сийрак қовжироқ буталар босган ялангликдан эллик метрлар юргач, қирғоққа келиб қолишди. Учувчини ерга ётқизишди, ўзлари эса унинг ҳар икки томонидан ерга чўкишди. Зимзиё қоронғиликда қандайдир кулбалар кўзга чалинарди. Шамол куй товушлари ва мижозларнинг ғала-ғовурини денгиз томон олиб келарди. Туз ва балиқ ҳиди димоққа уриларди, буталар шитири эса худди алладай эшитиларди. Литуманинг қумда чўзилиб ётгиси, фуражка билан юзини ёпиб, оламдаги ҳамма нарсани унутгиси келди. Бироқ хизматда ухлаб бўлармиди? Оёқлари тагида тарвақайлаб ётган мана бу одамнинг даҳшатли сирга дахлдорлигини ўйлаб, юраги ҳовлиқди.

— Хўш, ўзингга келдингми? — сўради лейтенант Сильва. У учувчини хиёл кўтарди ва ўзининг энг яқин ҳамшишаси каби орқасидан суяб, ўтқазди. — Бироз ҳушингга келдингми, йўқми?

— Йўқол кўзимдан! — бошини унинг елкасига ташлаб сўкинди учувчи. Ғазаб оҳанги унинг шалвираган гавдасига сира қовушмаётганди, у қумда оёқларини кенг ёйган ва лейтенантга гавдасини ташлаган кўйи ўтирарди.

— Эҳ, дўстларни ҳайдаш қандай бемаънилик-а, — деди лейтенант. — Хитойдан ажратиб олганимизга шукур қилсанг-чи, акс ҳолда ўша мақтанган нарсангни тагидан суғуриб ташлашарди. Айт-чи, унда нимага ҳам ярар эдинг?

У бирдан гапидан тўхтади, чунки учувчи оғир ўқчиди. Бироқ лейтенант унинг бошини вақтида ерга эгди ва то қайт қилиб бўлгунча ўшандай ушлаб турди.

— Сен ғирт ҳезалак экансан, — ўша-ўша ғаразгўйлик билан гапирди учувчи, — бу ерга олиб келсам гапимга киради деб ўйладингми?..

— Ҳа, оғайни, — кулди лейтенант, — гапимга кирарсан деб мен сени бу ерга судраб келдим. Лекин сен ўйлаган мақсадда эмас.

“Муомалани билади, — лейтенантни қувватлади Литума, — ҳозир ҳаммасига иқрор қилади”.

— Унда мендан сенга... нима керак? — ҳиқ этиб, сўлагини йиғиштириб сўради учувчи ва мода мушук ёнида исинаётган нар мушукдай лейтенантнинг кўксига дўстона суйқалди.

— Менга Паломино Молеро ҳақида сўзлаб берсанг бўлгани, — шивирлади лейтенант.

Литума жойидан сапчиб тушаёзди, бироқ учувчига бу сўзлар зигирча таъсир қилмади. У қилт этмади, бир оғиз гапирмади ва ҳатто Литумага нафас ҳам олмаётгандай туюлди. У кўпинча мана шундай карахт ҳолга тушиб қоларди. Литума бошлғига разм солди. Такрорлаш керакмикан? Балки у англамагандир ёки ҳеч нарса эшитмаганга солаяптимикиан ўзини?

— Бориб онангдан сўра, — бидирлаб деди ниҳоят учувчи, паст овозда. Литума эшитиш учун бўйнини чўзишига тўғри келди.

— Бечора онам ҳатто Паломино Молеро ким эканлигини билмайди ҳам, — янада мулойимроқ оҳангда деди лейтенант, — лекин сен биласан. Қани, бўла қол, нима бўлган эди, сўзла-чи.

— Ҳеч қанақа Паломинони билмайман! — уқтирди учувчи ва Литума туйқус бу ўкирикдан чўчиб тушди. — Ҳеч нарса билмайман! Ҳеч нарса!

Унинг товуши узук-юлуқ чиқарди, ўзи эса бутун гавдаси билан қалт-қалт титрарди.

— Нега “билмас” экансан? — силаб туриб деди лейтенант. — Жуда яхши биласан. Шунинг учун ҳам ҳар оқшом хитойнинг қаҳвахонасида тўпалон кўтарасан. Қутуришинг бежиз эмас-ку, ўзингни жиннига соласан. “Мушуклар” билан муштлашининг ҳам аслида шундан.

— Ҳеч нарса билмайман! — яна ўкирди у. — Айтдим-ку, билмайман деб!

— Менга ўлдирилган солдат ҳақида гапириб бер, дарҳол енгил тортасан, — Майин овозда уни унатишда давом этди лейтенант. Ҳатто чақалоқдай оҳиста иягидан чимчилаб қўйди. — Менга ишон, мен дурустгина психологман. Юрагингни оч. Ишонавер, енгил тортасан.

Ҳаяжондан Литума қора терга кўмилди: гарчи кундузги жазирама аллақачон қайтиб, ҳатто салқин тушганга қарамай кўйлаги елкасига ёпишаётганини сезди. Сув юзини мавжлантириб шамол эсди, тўлқинлар ёқимсиз шилдираб қирғоқ четига келиб урила бошлади. “Нимадан қўрқасан, Литума, — сўради у ўзидан, — тинчлан. — Яна кўз ўнгида Паломинонинг абжағи чиққан танаси гавдаланди. — Ҳозир билан уни ким ўлдирганини”.

— Қани, ўзингни қўлга ол-да, барини айтиб бер, — унинг сочларини силаб деди лейтенант. — Енгил тортасан, ҳа, ишон. Йиғламасанг-чи.

Шу он учувчи Сильванинг пинжига суқилди-да, худди эмизикли боладай ингради.

— Мен ҳечам унга йиғлаётганим йўқ... — пиқ-пиқ йиғлаганча деди у. Аъзойи бадани титраб, нафаси бўғилди. — Ичганимнинг боиси, анави ифлос орқамдан пичоқ санчди. У бизнинг учрашувимизни тақиқлаб қўйди, у қизни олдимга қўймапти, қиз ҳам мени кўришни истамайди. Бунга унинг нима ҳаққи бор? Қани, сен жавоб бер!

— Албатта йўқ, — уни елкасидан қоқиб деди лейтенант. — Сени қиз билан бирга кўришни хоҳламайдиган ўша ифлос ким экан? Полковник Миндрони?

Шундагина учувчи бошини кўтарди, ўзини лейтенантнинг елкасидан олди. Сутдай ойдинда Литума унинг кўз ёши, мишиқ ва сўлак қоплаган юзини кўрди. Қорачиқлари янада кенгайган кўзлари телбаларча ёнарди. У унсиз лабларини қ и м и р л а т д и.

— Нега полковник Миндро бу қиз билан учрашувингни тақиқлаб қўйди? — гўе кеча ёмғир бўлганми-йўқлигини билмоқчидай, бемалол сўради лейтенант. — Сенинг нима айбинг бор эди? Бола бўлиб қолганмиди?

— Секин! — шивирлади учувчи. — Уни оти билан айтма. Мени балога йўлиқтирмоқчимисан?

— Йўқ. Сенга ёрдам бермоқчиман. Қутуришингни, тўполон кўтаришингни кўриб, ачиниб кетаяпман. Ўзингни ўзинг нобуд қилаётибсан, наҳотки шунга ақлинг етмаса? Бўпти, сўз бераман, энди ҳеч қандай исми тилга олмайман.

— Биз келаси йил унвон олишим билан унаштирув ўтказишга келишиб қўйгандик, — тутила-тутила сўзлай бошлади учувчи яна бошини Сильванинг кўксига қўйиб. — Бу манжалақи, отам рози, деганди. Тўйни мустақиллик кунида ўтказишимиз керак эди, билдингми? Энди ўзинг айт: одам деган ҳам шунақа сотқин, шунақа алдоқчи, уччига чиққан қаллоб бўладими? А, бўладими?

— Бўлиши мумкин эмас, — хижолатомуз жавоб берди Литума.

— Бу рўдапо қаёқдан келди? — унга тикилди учувчи. — Унга нима бор бу ерда? А? Нима бор унга?

— У билан ишинг бўлмасин, менинг ёрдамчим, ишончли бола, ҳеч кимга айтмайди, — тинчлантирди уни лейтенант. — Уни йўқ деб ўйлайвер. Полковник Миндрони ҳам эсингдан чиқар.

— Тш-ш. Жим! Исмини айтма!

— Бўпти, бўпти, — елкасидан қоқиб қўйди лейтенант. — Ҳамма оталар ҳам қизларининг турмушга чиқишида қаттиқ қайғуради — улар қизларини кўзлари қиймайди-да. Вақт ўтиб, полковник юмшайди, ҳаммаси изга тушади, сен уйланасан унга. Сенга бир маслаҳат берайми? У иккиқат бўлсин. Шунда чол истаса-истамаса никоҳларингга розилик беради. Тушундингми? Энди менга Паломино Молеро ҳақида сўзла.

“Донишманд-у”, — дилидан ўтказди Литума.

— Ўлса ҳам юмшамайди, чунки у мутлақо одам эмас. Унда қалб деган нарсанинг ўзи йўқ, — инграб деди учувчи. У яна ўхчиди, лейтенантнинг ҳарбий кўйлаги нимага ўхшашини Литума шундагина тасаввур қилди. — У мени чув туширди, худди анави чол сингари. Энди тушунгандирсан нима учун ҳар куни тунда муштлашишимни?

— Албатта, тушунаман. Сени оёғингдан чалишган, севиклигинг билан учрашувингни тақиқлаб қўйишган. Полковник Миндронинг, туфей, кечирасан, мана шу кекса жиннининг қизига яна бошқа ким кўнгил қўйган? Менга Паломино Молеро ҳақида сўзлаб берсанг-чи.

— Кимни аҳмоқ қилмоқчисан, хўш? — учувчи аранг бошини кўтарди. Литума

ҳатто уни бирдан ҳушёр тортди деб ўйлади-да, лейтенантга ташлашиб қолишидан қўрқиб, учувчини елкасидан босишга шошилди. Бироқ, учувчининг кайфи баланд эди, қадини ростлай олмаётганди ва яна лейтенант устига йиқилди.

— Қани, бўла қол. Гап билан бўлиб қайғунгни унутасан, чалғийсан. Хўш? Гапир: уни қандайдир зобитнинг хотинига ўралашгани учун ўлдиришдими? Шундайми?

— Ўлдирсанг ҳам ҳеч нарса айтмайман! — қичқирди учувчи.

— Ўлгудай галварс экансан ўзинг ҳам, — койинди лейтенант. — Мен сени тухумингни шартга суғуриб ташлашадиган макондан олиб чиқдим. Сени кайфинг тарқасин, деб бу ерга келтирдим, базага қушдай бўлиб қайтсин, бориб жазоланиб юрмасин дедим. Кимнинг елкасида йиғлаб олганингни биласанми? Ёшингни, мишиқларингни ким артиб қўйди? Қара, кўйлагимни нима қилиб қўйдинг! Шунча нарсдан кейин ҳам менга Паломино Молерони нега ўлдиришганини айтмайсанми? Қўрқаяпсанми? Кимдан?

“Ундан ҳеч нарсани билолмаймиз”, — тарвузи қўлтиғидан тушди Литуманинг. Шунча вақт бекорга кетди, ундан ҳам ёмони — барча умидлар пучга чиқди. Йўқ, бу муртад уларни боши берк кўчадан олиб чиқолмайди.

— Қиз эса отасидан бешбаттар, ифлос, — қаттиқ қисилган тишлари орасидан инграниб деди учувчи яна хуруж қилган ўқчишни базўр қайтараркан. Ўзини эп-лаб олгач, у давом этди: — Барибир мен уни севаман, менга шундай қилганига қарамай севаман уни. Севаман! Билдингми! У мана бу еримда, юрагимда, ман-жалақи...

— Нега уни бундай ҳақорат қилаяпсан? — сўради лейтенант. — Отасининг йўри-гига юргани учунми? Ё сени севмай қўйгани учунми? Севгисидан тонгани учунми?

— Кимни севишини унинг ўзи билмайди, у, биласанми, пластинкаларда куйла-гандек, “аравасига тушганнинг қўшиғини айтадиганлардан”. Чол нима деса, шунини қилади. У мендан воз кечишни айтган, воз кечди ҳам.

Литума ўшанда хонага учиб кирган полковникнинг қизи қанақалигини кўз ол-дига келтиришга уринди. Уларнинг суҳбатини-ку эшитганди, лекин қиз чиройли-миди-йўқми, эслолмайди. Хипчагина, нозиккина эди, бироқ отасига қилган муо-маласига қараганда, ўзига яраша феъли бор эди. Ўзини худди эттинчи осмонда сезарди. Ҳаммани оёғининг учи билан кўрсатарди. Шўрлик учувчини шунақанги хор қилиб ташлагандики, энди у нимаю, ерда ётган чўп нима — барибир эди.

— Қани, менга Паломино Молеро ҳақида сўзлаб бер, — ҳамон тиқилинч қилар-ди лейтенант. — Майли, нима бўлса ҳам. Ахир уни эрли хотинга илакишгани учун ўлдиришган-ку, а, шундайми?

— Мен ичяпман, бундан кейин ҳам ичаман, аммо мен билан анови чол каби муомала қилишларига йўл қўймайман, — дудуқланди учувчи. У жимиб қолди, кейин алам билан қўшиб қўйди. — Ўзидан кўрсин.

— Ким? Паломино Малерони? — шивирлади лейтенант.

— Ҳа. Ўша аблаҳ Паломино Молеро.

— Аблаҳ бўлса ундан нарига, — учувчини елкасидан силаб маъқуллади лейте-нант. — Хўш, нега энди ўзидан кўради?

— Чунки кўрпасига қараб оёқ узатмади-да, — кутилмаганда ғазаб билан қич-қирди учувчи. — Қилмиш-қидирмиш дейдилар. Ҳамма нарсанинг тўлови бор, мана, тўлади ҳам, бунинг устига ошиғи билан тўлади.

Литума энгил тортди. “Билади! Паломинони ким, нега ўлдирганини учувчи би-лади”.

— Хўш-хўш, оғайни, тушунаман, қилмиш қидирмиш, кўрпангга қараб оёқ узат дейдилар, — такрорлади лейтенант ва овози ҳар доимгидан ҳам майинроқ чиқа бошлади. — Хўш, кўрпасига қарамай оёқ узатиб, у нима иш қилиб қўйганди?

— Нима қилгани билан сенинг нима ишинг бор? Кет олдимдан! — учувчи ўзини четга тортди, тиззалаб туришга уринди, бироқ ўзини тутиб туролмади ва эмаклаб қолди.

— Йўқ, ишим бор, оғайни, ишим бор, бунинг сен ўзинг ҳам биласан, — лейте-нант ўта дўстона оҳангда гапирарди. — Иш Пиурада, авиабазада бўлганди, шун-дайми? Аэропорт ёнидаги уйчалардан бирида. Тўғрими?

Ҳамон эмаклаб турган учувчи бошини кўтарди ва Литумага у ҳозир ҳуриб юборадигандек туюлди. У ғамгин, шишадек кўзлари билан полициячиларга маъносиз қараб турарди, кайфини босишга уринганча тўхтовсиз киприк қоқарди.

— Ким айтди сенга? Қаердан биласан?

— Биламан-да, — кулди лейтенант. — Нима, ҳамма нарсани битта ўзим билан деб юрганмидинг? Биз ҳам баъзи нарсаларни эшитганмиз. Қани, бўл: сен нима билсанг менга айтасан, мен нима билсам сенга айтаман, иккаламиз биргаликда бу жумбоқни фолбин Мандрейкдан кўра дурустроқ ечамиз.

— Аввал сен айт, Пиура базаси тўғрисида нима биласан? — дона-дона қилиб деди учувчи. Литума унинг эмаклаб турганига қарамай охири ҳушига келганини ва қаттиқ кўрқаётганини англади.

— Эй худойим-ей! — деди лейтенант рози бўлган оҳангда. — Аввал бундоқ одамдай ўтириб, чексанг-чи. Кўриб турибман, сал миянг ишлай бошлади, шундайми? Яна яхши.

У икки сигаретани тутатди-да, пачкани Литумага узатди. Литума ҳам ўзига битта сигарета суғуриб олди.

— Шундай қилиб, Паломино Пиура базасидаги қандайдир аёлни севиб қолганини билар эканмиз. У аёлга ишқий кўшиқлар айтарди — ахир ҳамма унинг а жойиб овози бор дейди. Қўшиқ айтиб, гитара чаларди, жойнинг ҳам қоронғироғини танларди. У болеро куйларди — бу унинг шоҳона кўшиғи. Бизга маълум бўлгани ана шулар, холос. Энди сен айт-чи, Паломино Молеро кўшиқларини кимга атаб айтарди?

— Мен ҳеч нарсани билмайман! — қичқирди учувчи. Энди у даҳшатдан бутунлай ўзини йўқотиб қўйди, ҳатто тишлари бир-бирига тегмай тақирларди.

— Биласан, биласан, — далда берган бўлди унга лейтенант. — Ҳаммасини биласан сен. Молеро мафтун бўлган гўзалнинг эри ё нимадандир шубҳа қилган, ёки уларни шарманда аҳволда қўлга туширган-у, Паломино Пиурада қорасини ўчиришга мажбур бўлган. Шундайми? Шундай. У Таларага, авиабазага жўнаворган. Бироқ рашкчи эр изидан тушган, қидириб топган ва ўчини олган. Ўзинг айтдинг-ку ахир, қилмиш-қидирмиш деб, Паломино жуда баланд парвоз қилиб юборган. Хўш, нега индамайсан? Уни ким ўлдирди?

Учувчи яна ўқчиди, бу сафар у ўзини қайт қилишдан тўхтатиб қололмади. Хириллаб, туфлаганча кафти билан оғзини артди, лаблари титради, худди ёш боладай ҳўнграб йиғлаб юборди. Литума уни ҳам ёмон кўриб кетди, ҳам ачинди: учувчи чиндан ҳам ачинарли ҳолда эди.

— Нега сенга ёпишиб олганимга келсак, — овозини чиқариб мушоҳада қила бошлади лейтенант оғзидан паға-паға тутун чиқариб, — шунчаки, қизиқишдан. Агар Паломинонинг қотили Пиура авиабазаси зобити бўлса, қўлимдан нима ҳам келарди? Ҳеч нима. Сизларнинг ўз қонунингиз, ўз судингиз, ўз полициянгиз бор. Мен учун база йўли берк. Мен азбаройи қизиққанымдан сўраяпман, билдингми? Яна бир гап айтаман сенга: агар мен бақалоқ маҳбубамга уйлансаму, кимдир унинг деразаси остига келиб ишқий кўшиқ айтгудек бўлса, кўшиғи ҳар қанча дилбар бўлмасин, барибир чидаёлмаган бўлардим. Хўш, шундай қилиб, Паломинонинг адабини ким берди?

Ҳатто шундай дамда ҳам лейтенант донья Адрианани эслади. “Йўқ, бу касаллик, худо ҳаққи, — ўйлади Литума. Қусуққа беланмаслик учун учувчи ўзини четроққа олди ва полициячилардан бир оз тепароқдаги қум дўнгчага жойлашди. Тирсақлари билан тиззасига суяниб, бошини кафтлари орасига олди. Афтидан боши ловиллаб ёнаётганди. Литума яқингинада ҳам “ботирлар” жамиятининг аъзоси эди, у қаеринг оғрияпти, нега калтакка тўймайсан дея ҳадеб бошини қотиришавергач, аъзойи бадани негадир ўз-ўзидан қичишиб кетаверади, ҳеч ақли етмасди.

— Унинг Пиура авиабазасига борганини сен қаёқдан биласан? — бирдан сўради учувчи. У даҳшатдан ё ўзини йўқотиб қўйганди, ё ғазабдан нафаси тиқилмоқда эди, ҳозир эса бу икки туйғу уни баравар исканжага олганди. — Қайси ҳайвон сенга оғзидан гуллаб қўйди?

Шу топ Литума қандайдир сояларни пайқади. Бир дақиқадан сўнг соялар яқинлашиб, уларнинг қаршисида ярим доира бўлиб туриб олишди. Номаълум кишилар олти нафар эди. Барчаларининг қўлида карабин ва калтақлар бор эди, ой бу-

лутлар орасидан чиқиб келгач, Литума уларнинг энгларидаги боғични ҳам кўрди. Ҳарбий полиция патруллари экан. Тунлари улар барча қаҳвахоналар, хилват жойлар ва фоҳишахоналарни текшириб, авиабазанинг солдат ва сержантларини қидириб топар эдилар.

— Мен — фуқаро гвардияси лейтенанти Сильваман. Нима гап?

— Бизга лейтенант Дуфони олиб келиш буюрилган, — жавоб берди патруллардан бири, афтидан сержант бўлса керак.

— Менинг номимни тилга олишдан аввал жағингни ювиб кел, — қичқирди учувчи. У оёққа туриб олган эди, бироқ ҳар лаҳзада мувозанатини йўқотиб, гурсиллаб йиқилишга тайёр ҳолда тинмай чайқаларди. — Ҳеч ким мени ҳеч қасққа олиб кетмайди!

— Бизда полковникнинг буйруғи бор, жаноб лейтенант, — жавоб берди катта патрул. — Бизни маъзур тутасизу, аммо биз билан бормасангиз бўлмайди.

Учувчи ижирганиб нимадир деди ва секинлаштирилган фильм тасмасидек ерга йиқила бошлади. Солдатлар учувчини қўли ва оёғидан ушлашди-да, кўтаришди. У қаршилиқ кўрсатмади, фақат нималарнидир гўнғиллар эди.

Литума билан лейтенант уларнинг қоронғилик ичига кириб кетишларини кўриб туришарди. Кейин машина мотори гуриллади. Патрул машинани хитойнинг қаҳвахонаси олдида қолдиргани аниқ эди. Иккала шерик хаёлга чўмганча сигаретларини чекиб бўлишди. Биринчи бўлиб лейтенант кўзгалди. Изларига қайтишди. Қаҳвахонада гала-говур, мусиқа, кулги овозлари авжида эди.

— Боплаб тузладингиз-да, — деди Литума. — Бир нуқтага уравердингиз, уравердингиз, охири мақсадга эришдингиз.

— Ҳеч нарсага эришганим йўқ. Вақтимиз кўпроқ бўлганда эди, бошқа гап, ҳақиқатни аниқлар эдик. — Лейтенант хўрсинди ва денгиз ҳавосидан очкўзлик билан кўксини тўлдириб нафас олди. — Биласанми, Литума, миямга бир фикр келди.

— Хўш?

— Менимча, навбатчидан тортиб полковник Миндрогача Таларадаги ҳамма ишдан боҳабар.

— Шунақага ўхшайди, — бош ирғади Литума. — Хусусан, лейтенант Дуфо Паломинони ким ўлдирганини аниқ билади.

Улар тунги Талара бўйлаб жимгина кетишди. Қоронғилик ичидаги ёғоч уйлар кўринади, фақат онда-сонда деразаларда чироқнинг хира ёғдуси кўзга ташланарди. Тиконли сим ортидаги тақиқланган зонада ҳам ҳамма уйқуда.

Бирдан лейтенант овозини ўзгартириб деди:

— Илтимос, дўстим Литума, қирғоқда айланиб тур, “Талара шери” қайтиб келмадимикан, кузат. Йўқ, десанг, бориб ётиб ухлай қол. Келса, менга дарак бер. Мен ишхонада бўламан.

— Қанақасига? — ҳайрон бўлди Литума. — Сиз чинданам?..

— Ҳа, чинданам, — бир оз асабий ҳолда кулиб жавоб берди лейтенант, — бир уриниб кўрмоқчиман. Балки бугун тунда мўъжиза юз берар? Мўъжиза юз бермаса керак-ов, лекин ётиб қолгунча отиб қол дейдилар-ку. Бу донья Адриана дегани анойи эмасга ўхшайди, бунақа деб ўйламагандим уни. Ҳечқиси йўқ, қўлга кирди ҳали! Нимагалигини биласанми, Литума? Ёруғ оламда менинг қиладиган икки ишим бор. Донья Адрианани оғдириб олиш ва Паломинонинг қотилларини топиш. Бу навбатдаги унвонни олишдан ҳам муҳимроқ. Ишонмайсанми? Ишонмаганинг яхши. Бора қол.

“Бундай нарсалар тўғрисида ўйлашга у қандай имкон топади?” — ҳайрон бўлди Литума. У ўз тўшагида тинчгина ухлаб ётган, туш кўраётган ва ҳузурига қандай меҳмон ташриф буюраётганидан мутлақо беҳабар донья Адрианани кўз олдида келтирди. Йўқ, лейтенант телба бўлиб қолган. Наҳотки, донья Адриана унга хўп деса? Йўқ, чучварани хом санамасин. Аллақайқандир қоронғилик ичидан ит пайдо бўлди ва Литумага қараб ҳура бошлади. У итни оёғи билан ҳайдаб юборди. Таларада доим балиқ ҳиди анқийди, лекин гоҳо — худди бугунгидай — бу ҳид чидаб бўлмас даражада кучаяди. Литуманинг ҳатто боши айланди. У дастрўмолини олиб бурнини беркитди. Балиқчилар аллақачон овга чиқишганди, қирғоқда атиги бир нечтагина қайиқ чайқалиб турарди. “Талара шери” улар орасида йўқ

эди. Литума ишонч ҳосил қилиш учун биттама-битта кўриб чиқди ва дон Матиаснинг ҳали қайтмаганига амин бўлди. Бир вақт қараса, қумга чиқариб ташланган қайиқ бортига ястанганча кимдир ўтирибди.

— Салом, — деди Литума.

— Салом, — аёл овози келди, танҳолигига халақит беришганидан норози оҳангда.

— Э-э, бу сизмисиз, донья Адриана? Бундай бемаҳалда бу ерда нима қилиб ўтирибсиз? — Ошхона бекаси қора шолга ўраниб олганди. Ҳар доимгидек у оёқланг эди.

— Матиасга овқат олиб келувдим. Сузиб кетгандан кейин бирпас ўтиргим, очиқ ҳавода нафас олгим келди. Уйқим келмаяпти. Ўзинг-чи, Литума, қандай шамол учирди бу ёқларга? Нимангни йўқотдинг? Балки хушторинг билан учрашмоқчидирсан?

Полициячи кулиб юборди. У донья Адриананинг пойига чўнқайди ва ғира-шира ёруғликда (бу пайтда ой булутлар орасига яширинганди) аёлнинг лейтенант Сильвани телба қилган бақувват, семиз танасига разм солди.

— Нима бўлди? — сўради аёл. — Жигарингдан урдими? Ё кўпроқ отиб юбордингми? Ҳа-а, хитойнинг қаҳвахонасидан келаяпман де. Ҳаммаси тушунарли.

— Йўқ, донья Адриана, — ҳамон кулиб жавоб берди Литума. — Жигаримдан ургани йўқ, ортиқча отганим ҳам йўқ. Агар айтиб берсам, сиз ҳам кула-кула қотасиз.

— Хўш, гапир бўлмаса, бирга кулайлик. Юрагим сиқилиб турувди ўзи.

Литума ҳар доим очиқ-сочиқ, бир гапириб ўн куладиган аёл бугун қандайдир ташвишманд эканини сизди. Қўлларини кўкси устида чалкаштириб олган, яланг оёқларининг бармоқлари қум ғижимларди.

— Нега бунақа хафасиз, донья Адриана? — жиддий тортиб сўради Литума.

— Мен хафа эмасман, ташвишдаман, Литума. Матиас ҳеч касалхонага бориб ўзини кўрсатиб келмаяпти. Оёғини тираб туриб олган — қимир этмайди.

Бир оз сукут сақлаб аёл хўрсинди, кейин эса эри дон Матиас бир ойдан кўпроқ вақтдан бери тўхтовсиз йўталаётганини, айниқса хуружга олган пайтларда қон тупраётганини сўзлади. У дорихонадан турли дорилар сотиб олибди, зўрлаб ичирибди, бироқ ҳеч қанақа нафи сезилмаяпти экан. Балки Матиаснинг дарди оғирроқдир ва қуруқ дорилар билан тузатиб бўлмас. Уни нур билан даволаш керак, балки операцияга ётиши лозимдир. У бўлса буни эшитишни ҳам хоҳламайди, ўзи ўтиб кетармиш, ўзи ўтиб кетадиган бўлгач, битта шу йўтални деб врачларга сарғайиш кимга зарур кепти! Ахир хотинининг кўзи кўр эмас-ку: минг яхшиман, дадилман дегани билан денгизга чиқиши тобора қийинлашиб бораётганини кўриб турибди-ку. Матиас болаларимга айтиб юрма, деб хотинига тайинлаб қўйганди, бироқ улар охириг яқшанбада ота-оналарини кўргани келишганда аёл ҳаммасини айтиб берди. Балки улар оталарини касалхонага бориб ётишга кўндиришар?

— Сиз эрингизни жуда яхши кўрасизми?

— У билан роса йигирма беш йил яшадим, — жилмайди донья Адриана. — ўзимнинг ҳам ишонгим келмайди. Унга жуда ёш, ўн олти ёшимда турмушга чиққандим. Бошда ундан қўрқардим: жудаям барваста эди-да. Лекин у ҳеч қачон орқамдан қолмади, охири рози бўлдим. Ота-оналаримиз қарши эдилар, нима қиласан уни, сендан анча катта бўлса, бундай турмуш узоққа бормаёди, дейишди. Мана, кўриб турибсан, Литума, улар янглишишган экан. Ҳалигача биргамиз, нималар ўтмади дейсан, лекин бошқалардан ёмон яшамаймиз. Хўш, нега мендан бирдан нига Матиасни яхши кўрасизми деб сўраб қолдинг?

— Нега бу ерга келганимни виждонан тан олишим керак-да.

Донья Адриананинг қумни ғижимлаётган оёғи Литуманинг этигига бир миллиметр етмай тек қотди.

— Айлантирма, Литума. Тушунарлироқ қилиб гапирсанг-чи.

— Лейтенант мени дон Матиас овдан қайтган-қайтмаганини билишга юборди — маккорона шивирлади Литума. У кутиб турди, бироқ донья Адрианадан садо чиқмади. — У сизникига ўтмоқчи эди, ҳа энди, очиқ гап, эрингизга тўқнаш келишни истамади. Ҳозир, ҳойнаҳой, эшигингизни тақиллатаётган бўлса, ажаб эмас.

Орага сукунат чўкди. Фақат қум узра заиф ёйилган тўлқинларнинг шовилла-

гани эшитиларди. Кейин донья Адриана кулиб юборди — у эшитиб қолмасин дегандек аста, босиқ товушда кулди. Полициячи ҳам кулди. Шу тариқа ёнма-ён ўтирганча улар бир-биридан ошириб, қаттиқроқ кула бошлашди.

— Бу ишингиз ҳеч сизга ярашмайди-да, донья Адриана, у ёқда бир одам сизни деб ўламан деяпти-ю, сиз бўлсангиз куласиз.

— У ҳозир эшикни тирмалаётибди, дарчани тақиллатаяпти, эшикни очинг деб ялинаяпти, — базўр гапирарди аёл. — Менга осмондаги ойни ваъда қилаяпти. Вой, жоним-а! Ваҳ-ҳа-ҳа! У ерда бўлса ҳеч ким йўқ! Ваҳ-ҳа-ҳа!

Яна бирпас кулишди-да, кейин жимиб қолишди. Литума аёл оёғининг бармоқлари яна қумни асабий ва астойдил кавлаётганини кўрди. Узоқдан тунги смена тугаганини билдириб шакар заводи гудоги янгради, у ерда кечаю кундуз ишлашарди. Катта йўлдан юк машиналарнинг гуриллагани эшитилди.

— Худо ҳаққи, донья Адриана, сиз менинг лейтенантимни адои тамом қилдингиз. Сизни қанақа таъриф-тавсиф қилишларини билсангиз эди. Қанча гапирса ҳам чарчамайди. Бошқа аёлларга назар-кўзини солмайди. Малика, Таларанинг маликаси дейди.

Бундан завқланган донья Адриана яна қаҳ-қаҳ урди.

— Лейтенантинг жуда қуёшқондан чиқиб кетаяпти, бир кунмас-бир кун бу эр-катойликлари учун мендан кўрадиганини кўради, — аёлнинг овозида ҳеч қандай ёмонлаш оҳанги йўқ эди. — Адои тамом бўлган дейсанми? Ишонма, Литума. Бу унинг миясига қурт тушганидан дарак, мени бўйсундираман деб ўзини-ўзи ишонтириб юрибди. Бекорларнинг бештасини айтибди. У ўзини ўзи еяпти. Наҳотки, онаси-тенги мендай хотин, унинг севиб қолганига ишонсам? Ишониб ўлибманми? Бу шунчаки қайсарлик, шўхликдан бошқа нарса эмас. Муродига етгач, севги-певгисидан кўлини ювиб, қўлтиғига уради.

— Балки, сиз донья Адриана, бир галгина эркалаб қўярсиз уни?

— Бир гал ҳам, ярим гал ҳам, Литума, — ўзини таҳқирлангандай кўриниш бериб жавоб қайтарди аёл, лекин Литума унинг атайлаб шундай қилаётганини тушунди. — Мен, билсанг, унақалардан эмасман. Қонуний эримдан бошқа ҳеч кимнинг менда ҳаққи йўқ.

— Бу билан лейтенантни тамом қиласиз, донья Адриана. Бировнинг бировни яхши кўриб бунчалик куйганини умримда кўрган эмасман. У сизни ҳатто тушида кўради ва сиз билан гаплашади.

— Нима деб гапирарди?

— Айтолмайман, донья Адриана. Ноқулай.

Аёл яна қаҳ-қаҳ уриб кулди. Кейин ўрнидан турди-да, ўша-ўша қўлларини кўкси узра чалиштирганча кетди. Литума унинг орқасидан эргашди.

— Яхшиям сени кўриб қолганим, — деди аёл. — Анча дилимни ёздинг, юрагимни ғамларининг унутгандай бўлдим.

— Мен ҳам хурсандман, донья Адриана, — жавоб берди полициячи. — Сиз билан гаплашиб, беш дақиқа бўлса ҳам Паломинодан нари бўлдим, йўқса у сира кўз ўнгимдан жилмасди. Ҳар куни ёмон тушлар кўриб чиқаман. Зора-мора бугун ундай бўлмаса.

Ошхона эшиги олдида у донья Адриана билан хайрлашди ва маҳалла томон юриб кетди. Лейтенант билан ўша ерда туришарди: лейтенант хизмат хонасига тугаш кенг хонада, Литума эса қандайдир ҳужрачада. Қолган барча зобитлар оилалик одамлар бўлиб, хотин, бола-чақалари билан истиқомат қилишарди. Йўл-йўлакай Литума лейтенантнинг ошхона деразасини тақиллатаётгани ва шивирлаб севгисини изҳор қилаётганини ўзича тасаввурига келтирди. Ҳа, унинг сўзлари беҳуда кетаётганди.

Кираверишда Литума найча қилиб ўралган ва кўзга ташлансин деб эшик дастасига суқиб қўйилган бир варақ қоғозни кўрди. Литума уни авайлаб очди ва ичкарига кириб чироқни ёқди. Хонадаги жиҳозлар: иккита стол, деворда Перу герби туширилган тасвир, бурчакда миллий байроқ, иккинчи бурчакда — туфдон — шулардан иборат эди. Хат кўк сиёҳда хушхат кимса қўли билан гоят бежирим қилиб ёзилганди:

“Паломино Молерони ўлдирган кишилар уни Амотапедаги донья Лупенинг уйдан алдаб чақйриб чиқилган. Ўша аёлни сўроқ қилинлар. У сизларга ёрдам беради”.

Эр-хотин ўртасидаги хиёнат ва бандаргоҳ божхонасидаги қора ишлар билан боғлиқ номсиз хатлар полицияга тез-тез келиб турарди. Лекин ушбу хат Паломино Молеро ўлими бўйича келган биринчи акс садо эди.

5

— Топган жойини қаранглар! — деди лейтенант Сильва. — Наҳотки, бу воқеа роҳиб билан унинг чўриси кечмишларидан келиб чиққан бўлса? Сиз, донья Лупе, бу борада қандай фикрдасиз?

Амотапе Таларадан эллик километр жанубда чўғдай чақиртошлар ва қум барханлари орасида жойлашган. Чор-атроф қуёшда қовжираган буталар билан қопланган, унда-мунда дарахтлар кўзга ташланади, ҳаккам-дуқкам эвкалиптнинг оч яшил барглари бу ердаги ғариб манзарага жон киритиб туради. Ҳаводаги намликни ўзига сингдириб олиш учун буралиб-буралиб ўсган дарахтлар узоқдан қоқ суяк қўлларини ўйнаётган жодугарларга ўхшаб кетарди. Уларнинг ҳузурбахш сояларида ҳар доим озғин эчкилар ўтлаб юрар, қип-яланғоч новдаларни кемирар эди, юзлари офтобда куйган ва кўзларидан ўт чақнаган чўпон бола ёки қиз ҳам ўтирган бўлади.

— Айтинг-чи, донья Лупе, роҳиб билан чўриси ҳақидаги гаплар ростдан ҳам бор гапларми? — такрорлади лейтенант.

Қишлоқ усти қамишпоя билан ёпилган, ҳовлисида қорамоллар учун қўраси бўлган гувалак уйлардан иборат эди. Фаввора, гулзор ва Боливарнинг устози, сўнгги кунларини мана шу овлоқ жойларда ўтказган Симон Родригес ҳайкали бўлган майдон атрофида бир нечта сариштали уйлар қад кўтарган. Амотапенинг камбағал ва чангга беланган аҳолиси эчки боқиб, пахта савдоси билан шуғулланиб тирикчилик қилади. Бир стаканча узум ароғидан отиб, тамадди қилиш учун Талара — Сульян автобусининг йўловчилари ва юк машиналарининг ҳайдовчилари биррўв тўхтаб ўтишади. Маҳаллий афсонага кўра, қасабанинг номи мустамлака замонларидан қолган. Бу шундай юз берган: бир вақтлар бу ерда хасис роҳиб яшаган экан, унинг меҳмон кутишга тоб-тоқати йўқ экан. Ундаги бу камчиликдан зада бўлган чўриси уйга биров яқинлашиб келаётганини кўрганда: “Амотапе, Амотапе!”¹ деб қичқирадиган бўлибди.

— Ким билсин, — тилга кирди ниҳоят хотин, — балки бор гапдир, балки чўпчакдир.

У шу қадар озғин эдики, гўё суяклари рангпар терисини ана-мана тешиб чиқадигандек туюларди. Полициячиларга у шубҳали қараб қўйди: “Одамлар бизга жиноятчига қарагандан ҳам шубҳалироқ қарайди”, — ўйлади Литума. Аёл чуқур ботган ва ваҳима тўла кўзлари билан синчков тикилди, худди совқотгандек вақти-вақти билан қўлларини бир-бирига ишқалаб қўярди. Ҳар кўзлари тўқнашганда унинг носамимий ва мийиқдаги кулгиси йўқолиб, ўрнини кинояга ўхшаш ифода эгалларди. “Ҳа, шўрлик аёлгина, роса юрак олдириб қўйибди, — ўйлади Литума. — Сен кўп балони билсанг керагов”. Аёл уларга қовурилган банан, салат ва вино берди, ўзи эса ҳамон шубҳа ва қўрқинч билан қарашини қўймасди. “Қачон лейтенант уни саволга тутаркин?” — ўйлади Литума ичкиликдан боши ғувиллай бошлаганини ҳис этиб. Қоқ туш бўлиб, жазирама авжга чиққан. Ошхонада у ва лейтенантдан бошқа ҳеч зоғ йўқ эди. Деразадан вақт таъйиқиға қаҳрамонларча қаршилик кўрсатиб келаётган авлиё Николай черковининг қийшиқ биноси кўришиб турарди. Унинг орқа томонида, бир неча юз метр наридаги катта йўлдан юк машиналари қатнарди, бирлари — Сульенага, бошқалари — Таларага. Кузовига товуқлар солинган қафаслар ортилган ана шундай юк машинада лейтенант ва Литума Амотапега келишганди. Қасаба орқали ўтиб келган маҳаллий бола-бақралар полициячиларга қизиқсиниб қарамоқда эдилар. Бир қанча уйларнинг томида оқ байроқлар ҳилпирарди. Лейтенант донья Лупенинг тамаддихонаси қайси уйда жойлашганини сўраганда уларни қуршаб олган болалар бараварига йўл томонни кўрсатишди. Литума енгил нафас олди: худога шукр, донья Лупе бор одам экан,

¹ А м о т а п е — Amo, tape (исп.) — хўжайин, яширининг.

демак иссиқда, парранда гўнги ҳидига тўла кузовда келишгани зое кетмабди. Йўл бўйи шамол учириб юз-кўзларига ёпишган патларни дам-бадам олиб ташлар, товуқларнинг тўхтовсиз қа-қағлашларидан қулоқлари том битиб, офтобда бўларича бўлган эди. Кейин эса яна Таларага қайтиш керак — яна катта йўлга судралиб чиқиб, то бирон ҳайдовчи марҳамат юзасидан тўхтаб, олиб кетмагунларича йўл четида ҳай-ҳайлаб туришлари керак.

— Салом, донья Лупе, — деди лейтенант ичкарига қадам кўяркан. — Айтишларича қўли гул пазанда экансиз, сабримиз чидамай, одамларнинг гапи тўғрилигини текширгани етиб келдик. Умидимизни оқларсиз ва шаънингизни сақлаб қоларсиз, деб ишонамиз.

Донья Лупенинг нигоҳларидан унинг лейтенант сўзларига тариқча ишонмаётгани шундоқ кўришиб турарди. Қандай қилиб ҳам ишонсин? — ўйларди Литума, — ранг кўр, ҳол сўр дейдилар, шу рамақижон хотиннинг қўлидан бирон иш келишига кимнинг кўзи етарди? Аввалига маҳалла болалари деразага қапишиб олишди, кўзларини меҳмонлардан бир дам узишмасди, бироқ кейин зерикиб, ҳар томонга тарқаб кетишди, ҳовлидаги ўчоқ ва учта шалоқ столча ёнида икки-уч юпун бола қолганди, холос. Ҳойнаҳой донья Лупенинг фарзандлари бўлса керак. Қизиқ, унинг ёшидаги аёлнинг шунақа ёш болалари бўлса. Балки, у кўринишидангина кампирга ўхшар?

Уни суҳбатга тортиш учун қилган барча уринишлар зое кетди. Лейтенант нима ҳақда сўз очмасин: об-ҳавоми, қурғоқчиликми, ҳосилдорликми, Амотапе номининг келиб чиқиши — барибир аёл ё сукут сақлар, ё алланималар деб минғирлар, ё бўлмаса аллақаёқдаги гапларни гапирар эди.

— Ҳозир мен сенинг оғзингни ланг очиб қўяман, Литума. Сен ҳам ҳойнаҳой донья Адрианани бақалоқ деб ҳисобларсан? Хўш? Тан ол. Гап бундай, Литума, бу хато. У семиз эмас, балки тўла. Фарқини биласанми?

Қачон бошларкин-а? Донья Лупенинг кўнглига қачон қўл солиди? Ҳайрат ва ҳаяжондан Литума игнада ўтиргандек ҳис этарди ўзини. Лейтенант бу қотиллик сирини очишга орзумандлигини билмай ўлибдими? Кеча кечкурун номсиз хат лейтенантга қандай таъсир қилганига ўзи гувоҳ бўлмаганмиди? Қоғозни моҳир изкуварлардек ҳидлаб туриб шундай деганди-ку: “Йўқ, бу сохта эмас. Бундан катта ишинг ҳиди анқиб турибди. Амотапега боришга тўғри келади”.

— Сен бунинг нима фарқи бор деб сўрашга тўла ҳақлисан, дўстим Литума, жавоб бераман. Семиз — юмшоқ, ғовак, нимжон, шалвираган бўлади, тегсанг, қўлинг ҳамирдек тирсагинггача ботади. Тўладан келган бўлса, аъзойи баданидаги ҳаммаси тўкис, ҳаттоки ортиги билан бўлади. Мана шу тўкислик ва ортиқлик жонингни киритади. Ҳохлаганча бор ва керакли жойида бор. Талаб қилинган миқдорда ва зарур жойида! Азбаройи таранглигидан қўлингни теккизганинг заҳоти сапчиб тушади.

Қуёш тиғи мияни човгумдай қайнатиб турган бўлишига қарамай Амотапегача бутун йўл давомида лейтенантнинг жағи бир зум тинмади. Номсиз хат, лейтенант Дуфо, полковник Миндро ва унинг қизи — ҳеч нарса қолмади. Бироқ улар мана бу пучмоққа қадам қўйишлари ҳамон у ўзини шундай тута бошладики, гўё Паломино Молеро билан ҳеч қандай иши йўқдай. У нуқул қасабанинг ғалати номи (ана, холос!), донья Адриананинг фазилатлари ҳақида гап сотаётганди, ҳатто уй соҳибаси ҳузурида ҳам ҳеч нарсадан тап тортмай, овозини баралла қўйиб гапирмоқда эди.

— Бу мушак билан жир ўртасидаги фарқнинг ўзи, дўстим Литума! Семизлик — бу жир дегани! Тўладан келган аёл — бу таранг тортилган мушаклар дегани! Дунёда гўч, мушакдор сийнадан ажойиб нарса йўқ! Мен уларни ҳатто ўзимизнинг қўлигул донья Лупенинг мўъжизавий қандолатларига ҳам алишмайман. Кулма, Литума, мен айна ҳақиқатни айтаман. Сен бундай нарсаларнинг маъносига етмайсан, шунинг учун эшитиб, билимингни ошир! Мушакдор қорин, мушакдор думба, мушакдор сон — булар фақат қироллар, ҳокимлар, генералларгагина насиб қиладиган ширинликлардир. Эҳ, худойим! Юрагимнинг соҳибаси ҳам худди шунақа-да, дўстим Литума! У жирли эмас, йўқ! У семиз эмас! У — тўладан келган! У — мушакдор аёл, шунинг учун ҳам севаман-да уни!

Литума бошлиғининг ҳурмати учунгина куларди, бироқ лейтенантнинг таъри-

фу тавсифлари донья Лупега ҳеч қанча таъсир қилаётгани йўқ эди. У бир зайлда турар ва афтидан буларнинг барчасини совуққонлик ила ахборот тарзида тингламоқда эди. “Пайт пойлаяпти, — аланглади Литума. — У ҳам менга ўхшаб зўрға чидаб турибди”. Қачон гап очаркин-а? Бироқ лейтенант шошмаётганди ва ўзи ёқтириб қолган мавзунни сира тарк этгиси келмаётганди.

— Сен сўрашинг мумкин, Литума: “Донья Адриана семиз эмас, тўладан келган деган гапни лейтенант қаердан олдийкин? Ё уни текшириб кўрдимикин” — деб. Тан олиб қўя қолай, Литума, худди шундай! Лекин сал-пал! Ўтган-кетганида у-бу жойидан чимдиб олардим, холос. Ҳозир нима ўйлаётганингни билиб турибман, тўғри ўйлаяпсан. Болаларча қилиқ, деб ўйлаяпсан. Лекин баъзи нарсаларни кўрдим, Литума. Мен сенга сиримни очаман. Мен донья Адриананинг чўмилишини кўрганман. Биласанми, маёқ орқасида, қоялар ва краблар маскани бўлган жарликда? Ҳалиги-чи, бировлар кўзи тушишидан кўрқиб ҳар доим кампирлар чўмиладиган жой. Ҳар куни дурбинни кўтариб нима учун чиқиб кетардим, айтайми? “Ройаль” меҳмонхонасида қаҳвахўрлик қилаяпман дердим-а? Айни пляж устидаги қояларга нима учун тирмашиб чиқар эдим? Ҳаммаси ўша учун, Литума. Маҳбубамни биргина пуштиранг ички кўйлақда кўриш учун, бу ичкўйлақ ҳўл бўлганда эса қарийб шаффоф тусга киради. Худо ҳаққи, донья Лупе, сув келтиринг менга! Ёниб кетаяпман! Юрагимдаги ўша оловни ўчиринг! “Тўладан келган аёл” деган сўзнинг маъносини, дўстим Литума, ана шунда англаб етдим! Зилдай думбалар, думбоқ сийналар, гўштдор бадан — бўйнидан товонигача тикмачокдай! Бир куни ўзим сени олиб бораман, оғзинг очилиб қолади. Дурбинимни бериб тураман. Алдамаганимни ўшанда кўрасан. Бутун Таларадаги энг жозибадор баданни кўрасан! Ҳа, Литума, мен рашкчи эмасман, ҳеч бўлмаганда қўл остимдагиларга нисбатан. Агар ўзингни яхши тутсанг, қоядан жой ажратаман сенга. Бу мўъжиза аёлни кўриб, хурсандчиликдан ўзингни ташлаб юборасан.

Бу лейтенант тушмагур Амотапега нега келганларини бутунлай унутиб юборди, шекилли, бироқ Литуманинг сабр паймонаси тўлиб, портлаш даражасига етганда у бирдан жимиб қолди. Кейин қора кўзойнагини олди — кўзлари ўтдай чақнаётганини кўрди Литума, — ва рўмолчаси билан шишани арғди-да, яна кўзойнакни бурни устига қўндирди. Хотиржам бир тусда сигарета тутатди ва ширин оҳангда деди:

— Донья Лупе, ҳов донья Лупе! Бирпас ёнимизга келиб ўтиринг. Сизда кичик бир ишимиз бор эди.

— Қанақа кичик иш экан, тагин? — тишларини гижирлатиб гапирди аёл. У безгак тутгандай қалтирарди. Литума ўзини ҳам титроқ босганини сезди.

— Сиз билан Паломино Молеро хусусида гаплашмоқчиман. Бошқа ким тўғрисида бўларди? Сиз билан суйганим тўғрисида суҳбат қилмайман-ку, шундай эмасми? Бундай келинг-чи. Яқинроқ, яқинроқ. Ўтиринг.

— Ким тўғрисида гапирётганингизни билмасам, — деди уй бекаси курсига беихтиёр чўкар экан. У Литумага ҳамманинг кўзи олдида қуриб-қовжираётган қоқ суяк баданга ўхшаб кўринди. — Ҳеч нарса билмайман, ўлай агар, — такрорлади аёл лабини қимтиб.

— Паломино Молеро кимлигини сиз жудаям яхши биласиз, — писандалик билан жавоб қайтарди лейтенант. У жилмайишдан тўхтагани, унинг бирдан сўхтаси совиганини кўриб, Литума тарадудланиб қолди: “Ниҳоят, ҳозир ҳаммасини билиб оламиз”. — Таларада ўлдирилган аскарваччани. Сигарета чўғи билан куйдирилган ёш гавдани. Дорга осылган, орқа тешигига билакдай қоziқ суқилган шўрлик бандани. Ишқий кўшиқларни қойиллатиб айтадиган Паломино Молерони. У бу ерда, худди мана шу жойда бўлган. Нима, эслолмаяпсизми?

Литума аёл оғзини катта очиб, кўзлари чақчайганини кўрди. Лекин бирон оғиз жавоб айтмади. Аъзойи бадани қалтираганча бир зайлда тураверди.

— Сиз билан очиқчасига гаплашмоқчиман, донья Лупе. — Лейтенант оғзидан тутун пағалатди ва гўё дунёдаги ҳамма нарсани унутгандай тутуннинг ҳавога сингиб кетишини кузатди. — Агар сиз бизга ёрдам бермасангиз, оёқ тираб олсангиз, донья Лупе, қаердан чиққан бўлсангиз, ўша жойга киргазиб юборамиз, — деди бирданига яна жиддий тус олиб. — Албатта, бу одобсиз сўзларим учун сиздан кечирим сўрайман — фақат бу қанчалик жиддий иш эканини билиб қўйинг демоқчи.

ман, холос. Сизни ҳибсга олмақчи, Таларага олиб кетмоқчи, жиноятга шериклик қилганингиз ва қотилларни яширганингиз учун қолган уч-тўрт кунлик умрингизни қамоқхонада ўтказишингиз учун қаматиб юбормоқчи эмасмиз. Ишонинг, донья Лупе, мен ҳаргиз бундай бўлишини истамайман.

Бола ҳамон тувақда питирларди, Литума бармоғини лабига босди. Гўдак унга тилини кўрсатиб, жилмайди.

— Ўлдирадлар мени, — ниҳоят инграиб тилга кирди аёл. Бироқ унинг кўзида ёш йўқ эди — фақат нафрат ва ваҳшиёна қўрқув акс этарди. Литума нафасини ичига ютди: агар сал қимирласа, стулни гичирлатиб юборса, ҳамма нарса остинустун бўлиб кетадигандек туюлмоқда эди унга. Лейтенант эса шошилмайгина пистолет тугмасини бўшатди. Пистолетни ечди-да, қарсиллатиб столга урди, ичида қолдиқ овқати бор ликобча сурилиб кетди.

— Бошингиздаги сочингиздан битта тук ҳам йўқолмайди, донья Лупе. Нима билсангиз ҳаммасини очиқ ва виждонан сўзлаб беринг. Керак бўлса, бу сизни ҳамоя қилади.

Қаердандир эшакнинг ҳанграгани эшитилди. “Куйиккан, шекилли,” — ўйлади Литума.

— Улар менга дўқ уришди, бир сўз айтсанг ўлдираамиз дейишди, — қўлини сермаб деди аёл, юзини кафтлари билан яшириб, курсида букчайиб қолди. Унинг тишлари такирларди. — Менинг айбим нимада, сеньор полициячи, мен нима ёмонлик қилдим? Ўлсам, болаларим кимга қолади? Эримни трактор босиб кетган.

Қумлоқда ўйнаб юрган болалар унинг носасини эшитиб бурилиб қарашди, бироқ ўша заҳоти ҳафсалалари пир бўлиб, яна ўйинларида давом этишди. Лой кулча ясаётган энг кичкинаси дарахтлар томон эмаклади. Қуёшдан у жигарранг тусга кирган, жингалак сочлари ялтирарди. У бармоғини сўрарди.

— Улар қуролларини ҳам ўқталишди, — давом этди инграб бека. — Хўш, кимга қулоқ осай, сизларгами ё уларгами?

У ҳўнграб йиғлашга ҳаракат қилиб, афтини бужмайтирди, қўлларини қисирлатди, бироқ кўзларида бир қатра ҳам ёш йўқ эди. Шунда у кўксига бармоқ уриб, чўқинди.

Литума атрофга разм солди. Йўқ, донья Лупенинг носалари қўшнилари эътиборини тортмаётганди. Қия очиқ эшикдан кўзи черковга, ҳувиллаган майдонга тушди. У ерда латта тўпни тепиб юрган болалар ҳам ғойиб бўлганди. “Ҳойнаҳой, отаналари ҳеч нарса кўришмасин ҳам, эшитишмасин ҳам деб уйларига олиб кириб кетишган бўлса керак”, — ўйлади у. Демак, Паломино Молерога нима бўлганидан ҳамма хабардор, демак, ҳаммалари гувоҳ. Ҳозир сир ошкор бўлади.

— Сиз хотиржам бўлинг, шошмай кўриб чиқаверамиз, қадам-бақадам, — деди лейтенант, бироқ унинг гап оҳанги аёлни тинчлантириши эмас, балки қўрқувини янада ошириши лозим эди. — Сўз бераман, сизни ҳеч ким ўлдирмайди ва хафа қилмайди, — овозига дўқ оҳанги бериб давом этди у. — Агар сиз мендан ҳеч нарсани яширмасангиз, албатта. Агар бор ҳақиқатдан мени воқиф этсангиз.

— Билмайман, мен ҳеч нарса билмайман! Қўрқаман, — бидирлади аёл, бироқ саросимага тушганидан кўриниб турардики, у ҳамма нарсани билади ва инкор этиш ё яширишга ортиқ унинг қуввати қолмаганди. — Авлиё Николай, ўзинг мадад бер менга!

У икки бор чўқинди ва чалкаштирилган бармоқларини ўпиб қўйди.

— Бир бошдан гапиринг, — ҳукм қилди лейтенант. — Паломино Молеро бу ерга қачон келди? Нима учун? Уни анчадан бери биласизми?

— Мен уни мутлақо билмасдим, мен уни ҳеч қачон кўрмаганман! — хитоб қилди аёл. Гўё унинг ихтиёрида эмасдай овози гоҳ қичқирикдай жаранглар, гоҳ аранг эшитиларди, кўзлари олазарак эди. — Агар қиз бўлмаганда уйимдан унга ўла қолсам ҳам жой бермасдим. Улар роҳибимизни, падре Эсекиэлни қидиришга ётган экан. У эса йўқ эди, ўзи ҳеч қишлоқда бўлмайди, доим сафарда юради.

— Қиз? — деб юборди Литума, бироқ лейтенант унга шундай қарадики, у тиш тишлаб қолди.

— Қиз. Ҳаммаси шундан бўлди. Менга ёлворишди, охири рози бўлдим. Пулларига ҳам учганим йўқ, худо кўриб турибди, мен пулдан зориқмайман. Эримни трактор босиб кетди. Буни айтдим, шекилли? Худо шоҳид, худо ҳаммасини кўриб

турибди, худонинг ердаги вакили, авлиё Николай ҳаққи қасам ичаман! Ўзларида ҳам хемири йўқ экан. Овқатларига аранг етарди. Тунагани бепул қўйдим. Улар никоҳдан ўтишмоқчи эди, шунга раҳмим келди, иккаласи ҳам ёшгина, ҳали она сути оғзидан кетмаган экан. Бир-бирини қаттиқ севиб қолибди, бир қарашда биласиз. Ишнинг бунақа тус олиб кетишини қаёқдан билай?! Эй худо, бу қандай кўрғулик, бошимга бу савдолар қайқдан қараб турувди?

Оғзидан паға-паға тутун чиқарганча лейтенант қоп-қора кўзойнаги остидан донья Лупега нигоҳини узмай қараб турарди, аёл эса яна чўқинди, қўлини қирсиллатди, гўё тимдаламоқчи бўлгандай бармоқлари билан юзини маҳкам чангаллади.

— Кўнглингиз очиқ аёл эканингизни биламан, мен буни дарҳол тушундим, — ўша оҳангда деди лейтенант. — Сиз ҳеч нарсадан қўрқманг. Давом этинг. Улар сизникида неча кун туришди?

Эрталабки сокинликни бузиб яна эшакнинг ҳанграши янгради ва Литума туёқларнинг қаттиқ дупурини эшитди. “Ишларини битиришди”, — ўзича хулоса қилди у.

— Икки кун, — жавоб берди донья Лупе. — улар роҳибни кутишди, ҳозир айтдим-ку. У эса кетганди. Уни ҳеч топиб бўлмайди, узоқ жойлардаги чақалоқларни чўқинтиришга ва ёшларни никоҳдан ўтказишга бораман, дейди, — шундан домдараксиз йўқолади. Рост айтадимми, ёлғонданми — ким билади. Унинг бу юришларини кимлар-нималарга йўймайди. Мен уларга айтдим, кутманглар, у бир кетганча бир ҳафта, ўн кунга кетади, дедим. Тўрт томони қибла эмасми, ихтиёри ўзида бўлса. Хуллас, улар эртасига эрталаб Сан-Хасинтога отланишди. Бу шанба кuni эди, мен ўзим маъқулладим, тўғри қиласизлар, ўша ёққа боринглар, дедим. Якшанба кунлари Сульяна роҳибни ўша ерда ваъз ўқийди, кўрғон ибодатхонасида сизларни никоҳлаб қўяди. Бу ерда кутганингиздан фойда йўқ, боринглар, Сан-Хасинтога боринглар, дедим.

— Лекин ўша якшанбада кетишга улгуришмадимиз улар? — аёлнинг сўзини бўлди лейтенант.

— Йўқ, улгуришмади, — ошкор ваҳима билан деди аёл. Жим қолиб, у лейтенантга, кейин Литумага ва яна лейтенантга қаради. Яна қалтироқ тутиб, тишлари тақирлади.

— Улгуришмади, чунки ... — унга ёрдамга келди лейтенант.

Чунки шанба кuni кечқурун уларни топиб олишди, — шивирлади аёл. Ҳали бутунлай кеч тушганича йўқ эди. Қуёш эвкалипт шохлари орасидан мўралаб турар, кечки шафақ ялтироқ томларда ойнадай чарақлаб акс етарди. Бу пайда ўчоқ бошида куйманиб юрган донья Лупенинг кўзи автомобилга тушди. Машина катта йўлдан чиқди-да, Амотапени кесиб, чанг кўтарганча гувиллаб черков майдони томонга бурилди. Донья Лупе ундан кўзини олмай қараб турарди. Иккала севишганни ҳам кўрди. Бироқ машина черковнинг тагига бориб тўхтамагунча уларга эътибор қилмади. Иккала ёш ўтирган жойларида ўпишишарди. Кун бўйи ўпишиб тўйишмагани-чи, ундан кўра суҳбат қуришса ё қўшиқ айтишса бўлмайдими, йўқ, билган ишлари ўпишиш, болалардан ҳам уялишмайди.

— Уни зўр қўшиқ айтарди дейишади, тўғрими шу? — аёлга далда бериб деди лейтенант. — Айниқса болерони қотираркан.

— Болерони ҳам, вальсларни ҳам, — бош ирғади аёл ва шундай чуқур нафас олдики, Литума томоқ қириб қўйди. — Тондерони ҳам, кейин “жазмаңлар қўшиғи”ни ҳам, биласизми, иккитаси лапар қилади-ку. У ҳаммасини қойил қилиб айтарди.

— Демак, машина қишлоққа кириб келди, сиз уни кўрдингиз, — эслатди лейтенант. — Анови қушчалар-чи? Қочиб келишдими? Яширинишга уринишдими?

— Қиз йигитни бирон жойга яшириниб ол деб ундади. “Қоч, жоним, бекин, яшириниб ол, қоч, бу ерда қолишинг мумкин эмас, сени ҳалигиндай...” деб гапира бошлади. У бўлса унга: “Йўқ, азизим, сен энди меникисан, икки кеча бирга бўлдик, энди сен менинг хотинимсан, бизни ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди, рози бўлмасдан иложлари йўқ. Мен ҳеч қаёққа кетмайман. Мен уларни кутаман ва ҳаммасини уларга тушунтираман”, деди. Қиз бўлса юраги ёрилиб, унга ялинарди: “Қоч,

қоч, улар сени тирик қўйишмайди, қоч, мен уларни чалғитиб тураман, сени ўлдиришларини истамайман”.

Шунда қиздаги қўрқув донья Лупега ҳам ўтди.

— Кимлар улар? — сўради қиз чангга ботган ва ичидан икки нафар эркак тушган машинани кўрсатиб. Кечки шафақда уларнинг қадди-бастлари қора қоғоздан қийиб ясалгандай аниқ кўзга ташланарди. — Кимлар улар? Нега келишибди? Эй, худойим, энди нима бўларкин-а?”

— Хўш, ким экан у? — сўради лейтенант ўзини тамаки тутунига кўмиб.

— Ким эди дейсизми? — аёл ғазаб билан қисилган тишлари орасидан шивирлади бир зум даҳшатга тушиб. — “Ким” деганингиз нимаси? Сизларнинг одамингиздан бошқа ким ҳам бўларди?

— Бизнинг? Фуқаро гвардиясими? Ёки ҳарбий полициями? Талара авиабазаси аскарларими? Сиз шундай демоқчимисиз?

— Сизларники. Ҳарбий либосдаги одамлар, — яна эгилди донья Лупе. — Ахир сизларнинг ҳаммангиз барибир эмасмисиз?

— Унчалик эмас, — жилмайди лейтенант. — Қолаверса, бунинг аҳамияти йўқ.

Шу топ аёлнинг ҳикоясига диққат билан қулоқ солиб турган Литума тўсатдан уларни кўриб қолди. Ходалардан қилинган бостирмада куёшдан бекинганча улар бир-бирининг пинжига кириб, бармоқларини чалиштириб ўтиришарди, мусибат ҳар лаҳзада улар бошига ёғилиши ҳеч гап эмасди. Қоп-қора сочи калта қилиб олинган бошини қизнинг елкасига солинтириб, қулогини лаблари билан қитиқлаб у қўшиқ куйларди: “Жонимизни худойим бу дунёда битта қилиб яратган...” — бундан кўнгли бузилган қизнинг кўзларига ёш қалқиди, қўшиқни яхшилаб эшитиш учун у елкасини хиёл кўтарди ва болаларча маъсум, ошиқона кўзлари устидаги қоши хиёл чимирилди. Муҳаббатдан юзларига қизиллик югуриб, итоаткорона қиёфа касб этди. Литума ҳарбий либосдаги одамлар ўтирган автомобил пайдо бўлганда бу маъсум чеҳрани тубсиз ғам сояси чулғаганини ҳис этди. Фурсат ғаниматда йигит қишлоқни кесиб ўтиб, ҳозир лейтенант билан ўтиришган мана шу кулбага етиб келишганини кўз олдига келтирди. “Ҳа-да, жилла қурмаса икки кун улар бахтли бўлишибди-ку”, — дилидан кечирди Литума.

— Нима? Фақат икки кишимиди? — сўради лейтенант ва Литума унинг ҳайратидан таажжубланди. Нимагадир лейтенант билан кўзлари тўқнаш келишидан ўзини эҳтиёт қилди.

— Фақат икки киши, — гўё ўзи ишонмаётгандек хавотир билан тасдиқлади аёл. Хотирам фириб бермаётганмикан дея у кўзларини пирпиратиб, эслашга уринди. — Ҳа, ҳа. Фақат иккита эди улар. Улар тушишди, машинада бошқа ҳеч ким қолмаганди. Яхши эсимда, улар икки киши эди, ишонаверинг. Нима эди?

— Ҳеч нима. — Лейтенант кулдонга сигаретасини эзгилади. — Уларнинг орқасидан одамларни жўнатганми деб ўйловдим. Начора, иккита бўлса иккита-да. Бу муҳим эмас. Давом этинг.

Жазирама тушки ҳавода яна эшак ҳанграши янгради. Нафси қонганидан ўзини енгил ҳис қилган жониворнинг мамнун ҳанграшини эшитган болакайлар бири чопиб, бири эмақлаб, овоз келган томонга ошиқишди, мода эшакка бу наъра қандай таъсир қилишини томоша қилишдан завқлироқ нарса борми!

“Тирикмисан? — сўради келганлардан бири, у ҳаммасидан катта кўринар, қўлида револьвер тутганди. — Нима қилди у сени? Ўзингни қандай ҳис қилаяпсан?”

Тезда қоронғулик чўкди: то келганлар машинадан тушиб, кулбасига етиб келишгунча оқшом тунга айланди.

“Агар унга тегсанглар, мен ўзимни ўлдираман, — деди қиз, унинг босиқ овозида таҳдид бор эди, оёқлари ерга маҳкам тиралган, муштуми қисилган. Бироқ томоқ ости титрарди. — Агар унга тегсанглар, мен ўзимни ўлдираман. Унгача мен сен тўғрингда ҳамма нарсени одамларга очиқ айтаман. Ҳамма уят ва шармандаликдан ерга киради!”

Донья Лупе қаттиқ титрарди.

“Нималар бўляпти, жаноблар, кимсизлар, нима хизмат? Бу кўримсиз уй меники, камбағал бир аёлман, мен ҳеч қандай ёмонлик қилганим йўқ”.

Револьвер тутган одам қизга янада яқинроқ борди-да, револьверни сўлгин сий-

напар ўртасига тиради. Ҳар гал Паломинога қараганда унинг кўзларидан ўт чақнади.

“Биз бу ерда йўқмиз, биз арвоҳлармиз, — деди у. Худди маст одамдек унинг тили тутилар, бироқ у ичкиликдан эмас, ғазаб ва нафратдан тутилаётганди. — Бировга гиринг деб оғиз очсанг, ўз қўлим билан қутурган итдай отиб ташлайман, тушундингми?”

Бека чўккалаб қолди. “Мен ҳеч нарса билмайман, ҳеч нарса тушунмаяпман. Менинг айбим нима, сенъор? Нима учун жинойтчи бўларканман — икки ёшни тунагани уйимга қўйганим учунми? Худо ҳаққи, Биби Марям ҳаққи, отманг, раҳм қилинг!”

— Кичиги каттасини “Жаноб полковник” демадимиз? — сўради лейтенант унинг сўзини бўлиб — Билмайман, — жавоб берди донья Лупе эслашга уринаркан. “Жаноб полковник?” Назаримда, дегандай бўлувди, балки йўқдир. Эслолмайман. Мен бир бечора, авом хотин бўлсам, сенъор, пистолет тутгани. Агар бировга оғиз очсанг, бир ўқни пешонангга, бир ўқни қорнингга, яна бир ўқни — қаергалигини айттолмайман — ўша ерингга жойлайман, деди. Хўш, нима учун? Айбим нима? Эримни трактор босиб кетди. Олти болам бор, уларни едириб-ичираман. Ҳозир олтига, ҳаммаси ўн учта эди, еттигасини худойимга топширганман. Агар мен ўлсам, бу олтови ҳам ўлади. Ахир бу адолатданми?

— Револьвер ўқталгани кичик лейтенантмиди? Елкасида мана бунақа ёпиштирмаси бормиди? Гардишида битта юлдузчамиди?

Литума ўзини, масофадан туриб фикр ўтказиш муолажасида иштирок этаётгандай ҳис қилди: бошлиғи унинг кўнглидан нима кечса, шуни сўрамоқда эди. Ҳатто нафаси бўғилиб, боши айланди.

— Бунақа нарсаларга ақлим етсайди, — ингради аёл. — Сўраманг, мендан, айланторманг, барибир сизга жўяли бир нарса айттолмайман. Қанақа юлдузчалар тагин? Қанақа гардиш?

Литума унинг овозини эшитиб турарди, бироқ қасабани қамраб олган қоронғилик кўйнида пистолетини ғазаб билан ўйнаётган учувчи пойида чўккалаб олган донья Лупени яққол кўриб ҳам турарди, ундан каттароқ ановиси эса аянчли, гамгин нигоҳ билан қизга тикилган, Паломинонинг нотаниш кимсаларга яқин боришига, улар билан гаплашишига имкон бермай, уни гавдаси билан тўсиб олганди, учиб келган жип йўлдаги катта ёшдаги одамлар ва болалар, ит ва эчкиларнинг бу ҳодисага аралашшини истамай, тўзатиб юборганини ҳам Литума аниқ кўрди.

“Сен жим бўл, чурқ этиб оғиз очма, бунга ҳаққинг йўқ, нега бу ерга келдинг, сен ким бўлибсан менга?” дерди аёл Паломинони бир четга сураркан. Унинг олдинга қадам ташлашига ва тушунтиришга қилган барча уринишларини бир пулга чиқармоқда эди. Кейин каттароқ кўринган иккинчисига қараб гапира кетди: “Билиб қўй, мен ўзимни ўлдираман, лекин ундан олдин ҳаммасини одамларга айтиб бераман”.

“Мен уни севаман, мен тўғри одамман, унинг бахтли бўлиши учун жонимни беришга тайёрман”, — бидирлади Паломино аёлниг гавдасини суришга ва келганларга яқинлашишга мажболи етмай. Катта ёшдагиси эса унга қиё боқмади ҳам, икки кўзи қизда эди, гўё унинг учун бу қасабада, умуман, ёруғ оламда қиздан бошқа ҳеч ким йўқдай. Бироқ Паломинонинг бу гапларидан кейин ҳам ёшроғи тишининг орасидан сўкиниб, унга ўқ отди, шунда каттароғи биринчи бор тилга кириб, “Шошма” деб хитоб қилди. Ёшроғи ўша заҳоти итоат этди.

— У фақат шу сўзни айтдимиз? — сўради лейтенант. — Ё исмини ҳам айтдимиз? Бирон нарса деб мурожаат қилгандир? Балки у: “Шошма, Дуфо!”, ёки “Шошма, кичик лейтенант Дуфо!” дегандир?

Буни энди фикр узатиш деб бўлмайди, бу турган-битгани мўъжиза! Литуманинг дилидан нима кечса, сўзма-сўз худди ўшани қайтарарди.

— Билмайман, — жавоб берди аёл. — Йўқ, назаримда бунақа гаплар бўлмаганди. Мен ўша йигитнинг Паломино Молеро эканини билдим. Газетада унинг сувератини кўрганимда дарров танидим уни. Юрагим тарс ёрилаётганди! Ўша, ўшанинг ўзи, қизни ўғирлаб, бизникига келган йигит. Қизнинг исми қанақайди, ўшанда ҳам билмагандим, ҳозир ҳам билмайман. Анови иккаласини ҳам. Билмайман ва билишни ҳам истамайман! Агар сиз билсангиз, айтманг менга, илтимос! Ахир

мен сизга ёрдам бердим-ку! Шунинг учун билишимнинг кераги йўқ уларнинг отини!

“Қўрқма, қўрқма, қичқирма! — деди шунда каттароғи. — Қизим, қизалоғим менинг. Нега мени аросатга ташлайсан? Менда қасдинг бормиди, хўш?”

“Агар қўлингизнинг учини тегизсангиз, ўзимни ўлдираман!” — дангал жавоб берди қиз. Қорайган осмонда юлдузлар яққолроқ чарақлай бошлади. Айрим де-разаларда ва қамиш деворлар ортидаги уйларда чироқлар милтиради.

“Тезроқ унга қўлимни узатаман-да, чин дилдан: “Сени кечираман” дейман, — гудранди каттароғи. У ростданам Паломинога қўлини узатди, декин ўзи унга қарамади, Донья Лупе уларнинг қўл бериб кўришганини кўриб, енгил нафас олди. Ҳажондан Паломинонинг тили базўр калимага келарди.

“Онт ичаман, мен ҳаммасини бажараман, — тутила-тутила деди у. — У мен учун дунёдаги ҳамма нарсадан азиз, у — илоҳий нур...”

“Энди иккалангиз бир-бирингизнинг қўлингизни сиқинг, — буюрди каттароғи, — ўтмишни унутинг. Энди зобит ва оддий аскар йўқ. Бошлиқ ва тобе ҳам йўқ, иккита, йўқ, учта эркак мардларча ҳаммасини тинч йўл билан анжомига етказдик. Хўш, энди мамнунмисан? Кўнглинг жойига тушдими? Ўтган ишга салават. Кетдик, бу ерда қиладиган бошқа ишимиз қолмади.

У шошиб қўлини орқа чўнтагига суқди ва бир қанча намиққан қоғоз пулни олиб, донья Лупенинг кафтига қўйди, эҳтиромли овозда миннатдорлик билдирди, безовта қилишгани учун кечирим сўради ва ҳаммасини тезда унутишни илтимос қилди. Сўнг пастак бўйли каттароғи эшиклари очиқ турган машина томон йўл олди. Бироқ иккинчи зобит кетиш олдидан яна пистолети учини аёлнинг сийнасига нуқиди:

“Туя кўрдингми — йўқ. Чурқ этсанг, яхшилиқ кўрмайсан.”

— Хўш, анови иккаласи индамай “жип”га ўгирдимми? Кетишдимми? — лейтенантнинг юзидан бунга ишонмаётгани кўриниб турарди, Литуманинг ўзи ҳам ишон-қирамаётганди.

— Қиз кетишни хохламади, дўстини ҳам қолишга ундади. “Қўй, — деди у, — шу ерда қоламиш. Уларга ишонма, ҳаргиз ишонма!”

“Кетдик, кетдик, қизим, — машинадан каттароғининг баралла чақирган овози келди. — у қочқин, буни унутма. Қисмга қайтиши керак. Қанча тез қайтса, айби шунча енгиллашади, бу иш шунча осон бости-бости бўлади. Уни нима кутаётганини ўйласанг-чи, қизалоғим. Кетдик.”

“Ҳа, азизам, у тўғри айтапти, у бизни кечирди, кетишимиз керак, — деди Паломино. — Мен унга ишонаман. Ахир нега ишонмай унга?”

“Нега ишонмай унга?” Литума юзи бўйлаб оғзигача денгиз сувидек шўртанг ёш думалаб тушганини ҳис қилди. Донья Лупенинг лейтенант ора-сира саволлар билан бўлиб турган ҳикоясини тўлқинлар шовқинидек тинглади ва аёлнинг энди ҳеч бир янги гап айтмаётганини англаб, хиёл бўшашди, улар қидириб келган калаванинг учи топилаётгандай эди. Аёл пешонаси шўрлигидан, иши ҳеч юришмаганидан йиғлар, бундай савдоларни бошига солиб, қайси ёзиқлари учун жазолаётганини айтиб, ҳудога нола қиларди. Гоҳо у ҳўнграб юборарди. Бироқ унинг сўзлари энди Литума учун барибир эди. Худди ўнгида бўлаётгандек, тўйдан олдин асал оиларини Амотапенинг овлоқ кўчасида ўтказган икки бахтиёр ёшни қайта ва қайта кўз олдига келтирарди. Ана у — Кастилия кўчасидан чиққан чоло¹, ана у — таг-тугли хонадондан чиққан оқ қиз. “Муҳаббат учун чегара бўлмайди”, — бир қўшиқда шундай куйланади. Айни ҳолда худди шундай бўлган ҳам эди: муҳаббат ирқий бидъатлардан ҳам, мавқедаги тафовутлардан ҳам, бойликдаги тенгсизликдан ҳам устун келганди. Агар шу гаплар рост бўлса, улар бир-бирини қаттиқ, чин дилдан ва беҳад даражада севаркан. “Мен бундай севгини кўрмаганман, — ўйлади Литума. — Мен ҳатто Хосефининг келини Мечени ҳам бу қадар кучли муҳаббат билан севмагандим”. У кўп аёлларни севган, бироқ аёл озгина ён бергудек ёки ҳаддан ортиқ ноз-фироқ қилгудек бўлса, муҳаббатидан асар ҳам қолмасди. Ҳеч қачон Паломинодек ҳаётини қурбон қилиш ёки қиздек ёруғ оламга бас келиш билан муҳаббат ўз ҳукмини ўтказган эмас, “Балки менга ҳақиқий муҳаб-

¹ Чоло — Перуда паст тоифали фуқароларни шундай аташади (тарж.)

батни билдирувчи қиз дунёга келмагандир, — ўйлади у. — Балки “ботирлар” билан бирга қизлар ордидан ҳаддан ташқари кўп сандироқлагандирман, энди юрагим Паломинодек севиш учун мутлақо яроқсиз ҳолга келиб қолгандир”.

— Энди мен нима қилишим керак? — қулоғига донья Лупенинг ингроқ товуши чалинади. — Маслаҳат беринг.

Лейтенант турди-да, қанча тўлаб қўйишларини сўради. “Ҳеч қанча, ҳеч қанча”, — бидирлади бека, бироқ лейтенант кўнмади: йўқ, хоним, бунақаси кетмайди, тўғри келган жойга бостириб кириб, текинга еб-ичиб кетадиганлардан эмасмиз, биз нима еб, нима ичган бўлсак, хоҳ хизмат вақтида бўлсин, хоҳ бошқа вақтда, тийин-тийинигача ҳисоб-китоб қиламиз.

— Ахир бир нима десангиз-чи, мен нима қилишим керак? — ибодатдагидек қўлларини қовуштирганча ғамгин илтижо қилди донья Лупе. — Мени ҳам анови шўрликдан кам аҳволга солишмайди. Наҳотки тушунмасангиз? Қаёққа бош олиб кетай? Қаёққа борай? Ёки сизга ёрдам бермадимми? Айтинг, энди нима қилишим керак?

— Жим ўтиринг, донья Лупе, — юмшоқлик билан жавоб берди лейтенант, пулни стакан ёнига қўйиб. — Жим ўтиринг, кўп гапирманг. Ҳеч ким сизни ўлдирмайди, ҳеч ким хафа қилмайди. Аввалгидек яшайверинг, нима кўрган, эшитган ва бизга сўзлаб берган бўлсангиз, барини эсдан чиқаринг. Ҳозирча эса яхши қолинг.

Одатдаги ҳаракат билан у қўлини фуражка соябонига олиб борди. Бека билан хайрлашишни ҳам унутиб, Литума салпич турди ва шошиб лейтенантга эргашди. Жазирамага чиқиш, на бошлана, на бостирма асло қор қилмаган офтоб тигига бас келиш турган-битгани дўзах азоби эди. Бир неча қадам юрар-юрмас кўйлақларининг орқаси жиққа ҳўл бўлди, қаншарлари жангиллаб кетди. Лейтенант енгил одимларди, Литума эса юмшоқ қумга ботган оёқларини базўр судраб босарди. Улар илон изи йўл — марказий шоҳқўчадан ўтишди-да, даштликка чиқиб, катта йўл томон юриб кетишди. Йўл-йўлакай Литума уларни қизиқувчан кўзлар кузатишаётганини сездди — полициячилар кўриниши ҳамону ўзларини панага урганлар деразалардан бошларини чиқариб қарашарди. Лимуто фақат лейтенант билан угина қасабадан чиқиб кетаётганига, бошқалар эса нима бўлганини ва қандай бўлганини сўраб билиш учун донья Лупеникига мўр-малахдай бостириб киришаётганига асло шубҳа қилмаётганди. Олдинда — лейтенант, ундан уч қадамча орқада — Литума бир нималар ҳақида ўй сурганча жим боришмоқда эди. Қасабанинг энг чеккасига чиқишганда бир туллаган кўппак уларга ташланиб, ўчакишиб ҳура кетди. Ялангликдаги тошлар орасида бир кўриниб, бир кўринмай калтакесак чаққон югурарди. Литума тунлари бу ерларда тулкилар ҳам изғишини ўйлади. Паломино ўз севгилиси билан қашқирларнинг товукхона ва эски қўралари атрофида айланиб қанақанги чийиллаб-улишларини эшитган бўлса керак. Ярим тунда оч қашқирларнинг ваҳимали овозларидан қизгинанинг ўтақаси ёрилган бўлса ажаб эмас. Ҳойнаҳой ҳимоя қилиш ниятида Паломинони қучоқлаб олган, бағрига янада маҳкамроқ босган, йигит эса тасалли бериб, унинг қулоғига сирли шивирлагандир. Балки ишқ эҳтирослари кучлилик қилиб, ҳеч нима билан ишлари ҳам бўлмагандир, қулоқларига ҳеч қандай овоз кирмагандир ҳам? Улар бир-бирлари билан шу ерда, Амотапедата танишишдимикин илк бор? Ё Пиура авиабазаси атрофларидами?

Катта йўлга чиққанларида Литума сувга тушган мушукдай шалаббо бўлганди. У лейтенантнинг эгнидаги яшил шим ва қаймоқранг ҳарбий кўйлакка тердан тарам-тарам излар тушганини, пешонасида йирик тер томчилари ялтираётганини кўрди. Йўлда битта ҳам машина кўринмасди. Лейтенант тақдирга тан бериб елка учирди, “начора, кутишдан бошқа иложимиз йўқ”, деб қўйди. Чўнтагидан сигарета пачкасини чиқарди. Литумага тутди, ўзи ҳам чекди. Бирмунча вақт офтоб тигига қоврилганча тутун буруқсигишди, ўй суришди, бу поёнсиз қум саҳросига хос бўлган сароблар — кўл, дарё, денгизларнинг жимжимадор манзараларини томоша қилишди. Талара томонга кетаётган юк машинаси тўхтамади, улар зўр бериб қўл ва фуражжаларини силкитганча қолаверишди.

— Мен эндигина билим юртини тугаллаб, Абанканда хизмат қила бошлаганимда бир бошлиғим бор эди, мана бунақа ҳазиллар унинг олдида ўтмасди. Шартта тўппончасини чиқариб, манглайини ғалвир қилиб юборган бўларди. — Лейтенант

алам билан узоқлашиб кетаётган юк машинасига қараб қўйди. — Биз уни қапитан Кобелиго дердик, хотин зотига суяги йўқ эди. Сен бу ярамасни тўхтатиб қололмас эдингми?

— Нега тўхтатиб қололмасдим, жаноб лейтенант? — паришонхотир жавоб берди “ботир”.

Лейтенант ўз тобеинига синчковлик билан разм солди.

— Назаримда бу ҳангома сенда кучли таассурот қолдирди, шекилли?

Лигума бош ирғади.

— Ўз қулоғим билан эшитганимга қарамай, ҳалигача ҳеч ишонгим келмайди.

Лейтенант оғзидаги сигарета қолдигини йўлнинг қаршидаги чекка томон туфлади, ҳўл рўмолчаси билан юзи ва бўйинини артди.

— Ҳа, бунақа ҳикоядан кейин жинни бўлишинг ҳеч гап эмас.

— Ётти ухлаб тушга кирмайдиган гаплар, — деди Лигума. — Ўзимча нималарни ўйламаганим, аммо бунақа бўлиши хаёлимга ҳам келган эмас.

— Паломино қандай ўлдирилганини миридан-сиригача билиб олдим демоқчимисан?

— Оз-моз, — деди Лигума ва хавотирланиб сўради: — Сиз-чи? Сиз билиб олдингизми?

— Ҳозирча билолганим йўқ. Бундан кейин ёдингда бўлсин, дўстим Лигума: дунёда осон ишнинг ўзи бўлмайди. Гоҳо шундай бўладики, ҳақиқат кафтдагидай аниқ равшан, ҳар қанақа қусурдан холи, бироқ бундоқ айлангириб, яқинроқ бориб қарасанг-чи, худо ҳаққи, ярмидан кўпи ёлғон, сохта бўлиб чиқади.

— Ҳа, тўғри, — маъқуллади Лигума. — Лекин биз кўрган ҳозирги нарсалар унақа эмас-ку, шундайми?

— Сенга бир гап айтсам, ҳайратдан ёқа ушлашинг мумкин: қотишлар полковник Миндро билан кичик лейтенант Дуфо деган гапга мутлақо ишонмайман, — ўйчан деди лейтенант одатдаги истеҳзосиз. — Ҳозирча биз бир нарсани биламиз, улар Паломинони қидириб топиб, олиб кетишган, холос.

— Ростини айтсам, — кўзларини пирпиратди Лигума, — мени унинг ўлими ҳам унчалик ўйлантиргани йўқ. Биласизми нима? Унинг нега армияга кўнгилли бўлиб кетганини мен энди англадим. Мақсади авиабазага кириб, яхши кўрган қизига яқинроқ бўлиш эди. Бу эса асло куракда турмайдиган гап! Армияга чақиришга ҳақли бўлмаган йигит севги деб хизматга кетадими?

— Бунинг нимасига таажжубланасан? — кулди лейтенант.

— Ишонгим келмайди, — ўзиникини маъқуллаб деди Лигума. — Шахсан мен бунақасини кўрган эмасман.

Узоқдан юк машинаси кўринди ва лейтенант куч билан қўлини силкитди.

— Демак, севги борасида ҳеч нарса тушунмас экансан, — деди яна ўзининг истеҳзозли оҳангида лейтенант. — Мен аскарлик у ёқда турсин, роҳиб бўлишга, ахлат ташувчи бўлишга ҳам розийдим, фақат бақалоқ маъбубамга яқинроқ бўлсам бўлгани эди. Ана шунақа, дўстим Лигума.

6

— Ана у! Айтмаганимдими сенга! Ана, келаяпти! — хитоб қилди лейтенант Сильва дурбинни кўзига маҳкамроқ босиб, бўйинини олдинга чўзганча. — Худди инглиз хонимининг ўзгинаси. Хуш келибсан, жонимнинг жононаси. Қани, қани, ечина қол, яна бир қарра кўрай. Эгил, Лигума, зора олди билан биз томонга бурилиб қолса!

Лигума харсанг ортига жойлашди. Улар бу ерда кам деганда ярим соатча ўтиришди. Узоқдан кўриниб турган қора айнан донья Адриананинг ўзи. Нима, лейтенант авбаройи ишқдан телба бўлиб қолганми ё ҳақиқатан шундайми? Улар ўтирган “крав қояси” деб аталмиш бу жой табиат ясаган кузатув минораси бўлиб, тошлоқ пляж узра қад кўтариб турарди. Тинч денгиз мавжлари тинимсиз қояга келиб уриларди — нефть компаниясининг бинолари шамолни тўсиб турарди. Орқа томонда ярим доира шаклида бухта ястанган — иккита кема қўналғаси, нефть ҳайдаш қувурлари, темир миноралар, ҳисобсиз қурилмалар кўзга ташланади. Ундан

нарида Таларанинг мўъжаз уйчалари тартибсиз қалашган. Оқшом чоғи, қуёш қизариб, жазирама қайтганда чўмилиш учун донья Адриана айнан шу ерга келишини лейтенант қаёқдан била қолган экан-а? Ҳа, лейтенант хато қилмаган эди: чиндан ҳам Литума энди чанг булути орасида беканинг бир текисда тўлғанаётган тикма-чоқдай танасини аниқ-таниқ кўриб турарди.

— Мана буни қомат десанг арзийди, Литума, бунақа тўлғонишини биринчи марта кўриб турибман, — бидирлади лейтенант дурбиндан кўзини олмай. — Бақалоқ хоним ўзини бор-бўйича кўз-кўз қилаяпти. Ўзининг бор ҳусну тароватини шундоқ-қина намоён этаяпти. Эҳтиёт бўлиб қара, Литума, бўлмаса кўздан ажрашинг та-йин. Буни туғилган кунингга совға қилганим бўлсин. Катта амалга миндирган билан баробар бу сен учун. Мендай бошлиғинг борлиги учун худога минг қатла шукур қил. Омадинг бор экан, хумпар.

Лейтенант ўзича тинимсиз вайсарди, бироқ Лимута унинг ярим ҳазил, ярим чин гаплари ва донья Адриананинг қадди-қоматидан кўра кўпроқ крабларга эътибор қилмоқда эди. Қоя ўз номига жуда муносиб эди: у ерда юз, ҳатто минглаб краблар гимирлар, Литума ҳамма нарсани унутиб, крабларни кузатарди. Жониворлар пайдо бўлиши билан қум рангига кирар, гоҳ шишар, гоҳ чўзилар, ақл бовар қилмас турли шакллар касб этиб, шошмай гоҳ олдинга, гоҳ орқага қараб ўрмаларди. “Буларнинг ҳам тушуниб бўлмайдиган ҳаракатлари бизнинг Паломино Молерони кидиришимизга ўхшаб кетади”, — дилидан ўтказди полициячи.

— Эгил, эгил пастроқ, — паст товушда буйруқ қилди лейтенант. — А-ҳа! У ечина бошлади!

Шунда Литума қояни краблар илма-тешик қилиб юборганини, унда бир-бирининг устидан қалашиб кетган минглаб уялар жойлашганини кўрди. Тағин қоя бирдан ўпирилиб тушса борми! Шунда бу жирканч жонворларнинг бутун бир галаси ўткир қисқичларини қимирлатиб гивирлаётган диққинафас қумлоққа, қоп-қоронғи чуқурликка ағдарилиб тушишлари муқаррар. Уларни қазойи муаллақ, йўқ, дўзах азобидаги ўлим кутмоқда. Литума тагидаги ерни пайпаслаб қўйди. Ҳечқиси йўқ, маҳкам.

— Берсангиз-чи бу ёққа, мен ҳам бир қарай, — ёяниб деди у. — Қарагин деб чақирдингиз-да, фақат ўзингиз томоша қилаяпсиз.

— Менга мумкин, мен — бошлиқман, — кулди лейтенант, бироқ барибир ҳам дурбинни унга тутқизди. — Қарай қол, лекин узоқ эмас. Сенга ҳали эрта: сени шу бузди деб мен балога қолиб кетмай тағин.

Литума дурбинни кўзига қўйиб қараган эди, пастда донья Адрианани кўрди. У бемалол эгнидаги кўйлагини ечмоқда эди. Балки, узоқдан томоша қилишаётганини у билиб турибдими? Лейтенантнинг баттар ҳавасини келтириш учун атайлаб шундай қилаётгандир? Ҳе, йўқ, у шунақанги эриниб, бепарво ҳаракат қилардики, ташқаридан бегона нигоҳ тушмаётганига ишончи комиллиги шундоқ кўриниб турарди. Кўйлагини тахлаб донья Адриана оёқ учига кўтарилди ва уни қоянинг сув томчилари етмайдиган дўнг жойига қўйди. Лейтенант айтганидек, бека ичидан пуштиранг ичкўйлак кийиб олганди. Литуманинг кўзи унинг бақувват сонлари ва деярли ярмигача очиқ сийналарига тушди.

— Ўзини бу қадар яхши сақлаган деб сира ўйламагандим, — ҳайрон қолиб деди у.

— Бўлди, бу ёққа ол, — деди лейтенант дурбинни унинг қўлидан юлқиб оларкан. — Ҳаммасидан зўри у сувга кираётганида бошланади. Ичкўйлаги ҳўл бўлади ва шаффофлашади, бунақа томошани оддий аскарлар кўриши мумкин эмас, Литума. Буни фақат лейтенант ва ундан юқоридагилар кўрса арзийди.

Литума бошлиғининг ҳазилни қотириб қўйгани учун эмас, ҳурмати юзасидан кулиб қўйди. У ўзини ғалати ҳис қилаётганди, нимагадир юрагининг бир чети ғаш эди. Балки бунга Паломино Молеро айбдордир? Бўлса бордир. Унинг абжағи чиққан жасадини кўргандан буён бир дақиқа ҳам қулочлари ёйилган, куйган, ўткир бутоқ тешиб кирган тана бир зум кўз олдидан кетмаётганди. Аввалига болапақирни ким ва нима учун бу ҳолга солганини аниқлашгач, бу мудҳиш манзарани миямдан чиқариб юбораман деб ўзига тасалли бериб юрганди. Лекин ундай бўлмади: мана, сир озми-кўпми аён бўлди, бироқ Паломино ўша-ўша унинг кўз ўнгиди турибди. “Нима бўлганда ҳам ҳаётимга оғу солдинг, шайтонвачча”, — деб ўйла-

ди у. Шу шанбада моянасини олганда лейтенантдан жавоб сўрайди-да, Пиурага жуфтакни ростлаб қолади. У ерда “ботирлар”ни қидириб топади, уларни Чунганинг ошхонасида меҳмон қилади, оқшомни эса “Яшил уй”да, “қақажонлар”ни-кида тугатишади. Шундай қилса, унинг ўзига ҳам фойда.

— Донья Адриана олий аёллар ирқига мансуб, — шивирлади лейтенант. — Бу ирқ вакиллари трусик кийишмайди. Қара, Литума, бир умр иштонсиз юрувчи аёллар қанақа фазилатларга эга бўлишини бир кўриб қўй.

У дурбинни узатди, бироқ Литума кўзларига ҳар қанча зўр бериб қарамасин, айтарли ҳеч қандай гаройиботни кўрмади. Донья Адриана гирдобда сувга кўлини қаттиқ-қаттиқ уриб шалоплатар, томчи ва кўпиклар ҳар томонга сачрар эди, гарчи ичкўйлак шаффоф тусга кирган бўлса-да, ундан бирон нарсани илғаш амри маҳол эди.

— Барибир сиздек кўролмаيمان, жаноб лейтенант, сиздек хаёл ҳам суромайман, — дурбинни қайтара туриб деди у. — Очигини айтсам, кўпикдан бошқа диққатни тортадиган ҳеч нима кўрмадим.

— Э бор, ишингни қил, — деди лейтенант яна дурбинни кўзига қўйиб. — Мана; мен ҳаммасини кўраяпман. Тепадан пастгача ва пастдан тепагача бутун гузаллик кафтдагидай кўриниб турибди-ку. А-а, бизнинг бақалоқойим томирида Африка қони йўқми ишқилиб — жингалак бўлиб эшилишини қара! Жингалаги нечталлигини билмоқчи бўлсанг, мендан сўра, мен айтаман сенга. Донья Адриана мендан ҳеч нарсани яшириб қололганмас.

— Ҳали узоқ томоша қиласизларми?.. — тўсатдан орқа томондан қиз боланинг овози янгради.

Литума ерга ўтириб қолди, кейин эса шунақанги шиддат билан қайрилиб қарадики, сал бўлмаса бўйнини чиқариб олаёзди. У дастлабки тасавури хато эканини англади, бироқ гапираётган ҳамон аёл эмас, краб бўлиб туюлаётганди.

— Ҳали томошаларинг узоқ давом этадими? — такрорлади қиз. Муштумчаларини сонига тираб турган шу ҳолатида у қутурган ҳўкизни кутаётган торерога ўхшарди. — Бўлар-бўлмас гапларни қачонгача гапириб ётаверасизлар? Ҳали ҳам хуморларингдан чиқмадиларингми? Ифлос қилиқларингни анчадан бери кузатиб турибман. Қандай пасткашлик!

Лейтенант Сильва қизнинг овози янграганда шериги кўлидан тушириб юборган дурбинни ердан олди. Ҳамон ерда ўтирган Литума бошлигининг ҳайратдан ҳали ҳам ўзига келмай, вақтдан ютиш учун шимини қоқиб-суқаётганини кўрди. Кейин қаддини эгиб сўз қотди:

— Ҳазилларингиз жуда хатарли-да, сеньорита! Ахир шунақа яшириниб оладими киши? Биз хизмат мажбуриятини бажариб турган одамлармиз. Нохосдан ўқ узганимда нима бўларди сизга?

— Хизмат мажбурияти? — масхараомуз кулди қиз. — Чўмилаётган аёлларни ўгринча томоша қилиш қачондан бери мажбурият бўлиб қолибди?

Шундагина Литума бу полковник Миндронинг қизи эканини таниди. Ҳа, бу ўша, Алисия эди. Унинг юраги така-пука бўлиб кетди. Пастдан дарғазаб донья Адриананинг қичқириви эшитилди. У йигитларни пайқаб қолганди. Литума худди тушдагидек кўриб турарди: букилиб ўзини яширганча аёл қирғоққа сакраб чиқди ва буларга муштумини дўлайтириб ўйнатганча кўйлаги томон отилди.

— Тартибни жудаям қотириб муҳофаза қилар экансизлар, — давом этди қиз. — Қойил! Гап йўқ! Қандай жирканчлик! Жуда ўзларингни оқладиларинг. Айтганларидан ҳам бешбаттар экансизлар.

— Сеньорита, бу ердан туриб биз Эквадорга қочиб кетишга уринган контрабандистларнинг баркасларини кузатаётган эдик, — жавоб берди лейтенант; унинг сўзлари шу қадар ишонарли чиқмоқда эдики, Литума унга ҳайрат билан қараб қолди. — Сиз бундан воқиф бўлишингиз жоиз эмас, бундан ташқари, сизнинг ҳар бир ҳақоратингиз — мукофот. Илтимос, давом этинг.

Кўзининг қири билан Литума донья Адриананинг бир амаллаб эгнига кўйлагини илганини, Пунта-Ареце томон йўл олганини кўриб турарди. У шахдам одимлар билан сонларини лорсиллатганча ғазаб ила кўлларини силкитган куйи кетиб борарди. Шубҳасиз, у Литума ва лейтенант иккаласини булғалаб қарғарди. Қиз эса йигитларга разм солиб қараб, худди ғазаби тўсатдан эриб кетгандек, бирдан

жимиб қолди. У бошдан-оёқ чангга беланганди. Блузка ва шимчаси ранги қанақалигини ҳам билиб бўлмасди — эгнидаги кийимлари, ағдарма чарм туфлиси, қирқиб текисланган сочидаги тасмача — барча-барчаси атрофдаги саҳро тусига кирганди. Литуманинг назарида қиз тунов кунни у полковникнинг хонасида кўрганидан ҳам ингичкароқ туюлди — сийналари ҳам бор-йўқдай, сонлари озгин, қилтириқ. Бошлиғи бундай аёлларни масхара қилиб таёқ дерди. Чўччайган, ижирганиб жийрилган бурни чеҳрасига алоҳида такаббуруна ифода бериб турарди. Афтидан, у йигитларни аллақачон “қидлаб” кўриб ҳафсаласи пир бўлганди. Еши нечада бўлсайкин? Ўн олтидами? Ўн саккиздами?

— Бу кимсасиз жойга сизнинг тоифангиздаги қизни келишга нима мажбур этди? — ўта назокат билан сўради лейтенант ҳаммаси тамом бўлганига ишора қилиб.

У дурбинни филофига жойлади ва қора кўзойнагини рўмолча билан арта бошлади.

— Сайр учун бу ерлар авиабазадан анча йироқлик қилади-ку. Манави жониворлардан бири чақиб олса нима бўларди? Велосипедингизга нима қилди? Филдирагининг дами чиқиб кетдими?

Шундагина Литума йигирма метрча пастда, қоя этагида ётган велосипедни кўрди, у ҳам чангга ботган эди. Литума қизга қаради ва унинг ёнида Паломино Молерони тасаввур қилди. Ана, қўл ушлашиб, бир-бирига муҳаббат тўла кўзлари ила хумор-хумор боққанча қувноқ шивирлашиб келмоқда. Қиз киприкларини бамисоли капалақдай пирпиратиб паст овозда илтимос қилапти: “Қўшиқ айтиб бер, яна биронта қўшиқ куйлаб бер”. Йўқ, манзара ёйилиб кетди, охиригача тасаввур этишга Литуманинг хаёл кучи ожизлик қилди.

— Сизлар Рикардодан барча маълумотларни сўраб-суриштириб олганингизни дадам биладилар, — донна-донна ва кескин оҳангда деди қиз, сўзларим ўзим ўйлаганчалик таъсир қилдимикин, деган хаёлда у бошини орқага ташлаб, сиңчков кузата бошлади. — Дадам қаттиқ ичган ўша кечасидаги гапни айтаяпман.

Бироқ лейтенант пинагини ҳам бузмади. У шошмай кўзойнагини тақди ва чанада сирпангандек тепаликдан пастга туша бошлади. Пастда эгнидаги чангларни қоқди.

— Кичик лейтенант Дуфони Рикардо дейишадими? — сўради у. — Мен уни Ричард дейишади деб эшитгандим.

— Сизларнинг Амотапега борганингиз ва донья Лупени сўроқ қилганингизни ҳам биладилар, — менсимаган тарзда деди қиз. Энди Литума унга обдон разм солиб қаради: ҳа, у жиккаккина, қилтириқ, бола келбатли қиз эди. Унча кўримли ҳам эмас. Балки Паломино унинг кимлигини билгани учун ҳам ошиғи шайдо бўлиб қолгандир? — Дадам барча ишларингиздан воқиф.

Нима учун қиз уларга бундай деяпти? Нега авзойи бутунлай ўзгариб кетди? Гўё бўлиб ўтган ишлардан ўзида йўқ суюнаётгандек нега дўқ-пўписа қилмай, нукул калака билан гапираяпти? Йигитларнинг гашини келтириб узиб-узиб олаяпти? Литума сакраб-сакраб қияликдан у билан изма-из тушиб келарди, краблар унинг остидан буралиб-буралиб нарига қочар эди. Атрофда зоғ учмасди. Ҳатто омборхоналардаги ишчилар ҳам кетиб бўлишганди — дарвозалар қулфлог бўлиб, ҳеч қандай овоз келмаётганди. Пастда бухтада қуюқ кўкиш тутун буруқситиб, дам-бадам гудок берганча шатакчи кема сузарди. Қирғоқда қандайдир одамлар чумолидек гивирларди.

Ниҳоят, қоя олдидан бошланиб, компания ҳудудини шаҳардан ажратиб турувчи симдеворга олиб борадиган сўқмоққа етиб келишди. Лейтенант велосипедни ердан кўтарди ва рулидан тутиб, етаклаб кетди. Улар шошмай боришарди. Оёқлари остида бўм-бўш краб косалари қисирларди.

— Мен маҳкаманинг ўзидан сизлар билан сояма-соя келгандим, сизлар эса пайқамадиларинг, — деди қиз ўша-ўша ярим масхарали ва ярим ғазаб оҳангида. — Девор олдида мени тўхтатмоқчи бўлишди, мен дадамга айтаман деб дўқ қилганидан кейин қўйиб юборишди. Шунда ҳам сизлар пайқамадиларинг. Ҳар хил бўлмағур гапларни айтганингизни эшитиб турдим, лекин бу ердалигимни эса хаёлингизга ҳам келтирмадингиз. Яна кузатиб тураверишим мумкин эди.

Қизнинг ҳақлигига иқроп бўлиб, лейтенант мийиғида кулганча бош йираб қўйди.

— Эркаклар орасида ҳар доим тўғри келган гап айтилаверади, — кечирим сўраган оҳангда деди у. — Контрабандачилар ҳаракатини тўхтатиб қолиш ниятида биз бухтага кўз-қулоқ бўлиб турган эдик, агар маҳаллий хонимлардан биронтаси айти шу пайтда чўмилгиси келиб қолса, биз айбдор бўлмаймиз-ку. Шунчаки тўғри келиб қолди-да, тўғрими, Литума?

— Мутлақо тўғри, жаноб лейтенант.

— Нима бўлганда ҳам хизматингизга тайёрмиз, сенъорита Миндро, — Лейтенантнинг овозидан бол томарди. — Қулоғим сизда. Ёки сиз, эҳтимол, бу ерда эмас, маҳкамада гаплашишни маъқул кўрасиз? У ер салқин, бирон муздек ичимлик ичиб, бемалол суҳбатлашармидик. Лекин олдиндан узримни айтиб қўяй: авиабазадаги отангиз кабинетигаддек бизда барча қулайлик мавжуд деб бўлмайди.

Қиз сукут сақлади. Литума томирларида қон ҳаракати секинлашиб, мияси лўқ-лўқ қилаётганини, панжаларида ҳам томирлар одатдагидан вазминроқ ураётгандек ҳис этмоқда эди. Улар сим девор олдидан ўтиб боришар экан, полиция навбатчиси — гуанкабанбалик Луско Тиншко лейтенантга ҳурмат бажо келтирди. Унинг ёнида компания қўриқчиларидан яна уч киши турарди. Полициячи билан бирга қиз боланинг кетаётганини кўриб улар ҳайрон бўлишди. Наҳотки, Амотале воқеаси ҳақидаги миш-мишлар ёйилиб улгурган бўлса? Ахир ҳеч бўлмаганда у, яъни Литума ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очгани йўқ, лейтенант буйруғига тўла риоя қилиб келмоқда эди-ку: донья Лупе ҳикоясидан бир оғиз сўз ўзга қулоққа бориб етмасин, етса — тамом. Улар касалхонанинг янги, яшил бўёғи ялтираб турган ёғоч биноси ёнидан юриб ўтишди. Бошқа барча бинолар қаторида бу бино ҳам компанияга қарашли эди. Бандаргоҳ бошқармаси эшиги олдида елкаларига карабин осган икки матрос у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турибди. Улардан бири Литумага кўз қисиб қўйди. Чағалайлар галаси қаттиқ чийиллаганча ер бағирлаб учиб ўтди. Қош қораймоқда эди. Шаҳардаги ягона “Ройаль” меҳмонхонаси панжараси орасидан Литума денгизга ботаётган қуёш гардишини кўрди. Кундузги жазирама ўрнини кечки сарин салқинлик эгалламоқда эди.

— Полковник Миндро сизнинг изимиздан тушганингизни билар эдимиз? — қизиқсинди лейтенант.

— Нималар деяпсиз, — кескин жавоб берди қиз. — Йўқ, албатта.

“Билмаса, билиб олади”, — ўйлади Литума. Ўтган-келган йўловчилар уларга ҳайрон бўлиб қарар, орқаларидан бурилиб қарар, бир-бирларига шивирлар эди.

— Демак, сиз бизга полковникнинг Дуфо ва донья Лупе билан бўлган суҳбатимиздан воқиғилигини айтгани келгансиз, шундайми? — ўсмоқчилаб сўради лейтенант. У қиз томонга юзини бурмай тўғрига қараб турарди, бир оз орқада келаётган Литума қизнинг лейтенант нигоҳидан ўзини олиб қочаётганини кўрди.

— Ҳа, — қизнинг жавоби қулоғига чалинди ва “Алдаяпти” деб ўйлади. Буларга нимани айтмоқчи бўлган экан-а? Балки уни полковникнинг ўзи юборган бўлса-чи? У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам қизга осон эмасди. Балки унинг бутунлай ҳафсаласи пир бўлгандир? Башарасининг бу қадар тундлашиб кетиши, чўччайган бурнининг катакчалари пир-пир қилиши, ярим очик оғзи билан чуқур-чуқур нафас олиши шундандир? Қизнинг бадани оппоқ, киприклари эса узун-узун эди. Балки қиздаги мана шу нозиклик, болаларга хос маъсумлик Паломинони ақлидан жудо қилгандир? Қиз полициячилар ордидан не мақсадда келганидан қатъий назар унинг қилган ишидан пушаймон чекаётгани ва ортиқ бир оғиз гапирмасликка қарор қилгани яққол кўриниб турарди.

— Бу ишингиз гоят мақтовга сазовор, — ҳамон ширинсуханлик билан гапирарди лейтенант, — мен сиздан гоят миннатдорман, ишонинг.

Чағалайлар қичқириғи ва тўлқинлар шовқини ичида улар яна эллик қадамча жим боришди. Ёғоч уйлардан бири олдида хотинлар чаққон ҳаракатлар билан балиқларнинг қорнини ёриб, тозалаш билан овора эди. Атрофда инъом кутиб итлар айланишар ва ириллашарди. Димоқни тешиб юборгудек бадбўй ҳид ҳавони тўлдирганди.

— Паломино Молеро деганлари қанақа одам эди? — тўсатдан сўради Литума ва ўзи қаттиқ ҳайрон қолди. Қандай оғзидан чиқиб кетди-я? На лейтенант, на қиз унга ўгирилиб қаради. Литума туртинганча улардан ярим метр ортда борарди.

У одам эмасди, фаришта эди, — жавоб берди қиз.

Унинг овози титрамаётганди, унда на назокат, на ғам сезиларди. Надомат ҳам йўқ эди. У бу сўзларни ўша-ўша бефарқ, маъсум киноя оҳангида айтди, одатда бундай оҳанг замирида ғазаб учқунлари ҳам яширинган бўларди.

— Ҳа, уни билганларнинг барчаси шундай дейди, — деди Литума орага чўккан узоқ сукутни бузиб. — Болакайнинг юраги пахтадан ҳам оқ эди.

— Унинг бошига тушган мусибатдан қаттиқ қайғургандирсиз, сеньорита Алисия? — сўради. — Тўғри топдимми?

Алисия ҳеч нима демади. Улар энди чала-ярим қурилган уйлар олдидан ўтиб боришарди: уйлардан бирининг томи ёпилмаган, бирининг девори ярмигача кўтарилган эди, холос. Ҳар бир уйнинг гир атрофи энсиз айвонча билан ўралган бўлиб, айвончани кўтариб турган тўсинлар орасига тўлқинлар келиб уриларди. Денгиз кўтарилиши бошланмоқда эди. Зиналарда яланғават кўйлак кийган чоллар ўтиришар, ярим яланғоч болалар чиғаноқ терарди, аёлларнинг суҳбатлашган овози кулоққа чалинар, кулги жаранглар, димоқтешар балиқ ҳиди анқирди.

— Ошналаримнинг айтишича, унинг Пиурада қўшиқ кўйлаганини эшитишган экан, — деди Литума, — Ҳозир эсимда йўқ. Лекин болерони қотириб айтар эди.

— Креоль қўшиқларини ҳам, — деди қиз шартта у томон бурилиб қараб. — Гитарани ҳам зўр чаларди.

— Ҳа, гитара ҳам чаларди, — деди Литума. — Онаси шу гитарани тинмай эслайди. Кастилия кўчасида турадиган донья Асунта бор-ку, ўша. Нима қилсангиз қилинг, гитарани қайтаринг менга дейди. Йўқолганмиш.

— Гитара менда, — деди Алисия ва бу гапни айтганидан афсуслангандек тили тишлаб қолди.

Яна жимлик чўкди, лекин бу гал узоққа чўзилмади. Улар Талара марказидан юриб боришарди. Маёқ қад кўтариб турган тепаликдаги сим тўсиқ ортида ва америкаликлар ҳамда олий даражали нефть компанияси хизматчилари истиқомат қиладиган Пунта-Аренада ҳали кун ёришиб турганига қарамай, чироқлар ёна бошлаганди. Бухтанинг олис чеккасидаги нефть минораси узра заррин қизғиш аланганинг тили лопилларди. Худди улкан краб қисқичларини ўйнатаётганга ўхшарди.

— Шўрлик аёл тинмай: “Агар гитарани топсангиз, қотилларни ҳам топасиз”, дейди, — паст овозда деди Литума. — Унинг бирон нарса билишига кўзим етмайди. Шунчаки тахмин. Юракдан ҳис қилади.

У лейтенантнинг ғалати қарашини кўрди-ю, жимиб қолди.

— Қанақа аёл? — қиз бурилиб қаради ва Литума унинг чанг босган оппоқ чеҳрасида қизиқиш ва ғазаб ифодаси акс этиб турганини кўрди.

— Ким тўғрисида сўраяпсиз? Паломино Молеронинг онаси донья Асунта ҳақидами?

— У— дурагайми? — бесабрлик билан яна сўради қиз қўлини силтаб.

Литумага лейтенант кулиб қўйгандек туюлди.

— Ҳа, эл қатори бир аёл-да, оддий бир хотин, бошқаларга ўхшаган бир одам, — деди Литума ва юрагида ғижиниш жўш ураётганидан ўзи ҳайрон қолди. — Сиз билан полковник Миндро унақаларни одам ўрнида ҳам кўрмайсизлар. Уни билиш сизга нега зарур бўлиб қолди?

— У чололарга ўхшамасди, — ўзига-ўзи гапиргандек мулойим оҳангда деди Алисия. — Қизғиш юзли, нозиккина йигит эди. Аммо яхши тарбия кўрган: бунақаларни мен илгари сира учратмаганман. Рикардони ҳам, ҳатто дадамни ҳам унга қиёс қилиб бўлмайди. Унинг Кастилия кўчасида туғилганига ва муниципал мактабга қатнашига ишониб қийин эди. Фақат исми унга панд берарди: Паломино. Иккинчи нарса ундан ҳам баттар: Темистоклес.

Яна лейтенантнинг кулиб қўйгани Литуманинг қулоғига чалинди. Лекин ўзи куладиган ҳолатда эмасди. У каловланиб, бутунлай ўзини йўқотиб қўйганди. Қиз қайғуриятими ё жаҳл қилаяптими, ҳеч нарсани билиб бўлмасди. Полковникнинг қизи шундай гапирардики, гўё йигит тирик, мудҳиш тарзда ўлмагандек. Эҳтимол, қиз уни деб... ақлдан озганмикан, бир оз асаби лат еганмикан?

— Паломино Молеро билан қандай танишиб қолгансизлар? — сўради лейтенант.

Бу пайтда улар айнан черков ортидан чиқиб қолишганди. Унинг оппоқ девори Теотонио Кадье — Фриасонинг кўчма кинотеатрига экран бўлиб хизмат қиларди. Бу кинотеатрнинг на томи, на ўриндиғи бор эди, кино кўрмоқчи бўлганлар ўтиридаган ўриндиқларини ўзлари билан олиб келишлари лозим эди. Кўпгина томошабинлар шунчаки чўнқайиб олишар ёки ерга узала тушиб ётиб олаверишарди. Кинозал деб тахмин қилинувчи арқон “девор”дан кириш учун беш реал тўлаб қўйиларди. Литума билан лейтенант бепул киришди. Пулини кўзи қиймаганлар арқон ортидан туриб томоша қилишга мажбур бўлишарди: тўғри, у ёқдан экран яхши кўринмасди ва бўйин толиб кетарди. Қоронғи тушишини пойлаб девор олдида таллай одам тўшланган эди. Дон Теотонио чироқларни ўрнатарди. Унинг биттаю битта апараты бор эди, у ҳам Теотонио кўча чироғига уланган сим туфайлигина ишларди. Ҳар бир қисмдан кейин аппаратга қайта қувват бериш учун танаффус қилишга тўғри келарди. Тасмалар тез-тез узилар ва шу сабабдан томоша жуда чўзилиб кетарди. Шундай бўлса ҳам айниқса ёзда томошабинлар мўл-кўл бўларди. “Шу қотилликдан кейин кинога ҳам келмай қўйибман-а, ўйлади Литума. — Ўша куни қандай фильм бўлган эди-я? Қандайдир Мексика фильми эди, янглишмасам, Долорес дель Рио билан Колумба Доминесс ўйнар эди”.

— Пиурада, Лала Меркадонинг туғилган кунида, — деди бирдан қиз. У шунчалик узоқ сукут сақладики, ҳатто Литума лейтенантнинг саволини эсидан чиқарди. — Байрамда қўшиқ айтади деб уни ёллашганди. Барча қизлар: “Роса зўр айтар экан қўшиқни, овози бирам ширалики. Ҳақиқатан ҳам у зўр йигит, чолога асло ўхшамайди”, — дейишарди. У чиндан чолога ўхшамасди.

“Эҳ, бу оқтанлилар-ей”, — энсаси қотди Литуманинг.

— У қўшиқларидан бирини сизга бағишлагандир, ҳойнаҳой? — ҳаддан ташқари назокат билан сўради лейтенант. Литума бошлиғининг дам-бадам муомала тарзини ўзгартираётганини фаҳмлади. Мана, энди у мутлақо хушмуомалик йулини танлаганди.

— Бирваракайига учтасини, — бош ирғади қиз. — “Сўнги тун”, “Ойдин” ва “Ёқимтой кўғирчоқ”ни!

“Ҳе, йўқ, жуда у айтганчалик бадгумон эмас”, — ўйлади Литума. Лейтенант чап қўлида етаклаган велосипеддан чиқётган бир маромдаги “ғийт-ғийт” овози Литуманинг асабига тегмоқда эди.

— Биз рақс ҳам тушганмиз бир гал. У ҳамма билан бир-бир рақс тушар эди. Фақат Лала Меркадони икки марта таклиф этарди. Лала унга ёқиб қолгани учун эмас, у уй бекаси эди, бунинг устига шу аёлнинг туғилган куни ҳам эди. Унинг биз билан рақс тушиши ҳеч кимни ажаблантирмасди, ҳамма у ўзини таклиф этишни истарди. У ўзини бизнинг даврамиз одамидек тутарди. Рақсга ҳам қотириб тушарди.

“Бизнинг даврамиз одамидек”, — ўзича такрорлади Литума чумоли босган денгиз юлдузи устидан ҳатлаб ўтаркан. Лейтенант ҳам Алисия эҳтимол ўз давралари одами деб билса керак. Уни эса бундай ўйламаслиги мумкин. “Чоло ҳамма жиҳатдан тўқис, — ўйлади у. — Мангадерия маҳалласидан. У кўзларини ярим тўсиб олганди, шу боис тунга алмашаётган Талара оқшомини эмас, балки ёш ва олифта жуфтликларнинг гангир-гунгири ва кулгиларига тўла танобий уйни кўриб турарди. Жуфтликлар Лала Меркадонинг меҳмонлари, Чунганинг бари жойлашган сайхонликка туташ оқтанлилар маҳалласининг аҳолиси эди. Бир-бирларидан кўз узмай нигоҳлари билан суҳбатлашаётган қиз ва йигит Алисия Миндро билан Паломино Молеро эди. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Бу орада қиз сўзини давом этаётганди.

— У мени рақсга таклиф қилди ва мени бир кўришда севиб қолганини айтди. — Литуманинг қулоғига чалинди. Қиз тез-тез гапирар, гапларида зигирча ҳам ҳаяжон йўқ эди, гўё қандайдир хабарни айтаётгандай. — Кейин у бир кўришда севиб қолишга ишонинини, энди эса ўз кўзи билан кўриб, юракдан ҳис қилиб турганини айтди. Чунки у мени кўзи тушган заҳотиёқ севиб қолган экан. Мен унинг устидан бемалол кула олар эканман, бунинг заррача ёлғони йўқ экан. Энди бундан сўнг ҳеч қачон ва ҳеч кимни мендек сева олмас экан. Борди-ю, агар мен унга қиё боқиб қарамай қўйгудек бўлсам ҳам, барибир у мени ўла-ўлгунча севар экан.

“Худди шундай бўлган ҳам”, — ўйлади Литума. Ие, қиз йиғлаптими? Йўқ, шунақага ўхшаб кўринди, холос. Полициячи орқада келаётганидан унинг чеҳрасига кўра олмасди, бироқ қизнинг овози титрамас, қуруқ, қаттиқ, совуқ эди. Литумага эса мудом у ўзи ҳақида гапираётгандек, буларнинг унга дахли йўқдек, бу ишнинг охири қон ва ўлим билан ниҳоя топмагандек туюлмоқда эди.

— Кейин у менга ишқий кўшиқ айтиб бераман деб қолди. Ҳар куни кечқурун то уни дилдан севиб қолмагунимча шундай қилишини айтди. — Бир оз сукутдан сўнг қиз давом этди. Велосипед ғилдирагининг қумда “ғийт-ғийт” қилиши Литумани жуда ғашини келтира бошлади: у бу товуш қачон чиқишини пойлар, товуш чиққанда эса бадани жимирлаб кетарди. У лейтенантнинг гапларига қулоқ тута бошлади. Лейтенант эса каптардек ғуғулаб дерди:

— Шунақами? Хўш, нима бўлди? У ваъдасини бажардими? Пиурада ишқий кўшиқ айтиб бердимми? Сиз уни севиб қолдингизми?

— Билмадим, — жавоб берди қиз.

“Билмадим? Қандай қилиб билмаслиги мумкин?” — ўйлади Литума. У кимни ҳаммадан кўпроқ севиб қолганини эслаб кетди. Балки Мечени, Хосефинонинг келинини, юрагини барибир ҳам очиб сололмаган ўша малласоч, тўладан келган соҳибжамолнидир? Ҳа, уни чиндан ҳам севиб қолганди. Қизиқ, бировни севиб қолсанг-у, севиганингни ўзинг билмаслигинг мумкинми? Йўқ, бўлмаган гап. Қизнинг эси жойида эмасга ўхшайди. Уйдаги вазият яхши бўлмаса керак. Ёки уларни чалғитиш учун атайлаб шундай қиляптимикин? Балки полковник унга ўргатиб қўйгандир? Лекин бу талқинларнинг биронтасидан Литуманинг кўнгли тўлмаётганди.

— Демак, нима бўлганда ҳам Паломино сизга Пиура авиабазасида кўшиқ айтиб берибди-ку? Тўғрими? Тез-тез шундай қилармиди? — мулоимлик билан деди лейтенант.

— Ҳар оқшом. Бу худди ўша туғилган кундан бошланиб, то дадамни бу ерга кўчиришгунча давом этди.

Бир гала болакайлар хитой Тангунинг пивохонасига қарашли мушукни рогаткадан ўққа тутишмоқда эди. Мушук жон аччиғида миёвлар ва томнинг у чеккасидан-бу чеккасига қочарди. Хитой швабра билан қорамошга ёрдамга отилиб чиқди-ю, болалар қий-чув қилиб ҳар томонга тумтарақай бўлди.

— Унинг ишқий кўшиқларига дадангиз қандай қарарди? — эҳтиёткорлик билан саволга тутарди лейтенант. — Балки кўшиқларнинг кимга аталганидан беҳабар бўлгандир? У бирон марта кўшиқчини тўтолмадимми?

— Нега билмас экан? У кар эмас-ку, — жавоб берди қиз. Литума биринчи марта унинг жавоби унча ишонарли чиқмаганини сезди: қиз гўё яна бир нарсга деб оғиз жуфтлади-ю, бироқ фикридан қайтди.

— Хўш, нима деди дадангиз?

— Айтдики, Палито инглиз қироличасига атаб куйлаётибди, шекилли, — ошқора виқор билан деди қиз. — Дадамнинг сўзларини Палитога бориб айтган эдим, у: “Даданг янглишяпти. Сен мен учун инглиз қироличасидан ҳам азизроқсан. Сен покликда Биби Марямсан”, — деб жавоб қилди.

Литума учинчи бор қизнинг мийиғида кулиб, кўшиқчини зимдан калака қиляётганини ҳис этди. “Палито? Э-ҳа, Паломинони у шундай лақаб билан тақдирляпти-ку. Ҳар ҳолда итларга қўйиладиган бу лақаб “даврамиздаги одамлар”га жуда-жуда мос келар эди, Паломино ва Темистоклес эса соф чоло исмлари эди. Қаншаринг тешишгурлар, — ўйлади Литума, — бу оқбаданларнинг барчасини қаншари тешилсин”.

Ниҳоят, маҳкамага етиб келишди. Навбатчи Рамиро Матеро хат ҳам қолдирмай жўнаб қолибди, эшик эса кулфлог эди. Эшикни очиш учун лейтенант велосипедни деворга суяб қўйишга мажбур бўлди.

— Марҳамат, ўтинг, ўтириб дам олинг, — хиёл эгилиб деди у. — Қаҳва ёки маъданли сув ичишингиз мумкин. Марҳамат!

Бутунлай қоронғилик чўккан эди. Литума билан лейтенант стулларга туртина-суртина чироқни ёққунларича қиз эшик тагида кутиб турди. Йўқ, унинг кўзларида тўкилмаган ёш томчилари йилтилламасди — у йиғламаганди. Литума топширқлар ёзиладиган тахта юзида қизнинг тик қоматини кўрди ва яна Паломинони

ўйлаб кетди. Юрагини аллақандай гашлик кемирарди. “Ҳеч ишонгим келмайди”, — ўйлади у. Наҳотки мана бу тош қотган вужуд Паломино Молеро ҳақида уларга ҳаммасини сўзлаб берган бўлса? У қаршида қизни қўриб турарди, бироқ унга шундай туюлмоқда эдики, гўё қиз бу ерда йўқ, у уларга ҳеч нарса айтгани йўқ, бу фақат унинг тасавури мевалари, холос.

— Чарчагандирсиз, ҳойнаҳой? — Лейтенант примусга човгум қўйди ва уни ёқишга тутинди. — Литума, стул қўй!

Алисия Миндро эшик ва унинг устидаги чироққа орқасини қилиб, стулнинг бир четига қўнди, юзининг ярми қоронғида қолиб, гавдасининг атрофи доира билан куршалганди. Энди у бутунлай ёш бўлиб кўринмоқда эди. Эҳтимол, у ҳали мактабда ўқир? Қўшни уйда нимадир қовуришарди. Узоқдан маст одамнинг овози келарди.

— Нега қараб турибсиз, Литума? Меҳмонга сув бермайсизми? — деди лейтенант.

Полициячи шошиб сувли челақдан шиша олиб очди ва уни қизга узата туриб, кечирим сўраган оҳангда деди:

— На стаканимиз, на пиёлаимиз бор. Ўзидан кўтараверасиз.

Қиз беихтиёр шишани олди-да, оғзига олиб борди. У ростданам эси пастга ўхшайдими? Балки у бор дардини ичига ютгану ҳеч кимга билдиргиси келмаётгандир? Литумага қиз бутунлай сеҳрлаб қўйилганга ўхшаб кўринмоқда эди. У қаердалигини, ким биланлигини билмас, ҳозиргина нималар деб вайсаганини эслолмасди. У шу қадар ҳаракатсиз, ўйчан ва жиддий эдики, Литума ўзини ноқулай ҳис эта бошлади. Сўнг у даҳшатга туша бошлади: бирдан полковник патрул билан келиб қолса-чи? Унинг қизи билан қилган мана бу суҳбатлар учун жавоб беришга мажбур бўлса-чи?

— Мана қаҳва, ичинг, — лейтенант қизга темир куружкани узатди. — Нечта қанд солай? Бир чақмоқми? Иккитами ё?

— Дадамга нима бўлади энди? — тўсатдан сўради Алисия жаҳли чиққандай бўлиб. — Уни қамоққа тиқишадими? Ё отишадими?

Қаҳвали жез куружка лейтенантнинг қўлида қолаверди. Литума лейтенант қаҳвани оғзига олиб борганини кўрди. Бир ҳўплади. Сўнг ёзув столининг чеккасига ёни билан ўтириб олди. Кўчадаги маст энди қўшиқ айтаётганди, у қиличбалиқлар ҳамласига дуч келган кўринади: қиличбалиқлар уни оёғидан қақиб олган бўлса керак, мана, тайёр заҳар оёғидан олди, энди заҳарни сўриб ташлайдиган бирон инсофли хотинни қидириб топиш керак.

— Дадангизга ҳеч нима бўлмайди, — бошини чайқади лейтенант. — Нима бўлиши мумкин унга? Унга тегмасликларига ҳаммадан кўра мен кўпроқ аминман. Уни деб ташвишланманг, Алисия. Ростданам қаҳва ичмайсизми? Буни ўзим ичиб қўя қолай, керак пайтида сизга бошқатдан дамлаб бераман.

“Муомалани қотиради, хумкалла. Шунинг ҳам сайратади у”, — ўйлади Литума оҳиста ўзини сояга оларкан, сўнг орқаси билан деворга суянди. Кўзининг қири билан у қизнинг ингичка сумбати, чўччайган бурнини зимдан кузатар экан, у Паломинони нимаси билан телба қилганини дарҳол англади: ҳа, ўзи унча чиройли эмасу, лекин совуқ чеҳрасида қандайдир сирли назокат бор эди, бу билан ҳар қандай йигитнинг ақлини ром этиши тайин эди. Литумани бир-бирига зид туйғулар чулғаб олганди. Бир томондан, лейтенант бор маҳоратини ишга солиб Алисиядан нимани билса ҳаммасини ситиб чиқариб қўя қолишни истар, иккинчи томондан, агар ишқилиб қиз ўз сирларини бегона одамларга очиб қўймасин-да, дея нимагадир унга раҳми келмоқда эди. Алисия бошлаб тузоққа тушганди. Литума уни қутқаришни истарди. Ким билсин, балки у ростданам сал эси кирди-чиқдимикин-а?

— Қийин-қийин анови рашкчига қийин, — ҳамдардлик оҳангида деди лейтенант. — Рикардо Дуфони, Ричардни айтаяпман. Уни шунақа дейишади, шундайми? Инсон юрагининг хусусиятини биладиган ҳар қандай судья рашкнинг юмшатувчи восита эканини эътироф этади. Нима бўлганда ҳам мен бундай нарсаларга айнан шу нуқтаи назардан туриб қарайман. Агар эр киши аёлни қаттиқ севса, рашк қилмасдан турулмайди. Мен, сеньорита, севги дегани нима эканини билганим учун гапираяпман буни, чунки мен ўзим ўлгудек рашкчиман. Рашк ақлни ўтмаслаштиради, тўғри фикр қилишга қўймайди. Рашк билан мастлик иккови бир нарса. Агар

қайлигингиз қотиллик содир бўлган вақтда ҳуши жойида бўлмаган бўлса, — эслаб қолинг, бу энг асосийси! — ҳуши жойида бўлмаган бўлса, уни носоғлом деб топишлари ва жавобгарликка тортмасликлари мумкин. Агар омадим бўлса, зўр адвокат тополса — қутулиб кетади. Хуллас, сиз ундан ортиқча ташвиш қилмасангиз бўлаверад.

У яна қуружкани оғзига олиб борди-да, хўриллатиб қаҳва хўплади. Фуражка соябони унинг пешонасига соя ташлаб турар, кўзлари қора кўзойнак ортига бекинганди — Литума унинг фақат мўйлабчасини, оғзини ва иягинигина кўриб турарди. Бир куни ундан: “Бу ер қоп-қоронғи-ку, нега кўзойнагингизни олмайсиз?” деб сўраганда, у: “Кўзимдан ҳеч нарсани уқиб олмасликлари учун, ” — деб жавоб берганди.

— Мен ҳеч нимадан ташвиш қилганим йўқ, — паст овозда деди қиз. — Мен уни ёмон кўраман. Унга қанча яхшилик қилсанг, шунча оз. Мен ҳар доим тўғри башарасига айтаман буни. Бир куни у кетди-да, кейин револьвер билан қайтиб келди. Менга қараб: “Мана бу ерини босасан, бас. Ол. Сен мени шунчалик ёмон кўрар экансан, мен ўлимга муносибман. Нега қараб турибсан, ўлди мени”, — деди.

Орага узоқ жимлик чўқди, жимликни товадаги ёғнинг чирс-чурс овози, мастнинг нолишлари бузарди. Узоқлашиб борар экан, маст одам шундай деб вайсарди: “Мени ҳамма ёмон кўради, мен ҳеч кимга керак эмасман, Айсэбакадаги табибнинг олдига кетдим, ўша даволайди оёғимни”.

— Юрагингиз поклигига ва сиз ҳеч кимни ўлдирмаслигингизга ишонаман, — деди лейтенант.

— Бас қилинг майнавозчиликни! — бирдан ташланиб қолди Алисия. Унинг ияги учар, бурун катаклари кенгайиб кетганди. — Майнавозчиликни бас қилинг, мени майна қилманг! Илтимос қиламан сиздан! Мен ёш бола эмасман!

— Кечиринг, — йўталиб қўйиб деди лейтенант. — Оғзимдан чиқиб кетди.

“Наҳотки, у Паломинони севиб қолганини ўзи билмаса? — Ўз-ўзига деди Литума. — Ёки Паломино билан оралари жиддий гапгача етиб бормаганмикан? Ёки у йигитни озгина бўлса ҳам севишга улгурмаганмикан”

— Мен уни ажабтовур севишга улгуриб бўлган эдим, — ўйлаб-нетиб ўтирмай жавоб берди қиз. У полициячи томон юзини бурмай, тўғрига қараб ўтирарди. Ғазаб қанчалик тез аланга олган бўлса, шунчалик тез ўчди.

— Мен Паломинони қаттиқ севардим. Агар Амотапеда роҳибни топганимизда, мен унинг хотини бўлар эдим. Лекин сизлар ўйлаётган нарса — мутлақо бўлмагур. Биз ҳеч қанақа ёмон ишлар қилмадик. Бизда ҳаммаси аъло даражада эди. Ўзи бир сизлар қолган эдинглар бизни майна қилмаган!

— Йўқ, Литума! — деди лейтенант, лекин унинг овозида таъна ё жеркиш оҳанги йўқ эди. У лейтенантнинг ўзига мурожаат қилмаётганини ва бу сўзларни Алисиянинг тилини ишга солиш учунгина айтаётганини тушунди. — Агар севмаганида, анавиндай, эҳтимол, у билан қочмас эди. Ёки Паломино сеньоритани зўрлаб олиб қочган деб ўйламадингми?

Алисия сукут сақларди. Чироқ атрофида тобора кўпроқ кўнғизлар гўнғиллаб айланмоқда эди. Тўлқинлар шовқини аниқроқ қулоққа чалинаётганди. Сув кўтарилиши давом этмоқда эди. Балиқчилар тўрларини тайёрлашаётган бўлса керак. Дон Матиас шоғирдлари билан “Талара шерри”ни сувга олиб боришаётганмикан? Эҳтимол, аллақачон денгиз ичкарасига сузиб кетишгандир? Литуманинг улар билан бирга бўлгиси келиб кетди, бунинг ўрнига у манавиларнинг гапларига қулоқ солиб бу ерда ўтирибди. Барибир шивирлаб қизни саволга тутди:

— Хўш, куёвтўра қанақа эдилар, сеньорита? — шивирлаб гапиришидан у ўзини ингичка арқон устида аранг тутиб тургандек ҳис этмоқда эди.

— Худди сизларга ўхшаган, яъни расмий куёвтўралардан, — изоҳ берди лейтенант. Қиз билан гаплашганда унинг овози мулоим чиқарди. — Модомики сиз Паломино Молерони севиб қолган бўлсангиз, лейтенант Дуфо ўша лейтенантлигича қолаверар экан-да? У сизларга отангиздан яшириниш учун тўсиқ бўлиб хизмат қилган, шундай эмасми? Худди пардага ўхшаб-а, шундайми?

— Шундай, — бош ирғади қиз.

— Полковник сизнинг Паломино билан муносабатингизни билмаслиги учун

шундай қилганмидингиз? — эзишда давом этди лейтенант. — Ахир қизининг оддий аскарни севиб қолишига қандай чидар эди у?

Бундан сал илгарироқ велосипед ғийт-ғийти қандай жонига теккан бўлса, кўнғизларнинг ғўнғиллаши ҳам ҳозир Литумани жонидан тўйдириб юбораётганди.

— Сизларга яқинлашиш учун армияга олинганмиди у? — сўради Литума ва бу сафар астойдил айтаётганига амин бўлди: товушида ҳар гал Паломинони эслаганда ҳис этадиган ўша мунгли садо бор эди.

Бу эси паст қизнинг нимасига уча қолди экан? Оппоқ тана билан олий насабдан бошқа нима бор унда? Ёки унинг ҳар лаҳзада юз хил қиёфага киришлари, шердай ғазабланиб турганда бирданига мушукдай мулойим тортиб қолишларига маҳлиё бўлдимикан?

— Бечора рашкчи Рикардо эса ҳеч нарса тушунмаган, — овоз чиқариб мулоҳаза юрита бошлади лейтенант, сигарета тутатаркан. — Тушуна бошлагач эса, рашк ҳам қила бошлаган. Ҳамма бало худди ана шу ердан бошланган, азбаройи кўрққанидан тўғри сизнинг олдингизга қараб чопган, чолиб келган-да, фарёд уриб шундай деган: “Алисия, мен — қотилман! Сен меникидан бирга қочиб кетган ҳалиги аскар йигитни ёвузларча ўлдирдим!”. Шунда сиз унга, йўқ, мен уни ҳеч қачон севмаганман, мен уни ёмон кўраман, дегансиз. Ана шундан кейин у сизга пистолет келтириб берган. Лекин сиз уни ўлдирмагансиз. Бу ҳали гапнинг бошланиши. Гапнинг индаллоси шуки, полковник Дуфога сиз билан кўришишни тақиқлаб қўйган, чунки қотил куёв Кастилия кўчасидан чиққан дарбадардан ҳам бадтарроқдир, бунинг устига оддий аскар бўлса. Шўрлик Рикардо. Бор гап мана шу. Ё бирон жойда хато қилдимми?

— Ваҳ-ҳаҳ-ҳа! — кулди қиз. — Биронтаси тўғримас.

— Атайлаб шундай қилдим. Начора, ўзингиз тузатинг хатоиймини.

Қиз ҳали кулишгаям қодирми? Ёки бу қисқа, истеҳзоли, аёвсиз кулги лейтенантнинг қулоғига кирмадимикан? Бироқ қиз яна жиддий бўлиб олди, тиззаларини маҳкам қисганча стол чеккасида ҳайкалдай қотиб ўтирарди. Унинг билаклари шу қадар ингичка эдики, Литума уларни иккита бармоғи билан бемалол айлантриб туга олган бўларди. Қоронғилик Алисиянинг қиррадор нозик гавдасини ярмигача яшириб турган айни пайтда у баайни ёш боланинг ўзгинаси эди. Лекин уларнинг қаршисида аёл ўтирарди — ёш, муштдеккина бир аёл. У эркак зотини аллақачон кўришга улгурган. Литума уни донья Лупенинг ортидаги чорпойда, ёки бўлмаса ерда, тўқима бўйрада, ёки қум устида Паломинонинг қучоғида қип-яланғоч ётганини, қандай қилиб қўллари билан йигитнинг бўйнидан қучоқлаб олганини, қандай қилиб ярим очиқ лабларини йигитга тутиб берганини, қандай қилиб оҳ-воҳ қилишларини тасаввур-этишга уриниб кўрди — йўқ, бўлмади. Литума ҳеч қачон буни ўз кўзи билан кўрмаганди. Орадаги сукунат ҳамон давом этар экан, чироқ теграсидаги кўнғизларнинг ғўнғиллашидан қулоғи том битиб қолаёзди.

— Пистолетни менга дадам олиб келиб берди. Уни от деб менга дадам айтди, — бемалол иқрор бўлди Алисия. — Энди уни нима қилишди?

— Уни ҳеч нима қилишмайди, — шошиб жавоб берди лейтенант таралдудланганини ҳам яширмай, — Дадангизни ҳеч нарса қилишмайди.

Қизники яна тутиб кетди.

— Бу билан адолат йўқ демоқчимисиз? — қичқирди у. — Уни қамоқхонага тиқиш керак, отиш керак! Лекин ҳеч ким бунга журъат этолмайди. Бўлмаса-чи!

Литуманинг гавдаси таранглашди. У лейтенант ҳам қаддини ростлаётганини, гўё ҳар иккови ҳам ернинг аллақайси қаърида зилзиладан дарак берувчи ўпқон борлигини сезиб қолгандек оғир типирчилаётганини ҳис этди.

— Қайноқ бир нарса ичгим келаяпти, сизнинг қаҳвангиз бўлса ҳам майлийди, — яна бутунлай бошқача, дўстона тарздаги жўн, гинахонлик оҳангида деди қиз. — Совқотдимми ё бир нарса бўлдими менга. Бу ер совуқ экан.

— Совуқ, — деди лейтенант ва тез-тез бош ирғиб яна икки бор такрорлади: — Совуқ! Совуқ!

У курсидан жуда секин кўтарилди, ниҳоят бутунлай оёққа турди-да, примус томон йўналди, Литума унинг ҳаракатлари ланжлигини сездди. У маст каби чайқалар, оёқлари уни тутиб туролмаётганди. Қизнинг гаплари лейтенант билан Литу-

мани бутунлай гангитиб қўйганди. У фақат бир нарса тўғрисида ўйлашга ўзини мажбур қила бошлади. Демак, Алисия муҳаббатни жирканч нарса деб ҳисоблашига қарамай, барибир Паломинонинг маҳбубаси бўлган экан-да? Унда, севмоқ яхши, севилмоқ жирканч деган бўлмағур гаплар қаердан келди? Литума ҳам совқота бошлади. У ҳозир лейтенант куйманиб дамлаётган қайноқ қаҳвадан жон-жон деб бир пиёла ичган бўларди. Чироқдан тушиб турган яшил ёғдуда Литума лейтенантнинг қўллари куружкага қаҳва ва қанд солганини, қайноқ сув қуйилганини кўрди — булар барчасини у шу қадар секин ва журъатсиз бажараётгандики, гўё қўллари унга бўйсунмаётгандек. Сўнг куружкани кафтлари орасига қисиб, Алисияга узатди. Қиз кружкани лабларига олиб бориб, бошини орқага ташлади ва қаҳвадан оғзини тўлдириб ҳўплади. Титраган ўйноқи ёғдуда Литума қизнинг кўзларини кўрди. Болаларча маъсумгина чеҳрада катталарга хос қуруқ, тим-қора, совуқ кўзлар.

— Демак, — лейтенант шу қадар секин гап бошладики, Литума уни зўрға эшитди. Лейтенант яна ёзув столи чеккасига қўнди, бир оёғини ерга тираган, биттаси эса ҳавода осилиб турарди, узоқ сукунатдан сўнг мужмаллик билан гапира бошлади: — Демак сиз ёмон кўрадиган, ҳар қанча яхшилик қилса ҳам оз дейдиган ўша одам — бу Рикардо Дуфо эмас, балки...

У иккинчи исми айтишга журъат қилмади. Литума қизнинг ҳеч иккиланмай тасдиқ маъносида бош ирғганини кўрди.

— У кўшпак каби оёқларим остида эмаларди, қўлларимни ўпарди, — ҳеч бир сабабсиз тўсатдан жунбушга келган ғазабини босолмай хитоб қилди қиз. — Севги чегара билмайди, дерди у. Дунё бунини тушунмайди. Томирингдаги қон ўз ишини қилмай қўймайди. Севги — бу севги, у ўз йўлидаги ҳамма нарсани ютиб юборади. У шундай деганда, йиғлаганда, ялиниб-ёлворганда мен уни ёмон кўриб кетардим. Мен унга ўлим тилар эдим.

Тўсатдан радио унинг овозини босиб кетди. Диктор шошиб ва жўшиб гапирганидан Литума унинг битта ҳам сўзини илғай олмади. Кейин куй янгради — бу Талара аҳолиси орасида севиб айтиладиган бир қўшиқ эди.

Қара, улар туришибди бурчакда,
Қаранг, четда туриб, ҳеч гап демаслар,
Менга ҳатто киё боқиб қўймаслар...

Литума қўшиқчидан ҳам, радионинг қулоғини бураган одамдан ҳам, қўшиқдан ва ўзидан ҳам қаттиқ хафа бўлиб кетди. “Мана, нима учун қиз буларнинг барчасини жирканч дейди, — ўйлади у, — севги билан ҳалиги ишни бир-биридан фарқлаши бежиз эмас экан-да”. Ҳамма жим, фақат радио янграрди. Алисия яна тинчланганди, ғазаби ғойиб бўлиб, куй маромида қошини ликиллатар ва лейтенантга кўзини узмай қараб турарди.

— Мана энди билдим, — жудаям паст товушда деди лейтенант.

Қиз ўрнидан турди.

— Энди борай. Кеч бўлди.

— Бу ерда эшикка ким номсиз хат қистириб кетганини энди билдим, — деди Сильва. — Бизни Амотапега бориб, Паломино Молерога нима бўлганини донья Лупедан сўраб-суриштиришни ким маслаҳат берганини билдим.

— Мени бутун шаҳар бўйлаб қидириб юришган бўлса керак, — гўё ҳеч нарса эшитмагандай деди қиз, унинг овози тағин бошқача жарангламоқда эди: энди ундан маккорона истехзо оҳанги келаётганди, бу эса Литумага ҳаммадан кўпроқ ёқаётган, тўғрироғи ҳаммадан оз ёқмаётган эди; қиз шундай гапирганидан аслида қандай бўлса ўшандай ёши катта, гавдаси ва юзи боламижоз, беўхшов хотин эмас, жажжи қизалоқдай туюлиб кетарди. — Дадам аллақачон ҳайдовчиси ва навбатчиларини бутун авиабаза бўйлаб, америкаликлар олдига, клубга, кинога ҳайдаб солган! Мен ҳаяллаганимдан нақ жинниси чиқиб кетади-я. Яна қочиб кетди деб ўйлайди-да. Ваҳ-ҳаҳ-ҳа.

— Хўш, демак, булар — сизлар бўлгансизлар, — давом этди лейтенант. — Наҳора, кечикиб бўлса ҳам, ҳечдан кўра кеч — катта раҳмат сизга, сеньорита Мин-

дро. Агар сиз ҳамкорлик қилмаганингизда, бизлар ҳалигача зулматда адашиб юрган бўлар эдик.

— Менинг бу ердалигимни у хаёлига ҳам келтирмайди, — деди Алисия. — Ваҳ-ҳаҳ-ҳа.

Кулаятими? Ҳа, у кулаяпти. Лекин бу гал унинг кулгисида таъна ҳам, нафрат ҳам сезилмаётганди. Бу қисқагина, болаларга хос қувноқ, эркатойларча кулги эди. Томи кетган; кетмаган бўлса, энди кетади. Шубҳа-гумонлардан Литуманинг мияси ғовлаб кетди: “Ҳа, қиз жинни бўлиб қолган, бўлиб қолган эмас, энди бўлади”.

— Ҳа, кўриниб турипти, — шивирлаб деди лейтенант. У томоғини қириб, йўталиб қўйди, сигарета қолдигини полга ташлади-да, тагчарми билан эзгилади. — Бизларни бу ерга одамларни ҳимоя қилишга чақиришган! Энг аввало, бизга мурожаат қилган ҳар қандай вақтингизда, сизларни ҳам биз ҳимоя қиламиз!

— Мени ҳеч кимдан ҳимоя қилишингизга ҳожат йўқ, — қуруқ жавоб берди қиз. — Менинг отам бор. Шунинг ўзи етиб ортади.

Қиз лейтенантга кружкани шундай шиддат билан узатдики, қаҳва чайқалиб, бир томчиси унинг ҳарбийча кўйлагига ҳам сачради. Лейтенант шошиб унинг кўлидан кружкани олди.

— Авиабазагача кузатиб қўяйликми? — сўради Сильва.

— Йўқ, керак эмас, — деди Алисия.

Литума унинг ташқарига тезлик билан чиққанини кўрди. Таларани қамраб олган қоронғилик ичда унинг қадди-басти элас-элас кўзга чалинарди. Литума унинг велосипедга минганини, педалини босганини, қўнғироққа тегиб қўйганини ва нотекис тупроқ йўлдан иланг-биланг ҳаракатлар билан кўздан ғойиб бўлганини кузатиб турди.

Лейтенант билан Литума жойларида сўзсиз ўтиришарди. Мусиқа тиниб, дикторнинг ҳовлиқиб гапирган гаплари яна пулемётдай тариллади.

— Агар у ерда мана бу радиони қўйишмаганда, қаншаридан ургур қиз ҳаммасини оқизмай-томизмай сўзлаб берарди, — деди Литума. — У яна қанча гапларни билиши бир худога маълум.

— Агар тезроқ жилмасак, бақалоқ ойим бизни овқатсиз қолдиради, — унинг сўзини бўлди лейтенант ўрнидан туриб, фуражкасини кияркан. — Кетдик, юр, Литума, овқатланиб олмасак бўлмайди. Бунақа саргузаштлардан кейин шунақанги иштаҳам очилиб кетдики! Сенда-чи?

Лейтенантнинг гаплари беҳуда экани ўз-ўзидан маълум эди, чунки донья Адриананинг ошхонаси ярим тунгача очиқ бўларди, ҳозир эса энди саккизга яқинлашяпти. Бироқ Литума лейтенант бу сўзларни жим турмаслик учунгина айтаётганини тушуниб турарди, худди Литумадек, унинг ҳам юраги ғуссага тўлиб, ичига қил сизмаётганди. У ердан Алисия чала ичган шишани олди-да, шкафга бошқа шишалар қаторига қўйиб қўйди. Боррао Саминос ҳар шанба улардан бўш шишаларни олиб кетарди.

Улар ташқарига чиқиб, эшикни ёпиб қўйишди. Лейтенант аллақаяёққа гумдон бўлиб Рамиро Мателони шанба ва якшанба кунлари мажбурлаб навбатчиликка турғазиб қўяман деб ғудранди. Осмонда тўлин ой порларди, унинг кумушранг ёғдуси кўчани тўлдириб турарди. Уйлари олдида ўтирган хонадон соҳибларининг саломига бош ирғаб ё қўлини чеккасига қўйиб алик олганча, улар жимгина юриб борарди. Олисан Мексика актёрларининг репродуктор билан кучайтирилган овозлари, аёл йиғиси қулоққа чалинарди — булар бари бир маромда шовиллаётган тўлқин овозига ғоят ҳамоҳанг тушмоқда эди.

— Хўш, Литума, эшитганларингдан бир оз бўлса-да сабоқ олдингми?

— Ҳа, озроқ сабоқ олдим, — бош ирғади полициячи.

— Айтмаганмидим сенга: бизнинг бу хизматимиздан кўзинг мошдай очилади деб, дўстим Литума.

— Онадан қайта туғилгандай бўлдим, жаноб лейтенант.

Ошхонада олти нафар нотаниш одам кечки овқат устида ўтирарди. Полициячилар улар билан саломлашишди-ю, лекин алоҳида ўтиришди. Уларнинг саломига алик ҳам олмай, донья Адриана косаларда сабзавотли шўрва олиб келди-да, йигитларнинг олдига қўйди. Унинг чеҳрасидан қаттиқ хафа бўлганлиги кўриниб турарди. Лейтенант ундан соғлиғи жойидами-йўқлигини, авзойи бузуқлиги тоби

йўқлигидан эмасми — шулар ҳақида суриштира бошлаган эди, бека шаллақилик билан бақариб деди:

— Бугун қояда нима жин уриб юргандиларинг?

— Биз аллақандай контрабандачилар келиб тушганлиги ҳақида маълумот олган эдик, — киприк қоқмай жавоб берди лейтенант.

— Бўпти, қанақа бўлмасин, бариси учун жавоб беришларингга тўғри келади ҳали, айтиб қўяй.

— Огоҳлантирганингиз учун раҳмат, — жилмайди лейтенант ва лабларини қаттиқ чўлпиллатиб унга ҳавойи бўса ҳадя қилди.

— Ўзимнинг моҳтобгинам!

7

— Бармоқларим таёқдек қотиб қолган, — нолиб деди лейтенант Сильва. — Битта ҳам пардани чиқаролмаяпман. Билим юртида унча-мунча қўшиқ чўт эмасди менга, бир эшитгандан миямга чипша ёпишиб қолаверарди. Энди бўлса ҳатто “Данакча”ни ҳам эпшолмаяпман.

Чиндан ҳам у қанча чалишга уринмасин, куй чиқмаётганди. Гоҳо бармоқлари остидаги торларда худди ёввойи мушукнинг фарёдига ўхшаган чийиллаган овоз чиқарди. Ўз хаёли билан банд Литума лейтенантнинг гапларига унча эътибор ҳам қилаётгани йўқ. Улар қирғоқда, пляжнинг ҳар икки тарафи тўлқинқайтарғич — сепоялар билан тўсилган бир чеккасида ўтиришарди. Соат ўн иккидан ошиб қолганди — иш вақти тугаганини билдириб, қанд заводининг гудоклари янгради. Балиқчилар аллақачон қайтиб келган бўлиб, қайиқларни қирғоққа чиқаришмоқда эди. “Талара шерн” ҳам ўша ерда турарди, эгаси дон Матиас Кьерекотильо икки ёрдамчисининг денгизга янгитдан чиқишга баркасни тайёрлашларини кутиб, полициячилар билан бирга чекмоқда эди. Донья Адриананинг эри ҳам бутун Таларадаги дув-дув гаплар ҳақиқатми-йўқлигини билишга қизиқарди.

— Бутун Таларада қанақа дув-дув гаплар бўлаётган экан, дон Матиас?

— Айтишларича, Паломино Молеронинг қотилларини топган эмишсизлар.

Лейтенант бугун эрталабдан барчага қандай жавоб қилган бўлса, ўшандай жавоб берди, зотан кун бўйи одамлар дамба-дам кўчада уни тўхтатиб, бир хилдаги савол билан роса тинкасини қуриганди:

— Ҳозирча аниқ бир нарса айтолмайман. Яқинда ҳаммасини билиб оламиз, дон Матиас. Сабр қилинг, бу ёғи оз қолди.

— Худо ўзи ёр бўлсин-да, зора-мора ҳақиқатни поймол қилиб келганлар худонинг олдида жазосини тортса.

— Ким экан улар, дон Матиас?

— Нега сўрайсиз, ахир ўзингиз биздан кўра яхшироқ биласиз-ку. Кучига ишонаётганлар-да. Қарчиғайлар.

Худди ўйноқи тўлқинлар устидаги қайиқда тургандек у чайқала-чайқала сувга кириб борди-да, чаққонлик билан бортдан ошиб тушди. Қон тупуриб юрган сил деб ким айтади уни: ёшига нисбатан ҳали чайир ва чувст эди. Балки донья Адриана унинг касали ҳақида жўрттага уйдирма тўқиб юргандир? Лейтенант унинг хотини атрофида гирдикапалак бўлиб юрганини билармикан? Борди-ю, билганида ҳам у ўлақолса сир бой бермасди. Литума ўз бошлиғига балиқчи одоб билан муомала қилаётганини пайқади. Ким билсин, ёши улгайган сайин одам рашк қилмайдиган бўлиб қоладими.

— Қарчиғайлар, — овоз чиқариб мушоҳада қилди лейтенант гитарани тиззасига қўйиб. — Нима дейсан, Литума, гитарани маҳкама эшиги тагига ўшалар ташлаб кетмаганмикан? Буни ўшалар бизга совға қилишмаганмикан?

— Йўқ, бундай бўлмаса керак, — жавоб берди Литума. — Гитарани бизга полковник Миндронинг қизи ташлаб кетган. Эсингдами, гитара менда деб ўзи айтганди-ку?

— Тўғри... лекин бу далил учун кифоя қилмайди. Гитарага на бир хат, на ташрифнома тиқиб қўйилган. Бунинг устига, бу гитара Паломино Молерога қарашли эканлиги ҳам мутлақо номаълум.

— Сиз мени майна қилаяпсизми, жаноб лейтенант?

— Мутлақо. Шунчаки бир дилингни яйратай дедим-да, йўқса жудаям зерикиб қолаясан. Нима бўлди сенга ўзи, фуқаро гвардиячиси деган доим гижинглаган тойдай кишнаб, ўйноқлаб туриши керак.

— Ўзингиз ҳам паришонхотир бўлиб қолдингиз-ку, кошки кўрмаётган бўлсам? Лейтенант зўраки кулди:

— Тўғри айтасан, Литума. Паришонхотирман. Лекин билдирганим йўқ, сен бўлсанг ғирт мотамдасан. Нимадан бунча ўтаканг ёрилиб кетмаса, хўш? Худди иштонини тўлдириб қўйган болага ўхшайсан-а.

Улар анчагача тўлқинлар шовқинига қулоқ солганча жим қолишди. Қирғоққа гўё денгиз бутун гавдаси билан келиб урилаётгандай эди. Ой шунчалик чароғон эдики, тепалик ёнбағридаги, липиллаётган маёқнинг шундоқ биқинидаги америкаликлар ва нефть компанияси томонидан бухтага келиб туташган тоғ тизмаси аниқ-таниқ кўзга ташланарди. Одатда ҳамма одам Пайт осмонидаги ойни таъриф-фу тавсиф қилади, бироқ бу ерда у янада тўлинроқ ва ёрқинроқ эди — бунақасини Литума ҳеч қачон кўрган эмас. Талара ойи. У Паломино Молеронинг худди мана шундай тунда, мана шу пляжга, мутаассир бўлган учувчилар даврасига келиб қўшиқ куйлаганини кўз олдига келтирди:

Оймоможон, оймомо,
Оқшом чўкар хуморли,
Хитойлик қиз-дилбаримдан —
Сўранг, менга у зорми...

Кечқурун Литума билан лейтенант иккаласи бош ролда Луис Сандрини ўйнаган Аргентина фильмини кўришди; томошабинлар ичаклари узилгудек кулишди, бу иккаласи эса лоақал жилмаймади ҳам. Сўнг улар роҳиб падре Доминго билан суҳбатлашди. У полициячилардан черков хоридаги қизларга тегажоклик қилувчи маҳалла валакисалангларига дўқ уриб қўйишларини илтимос қилди, шуларнинг дастидан кўпгина оналар қизларини черковга қўшиқ айтгани юбормай қўйишибди. Лейтенант черков олдига, албатта, соқчи қўйишга ваъда берди. Кейин улар маҳкамага қайтишди. У ерда ҳозир лейтенантнинг тиззасида ётган мана шу гитарани кўриб қолишади. Гитарани улар донья Адриана ошхонасида овқатланиб ўтиришганда келтирганлари ўз-ўзидан маълум эди.

Литума ҳеч бир ўйланиб ўтирмасдан воқеани ўзича шундай изоҳлади:

— Гитарани Паломинонинг ойисига қайтаришингизни ишташяпти. Бўлиб ўтган суҳбатдан кейин Алисиянинг аёлга ичи ачиган, шундан кейин кўзини чирт юмгану, ташлаб кетган...

— Сен шунақа деб ўйлайсанми, Литума. Аслида нима бўлгани эса номаълум.

Нега лейтенант бунақа оҳангда гапирадиган бўлиб қолди? Литума бошлиғи ўйнаб-куладиган аҳволда эмаслигини жуда яхши биларди, рапорт берган вақтдан буён ич-этини سموқда. Бундай пайтда уларнинг қирғоққа келиб ўтириб олишлари ҳам бежиз эмас. Ҳар бири ўз ўй-ғамй билан хаёлга чўмганча улар денгиз бўйига кетишади, балиқчиларнинг тўрини тайёрлаб, овга чиқишларини томоша қилишади. Очиқ денгиздаги ёйма тўрлар узра чироқларнинг жимир-жимир қилишларини кузатишади. Иккаласи танҳо қолгач, лейтенант гитара торларини черта бошлайди. Унинг биронта ҳам куйни чалолмаётганига ҳам... қўрқув сабабчи эмас микан? Гарчи у буни зўраки ҳазил билан хаспўшлашга уринаётган бўлса-да, ҳойна-ҳой бу ўша қўрқув натижаси. Улар биргаликда хизмат қилган бутун ўтган давр мобайнида биринчи марта Литума унинг донья Адриана ҳақида бирон марта эслаб гапирмаганини пайқади. У лейтенантдан гитарани Пиурага, донья Асунтага олиб бориб берсанг, онаизор сал енгил тортармикан деб сўрашга оғиз жуфтлаган эдики, тўсатдан кимдир пайдо бўлди.

— Салом, — овоз берди шарпа.

Шарпа гўё гирдоб ичидан чиқиб келгандай кутилмаганда пайдо бўлди. Литума сесканиб кетди, бироқ чурқ этиб оғиз очмади, фақат кўзларини йириб қаради. Йўқ, унга шундай бўлиб кўринмаётганди: қаршиларида полковник Миндро турарди.

— Салом, жаноб полковник, — жавоб берди лейтенант тўнкарилган қайиқ устидан сакраб тушиб. Гитара унинг тиззасидан тушиб кетди ва Литума ё пистолетни ушлаб қолиш, ё ҳеч бўлмаганда ён биқинида осилиб қолган филофини ечиб юбориш учун лейтенантнинг чиранганини кўрди.

— Утираверинг, ўтираверинг, — деди полковник. — Мен сизларни қидириб юрган эдим, гитарани ким тингирлатаётганини бирданига билиб қолдим.

— Эсимдан чиқмаганмикан деб бир кўрмоқчи эдим. Йўқ, бутунлай эсимдан чиқиб кетибди, чалмаганимга ҳам кўп бўлди-да. — Шарпа бош ирғади.

— Изқуварлигингиздан қолманг, яхшиси.

— Миннатдорман.

“У бизни ўлдиргани келган”, — ўйлади Литума. Полковник улар томон одимлади, унинг юзига ёғду тушиб турарди. Литума унинг чуқур ўйиқчалари бор кенг манглайини, сичқоннинг думидек мўйлабчасини кўрди. У ҳар доим шунақа гезариб юрармиди? Ё ой ёруғида ҳозир шунақа кўринаятими? Жағини боғлаб қўйсанг тайёр ўлиг-а. Унинг чеҳрасида на ғазаб, на даҳшат ифодаси бор эди, ҳеч нимани англаб бўлмасди. Овози авиабазадаги хонасида бўлганидек такаббуруна жаранглаб чиқарди. Энди нима бўларкин? Литуманинг кўкраги ости симиллаб оғриди. “Ахир биз уни худди шу ерда кутаётган эдик-ку”, — ўйлади у.

— Бундай ишни шу қадар тезлик билан бир ёқлик қилиш учун жуда ўтқир изқувар бўлмоқ-керак, — деди полковник. — Бор-йўғи икки ҳафта ўтди, шундайми?

— Аниқроғи, ўн тўққиз кун, жаноб полковник.

Литума унинг қўлларидан кўзини узмаётганиди, бироқ қўллари қоронғида кўринмай турарди. Балки полковник револьверини шай тутиб тургандир? Балки лейтенантга дўқ қилиб, рапорт беришдан қайтишга мажбур қилар? Балки иккита ё учта ўқни унинг қорнига жойлаб қўя қолар? Балки у Литумани ҳам отиб ташлар? Балки иккаловини ҳибсага олар? Балки полковник уларни гапга солиб турганда уларни ҳарбий полициячилар қуршаб олар? Литума қулоғини динг қилиб атрофга синчковлаб қарай бошлади, бироқ тўлқинлар шалоплашидан бошқа ҳеч қандай овоз қулоғига чалинмаётганиди. Ярим вайрона ҳолдаги причал гоҳ кўтарилар, гоҳ тушарди. Унинг сув ўтлари босган таг қисмига, чиғаноқлар ёпишган оёқлари орасига чағалайлар уя қўйиб ташлаган, краблар галаси изғирди.

— Ўн тўққиз кун, — бир оздан сўнг такрорлади полковник.

Унинг муздек овозида киноя ҳам, ғазаб ҳам йўқ эди, гўё лейтенант гапирган ҳамма нарса бир пулга қимматдек, пинагини ҳам бузмаётганиди. Ўзининг асли овози шундаймиди ё бошқа товущда гапира олишини намоён этмоқчи бўлдим, ҳар қалай у Литумага дарҳол Алисияни эслатди. “Ботирлар” ҳақ бўлиб чиқишди, — ўйлади у, — мен бу хизматга яроқсиз эканман, мўрт ва ғўр эканман”.

— Бу ҳам ёмон эмас, — давом этди полковник, — гоҳ бундай ишлар бир неча йилгача чўзилиб кетади. Гоҳо абадий очилмай, қолиб кетадиганлари ҳам бўлади.

Лейтенант ҳеч нарса деб жавоб бермади. Уччалари ҳам анча вақтгача сукут сақлашди. Причал ҳамон чайқаларди: ким билсин, ҳозир ҳам у ерда битта-яримта шўх бола бормикан? Литума полковникнинг нафас олишини ва ўзининг нафас олишини эшитиб турарди. “Умрим бино бўлиб бунақа кўрққан эмасдим”, — ўйлади у.

— Хўш, увонларингиз ошишини кутаяпсизларми? — сўради полковник. У афтидан, энги калта ҳарбий кўйлагига эди. У пастак бўйли одам эди. Литумадан роса бир калла паст. Эҳтимол, чекловлар бўлмаган ўша пайтларда ҳарбий хизматга мана шунақа чалавойларни ҳам олаверишган бўлса керак-да.

— Мени камида келаси йилнинг июлида капитанликка ўтказишлари мумкин, — босиқлик билан деди лейтенант. Оббо! Тамом! Ҳозир полковник кўлини чиқаради-да, ўқ овози янгради, лейтенантнинг боши қовоқдай парча-парча бўлиб ҳар томонга учади. Бироқ полковник бундай қилмади, аксинча, мўйлабинини охишта бураб қўйди. Литума унинг қуролсиз эканини кўрди. Қизиқ, унда у бу ерга нега келдийкин? Нега? — Бундан ташқари, ростини айтсам, менга мукофот беришларини асло кутмаган эдим. Мукофот эмас, жазо берилишини кутган эдим.

— Нима, ишни шунчалик бой бериб, нуқта қўйганингизга ўзингиз ишониб юрганмидингиз?

Полковникнинг тим қора кўланкаси ҳамон жойидан қилт этмаётгани. Литумага у оғзини очмасдан гапирадиган мўъжизавий жонзотга ўхшаб туюлди.

— Охир-оқибатда ўлимдан бошқа нуқта йўқ, — гудранди лейтенант ва Литума унинг сўзлари тагида яширин қўрқувни туймади — гўёки у ҳам суҳбат мазмунидан тамоман беҳабардек тутмоқда эди ўзини, ҳолбуки гап мутлақо бегона одамлар хусусида кетмоқда. Лекин шу аснода лейтенант йўталиб қўйди-да, кўшимча қилди:

— Ҳа, ҳали кўп нарса аниқланганича йўқ. Бироқ уч масала юзасидан биз жавоб айтишга тайёрмиз. Ким ўлдиргани, қандай ўлдиргани ва нима учун ўлдиргани — бу аниқ.

Қаердадир ит ҳурди, кейин унинг ҳуришлари мунгли улишга алмашди. Полковник ўзини бир қадам ортга ташладими ё ой ўрнини алмаштирдими, айтиш қийин, бироқ унинг башараси яна қоронғилик ичида қолди. Тўлқин қайтаргич баландга кўтарилиб, пастга тушарди. Маёқ бир ёниб, бир ўчарди, сув юзида заррин ёғдулар гуж-гуж жимирларди.

— Мен сизнинг рапортингизни ўқидим, — деди полковник. — Сизнинг бошлигингиз уни менинг бошлиғимга юборибди. Рапорт бошлиғимга шунчалик ёқиб қолибдики, танишиш учун ҳатто ундан бир нусха ҳам кўчиртирибди. — Унинг овози ўша-ўша ҳиссиз ва бир маромда жарангларди. Полковник дарҳол сочини тўғирлади. Литума қўрқувдан ҳамон вужуди таранг тортилиб турарди, бироқ беихтиёр унинг кўз ўнгида энди Паломино Молеро ва Алисия Миндронинг қиёфаси гавдаланди. Қиз тош қотганча семгилисини мотори юриб турган кўк юк машинаси томон-судраб кетишларини томоша қилиб турарди. Сайхонлик йўли бўйлаб бошлиқлари олдида ўзларини кўрсатишга ҳаракат қилган учувчилар Паломинонинг қўллари, бўйни ва юзига сигарета босар, унинг додлаб қичқиришидан хохолаб кулар эдилар. “Даҳшат, даҳшат! — ингроқ оҳангда такрорлади лейтенант Дуфо ва тўсатдан чалкаштирилган бармоқларини ўпиб қичқириб юборди: — Худо ҳаққи, дунёга келганингга пушаймон қиламан!” Лейтенант Сильва яна тўнқарилган қайиқдан турди ва қўллари чўнтақларига суқиб, денгиз томонга қайрилди.

— Бу нарса ишни пайсалга солишларини билдирмайдими, жаноб полковник? — Сўради у тескари қараб турган кўйи.

— Билмадим, — гўё бу савол ўта бемаъни ёки эриш туюлиб, унинг қимматли вақтини исроф қилаётгандек қуруқ жавоб берди полковник ва шу заҳоти кўшиб қўйди: — Йўқ, ундай бўлмас деб ўйлайман. Жуда бўлмаганда ҳозир ундай қилишмайди. Бу осон эмас... Билмадим. Буни юқорида ҳал қилишади.

“Кўли узунлар ва мешқоринлар ҳал қилишади”, — ўйлади Литума. Нима учун полковник бу ишга шу қадар ҳафсаласизлик билан қараяпти? Бу ерга келишга у нега азму қарор қилди экан?

— Мен сизлардан бир нарсани билмоқчиман... — деди полковник ва жим бўлиб қолди. Литумага шундай туюлдики, гўё полковник уларга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-ю, бу ерда полициячи борлигини ҳозиргина билиб қолиб, бу тилсиз жониворлар олдида бемалол гапиравериш мумкин, деган қарорга келди. — Қизим сизларга унинг номусига текканимни гапирдимми? Гапирдимми?

Литума бошлигининг қўллари чўнтақдан олмай полковник томон бурилганини кўрди.

— Айтгандай бўлувди, — жавоб берди у. — Очқичасига ҳеч нима демаганди-ю, бироқ у сизга фақат қизингизгина эмаслигига ишора қилувди.

Лейтенант тугилиб, тарадудланиб қолди. Литума бошлигининг бундай ноқулай аҳволга тушиб қолганини ҳеч қачон кўрмаганди. Унга ачиниб кетди. Унга ҳам, полковникка ҳам, Паломинога ҳам, Алисияга ҳам шундай ачиниб кетдики, ўкириб йиғлагиси, дод солгиси, ёруғ оламини остин-устин қилиб, қиёмат кўндиргиси келиб кетди. Аъзойи бадани қалт-қалт титраётганини сизди. Ландовурсан, ландовурлигингча қоласан деб Хосефино жуда-жуда тўғри айтган экан.

— Унинг оёқларини ўпганимни, ундан кейин бу қандай содир бўлганини, қаршисида тиз чўкиб, кечир дея ялиниб-ёлворганимни айтдимми? — сўрашдан кўра кўпроқ баёнот бергандек дангал гапирарди полковник.

Лейтенант бир нима деб мингирлади, бироқ нима деганини Литума илғаёлмади: у бу ердан боши оққан томонга иложи борича тезроқ қочиб қолишни истаёт-

ганди. Ҳеч бўлмаганда балиқчилар қирғоққа келиб қолишсаю бу азобли суҳбат барҳам топа қолса эди, балиқчилар бўлмаса, бошқа ҳар қандай одам...

— Азбаройи пушаймон қилганимдан отангни отиб ташла дея унинг қўлига пистолет тутказганимни айтдим? — энди полковникнинг овози гўё узоқдан келаётгандек босиқ, ҳорғин эшитилаётганди Литумага.

Бу гал лейтенант ҳеч нарса деб жавоб бермади. Орага узоқ жимлик чўкди. Полковникнинг кўланкаси қимир этмасди, причал тўлқинлар зарбасидан тинимсиз кўтарилиб-тушарди. Тўлқинлар энди аввалги шаштидан қайтгандек эди, денгиз кўтарилиши тўхтаган кўринади. Яқин орада қоронғилик қўйнидан аллақандай қушнинг қичқириви эшитилди.

— Ўзингиздан нафрат қилаяпсизми? — сўради лейтенант.

— Инглизча “делюсионз” деган сўз бор, — кимга қарата айтилгани номаълум ҳолда қатъий деди полковник. — Испанчада бу сўзнинг маъносини ҳеч йфодалаб бўлмайди. “Делюсионз” → бу бир вақтнинг ўзида ҳам хаёлот, ҳам рўё, ҳам гумроҳлик, ҳам ёлғон дегани. Охири алдовга олиб борадиган рўё. Фирибгарликка айланадиган хаёлот. — Полковник узоқ вақт ҳавосиз қолгандек чуқур нафас олди ва кафтини оғзига олиб борди. — Алисияни Нью-Йоркка жўнатиш учун ота уйимни сотдим, мен бунга бор йиққан-терганимни сарфладим, истеъфодан кейинга деб тугиб қўйганимгача кетди. Америкада мўъжизалар кўрсатишади, ҳар қандай касалликни даволашади, шундай эмасми? Модомики шундай экан, унда ҳар қандай қурбонлик тўғри деб топилади. Қизгинани кутқариб қолиш керак эди. Мени ҳам. Лекин уни даволай олишмади. Гарчи касаллигини аниқлашса ҳам, даволай олишмади. Мана шу касаллик “делюсионз” деб аталарди. Уни даволай олишмади, чунки бу касаллик дарди бедаво экан. Аксинча, тобора авж олиб кетаверар экан. У худди саратон дардидек, уни келтириб чиқарган сабаб йўқолиб кетмагунча ўсиб-ривожланиб боравераркан. Гринголар менга буни ўзларига хос тўғрилиқ ва қўполлик билан тушунтириб беришди: “Қизнинг дардининг сабабчиси — сиз, барча мусибатлар илдизи — сизнинг ўзингизда”, дейишади. “Ўзи умрида кўрмаган онасининг ўлими учун, у сизни жавобгар деб билди. Қизингиз сиз тўғрингизда даҳшатли нарсаларни ўйлайди, ақл бовар қилмас чўпчаклар тўқийди, бу чўпчакларни Лимадаги Исо Қалби хонақоси, Пиурадаги Лурд ибодатхонаси қизларига, ўзининг холачаларига, дугоналарига сўзлаб беради. Унинг айтишича, сиз уни хўрлар экансиз, қийноққа солар экансиз, ўлгудай хасис экансиз, уни қаравотга боғлаб қўйиб, қамчи билан савалар экансиз. Онаси учун, ҳа, қиз боёқиш умрида кўрмаган онаизори учун қасос олиш ниятида шундай қилар экансиз. Ҳали буниси ҳолва”, дейишди улар. Бундан баттарини энди кўрарканман. Қизим вояга етгач, дадам мени ўлдирмоқчи бўлган эди, номусимга тажовуз қилиб, зўрлаган эди, дея менга айблар тўнкар экан. Булар барчаси ғирт ёлғон гаплар эканини унга ҳеч ким тушунтириб беролмас экан. Кўрдингизми, у ўзининг хаёллари билан яшайди ва хаёлларининг тўғрилигига асло шубҳа қилмайди. Худди мана шу нарса инглизчада “делюсионз” дейилади. Бизда бундай кенг маънони англатадиган сўз йўқ.

Орага яна жимлик чўкди. Фақат тўлқинлар шовқинигина қулоққа чалинарди. “Бунақа гапларни мен биринчи марта эшитяпман,” — ўйлади Литума.

— Бу гапларингиз балки тўғридир, — босиқ такалуф билан деди лейтенант. — Бироқ шу билан бирга, қизингизнинг хаёллари ва руҳий изгироблари ҳали ҳеч нарсани англатмайди. — У полковникнинг эътиборини пойлабми ёқи сўз қолдирибми, бир оз жимиб қолди. — Мен Паломино Молерога қилинган ваҳшийликни назарда тутаяпман.

Литума афтини буриштирди. Ана у: тошлоқ сайхонликда, жазирама қуёш тигида, ўлгудек калтакланган аҳволда турибди, баданининг биронта соғ жойи қолмаган, атрофида эса ҳамма нарсага бепарво эчкилар ўтлаб юрибди. Унинг абжағи чиққан, у куйдирилган, у қозиққа ўтқизилган. Шўрлик Паломино.

— Бу бутунлай бошқа нарса, — деб гап бошлади полковник ва ўша заҳоти жим бўлди. — Ҳа, ҳеч нарса англатмайди, — қўшиб қўйди бирор дақиқадан сўнг.

— Сиз менга савол берган эдингиз, мен жавоб бердим. Энди менинг ҳам савол беришимга рухсат беринг. Уни бу қадар қийнаш нима учун керак бўлган эди? Мен сиздан буни сўраётганимнинг боиси шундаки, буни мен тушунолмаяпман.

— Мен ҳам, — унинг гапини илиб деди полковник. — Йўқ, ундай эмас ҳар ҳол-

да. Мен тушунаман. Энди тушунаман. Ўшанда тушунмаган эдим. Дуфо маст эди: одамларни ҳам бўктириб ичирганди. Ичкилик шўрлик йигитларни шу кўйга солди. Тушқунлик, бахтсиз севги, булганган номус... Гарчи полиция бундан беҳабар бўлса-да, бу нарсалар ҳаётда содир бўлган эди. Дуфони мен бундай қилишга қодир эмас, деб билардим. Паломинони отиб ўлдириб, билдирмасдан кўмиб ташлашга мен буйруқ бергандим. Лекин ваҳшиёна азоб бериш тўғрисида лом-мим демагандим. Дарвоқе, энди бунинг ҳеч қанчалик аҳамияти йўқ. Бўлар иш бўлди, энди ҳар ким ўзи учун жавоб беради. Мен бунга тайёрман.

У яна ютоқиб ҳаво симирди. Литума лейтенантнинг овозини эшитди:

— Демак, унда сиз бўлмагансиз. Хўш, ким бўлган эди? Ошналари билан лейтенант Дуфо бўлганмиди?

Литумага полковник тупурмоқчи бўлиб тилини чапиллатгандек туолди. Бироқ полковник тупурмади.

— Бу ўқ ундаги мақтанчоқликка барҳам берармикан деб ўйловдим, — қуруққина жавоб берди полковник. — Мен донг қотиб қолгандим. Унинг бунчалар ёвузликка бориши ҳаёлимга ҳам келмаганди. У ва унинг одамлари — булар унинг шериклари эди. Ўзи ҳар бир одамнинг қонида ёвузлик яширинган бўлади. Ҳар бир одамнинг! Ривожланиш даражаси бу ерда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Шундай бўлса-да, менимча, жамиятнинг қуйи қатламларида, аралаш қонлилар орасида бу ёвузлик кучлироқ бўларкан. Пинҳоний кек, қони тозамаслигига мажбурий икром... Менинг қанчалик пушаймон бўлганимни билмоқчимисиз? Йўқ, пушаймон бўлганим йўқ. Ўз бошлигининг қизини ўғирлаб қочган ва номусини булганган оддий аскарни отиб ўлдириш керакми? Лекин мен ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай шундай қилган бўлардим. Миясидан пақ отардим-қўярдим — тамом!

“Бунда ҳам Алисиянинг дардидан йўқ эмас экан, — ўйлади Литума, — нимайди, “дилюженз” миди-ей”.

— Наҳотки у қизнинг номусига теккан бўлса, жаноб полковник? — деди лейтенант. Ҳар иккаласининг бошига бир хил ўй келишини кўриб Литума яна бир бор ҳайратда қолди. — Гарчи улар қочиб кетишганди, дейиш тўғрироқ бўлса-да, ҳали ҳам йигит қизни олиб қочганди дейиш мумкин. Улар бир-бирларини севиб қолишган ва никоҳдан ўтмоқчи бўлишган. Бунга бутун Амотапе гувоҳлик бера олади. Шундай экан, зўрлаш тўғрисида қанақа гап бўлиши мумкин?

Яна полковникнинг тупуришга шайланиб тилини чапиллатгани Литуманинг қулоғига чалинди. Полковник сўзлай бошлагач эса Литума авиабазадаги хонасида уларни қабул қилган ўша эътиборларга тоқати йўқ мустабидни кўрди.

— Талара базаси командирининг қизи оддий аскарни севиши мумкин эмас, — деди у, шу оддийгина гапни тушунтиришга тўғри келганлигидан жаҳли чиқиб. — Полковник Миндронинг қизи Кастилия кўчасидан чиққан аллақандай машшоқни севиши мумкин эмас.

“Илон боласи — илон, чаён боласи — чаён,” — ўйлади Литума. Алисия отасидан қанчалик нафрат қилмасин, барча оқ танли бўлмаганларга нисбатан ғаразни у айнан отасидан мерос қилиб олганди.

— Лекин мен буни ичимдан ўйлаб топганим йўқ-ку, — қулоғига чалинди бошлигининг юмшоқ товуши. — Никоҳдан ўтмоқчи бўлганини бизга сенъорита Алисиянинг ўзи айтди. Ўзи. Биз унга ҳеч қанақа савол берганимиз йўқ. У бизга Паломинони севардим, йигит ҳам мени севарди, агар Амотапеда роҳиб учрагудек бўлса, никоҳдан ўтмоқчи эдик, деб айтди. Бу ерда қанақа зўрлаш бўлиши мумкин?

— Мен сизга тушунтирдим-ку, — биринчи марта овозини кўтариб гапирди полковник. — Бу ундаги касаллик, бу “делюсионз”, бемаъни ҳаёлот. Қизим уни зинҳор севмаган ва севиши ҳам мумкин эмасди. Ахир бу ҳаммаси бир гўр эканини наҳотки тушунмайсиз: сизларга севгиси ҳақида сўзлаганлари ҳам, Лурд роҳибларига ўзига ўзи етказган жароҳатларини кўрсатганлари ҳам — барчаси фақат мени айбдорга чиқариш учун қилинган амаллари-ку, мени жазолаяпти, ҳаётимдаги энг оғир азоб — онасининг ўлими учун товон тўлашимни талаб қилаяпти. Гўёки... — у бўғилди, бироқ ўзини ўнглаб олди, — гўёки мен бу оғули паймонани ичмагандек. Наҳотки, полициямиз бу нарсани эътиборга олмаса?

“Йўқ, қаншарингдан дарча очиш керак сенинг, — ўйлади Литума. — Бундай

бўлиши мумкин эмас. ” Ҳаммасини бу қадар чигаллаштириш нега керак? Нима учун Алисия Миндро гитарани бошлаб чаладиган, кўшиқни эритиб айтадиган суқсурдай йигитни сева олмас экан? Оқ танли қиз чоло йигитни ҳеч қачон севолмайди деб ким айтади? Нима учун полковник бу севгида ўзига қарши мудҳиш фитна бор деб ўйлайди?

— Мен шуларнинг барини Паломино Молерога тушунтиришга ҳаракат қилдим. — Гуё улардан ҳам, уларга айтаётган сўзларидан ҳам ҳафсаласи пир бўлгандек полковник яна совуққонлик билан гап бошлади. — Сизларга ҳам. Сизларга янада батафсилроқ, янада асослироқ қилиб тушунтирдим. Мен ҳамма дардимни ичимга ютиб, тишимни тишимга босиб юравердим. Мен унга қаттиқ гапирмадим, буйруқ қилмадим. Мен унга полковник оддий аскарга эмас, эркак эркакка гапиргандек муомала қилдим. Мен унга одамбашара бўлиб олиши, олдинги феъл-одаларини ташлаши учун имкон бердим.

У жим бўлди ва пашша хайдамоқчи бўлгандек кескин ҳаракат билан кафтини оғзига олиб борди. Литума кўзларини қисиб олди: ана, улар юзма-юз туришибди — башанг кийинган, қарашлари совуқ, бурни тагида ингичка гажак мўйлаби, гавдасини оғир тутган полковник ҳамда эгнига тугмалари ялтироқ, оҳори кетмаган ҳарбий либос, сочини тагидан олдирган, гитарасини сошлаш учун эгилиб олган Паломино. Жиккак, ўзига ишонган, ҳокимона қиёфали полковник ўз хонасида кезинар экан, девор тагига териб қўйилган пропеллер ва моторлар олдидан юриб ўтарди, Паломино эса қимирлашга, оғзини очишга, нафас олишга журъат этолмай унинг рўпарасида турибди.

— Бу қиз сиз кўриб турганингиздан мутлақо бошқача. Бу қиз гарчи гапирса ҳам, кулса ҳам, ўзини шу ёшдаги бошқа қизлардек тутса ҳам уларга заррача ўхшаймайди. У нозик, у заиф, худди шишага, ёки гулга ёки мусичага ўхшайди, — Литуманинг қулоғига полковникнинг сўзлари чалинди. — Виждонан сизларга айтадиган гапим шуки, жаноблар, оддий аскар полковник ва авиабаза командирининг қизига кўзини кўтариб қарашини ман этилган, Кастилия кўчасидан чиққан йигит Алисия Миндрони ҳатто тушида ҳам орзу қилишга ҳаққи йўқ. У қизга яқин йўлашга ҳам, унга қарашга ҳам, у ҳақда ўйлашга ҳам журъат этмаслиги керак, бу тақиқни бузгани учун у ҳаёти билан жавоб беради. Унга худди шу гапларни айтиш мен учун фарз эди, лекин бунинг ўрнига мен у билан эркакларча, мардларча муносабатда бўлиб, тушунтиришга ҳаракат қилдим, майли, Кастилия кўчасидан чиққан бўлса бордир, ахир у ҳам одам боласи-ку, тушунар, гапга кирар деб ўйладим. У менга ҳаммасини тушунганини, бундан кейин унга кўзини кўтариб қарашга ҳам, у билан гаплашишга ҳам ботина олмаслигини айтди. Худди ўша кун тунда бу қони бузуқ Алисияни ўғирлаб кетди, ўғирлаб кетиб уни таҳқирлади. У шундай қилиб мени бошламоқчи бўлди. Ҳа, ҳа, деб қўйди у, энди қиз меники, энди полковник хоҳласа-хоҳламаса никоҳимизга рози бўлади, деди. Йўқ, азизим, сен хато қилдинг, менга дўқ қилишга, турли бурчакларда башарамга лой чаплашга фақат ва фақат қизалоғимнинггина ҳақи бор, ҳа, фақат унинг, — шўрлик бемор қизимнинг! Шунда ҳам мен уни бошимда кўтариб юраман. Қизим шундай қилса қилар... аммо сен қила олмайсан!

У жим бўлиб қолди, хирллаб хўрсиниб қўйди. Кейин миёвлаган овоз эшитилди, сўнг мушук оёқларининг юмшоқ тўпиллагани қулоққа чалинди. Яна орага сукут чўкди, яна тўлқинларнинг узук-юлуқ чапилаши эшитилди. Причал энди чайқалмаётганди. Лейтенант, ким билсин, нечанчи бор Литуманинг тили учиде айлашиб турган саволларни берди:

— Ундай бўлса, Рикардо Дуфонинг шохи борми? Алисияга жазман бўлишга, уни деб куйиб-ёнишга, куёв бўлишга унинг нима ҳақи бор?

— Чунки у зобит, Кастилия кўчасидан чиққан киссагур эмас. У яхши оиланинг боласи. Лекин энг асосий нарса шундаки, у ким нима деса, ишониб кетаверадиган лақма ва аҳмоқ, — одамзотнинг бунчалик сўқир бўлишидан тўйиб кетгани каби полковник тўсатдан тутақиб кетди. — Қизимни иблис Дуфога бериб, болажонимни аввалгидек кафтимда сақлаб юра олар, ҳимоя қила олар эдим. Мен унинг ўлим тўшагида ётган онасига шундай деб сўз берган эдим. Худо ҳам, фаришта қизим Алисия ҳам шундай онг ичганимни, онтимнинг устидан чиқа олишимни ҳам билладилар, бу менга қанчаликка тушишидан қатъи назар.

Товуши унга панд берди, ўзининг уддалаб бўлмайдиган заифлигини яширишга ҳаракат қилиб бир неча бор йўталиб қўйди. Узоқдан мушукнинг жон аччиғида миёвлагани эшитилди: ким билсин, у ёқда нималар бўлаётганикин — ишқ-муҳаббат изҳорими ё олишувми? Бу дунёда ҳеч нарсани тушуниб бўлмайди ўзи.

— Сирасини айтсам, мен бу ерга бу мақсадда келганим йўқ, ўз оилавий ишларимни полициячилар билан муҳокама қилмоқчи ҳам эмасман, — кескин тарзда деди полковник ва шу заҳоти юмшаб, қўшиб қўйди: — Мен вақтингизни аяпман, лейтенант.

“Мени эса кўраётгани ҳам йўқ,” — ўйлади Литума. Бу бир жиҳатдан яхши ҳам бўлди: полковник уни эсидан чиқариб, ҳисобга олмаганини билиб тургани учун у ўзини бемалолроқ ҳис этмоқда эди. Яна ўртага охири йўқдай сукунат чўкди: полковник ситилиб чиқиш учун баҳона тополмай ўзи билан ўзи унсиз олишарди.

— Менинг вақтимни аяшнинг кераги йўқ, — деди лейтенант.

— Рапортингизда бу ҳақида эслатиб ўтмаганингиз учун сиздан миннатдорман, — ниҳоят зўрға тилга кириб деди полковник.

— Қизингизни назарда тугаяпсизми? — аста сўради лейтенант. — Сизнинг у билан жинсий алоқангиз хусусидаги шамасини айтапсизми?

— Бу ҳақда рапортда эслатиб ўтмаганингиздан миннатдорман, — дадилроқ оҳангда такрорлади Алисиянинг отаси Миндро. У яна кафти билан оғзини силаб қўйди. — Ўзимни ўйлаб айтмаяпман буни. Репортёрлар бу ҳақда бутун дунёга жар солиб юборган бўлишарди. Газетанинг сарлавҳаларида устимиздан тоғора-тоғора мағзавалар ағдаришган бўларди. — Яна йўталиб қўйди, нафасини ўнглаб олди ва ошқора бир тарзда ўзини хотиржам кўрсатишга уринди. — Қандай йўл билан бўлмасин, қизгинани бу можародан сақлаб қолиш керак.

— Сизни огоҳлантириб қўйишим керакки, жаноб полковник, — деди лейтенант, — рапортда бу ҳақда эслатиб ўтмаганим, биринчидан: биз аниқ далилларга эга эмасдик, иккинчидан эса, бу нарса қотиллик билан бевосита боғлиқ эмасди. Лекин мен сизни ҳақиқат кўзига тик боқишга чақираман: борди-ю, бу воқеа ошқора бўлгудек бўлса, ҳаммаси қизингизнинг нима дейишига боғлиқ бўлиб қолади. Унинг орқасидан шунақанги тушишадикки, бу нарсани фош этиш учун уни таъқиб остига олишади. Можаро қанча кучайса, иш қанча чигаллашса, шунча яхши, газеталар уларга янада маҳкамроқ ёпишиб оладилар. Буни ўзингиз ҳам биласиз. Агар иш чинданам сиз ўйлаганчалик бўлса, агар Алисия ростданам руҳий касалликка чалинган бўлса, бунинг бирдан-бир давоси — қизни касалхонага ётқизиш, тамом. Ёки чет элга жўнатиб юбориш. Агар мен хизмат вазифам даражасидан ташқаридаги соҳага аралашаётган бўлсам, узр сўрайман.

У жим қолди, чунки полковник бесаранжом қимирлай бошлаганди.

— Мен сизни тополмасман деб ўйлагандим, шунинг учун маҳкамангиз эшиги тагида хат қолдиргандим, — деди шу билан гап тугади деган оҳангда полковник.

— Тушунарли, — деди лейтенант.

— Яхши қолинг, — кескин равишда деди полковник.

Лекин у кетмади. Литума кўриб турарди: у орқасига бурилди-да, денгиз томон бир неча одим ташлади, кейин тўхтади ва ойдинда жимир-жимир қилаётган кумушранг кенглик қаршисида ҳайкалдай туриб қолди. Бир ёниб-бир ўчаётган ёғдуда унинг таранг либоси, пастак, аммо тик қадди кўзга ташланарди: уларнинг кетишини пойлаб полковник ҳеч қаёққа бурилиб қарамаётганди. Литума лейтенантга қаради, у эса нима қилайлик дегандек боқди. Сўнг лейтенант имо билан кетишга буйруқ берди. Шу тариқа чурқ этиб оғиз очмасдан иккаласи у ердан узоқлашди. Қум уларнинг оёқ товушини ютиб юбормоқда эди. Литума ботинкалари қумга чуқур-чуқур ботаётганини сизди. Улар ҳамон ҳаракатсиз турган полковникнинг орқасидан юриб ўтишди — яна шамол унинг сийрак сочларини тўзғитиб юборганди. Улар қирғоққа чиқариб қўйилган қайиқларни айлашиб ўтиб Талара чеккасида оқариб кўриниб турган ҳаккам-дуккам уйлар томон йўл олишди. Кўчага етишгандагина Литума орқасига бурилиб қаради. Полковник ўша-ўша сув бўйида қимир этмай турарди. Унинг кўланкаси атрофини қуршаб олган зулматдан кўра хиёл ортиқроқ эди. Узоқ уфқда сарғиш чироқлар милтиларди. Дон Матиаснинг баркаси ўша ерда эди, шекилли? У ҳар доим, тун қанчалик дим бўлмасин, очиқ

денгизда тишларинг такирлайди, шунинг учун овга чиққанда битта оловли шишани ўзинг билан бирга олсанг зиён қилмайсан, дерди.

Талара ҳувиллаб ётибди. Ёғоч кулбаларнинг биронтасида чироқ ёнмаётганди. Литума лейтенантдан суриштириб билишга қанча уринмасин, ҳамон юрагини ғашлик ва дилгирлик кемираётган бошлиғи чурқ этиб оғиз очишга журъат қилолмаётганди. Полковник уларга ростини айтдимикан? Рост айтганга ўхшайди ҳам. Демак, Литума Алисияни жинни деганда, хато қилмаган экан. Кўзининг қири билан ора-сира у лейтенантга қараб кўярди: лейтенант эса елкасига гитарани милтиқ ё омовдай кўйганича ҳеч нарсдан беҳабардек кетиб борарди. Шундай зулмат кўйида қора кўзойнак тақиб олиб у нимани кўраяпти экан?

Гарчи кутиб турган бўлса-да, мана шу товуш янграганда Литума чўчиб тушди. Тезгина тинган акс садо бир лаҳзагина дилгир сукунатни бузди. Кейин яна ҳамма ёқни жим-жит сокинлик қамради. Литума донг қотиб бошлиғига қаради, у эса хиёл қадамини секинлатиб, олға юриб кетди.

— Жаноб лейтенант, — Литума лўкиллаб унга етиб олди. — Нима, эшитмадингизми?

Лейтенант олдинга боққанча юришдан тўхтамади. Қайтанга одимларини жадаллатди.

— Нимани эшитишим керак, Литума?

— Ўқ товушини! — Полициячи у билан барабар қадам ташлай бошлади. — Анави ёқда, қирғоқда. Наҳотки, эшитмаган бўлсангиз?

— Мен қандайдир шовқинни эшитдим, уни ҳар қанақасига тушунса бўлаверади, — насиҳатомуз деди лейтенант. — Балки, маст шиша очгандир, балки кит сув пуркагандир. Бу, ҳар нарсга бўлиши мумкин. Айнан ўқ овози эди дейишга эса ҳеч қандай далил-исбот йўқ.

Литуманинг юраги урди. Аъзойи-бадани қора терга ботди, манглайи ва кўйлагининг орқаси жиққа ҳўл бўлганини ҳис этди. Туртиниб-суртинган ва ҳанг-манг бўлганча, у лейтенант билан ёнма-ён кетиб борар, аммо ҳеч нарсани тушунмаётганди.

— Демак, у ёққа бормаймиз, шундайми? — деди у боши айланаётганини сезиб, бирпасдан кейин.

— Қаёққа, у ёққа?

— У ёққа-да, қирғоққа, бу полковник Миндро эмаслигига ишонч ҳосил қилиш учун... — сўзларди у. — Демак, бу ростданам ўқ овози эмас экан-да?

— Тезда билиб оламиз, Литума, — деди ниҳоят ачинган оҳангда лейтенант. — Тезда билиб оламиз. У отдими, у отмадими — ҳаммаси маълум бўлади. Эҳ, сен шошқолоғ-а. Сабр қил. Биронта балиқчими ё дайими келади-да, бизга хабар беради. Сен ўйлаётганингдай полковник ўз жонига қасд қилдими ё йўқми, айтади. Хуллас, сабр қил, аввал маҳкамага борайлик. Балки, сени шунчалик қийнаётган сирни ўша ерда очармиз. Ахир ўзинг эшитдинг-ку — полковник бизга хат қолдирган.

Ҳеч нима деб жавоб бермасдан Литума у билан ёнма-ён кетиб борарди. Ён томондаги тор кўчадан радионинг хириллаши қулоққа чалинарди — кимдир унинг қулоғини буради. “Ройаль” отели айвончасида аделга бурканган, бошини панжарага эгганча қоровул бемалол хуррак отарди.

— Демак, у бизга ўз васиятини қолдирган деб тахмин қиляяписизми? — сўради Литума улар маҳкамага етай деганда. — Демак, биз билан суҳбатдан кейин ўз манглайига ўқ узишдан бошқа иложи қолмаслигини у олдиндан билган экан-да?

— Миянг бунчалик секин ишламаса, дўстгинам Литума, — хўрсинди лейтенант. Кейин далда бергандек елкасидан қоқиб кўйди. — Ҳечқиси йўқ, афтидан у-бу нарсага ақлинг ета бошлади. Ё гапим нотўғрими?

Кейин полиция жойлашган, сувоқлари кўчган ва ҳилвираган уйга етгунлари-ча улар жим боришди. Лейтенант фуқаро гвардияси бош бошқармасини рапортларга кўмиб ташлаганди, улар агар ўз вақтида чора кўрилмаса, том босиб қолиши ҳеч гап эмаслиги, маҳбуслар ҳоқимиятга ҳурмат ё хайрихоҳлик туфайлигина камералардан қочиб кетишмаётганини, аслида деворлар илма-тешик бўлиб, пой-деворигача емирилиб кетгани ҳақида қайта-қайта уқтирилганди. Унга ҳар гал,

бюджет тасдиқланиши ҳамон маҳкама таъмирига маблағ ажратамиз, дея бир хилда жавоб қайтаришарди.

Ой булут ортига яширинди, қулфни очиш учун гугурт чақишга тўғри келди. Ҳар доимгидек лейтенант калит билан анча вақтгача овора бўлди. Кейин яна гугурт чақди ва аввал остонани, кейин сал нарини пайпаслаб кетди. Бироқ шу пайт гугурт донаси ёниб бўлиб, бармоғини куйдирди. У сўкиниб, пуфлаб ўчирди. Литума чироққа югурди ва уни ёқишга ҳаракат қилди, бунга ҳам талай вақт кетди — қўллари унга бўйсинмаётганди. Ниҳоят, аланга ёнди: ўртаси кўкиштоб олов тили у томонга-бу томонга чайқала-чайқала охири қаддини тиклади. Конверт ҳам кўринди: у тирқишдан чиқиб турарди. Литума лейтенантнинг чўнқайиб ўтирганича уни қандайдир нозик ва қимматбаҳо нарсадек авайлаб ердан узганини ва қўлига олганини кўрди. Лейтенант ҳозир нима қилишини Литума олдиндан билиб турарди, ҳеч қачон янглишмасди: ана, фуражқасини боши орқасига суриб қўйди, кўзойнагини олди, оёқларини стол қирраларига кенг ёйиб қўйганча ёйилиб ўтирди ва жуда ҳам эҳтиёткорлик билан конвертни очди-да, унинг ичидан иккала бармоғи билан ҳариргина қоғозни суғурди. Литума бутун саҳифани тўлдирган ғоят хушхат сатрларни кўрди. Лейтенант тутилмасдан ўқисин учун у чироқни яқинроқ олиб борди. У лейтенантнинг кўзлари чапдан ўнгга ва ўнгдан чапга оҳиста ҳаракат қилишини ва чеҳрасини гоҳ аста-секин ташвиш ёки норозилик, гоҳ униси ҳам, буниси ҳам барабар зоҳир бўлаётганини бетоқат кузатиб турарди.

— Хўш? — сўради у, лейтенант хатни ўқиб бўлди хаёл қилиб. Жавоб ўрнига лейтенант сўкиниб қўйди. Оппоқ қоғозни тутган қўли тиззаси устига тушди.

— Ўзини отибдими? — сўради Литума қоғозга чўзилар экан. — Кўрсам майлими, жаноб лейтенант?

Лейтенант унга қоғозни узатди ва Литума гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай, гоҳ тушуниб, гоҳ тушунмай қайта-қайта ўқир экан, шундай деди:

— У нафақат ўзини отибди, Литума, у аввал Алисияни ҳам отиб ташлаган экан.

Литума бошини орқага ташлаганча бошлиғига тикилди. Бундай пайтда нима дейишни, нима қилишни у билмасди. Чироқ унинг чап қўлида эди, шифт ва девордаги соялар ўйнашидан қўли қалт-қалт титраётганини билиш мумкин эди. Лейтенант чеҳраси буришиб, бутунлай бошқача бўлиб кетганди: Литума унинг киприкларини қоқаётганини чироқ ёғдусидан кўриб турарди.

— Нима қиламиз энди? — ўзи ҳам англаб бўлмайдиган гуноҳқорона тарзда сўради Литума. — Авиабазага бориб, полковник ўз қизини ўлдирганми, йўқлигини текшираемизми?

— Наҳотки, шубҳа қилаётган бўлсанг? — таъна оҳангида жавоб берди лейтенант.

— Ўзим ҳам билмайман, — гудранди Литума. — Ҳе, йўқ, шубҳа қилмаётгандирман, албатта. Ким билсин, у ростданам қизини отиб ташлагандир. Ахир қирғоқда у ўзини ғалати тутаетганди-ку. Кейин ўзини ўлдирган. Ҳалиги эшитганимиз унинг отгани эди. Эҳ, қаншарингдан тешилгур!

— Жуда топиб айтдинг, — бир оз сукут сақлаб деди лейтенант. — Қаншаридан тешилиши керак эди у одам.

Ерда, шифтда, деворларда, бутун атрофда ўйнаётган соялар орасида улар анчагача жим, ҳаракатсиз ўтиришди.

— Хўш, энди нима қиламиз? — яна сўради Литума.

— Сен нима қилишингни айтолмайман, — гўё зарур иши эсига тушиб қолгандек столдан сакраб турди лейтенант. Афтидан унинг бирданига ғайрати жўш уриб кетганди. — Яхшиси сен ҳеч нарса қилма, боргин-да, ётиб ухла. Бу менинг сенга маслаҳатим. То бу қотишлик ҳақида биров келиб хабар бермагунча ётиб ухлайвер.

Литума лейтенантнинг кўзойнагини тақиб, камари, қўйлаги, пистолет филофи ва португясини тўғирлаганча эшик томон дадил одимлаганини кўрди.

— Йўл бўлсин сизга? — қандай жавоб олишни олдиндан билган ҳолда талмовсираб савол берди у.

— Бақалоқ хонимнинг курагини ерга теккизаман, тамом! — Қоронғилик ичига кириб ғойиб бўлган лейтенантнинг сўзлари қулоққа чалинди.

Донья Адриана яна қаҳ-қаҳ уриб кулди, Литума бутун Таларани қон қақшатган ҳалиги мудҳиш воқеалар аёлларнинг фақат кулгисини келтираётганини тушунди. Мана, уч кундирчи унинг кулгиси тинмайди. Бу кулгисини ҳар нонушта, тушлик ва кечлик овқатларда кеча, ўтган кунни ва ундан олдинги кундан бери бирга баҳам кўраётир. Лейтенант Сильванинг эса, аксинча, шу кунларда чиройи очилмади, унинг ўзини жуда ноқулай сезаётгани кўриниб турарди, гўё ҳаётида катта бир кўнгилсизлик содир бўлгандек тутмоқда эди ўзини. Мана шу уч кун давомида Литума, эҳтимол, ўн бешинчи марта ўзига-ўзи: “Бу иккаласига нима бўлапти-я?” дея савол берарди. Ибодатга чақириб, черков қўнғироғи жаранглади, донья Адриана ҳамон кулганча чўқиниб қўйди.

— Сизнингча анави лейтенантни, Дуфони нима қилишаркин энди? — сўради дон Херонимо.

Тушлик вақти эди. Литума, лейтенант ва такси ҳайдовчисидан бошқа ошхонада яна Сорритосдан ибодатга келган ёшгина йигит ва қиз ўтиришарди.

— Трибуналга берилади, — ғамгин жавоб берди лейтенант нигоҳини ўзининг ярим бўшаган ликобчасига қадаган кўйи.

— Унга ҳеч нима қилишмасмикан, ишқилиб? — тинчимаётган эди дон Херонимо. У гуручли сальтадио чайнар ва тўхтовсиз ўзини газета билан елпирди.

— Менимча, шўрлик Паломинони бу аҳволга солгани учун унинг бошидан силаб қўйишмаса керагов, шундайми?

— Тўғри топдингиз, — оғзи тўла овқат билан жавоб берди лейтенант, унинг овозида тинчгина овқатланиб олай-да, деган оҳанг бор эди. — Бўлади, бўлади. Бир нима бўлади-да.

Донья Адриана яна қаҳ-қаҳ уриб кулди. Литума лейтенантнинг гавдасини ростлаб, стулга ўрнашиброқ ўтириб олганини кўрди. Бека улар томон яқинлашиб келарди. У эгнига кўкраги кенг очик қўйлак кийганди, сийна ва сонлари тинмай диркилларди. Унинг нимадангир мамнунлиги, гул-гул очилиб кетгани, ҳаётдан ҳам ўзидан бутунлай кўнгли тўқлиги яққол кўриниб турарди.

— Бир қултумдан отиб олинглар, шошиб нима қиласизлар, бўлмаса нимани қаерга еганингизни ҳам билмайсиз, — қаҳ-қаҳ урганча деди у ва шўхлик билан лейтенантнинг елкасидан қоқиб қўйди.

— Сўнги пайтларда сизни таниб бўлмапти, — деди Литума унга разм солиб қараркан. Аёл чиндана жуда ўзгариб кетганди, нимадан бунча хуш ва қувноқ бўлиб қолганини тушуниш қийин.

— Демак, бир гап бор-да, — жавобан деди бека қўшни столдаги идишларни йиғиштириб ичкари томон йўл оларкан. Гўё яхши қолинглар дея барчалари билан хайрлашаётгандек унинг думбалари маъноли тарзда дирк-дирк қиларди. “Ё алҳазар”, — деб қўйди ичида Литума.

— Нега бунақа очилиб кетганини сиз биларсиз? — сўради у лейтенантдан. Жавоб ўрнига лейтенант қора кўзойнаги остидан ўқрайиб қараб қўйди ва яна кўчага тикилди. У ерда бир жўжаўроз тумшуғи билан ерни аёвсиз чўқиларди. Кейин бирдан қанотларини пат-пат қилиб қоқди-да, қочиб қолди.

— Сизга бир нарсаяйтсам, хафа бўлмайсизми, лейтенант? — деди дон Херонимо.

— Яхшиси айтмай қўя қолинг, — шартта деди лейтенант. — Кайфиятим йўқроқ.

— Тушундим. Айтмайман, — рози бўлди такси ҳайдовчи.

— Хўш, янги курбонлар бўлдимми? — ичкаридан кулиб қичқирди донья Адриана.

“Оғзининг бутунлай таноби қочган, — ўйлади Литума. — Хитой Лаонинг қизларини айлантирмаса бўлмайди, йўқса тез орада эсимдан чиқиб кетади”. У билан такси ҳайдовчиси ўртасида Сорритосдан келган йигит билан қиз ўтирган эди, шунинг учун уларнинг боши оша гаплашишга тўғри келаётганди. Қиз ҳам, йигит ҳам ҳали ёш, худди байрамдагидай башанг кийинган эди, Литума, лейтенант ва дон Херонимонинг суҳбатларига қулоқ солганча қизиқиш билан бошларини чайқарди.

— Йўқ, барибир айтаман, майли, ёқтирмасаларинг ёқтирманглар. Лекин сиз билиб қўйишингизни иштайман, — аҳд қилди такси ҳайдовчиси, найча қилиб ўралган газетани сўзларига монанд равишда столга уриб-уриб.

— Таларадаги биронта ит бунга ишонмайди. Ҳатто ҳов анови жўжахўроз борку, ўша ҳам ишонмайди.

Жўжахўроз яна олдинги жойига қайтиб келган эди ва энди тумшугини қисиб олган калтакесакни ўчакишиб қийнади. Лейтенант ҳеч нарсага эътибор қилмай овқатланишда давом этди, у ўзининг нохуш хаёллари гирдобига бутунлай ғарқ бўлганди.

— Нима эди, дон Херонима? — сўради Литума.

— Полковник Миндро ўз қизини отиб қўйибди, кейин эса ўзини ўзи ўлдирибди, — тишини сўриб тупураркан, жавоб берди такси ҳайдовчи. — Қайси аҳмоқ ишонади бу чўпчакка?

— Мен. Мен аҳмоқ ишонаман, полковник Алисияни ўлдиргани-ю, ўзининг жонига қасд қилганигаям, — деди Литума.

— Қўйсанг-чи, майнавозчиликни! — хохолаб кулди дон Херонимо. — Айтиб қўйишмасин деб, Паломино ўлимини полковникка ағдариш учун иккаласини тинчитишган. Шунинг учун, кел, бас қилайлик!

— Ў-ҳа, ҳали шунақа миш-мишлар ҳам бор эканми? — бошини кўтарди лейтенант. — Демак, полковникни ўлдиришибдимми? Ким эканини билсак бўладими?

— Қарчиғайлар-да, мен шундай ўйлайман, — қўлларини ёйиб деди такси ҳайдовчиси. — Бошқа ким бўларди? Сиз ҳам, лейтенант, айлантирманг, керак эмас, бу ерда ҳамма ўзимизники. Биласиз, сизнинг гапиришга ҳаққингиз йўқ, оғзингизни тамбалаб қўйишган, худو асрасин, ҳақиқатни гуллаб қўйишингиз ҳеч гап эмас-да. Буни тушунса бўлади.

Лейтенант бундай миш-мишларнинг менга бир чақалик қиммати йўқ дегандек елка учуриб қўйди.

— Улар ҳатто полковникни қизи Алисия билан яшаган деб миш-миш тарқатишибди, — навбатдаги гуруч донасини тупуриб деди дон Херонимо. — Мана шунақа мараз улар. Марҳумларни ҳам тинч қўйишмайди. Аблахлар. Нима дединг, Адриахон?

— Э, менинг гапим нимагаям ўтарди? — қаҳ-қаҳ уриб кулди Матиаснинг хотини.

— Демак одамлар буни уйдирма деб ўйлаяпти экан-да, — гудранди лейтенант ва яна ўзини овқатга урди.

— Уйдирма бўлмай нима? Бу ҳақиқий қотилларни яшириш учун қилинган ҳийла.

Қанд заводи гудоклари чийиллади, жўжахўроз бошини кўтариб ҳурпайди-да, бир неча дақиқа зўр бериб кутганча қотиб турди. Кейин сакраб-сакраб узоқлашди.

— Сенингча, Паломинони нега бу қадар ваҳшиёна ўлдиришган? — сўради Литума.

— Контрабанда учун. Бир неча миллионлик иш, — ишонч билан жавоб берди Херонимо. — Аввалига унга айб тақишган — нимадир қилиб қўйган-да. Полковник Миндро қотилликдан хабар топгандан кейин эса уни тинчитишган, орқасидан унинг қизини ҳам. Кейин эса миш-миш тарқатишган, гўё полковник Паломинодан қизини қизганиб, аскарнинг бошига етган. Мана, кўрдингизми, оқни қора, қорани оқ дейишга қанчалик уста улар. Ниятларига етишди: энди асосий нарса — миллионлар тўғрисида ҳеч ким эсламайди ҳам.

— Э худойим, одамлар нималарни ўйлаб топишмайди-я, — хўрсинди лейтенант, гўё сиздиришга қасд қилгандек санчқи билан ликобчани ғазабли ишқалаганча.

— Худони бекорга эслаяпсиз, тагин тилингиз қовжираб тушмасин, — кулиб деди донья Адриана. Тўғралган ва данаги тозаланган анбаҳли ликобчани лейтенантнинг олдига қўяркан, йўғон сонини унинг билагига тирғади. Лейтенант эса шошиб қўлини олди. — Ваҳ-ҳаҳ-ҳа!

“Қичғи зўр-ку, а?” — ўйлади Литума. Донья Адрианага нима бўлган ўзи? Лейтенантга тегажоқлик қилгани-қилган, атрофида парвона, у эса аёл томонга қайрилиб қарагиси ҳам келмаяпти. Энг қизиги, унинг барча ҳазиллари-ю қилиқлари лейтенантга ҳечам ёқмаяпти. Лейтенантни ҳам тушуниб бўлмайди. Илгари севинганидан ўзини йўқотиб қўйгандек бўларди, унга бошлаб ҳужум билан жавоб қайтарарди, дайтни сира қўлдан бой бермасди. Энди-чи? Уч кундан бери сувга тушган латтадай шилвираб қолган, кўзини бир нуқтага тиккан, бамисоли сақич чайнагандек ўйдан боши чиқмайди. Шу ҳам иш бўлди-ю!

— Бизнинг Сорритосда ҳам контрабанда тўғрисида ҳар хил гаплар юради, —

кутилмаганда суҳбатга аралашди ибодатга келган ҳалиги ёш йигит. У қорачадан келган, тилла тишли, қалин оҳорланган кўйлақда эди. У тутилиб гапирарди. — Тўғрими, Марисита? — у ҳамроҳига юзлаңди, афтидан жувон унинг хотини эди.

— Тўғри, Панчито, — жавоб берди жувон. — Мутлақо тўғри.

— Улар бу ерга музлатгич билан плиталарни яширинча олиб келишганмиш. Бундай балоҳўрликлар учун озмунча миллионлар созурилдими?!

— Мен Алисия Миндрога шундай ачиниб кетаяпманки, асти қўяверасиз, — деди Марисита йиғламоқчи бўлгандек кўзларини пирпиратиб. — Ахир унинг ҳеч қанақа айби йўқ эди-ку, шўрлик! Шунда ҳам қотилларнинг ҳеч нима бўлмагандек юришларини кўриб, жонинг чиқиб кетади, киши. Йўлини қилиб қутилиб қолишади. Пуллар ҳам омон қолади, ўзлари ҳам бемалол ўйнаб юрибди. Тўғри айтаяпманми, Панчито?

— Айтишади-ку, ахир: ҳолвани ҳоким ейди, калтакни етим, деб. Нега шундай бўларкин-а, жаноб лейтенант?

Лейтенант стол ва стулни ағдаргудек шиддат билан ўрнидан турди.

— Мен кетдим, — деди у бу ердаги нарсалардан жони ҳиқилдоғига келиб кетганини билдирган оҳангда. — Сен қоласанми, Литума?

— Кетаман, бўлдим, жаноб лейтенант. Лоақал қаҳва ичиб олай.

— Хурмачангга сиққанича ичмайсанми менга деса, — тўнғиллади лейтенант, уни пештахтадан эшиккача кинояли табассум билан кузатиб турган донья Адриананинг кўзига кўзи тўқнаш келмаслик учун фуражкасини бостириб кийди-да, ташқарига чиқди.

Бир неча дақиқадан кейин бека Литумага қаҳва ва бир стакан сув олиб келди ва унинг қаршисига, лейтенантнинг жойига ўтириб олди.

— Ҳозир жинни бўлиб қоламан, — деди овозини пасайтириб Литума. — Хафа бўлманг-у, донья Адриана, ўтган куни тунда бошлиғим билан ораларингизда нима бўлган эди?

— Бошлиғингнинг ўзидан сўра, — жавоб берди аёл лабларида муғомбирона табассум ўйнаб.

— Мен ундан ўн марта сўрадим, — бўш келмади Литума. — Олиб қочади, битта ҳам сўзини суғуриб ололмайсиз. Қани, донья Адриана! Гапиринг!

— Ҳозирги эркаклар суюлиб кетган, хотиндан бяттар, — жавоб берди у уч кундан бери чеҳрасини тарк этмаган муғомбирона жилмайишда давом этиб.

— Қандайдир шўхлик қилиб қўйган қизалоқнинг ўзгинаси-я, — ўйлади Литума. — Ҳатто ёшарган, яна алламбалолар қилган.

— Яна айтишларича, бу ерда контрабанда эмас, жосуслик излари ҳам бор эмиш, — дерди бу орада дон Херонимо ўрнидан туриб стул орқасига суянаркан. — Кинотеатр хўжайини менга шунақа деди, у жудаям жиддий одам, бекорга ҳар нарса ни валақлайвермайди.

— Гапирдими, демак биледи, — таъкидлади Панчито.

— Шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди, — гап қотди унинг хотини.

— Донья Адриана, хафа бўлманг, жавоб беринг, чидолмайман, — сўзларни дона-дона қилиб шивирлади Литума. — Сиз лейтенантнинг муродини ҳосил қилдингизми? Майли дедингизми?

— Менга бунақа саволлар беришга қандай тилинг боради? — худди ўшандай шивирлаб деди аёл Литумага бармоғи билан дўқ қилиб. У ўзини жаҳли чиққандай қилиб кўрсатмоқчи бўлди, бироқ Литума унинг атайлаб шундай қилаётганини аниқ кўриб турарди, эптолмаяпти: аёлнинг тим қора кўзлари масхарали қониқшдан йилтилар, лабларида эса қора қилмишидан бир оз пушаймон ва кўпроқ мамнуният аралаш икки хил маънода табассум жилва қиларди. — Умуман, секинроқ гапир, бўлмаса Матиас эшитиб қолади.

— Уларнинг ҳарбий сирларни Эквадорга сотаётганларини Паломино билиб қолган, уни шунинг учун ўлдиришган, — деди такси ҳайдовчиси. — Резиденти эса полковник Миндронинг ўзи бўлган... Ўзи, нақ ўзгинаси!

— Бунга қаранг-а! — ҳайрат билан деди Панчито. — Худди кинодагидай.

— Худди кинодагидай.

— У ҳеч нима эшитмайди. Унинг хурагини мен ҳов анави ердан эшитаман,

— деди Литума. — Ўша тундан бери, билмайман, нима дейди... ҳамма нарса ғалати бўлиб кетган. Менинг бир нарсага ақлим етмай қолган, сиз нимадан бунчалик хурсандсиз-у, менинг лейтенантимнинг нега бунча қовоғидан қор ёғади?

Бека шунақанги хаҳолаб кулдики, ҳатто кўзларидан ёш чиқиб кетди. Унинг бутун гавдаси ҳаракатга келди, гулдор кўйлагининг тагидаги ҳеч нима билан боғланмаган бақувват сийналари тинмай чайқалар эди.

— Бўлмасам-чи! — базўр гапирарди аёл. — Бўлмасам-чи. Ўла-ўлгунча эсидан чиқмайди! Бошлиғинг умрининг охиригача тўғри аёлларга тўғри муомала қиламан, деб тавбасига таяниб ўтади.

— Дон Теотонио айтган гапларда ҳеч унақанги ҳайрон қоладиган нарсани кўрмаяпман-ку, — деди Панчито тилла қопламали тишини ялаб. — Ўзи бошдан сезган эдим: тўкилган барча қонлар ортида Эквадорнинг ғаламислиги ётибди.

— Бунга қандай муваффақ бўлдингиз, донья Адриана? У ўзига ўхшамай қолган. Қийнамасангиз-чи мени! Айтиб бера қолинг.

— Шўрлик қизчани аввал зўрлашибди, ундан кейин ўлдиришибди, — оҳ тортиб деди Марисита. У эгнига денгиз тўлқинлари рангидаги тор кўйлак кийган бўлиб, қорачадан келган, жингалак сочли, зуваласи пишиққина жувон эди. — Ҳар доим шунақа бўладими. Бу маймуллардан ҳеч қачон яхшилиқ чиққан эмас. Ахир Эквадорда менинг қариндош-уруғларим бор-ку.

— У уйимга қўлида револьвер билан бостириб кирди — кўрқитаман деб ўйлаган-да, — шивирлади бека кулгидан базўр ўзини тўхтатиб, гўё унинг хаёл кўзгусида қалбни завқлантириб юборган ўша манзара қайта гавдалангандек кўзларини хиёл қисиб олганди. — Мен ухлаб қолгандим, ўғрилар деб ўйлаб унга ташландим. Қарасам — сенинг бошлиғинг! Эшикни кўчириб очибди, уятсиз. Кўрқиб кетган деб ўйлаган. Тентаквой. Вой тентаквой-ей.

— Йўқ, бу тўғрисида мен ҳеч нарса эшитмадим, — деди дон Херонимо боя пашша кўриган газета узра бўйнини чўзиб қараганча. — Лекин миш-мишларда ҳақиқат борга ўхшайди. Зўрлашгани аниқ. Кўпчилик бўлиб.

— Эшикни бузиб кирди-да, бошлади гапни, бошлади... — деди донья Адриана.

— Нима деди? — унинг сўзини бўлди Литума.

— Йўқ, дейди, бу азобларга ортиқ чидолмайман. Ўламан, дейди, хоҳишининг зўридан. Эҳтирос мени ақлдан оздирди, дейди. Агар сизнинг васлингизга етишмасам, ўзимни ўлдираман. Ё сизни ўлдираман, дейди.

— Масхарабозлик-ку! — кулгидан икки букланиб қолди Литума. — Шу гапларнинг барини айтдимми ё жаҳлингиз чиққанидан ўзингиздан қўшиб-чатиб гапиралсизми?

— Менимча, у раҳимини келтирмоқчи ёки кўрқитмоқчи бўлди, ёки униси ҳам, буниси ҳам, — жавоб берди бека Литуманинг елкасидан қоқиб қўйиб. Мен ҳам унга совғани ғамлаб қўйгандим!

— Албатта, — деди Панчито, — ҳаммаси бир бўлиб зўрлашган-да. Бу одат тусига кирган-ку.

— Сиз-чи, сиз нима қилдингиз?

— Мен бўлсам шартга кўйлагимни ечдим-да, онадан туғилгандай бўлиб олдим, — деди Адриана шолғомдай қизариб. Ҳа, аслидаям шундай бўлган эди: кўйлагини ечиб, қип-яланғоч бўлиб олганди. Сўнг кутилмаганда иккала қўли билан бир силтаб эркакнинг тунги либосини эгнидан юлиб олди-да, уни каравотга итқитди. Хонадаги ғира-шираликда аёлнинг бақувват гавдаси оқариб кўринарди. Унинг пахмайган сочлари осилиб тушган чеҳрасида лейтенант кўрқув эмас, ғазаб ифодасини кўрди.

— Қип-яланғоч эдингизми? — кўзларини пирпиратди Литума.

— Кейин мен унга шундай бир гап айтдимки, дунёга келиб бунақасини эшитмагандир. Бунақа ҳолга тушаман деб хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак!

— Ростданми? — ҳайратдан кўзларини очиб-юмарди Литума, биронта сўзни илғамай қолишдан кўрқиб.

— “Мана, дедим мен, мана ўша мен, нега қараб турибсан, айгирчам, нега имилайсан?! — Донья Адриананинг ғазабидан овози титради. У сийналарини керди, қорнини олдига чиқарди ва қўлларини белига тиради. — Ё уяласанми? Балки мақтанадиган нарсанг йўқдир? Майли, ҳечқиси йўқ, қани, бир ўзингни кўрсат-чи,

менга. Қани, бўла қол, ишга туш, зўрла! Эркакмисан? Эрим бир кечада беш марта.., лекин у кекса-ку, сен эса ёшсан, тўғрими.

— Э қойил-е... — тамшаниб деди Литума. — Шу гапларни унга сиз, ўзингиз гапирдингизми?

“Бу... бу сизга... — дудмалланди лейтенант, — сизга нима бўлди ўзи, донья Адриана?”

— Мен ўзим ҳам бунақа чиқишини кутмагандим, — шивирлади бека. — Бундай сўзларни қаердан топганимни ўзим ҳам билмайман. Айабак тангриси ўзи кўнглимга солди шекилли-да, бу гапларни. Чунки октябрда Айабак ибодатхонасига зиёратга боргандим. Айни керак пайтда ўша қулфи дилимни очди. Лейтенант эса худди ҳозир сенга ўхшаб ўзини йўқотиб қўйди. “Бўл, дедим мен, қани, ечинсанг-чи, табиат сенга қанча куч ато этганини бир кўрсатиб қўй менга. Қани, ишга туш! Мен санаб ётаман”.

— Нима? Нима? — тугилиб қолди Литума. Унинг юзлари ловулла, кўзи жинчи роқдай ёнарди.

“Сиз мени хўрлашга ҳаққингиз йўқ”, — дея тугилиб сўз қотди лейтенант.

— Унинг тили тугилиб қолишига сабаб шуки, мен биринчи гапни жуда оддий сўзлар билан айтгандим. Мендаги ғазабдан, киноямдан у ерга кириб кетди. Ҳозир ўзига келолмай меровланиб юриши шундан, ўзинг кўрдинг-ку.

— Ўлай агар, жинни бўлиб қоламан, — деди Литума. — Агар бу гапларни мен ўзим эшитганимда борми, бутунлай ҳушдан кетиб қолган бўлардим. У-чи, ўзини қандай тутди?

— Қандай тутарди? У айтганимни қилмади, эгнидан кийимларини ечгиси ҳам келмади, — жавоб берди бека. — Мен эса унинг ҳафсаласини пир қилиб ташладим.

— “Мени масхара қилинг деб келганим йўқ олдингизга, — деди ниҳоят ўзини йўқотиб қўйган лейтенант. — Донья Адриана!”

“Ҳа, бўлмасам-чи, масхара бўлиш учун келганинг йўқ! Сен мени пистолетинг билан кўрқитгани, мени болаб сўккани ва ўзингни нор деб ҳис қилгани келгансан! Начора, модомики нор эркакман деб келдингми, кўрсат эркаклигингни! Қани, бўла қол! Фақат олдиндан айтиб қўяй — то ўнтагача олиб бормасанг, рози эмасман! Хўш, нега қараб турибсан?”

— Жинни бўлиб қолибсиз, — шивирлади Литума.

— Ҳа, мен жинни бўлиб қолганман, — шивирлади донья Адриана. — Лекин айни шунинг шарофати туфайли бошлиғинг ҳеч нарса қилолмади. Думини қисиб, ўзини четга олди. Тагин ҳақоратланганмиш, миясини курт еган!

“Мен сизга соф севгимни изҳор этмоқчи бўлиб келгандим, сиз бўлсангиз мени масхара қилиб, ерга урдингиз, — қалтиради лейтенант. — Сиз ўзингизни ҳам ерга урдингиз, ахир, шаллақи хотинлардай қичқирингизни қаранг”.

— Биласанми, у барибир кетмай ётиб олди, — қўшимча қилди бека. — Туриб-туриб унга ачиндим ҳам.

Аёл ўзининг топқирлигидан мамнун ҳолда яна қаҳ-қаҳ уриб кулди. Литуманинг вужудини эса лейтенантга нисбатан илиқ инилик туйғуси қамраб олди. Қовоғидан қор ёғмай нима қилсин — аёл унинг эркаклик қадрини бир пул қилганди-да. Бу ҳикояни шерикларига айтиб берса борми, нималар дейишмайди кейин. Улар донья Адриана шаънига мадҳия ёзишса ҳам эҳтимол, уларнинг маликаси бўлишга кейин Чунга эмас, мана шу аёл муносиб саналади.

— Тагин буларнинг ҳаммасига бесоқолбозлар айбдор дейишади, — деди Панчито.

— Шунақами? — лабларини ялаб, кўзларини юмиб-очди дон Херонимо. — Ажаб эмас.

— Ажаб эмас, — деди Панчито. — Казармаларда бунақа ишларнинг жуда бозори чаққон. Бунга мубтало бўлганлар эса, ўзингиз биласиз, эртами-кечми охири жиноят қилишга етиб боришади. Ёнингда бундай гапларни гапирганим учун бизни кечирасан, Марисита.

— Ҳеч қиси йўқ, Панчито. Ҳаёт — ҳаёт-да.

— Ажаб эмас, — эшитганлари устида мулоҳаза юрита бошлади такси ҳайдовчи. — Нима ишлар бўлганиди? Ким ким билан яшабди?

— Полковникнинг ўзини ўзи ўлдирганига ҳеч ким ишонмаяпти, — мавзун и Кескин ўзгартирди донья Адриана:

— Шунақа бўлаяпти, — бидирлади Литума.

— Мен ўзим ҳам унчалик ишонмайман.

— Ишонмайсизми? — Литума столдан туриб, тушлик овқати учун ёзилган чекка қўл қўяркан. — Мен эса сизнинг ҳикоянгизга ишондим, аслида-ку полковник Миндронинг ўзи жонига қасд қилганидан кўра, сизнинг бу ҳангомангиз ҳақиқатдан кўп узоқ. Яхши қолинг, донья Адриана.

— Ҳой Литума, — чақирди аёл ва йигит стол олдига қайтиб келгач, унга макр тўла чақноқ кўзлари билан қараб қўйди-да, овозини пасайтириб деди: — Бориб лейтенантнингга айт, бугун тунда ошхона ичкарасидаги хонамда хамир қоргани ун бераман унга. Шунинг учун газабидан тушиб, қулиб юрсин.

Аёл чийқиллаб кулди. Полициячи ҳам ўзини тутиб туролмади. “Жин урсин бу аёлларни,” — кўнглидан ўтказди у эшик томон йўналаркан. Орқасидан такси ҳайдовчисининг овози қулоғига чалинди:

— Ҳой Литума, мана бу суиқасдни ўйлаб топгани учун бошлигингга қанча тиқиштирганларини нега биздан яширасан?

— Мен бунақа хизматларни ёқтирмайман, — жавоб берди у қайрилиб ҳам қарамасдан. — Лейтенантга эса бутунлай ёқмайди. Билиб қўй, Херомино, бу ҳазиллар сенга қимматга тушиши мумкин.

У такси ҳайдовчисининг зарда билан сўкинганини эшитди ва бўсағада қаданини секинлатди: орқага қайтсинми? Бироқ қайтмасликка қарор қилди. Кўча тандирдай қизганди. Қайноқ қумдан юриб борар экан, латта копток кетидан югураётган болаларнинг соялари унинг оёғи остида нақшинигордай живир-живир қиларди. У терга ботди, кўйлаги орқасига ёпишди.

Донья Адриананинг гапларига ишонса бўлармикан? Ишонишга мажбур. Ўша тундан буён лейтенантнинг бу қадар хокисор бўлиб юрганини энди тушунди. Ич-этини еб, адоий тамом бўлаяпти. Атрофда бунақа сир-савдолар-у, у бўлса ҳамон бақалоқ хонимни ўйлашни қўймайди. Бунчалик ўзини қўйвормаслик керак-да. Мана, бошлаб чув тушибди ҳам. Лекин донья Адрианадан бундай қилишни ким кутганди? Жангари хотин! Литума беканинг қип-яланғоч ҳолатини, семиз баданини бор бўйича кўрсатиб, лейтенантни калака қилишларини, йигит эса ўзини йўқотиб, қулоқларига ишонмай ётганини тасаввур қилди. Бунақада ким ҳам ўзини йўқотмайди дейсиз? Бундай пайтда ура қочиб қолишдан бошқа нарса хаёлга ҳам келмайди. Литума кулиб юборди.

Маҳкамага борса, лейтенант ўша ерда экан: у ўзининг столида белгача яланғоч бўлиб терга ботиб ўтирарди. Бир кўли билан елпинар, иккинчи кўлида эса телеграмма тутган, қора кўзойнаги остидаги кўзлари эса сатрлар узра сузарди.

— Бу қанақа бемазагарчилик-а! Полковник Алисияни отиб қўйганига, кейин ўзини отганига ҳеч ким ишонгиси келмайди, — деди Литума. — Одамлар қанақанги миш-мишлар тўқиганини бир эшитганингиздами! Унинг орасида контрабанда ҳам, жосуслик ҳам, Эквадорнинг найранглари ҳам бор. Ҳатто бесоқолбозлик ҳам. Одамлар эсини еб қўйганми?

— Бу яхшиликка эмас, — дўстим Литума, — деди лейтенант. — Нохуш хабар: сени дунёнинг нариги чеккасидаги Хунин вилоятига ўтказишяпти. Зудлик билан етиб боришинг керак экан. Автобус пулини тўлашаркан.

— Хунинга? — қайта сўради Литума телеграммага ҳайрон боқаркан. — Мени-я?

— Мени ҳам бошқа жойга олишаркан, лекин қаергалигини ҳозирча айтишгани йўқ. Бу ҳам тупқанинг тубидаги бир жой бўлса керак-да.

— Меники узоқроқда бўлса керак, — гудранди Литума.

— Сенга бир гап айтаман, каллаварам дўстим Литума, — куйиб-пишиб гапир кетди лейтенант. — Паломино Молеронинг ўлдирилганлиги ҳақидаги ишни очмоқчи бўлдинг. Мана, очдинг ҳам! Хўш, нима чиқди шундан? Мана, мукофотиға сени тоққа, ўзинг ўйнаб-ўсган юртдан узоқ-узоқларга юборишяпти. Ҳалол хизматинг учун ана шундай тақдирлашди сени! Борса келмас жойларга жунатишяпти. У ердаги изғирину қаҳратонни ўйладим дегунча тукларим тиккайиб кетади...

— Оббо қаншарингдан тешилгурлар-ей! — ўйчан гудраниб қўйди Литума.

Камол ХҲЖАНДИЙ

Ўзингдан ўзга йўқ дастгир

ЗУЛМ ОБОД ҚИЛГАЙДИР

Дилимни ғами ишқинг ҳамиша шод қилгайдир,
Хароб бу мулкни мисли зулм обод қилгайдир.

У чашми жодуга сен қон тўкиш таълимини берма,
Ки ўзни бу ажиб санъат аро устод қилгайдир.

Бу кун боғ сарвини бандам ҳисоб қилганлигинг боис,
Ки ўзни таъмагир қул сингари озод қилгайдир.

Кел, эй, тийра назарлардан сарвдек қоматинг асра,
Ки нарғис ҳам ўзин гаҳ сарву гаҳ шамшод қилгайдир.

Камол, дардингга у лабдан бўлар топсанг даво, аммо
Ширин беғамлигининг қайда Фарҳод дод қилгайдир?

РИВОЯТ ХУШДИР

У лаблар сўзлаган ҳикоят хушдир,
Ширин суханлари бағоят хушдир.

Ўқир ҳусн оятин қошларга юзлар,
Меҳробда ўқилган бу оят хушдир.

*Форсийдан
Неъмат Иброҳим
ва
Жонибек Субҳон
таржималари*

Шайх Камолиддин Масъуд — Камол Хўжандий (1318/21-1400) Хўжанд шаҳрида туғилиб, Самарқандда таҳсил кўрган буюк тожик шоири. Табризда яшаб ижод этаётган шоирни Табризни босиб олган Тўхтамишхон 1385 йилда Дашти Қипчоққа олиб кетади. Тўрт йилдан кейин Табризга қайтган шоир теурий Мироншоҳ билан ёзишиб турган. Камол Хўжандийнинг жўшқин ижоди Ҳофиз Шерозий томонидан юксак баҳоланган, гўзал ғазаллари Алишер Навоийни ҳам ўзига мафтун этган. Шоирнинг 14 минг байтдан иборат девони бизгача етиб келган бўлиб, нафис ва ўйноқи ғазалларида инсоний фазилатлар, муҳаббат ва вафо, ҳалоллик ва ҳақ, имон-эътиқодда ва дўстликда қойимлик ўзига хос йўсинда тараннум этилгандир. Шоир асарлари бугунги ғазалхонлар учун ҳам доно маслаҳатгўй, дилкаш суҳбатдош, яқин надим, севги изтиробларида ўртанган маъюс ошиқлар қалбига малҳам бўлиб қолмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

68

Жабру ситамларинг яхши эмасдир,
Яхшилардан лутфу иноят хушдир.

Кўчанг боши сенинг жаннатдин авло,
Қишлоқ маҳфилидан вилоят хушдир.

Юзингга бўсаю оғушни айтмам,
Бу ишда қаноат, кифоят хушдир.

Авайлаб асра ҳуснинг гулларини,
Ки гул айёми бениҳоят хушдир.

Гулинг қўй, эй Камол, сен сўйла ёрдин,
Юзлаб варақдин бу ривоят хушдир.

ЭЙ, ДЎСТ

Ўзингдан ўзга йўқ дастгир, эй дўст,
Йиқилганлар қўлини тут бир, эй дўст!

Ўзинг офтобсан-у биз барча — зарра,
Сен улуғ зотдирсан, биз ҳақир, эй дўст!

Қилар саховатинг қашшоқни ҳам бой,
Сен карамли зотсан, биз фақир, эй дўст!

Йўлларингга бўлди қалблар мунтазир,
Ўзингсан ул ёри дилпазир, эй дўст!

Хабар етмайди ҳар дилга бу роздин,
Ўзингсан воқифи замир, эй дўст!

Сени кимга дейин, бемислдирсан,
Кўролмасман қайда бу сир, эй дўст.

Ҳамма мулклар аро шоҳи Камолдир,
Токи измингда у асир, эй дўст.

СУЛТОНГА ЕТКИЗ

Эй дил, жон тухфасин жононга еткиз,
Гадо муҳтожлигин султонга еткиз.

Изига неча бош урди қумурсқа —
Барин жаноби Сулаймонга еткиз.

Эшитдим, ул кўзи мусулмон қушдир,
Мени назди номусулмонга еткиз.

Дилим боғлайди зулфи, чоҳ — занаҳдон,
Мени банд айлагил, зиндонга еткиз.

Бизнинг бошимизу ройин ҳабибнинг
Ҳадисин сўзлагил, поёнга еткиз.

Тинглаб ашқимдин ушбу можарони,
Уни бир-бир дури ғалтонга еткиз.

Кўздаги селобда ҳолин Камолнинг
Хоразму Жайхуну уммонга еткиз.

ВАФОДОРЛИК ҚИЛМАДИНГ

Қадрдон дўстларга ёрлик қилмадинг,
Жафо қилдинг, вафодорлик қилмадинг.

Дединг: ейман сенинг гаминг, бўл, эй шод,
Гам ўлдирди... ва гамхорлик қилмадинг.

Дилим пайваста кўрдинг оташга, лек
Дилим тилдингу дилдорлик қилмадинг.

Дил-о, зорланди: булбул етди гулга,
Неча зоримга бир зорлик қилмадинг.

Зулмдин не қолур, сўргин кўзингдин,
Бошимни тоқи зангорлик қилмадинг.

Кимки сиҳат чоғинда қон йўқотгай,
Сен ул айёмда беморлик қилмадинг.

Камол, ранжитмагил ул шўх нигоҳни,
Чу ҳаргиз мардумозорлик қилмадинг.

МАЛОМАТ ҚИЛМАГИЛ БИЗНИ

Музофотим табиби ҳаддин ўтказди таманнони,
Ки ҳикмат аҳлидин ҳеч ким аён билмас бу савдони.

Кўтарсинлар бошим тигда сенинг ул хоки пойингдин,
Берурман бош, лекин бермам бу бошимдан таманнони.

Нозик қаддилари боғнинг магар тенглашса сарвимга,
Тўшар пойига арар¹ соя янглиғ қанча болони.

Маломат қилмагил бизни, ахир аҳли назар билсанг,
Тамошо айлагай ҳар дам ўшал гул юзли зебони.

Камол, оғзингни васфида тафаккур айлади йиллар,
Вале тафсир қилолмай ўтди умри бу муаммони.

ГАР НАСИБ ЭТСА ВИСОЛ

Қийнагай кўйига етмоқ бу дили оворани,
Дил муродим сори еткиз сан мани бечорани.

Дил ўшал кўй узра кетди, эргашиб овораман,
Мақсадим: оворароқ қилмоқ дили оворани.

Тош, тиконлар ичра менга гар ўзинг ҳамроҳ эсанг,
Гул дегайман хорни-ю, шойи дегайман хорани.²

¹ А р а р — тик ўсан сарвмонанд дарахт.

² Х о р а — харсанг тош.

Доманидин мен дарвишга висол этса насиб,
Тиккай эрдим мен қуроқдай жони пора-порани.

Зулфи ёққа юрдиму кўрдим: у дилни боғлагай,
Мен каби шабравдин ўзга ким билур маккорани.

Ноаҳил қошида билгич зикрин этма, эй Камол,
Ҳеч тариқхўр қушга сочма тоза гавҳар-заррани.

РАНЖИГАЙ

Ёр ҳар мен сингари хаста нидодин ранжигай,
Бегуноҳ ўлдиргаю жабри видодин ранжигай.

Айтдим: ул ғамза назар қилгай, ки келди жанг аро,
Билмадим, ул ёр бу дам қайси жафодин ранжигай?

Мен мажол топмам бу дам кибру ҳавосидин анинг,
Мисли гул барги бўлиб кўнгил ҳаводин ранжигай.

Яхшиси, мен бу қадарлиғ чекмайин кўп нола-оҳ,
Таъби нозикки, дили боди ҳаводин ранжигай.

Ҳар бири гар олмаса ул ғамзадин ўз ҳиссасин,
Ғамни кўп кўрган дилу кўзи жудодин ранжигай.

Бадмеҳрдин ўзга ошиқ қайда бор, айтгил, Камол,
Ки ситамкор маъшуқ қилган жафодин ранжигай.

ЁМҒИРИ РАҲМАТ ЭРУР

Доғи ишқинг жон учун бир бенишон давлат эрур,
Кимки маҳрум эрса андин қисмати меҳнат эрур.

Гарчи ўсгай ранжи меҳнат, англа, неъмат шул эмин,
Шукр айтдим, шукрим эрса мен учун неъмат эрур.

Сен билан дўзах азобин занжири кўрқитмагай,
Ҳурниқидин устивор оразу зулф — жаннат эрур.

Кибриёсен, бир итингдай қил назар бу бандага,
Эшигинг туфроғи бўлсам шул ўзи иззат эрур.

Йиғлаган ошиқни кўрсанг, эй зоҳид, кўз ёш дема,
Қочириб юрма назар, ул ёмғири раҳмат эрур.

Оширур бошингни қадрин ул эшикнинг меҳмати,
Дўст аёғи хоки — ул остонада хизмат эрур.

Васлидин ўзга мурод йўқдир Камолнинг жонига,
Офарин жонинга, дарвиш, соҳиби ҳиммат эрур.

ТОПМАДИ

Дил юзинг васли каби жонда таманно топмади,
Дийда дийдоринг сифат завқи тамошо топмади.

Ақл бу ҳуснингни гирди ҳалқасида чарх уриб,
Зулфларинг янглиғ бирор бошни бесавдо топмади.

Васл айёмида чеҳранг фурсатики шунча танг,
Ҳеч бир ошиқ ўлгали фурсат бирор моҳ топмади.

Баски, наргис маст эмас юзлаб қадаҳ сипқорса ҳам,
Тутмади бош пойида сарв бошини то топмади.

Бўлгач ошно дийдаи гирён хаёлида, деди:
Бу каби гавҳар, кечиб ким неча дарё, топмади.

Эшигинда топди жаннатдан азизроқ жой, Камол,
Кўп учун бошлар у ўз бошига бўш жо топмади.

БИЛМАЙДИ

Менинг номехрибон ёрим вафодорликни билмайди,
Ким айтур, аҳли дилга у ситамкорликни билмайди.

Анинг измига бердим дил, улоқтирди жафоларга,
Ахир қайдан билибман мен — у дилдорликни билмайди.

Табиб наздида ўз дардим хуружини баён қилдим,
Табиб, афсуски, дардимга шифокорликни билмайди.

Самар йўқ нолаю зор айласанг қошида додхоҳнинг,
Ки султон аҳли мискинга не озорликни билмайди.

Муроди хотирим неклигини билгай ҳабиб, аммо
Нодонликка солур ўзни, номус-орликни билмайди.

Унингдек лутф қилар бўлсанг, менинг комим каби авло,
Ки ҳеч ким тўтидек ширин шакархорликни билмайди.

Камол, элнинг нигоҳида юзига тортмагай парда,
У риндийдур, зоҳид янглиғ риёкорликни билмайди.

КИМНИНГ ЗАБОНИДИР

Дединг: кўнглинг маним мулким, руҳинг кимларни жонидир?
Боқиб кўр, кимни бу доғи, бу жон кимнинг нишонидир?

Таним хок бўлди кўйинда, валеқ даргоҳинг ичра ҳеч
Демас бул кеч бирор кимса: “Бу кимнинг устихонидир?”

Сенинг дардинг азобида маним жоним куяр, эй ёр,
Сенинг бу бедаво дардинг қай ул зот дармонидир?”

Ўпар чоғимда шодликдан ҳалок бўлгаймисан, кўрқдим,
Лабимдан сўрмагил, биллаҳ: “Бу кимнинг остонидир?”

Десам: “Ғамингни жонимга сотиб олмоқчиман”, дейсан:
“Кўй-е, зиёнзода қашшоқ, бу иш кимнинг зиёнидир?”

Берурсан дам-бадам дашном, вале ҳаргиз билолмассан,
Қулоққа бунча роҳат берган ул кимнинг забонидир?

Камол, сен кимсану қайси қавмдан, деб сўроқларман,
Наҳотки, билмасанг сен шунча, ким кимнинг ёронидир.

ЁД АЙЛАДИМ

Мен қамар номин сўраб рўйинг сени ёд айладим,
Ҳам бу оқшом ҳалқали мўйинг сени ёд айладим.

Ишқ намози чоғи чехранг қибласига рўбарў,
Сураи “Нун”ни деб обрўйинг сени ёд айладим.

Фулу занжир ояти васфини мен ёд айлагач,
Телба қилгувчи у гесўйинг сени ёд айладим.

Ваҳ, шаҳид ашқин кўриб туфроғ ила қон узраким,
Ўлдирувчи чашми жодуинг сени ёд айладим.

Муҳтасиб бир кун беҳишт боғи таърифин айлагач,
Бунда кезган Машраби кўйинг сени ёд айладим.

Тавба зикрин тинглагач мен гоҳ баланду, гоҳи паст,
Эътидоди сарви дилжўйинг сени ёд айладим.

Мен Камол девони авроғида суйдим қанча гул,
Жон ҳидин туйдим, баса, бўйинг сени ёд айладим.

ГАРЧИ МАСЖИД БОРМАСАМ

Гарчи масжид бормасам, қиблам маним рўйинг сенинг,
Энди сажда айласам меҳробим — обрўйинг сенинг.

Тун-қуним ўтгай гуноҳлар-чун узрхоҳлик билан,
Манга басдир ғамли чехранг, ундаги мўйинг сенинг.

Тоатин элтгай ҳама ваҳдат аро Маҳшар куни,
Ишқда куйган менга басдир халқа гесўйинг сенинг.

Мен учун жаннат эшигин очмаса ризвон ҳури,
Орзуим бўлгай муқаррар хоки по — кўйинг сенинг.

Менга чоғир бермаса жаннатда ризвон соқиси,
Маст қилур албатта у жоду нигоҳ, бўйинг сенинг.

Бормадин боғингни кўрмакка сенинг, эй боғбон,
Менга армондир кўриш шамшоди худрўйинг сенинг.

Ҳожат эрмасдир Камол озори учун тиф уриш,
Шундоғам қон тўкқуси ғамзали жодуинг сенинг.

СЕНИНГДЕК МАҲРАМИМ ЙЎҚ

Сенинг дардингдин ўзга ҳамдамим йўқ,
Бу хилватда бирон-бир маҳраммим йўқ.

Мену гофил чекар жабрин жаҳоннинг,
Ғамингдин ўзга оламда ғамим йўқ.

Бугун топдим юзинг меҳридин олам,
Шунинг-чун андин ўзга оламим йўқ.

Тўти сен бирла мантиқ баҳсин этса,
Менинг бул нуктада мусаллашим¹ йўқ.

Ғаму меҳнату дардим — хоҳлаганча,
Ки ишқинг давлатидин ҳеч камим йўқ.

Ниҳон бўлсанг Камолинг кўзларидин,
Беғам дилу ва кўзим — бенамим йўқ.

БУ НЕЧУК ЧИРОЙДИР

Бу не сарв қадду бу не рафтордир,
Бу не ширин лабу бу не гуфтордир?

Бу нечук сочиру узундир бунча зулф,
Бу не дил боғлаш, бу не дилдордир?

Бу не ҳамдам, даврадошу не яқин,
Бу не мунис, не жон, не ғамхордир?

Бу не қамчидур, не кеча, не каманд,
Бу не дил ўғриси, не маккордир?

Бу нечук нигоҳ, нечук лаб, не шакар,
Бу нечук дору, бу не бемордир?

Бу нечук кўрку не ҳолдир бу, Камол?
Бу не хуш булбул, бу не гуфтордир?

ҚАЕРДА?

Ажаб, ул дилбари жоду қаерда,
Ҳушим олувчи у моҳрў қаерда?

Қочар нокас кишидин тоққа оху,
Кишилардин ниҳон оху қаерда?

Наҳот юрганда кирди мор инига,
Оёққа чирмашиб гесу қаерда?

Дилу ақлимни ҳам жоним олибди,
Ажаб, қолмиш бири, ул ду² қаерда?

Рақибо, одамият севгисиз хор,
Сўранглар! Қайда парирўй, қаерда?

Камол ғамдин бошинг тизга етибди,
Рафиқу ёру ҳамзон³ қаерда?

¹ Мусаллам — исботланган, бебаҳо, фикр.

² Ду — икки.

³ Ҳамзону — тиззадеш (ўтириб сирлашувчи).

Учқун НАЗАРОВ

Мухлат

“ЧАЁН ЙИЛИ” романининг иккинчи қисми

1

Аввалги, конвой билан кўчаларда сарсон бўлганини, педагогика билим юртига кириш учун борганини айтмаса, Андижон Ойниса учун бегона шаҳар эди, шунинг учун у сўраб-истаб, НКВДнинг сиёсий бўлимини аранг топди, бироқ нега айнан бу идорага келди — ўзи ҳам аниқ билмас, тахмини эди. Қаюмжон йил якуни бўйича ўтказиладиган вилоят мажлисига кетгач, биродарлари билан учрашиб ҳордиқ чиқаришга чалғиган, деб фараз қилинса, бир — ана боринг! — икки кун гумдон бўлиши мумкин, аммо уч кун ўтгач, Ойниса хавотир бўла бошлади, яна икки кун ўтди, хавотир тахминга, тахмин гумонга айланди, Ойниса гулгуладан бўшамай қолди. Колхоз планни бажармади, далада пахта гарами ёниб кетди, Қаюмжонга гаразда юрган одамлар кам эмас; айниқса уларнинг бошлиғи Тўракул ака, ҳафта тўлар-тўлмас, раисликка тайин қилинганда, гумони аниқлашди — Қаюмжон ҳибсга олинган, турмада ётипти, акс ҳолда бирон-бир хабар етказган бўлар эди. Шунинг учун Ойниса қидиришни шу идорадан бошлашни маъқул кўрди.

Мўйловига оқ оралаган капитан шинелсиз бўлса-да, телпагини ечмай ўз жойига ўтирди ва Ойнисанинг уст-бошига разм солиб чиққач, стулга ишора қилди. Ойниса стулга ўтиргач, ҳадик билан капитанга тикилди. Капитан, олдида ётган папкаларни четга суриб, иккала тирсагини столга қадади ва жувондан кўзини узмай, этик учи билан стол бурчига дўқ-дўқ ура бошлади. Унинг нигоҳи Ойнисага тасалли бермас, сўқир эди, Ойнисанинг тахминлари бежиз эмаслиги шундоқ сезилиб турар эди.

“Мухлат” эълон қилинган “Чаён йили” романининг мантикий давоми сифатида олдинги асосий қаҳрамонларини ўз ичига олган, бироқ уларнинг қисмати янада чигал, фожиали тус олган. Иккинчи китоб янги қаҳрамонлар, воқеалар кўлами ва айниқса, ечими йўқдек туюлган муаммоларнинг талқини ҳисобига мустақил деб қаралиши ҳам мумкин. Аввалги қисмда асосий воқеалар йўналишига фаол аралаша олмаган баъзи қаҳрамонлар ифода талабларига биноан йириклашди (Мансур ака, Фаизов), зарур воситалар, ҳал қилувчи омилга айланди. Шунинг билан бирга тақдир “тегирмони”га ҳеч ким чап бера олмади, бу синовларга баъзиларнинг бардоши етмади, баъзилар (Ойниса, Қаюмжон) чиниқди, эгилса ҳам синмади. Инсонни ўрганиш — савоб, унинг поёни йўқ, эзгудик қонида, уни қанча титкиламанг, ишқаламанг — у ҳар гал янги жило билан ярқирайверади. Мен бунга аминман.

Муаллиф

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

75

— Хизмат? — деди капитан, ўзини лоқайд кўрсатишга уриниб.

Ойниса аввалига бир оз тутиниб дардини айтди, хавотирланиб капитандан садо чиқишини кутди.

Капитан авзоини бузмай бир оз сукут қилгач, деди:

— Колхозни кўтариш ўрнига эрингиз хўжаликни баттар чўқтирди. Пахта стратегик аҳамиятга эга тола. Ундан ҳарбий мақсадда фойдаланилади. Қўшинларимиз Германия чегарасига етган бир пайтда энг зарур бўлган хомашё, яъни пахта планини бажармаслик — бу хиёнат. Юртга, элга, ватанга, жангчиларга хиёнат.

Мусибат нақадар оғир эканини Ойниса энди англай бошлади, англагач, бутун борлиги аламга чўкди. Нега Қаюмжон раисликка рози бўлди? Ахир, сал тойса, сал чизикдан чиқса, давлат топшириғини бажара олмаса, аҳволи вой бўлишини билмай иложи йўқ эди-ку. Замон қандай қалтис, пахта плани бажарилмаслиги аввалдан аён эди, нега Қаюмжон бундай пуч тадбирга киришди? Нега чап бермади? Энди ким унга асқотади, ким пинжиги киради? Ким ёнини олади? Ўзи-ку, Ойниса, чумчуқдек нарса, ҳақсиз, кимларнингдир жосус ғаламисликлари учун саргардон бўлиб юрибди. Қўлидан нима ҳам келарди? Энди нима бўлади? Тошкентга бориб баланд идораларга арз қилса, қулоқ солишармикан?..

— Ҳаво паст келди, — деди жувон ожиз журъат билан.

— Ҳаво ҳамма учун паст келди, — деди ҳамон авзоини бузмай капитан.

— Планни тўлдирмаган колхозлар ҳам бор-ку.

— Планни тўлдирганлар-чи? — деди капитан. — Уларнинг ҳам бошида шу осмон. Тўлдиришди-ку.

— Тажрибали бўлишлари керак, — деди Ойниса илинж ахтариб. — Эрим биринчи марта раисликка ўтувди. Тажрибасизлиги сабаб бўлгандир.

— Раис бўлишига ҳеч ким эрингизни мажбур қилмаган, — деди капитан бўш келмай. — Онгли равишда иш тутган.

— Қайси раис онгли равишда ўз ишига зарба беради?

— Шуниси гумон туғдиради-да, — дея гапни кесди капитан.

— Эримни кўрсам бўладими? — сўради Ойниса, рад жавоби бўлишини олдиндан билиб.

— Йўқ, бўлмайди, — қатъий деди капитан.

— Нега? У эрим.

— Маҳбус сургун қилинди. Сибирга.

— Маҳбус?! Сибир? — сўради Ойниса ҳанг-манг бўлиб.

— Худди шундай, — дея капитан ён чўнтагидан қопқоқли соат чиқариб, қараб қўйди — учрашув тугади, дегани эди.

— Ахир у ногирон-ку! — кўзлари жиққа ёшга тўлиб бақириб юбораёзди Ойниса. — Уруш ногирони! Оқсоқ!

— Суд қарори шу, — деди капитан қопқоқли соатини чўнтагига қайта солиб. — Ногирон бўлса, битта эринг эмас, унақалар кўп.

— Қари онаси, ўғилчаси бор, — деди Ойниса ёлбориб, — улар нима бўлади? Онаси кўрмайди, боласи ёш, етим қолган.

— Олдин ўйлаши керак эди, — деди капитан жувоннинг қатъийлигидан нохушланиб.

— Нимани “олдиндан ўйлаши керак эди”? Об-ҳаводан панд емаган хўжалик борми ўзи?

— Балки унсурлар таъсирига тушиб қолгандир...

— Унда бу хиёнат эмас, ўртоқ капитан! — деди Ойниса негадир жонланиб. — Бу — адашиш! Адашиш билан хиёнат ўртасида катта фарқ бор!

— Адашишига ҳам кимдир туртки бўлган-ку, ахир, — деди капитан, аввалги алпозини бузмай. — Йўлдан урган, айнитган, қайраган, дилида ёвуз ниятлар уйғотган.

— Ким?

Капитан авзоини бузмай бир зум Ойнисага тикилиб тургач:

— Сиз, — деди.

— Мен? — ҳанг-манг бўлиб сўради Ойниса.

— Отангиз халқ душманлигида айбланиб, қатл қилинган экан, — деди капитан қатъий оҳангда, — бу нарса сизга ёқмаган, албатта. Устига-устак сизни ўз

уйингиздан бадарға қилишган, дилингиз озор чеккан, кек сақлагансиз, гараз ният билан яшай бошлагансиз, ўч олиш мақсадингизга айланган. Аста-секин эрингизни аврай бошлагансиз, у бечора тузоғингизга тушганини ўзи ҳам пайқамай қолган. Расмий жиҳатдан айбдор одам — эрингиз, лекин мантиқий йўл билан фаросат қилинса, айб сизда, чорани сизга нисбатан қўллаш лозим эди.

— Бу тухмат! — деди Ойниса бор бардошини тўплаб. — Далилсиз айбнома! Оғзингизга қараб гапиринг, капитан! Сизни тийиб қўядиган идоралар бор!

— Пўниса қилманг, — деди капитан вазминлик билан. — Шунча чеккан азобларингиз аёл жонингизга етарли, деб ўйловдик, бари-бир қора ниятларингиздан кечмагисиз, илож қанча — ўз оёғингиз билан келибсиз, чора кўришга мажбурмиз.

— Яна қанақа чора, — ўшқирди Ойниса ўзини тутта олмай. — Шунча маломатлар каммиди? Мен ҳозир ҳам бадарғаман!

— Демак, бу чора етарли бўлмабди, чоғи, — деди капитан.

— Қизим бор.

— Болалар уйига юборамиз.

— Ҳомиладорман, — деди Ойниса баралла йиғлаб.

— Лагерда туғасиз.

Ойниса аввалига дағ-дағ титради, кейин ранги қув ўчиб, стулдан қулади... Хушига келганида бир зум қаерда ётганини англай олмади. Сочлари тўзғиган, ўзи эса диванда, ним қоронғи хонада ётарди. У ўнглиниб ўтирди, атрофга аланглай бошлади: стол, стул, ташқарида қор ёғар, хонада ўзидан бўлак ҳеч ким йўқ, ҳатто эшик қия очиқ, йўлакдан электр нури тушиб турарди. Манзара аниқланиб, жувоннинг ақли-ҳуши тиниқлаша бошлади. Столнинг нариги томонидаги стулда мўйловли капитан, бу томонидаги стулда Ойнисанинг ўзи ўтиргани, капитан билан жайжаллашгани, ўзини тутолмай, йиғлаб юборгани, “суҳбатнинг” бошқа тафсилотлари, айниқса капитаннинг пинагини бузмай, вазминлик билан аввал эрининг, кейин Ойнисанинг айбларини рўқач қилгани, ўзининг ночор — ҳимоясиз типирчилагани эсига тушди, тушди-ю аъзойи-бадани жунжикиб кетди, ярқ этиб кўз ўнгига қизчаesi Жамила, Алижон ва кўзи ожиз қайнонаси келди. Энди улар нима бўлади? Бир ҳафта ичида аввал дадаси, кейин онаси гумдон бўлса, улар қай аҳволга тушишади? Бировга чиқиш-суриштиришга, уларнинг фаросати етмайди, албатта, ожиз кампирга ёпишишади, аммо кампир нима ҳам дея олади? Унинг ҳеч нарсадан хабари йўқ-ку. Юм-юм йиғлаб ўтираверишади, ҳатто ўчоққа ўтин қалаб, жаз-жуз қилишга ҳам уларда уқув йўқ. Бирон нарсага қўл ураман, деб йиқилиб тушса, тура олмайди нимжон кампир.

Қаюмжон эркак киши, тойса туради. Аммо оғироёқ Ойниса додини кимга айтсин? Уни қаерларга олиб бориб ташлашади? Қорнидаги ҳомила билан қўлидан нима келарди? Наҳот шу аҳволни кўра туриб, булар Ойнисани — ҳомиладор, эри сургун қилинган бир жувонни шундай уқубатларга ташлашса? Ахир булар ҳам одам, бола-чақаси, ота-онаси бор-ку! Мўйловли капитан балки пўниса қилгандир, балки иш бу даражага бормас. Удағайламади, урмади, ҳатто “сиз” деган тили “сан”га бормади. Асли ўзимдан ўтмаганмикан? Ётиғи билан ялиниб, гапини қайтармай, “акажон”, айб биздан ўтибди, кечиринг, энди кўзимиз очилди, гуноҳимиздан ўтинг”, дея ёлборсам, тўнини тескари киймаган бўлармиди? Қош қўяман, деб кўз чиқариб қўйдим-ку, энди додимни кимга айтаман? Ана, эшик очиқ, пойлоқчи ҳам йўқ. Капитан қайтиб кирса, оёғига йиқилайми, кечирим сўрайми? Тавба қилайми? Кўнгли юмшармикин? Бола-чақа, деб киши нималарни қилмайди, кези келганда тупроққа юмалайди, оёғини ўпади. Ана, эшик очиқ қолдирилибди. Бу “кетавер, шунча исқанжага олдик, етар”, деганимикан? Кошки шундай бўлса, қадамини ўпар эдим.

Ойниса тўзғиган сочларини рўмоли орасига тиқиб, шинель тугмаларини қадади, оҳиста юриб бориб, йўлакка мўралади — ҳеч ким йўқ, фақат қўшни хоналардан босиқ гўнғир-гўнғир овозлар эшитилар эди. Жувон секин йўлакка чиқиб, кетиш йўлини чамалай бошлади, ўзи келган изидан атрофга аланглаб шовқинсиз юра бошлади. “Стой!” деган овоз янгради ва йўлак муюлишидан шинель кийган милтиқли соқчи чиқди. Жувон чўчиб тушди.

— Назад!

Ойниса қаққайиб қолди ва яна қалтирай бошлади.

— Назад! — қайта буюрди соқчи.

Ойниса бир дам гангиб тургач, ортига тисарилиб, хонага кириб кетди. Йўқ, ўйлади Ойниса кабинет ўртасида тўхтаб, тахминим хато чиқди. Демак, капитаннинг гаплари пўписа эмас, майин сўз билан жонингни суғириб оладиган иблис экан.

Жувон ортида ҳамон қор бўралаётган деразага назар ташлади — деразага панжара ўрнатилган эди. Бу ердан омон чиқиб кетиш амри маҳол. Чиққанда ҳам нима қилар эди? Буларнинг қўли узун, ҳамма ёқда исковучлари бор, ҳар қанақа кавакдан топиб олишади. Ягона чора — зорланиш, ёлбориш, бу ҳам самара бермаса — тақдирга тан бериш, бошга тушганини бардош — матонат билан кечириш, ичга ютиш, чидаш, ажалга чап бериш керак. Ҳаммадан ҳам касалга чалинмаслик керак. Бу эса ўта қийин, касал бўлдинг ўлдинг. Бу шароитда ҳеч ким илиқ сув бермайди, қақшаб-қавариб ўлиб кетаверсан, жасадингни биронта чуқурга ташлаб, тупроқ тортиб юборишади, ному нишонинг қолмайди. Болаларни ўйлаш керак, лоақал улар омон бўлишсин. Уларнинг ҳам қисмати энгил кечмайди — ота-онасининг мудҳиш тамғаси уларнинг ҳам этагидан тортади, кўланка нари кетмайди, бир умр — агар соғ қолишса — раҳна солиб ўтади. Соғ қолишармикан? Кампир омонат нарса, неча кунлик умри бор, худо билади. Гўдакларнинг тақдири нима кечади? Ойнисаннинг ўзи болалар уйида ишлаб кўрди, ҳафтада бир бола нобуд бўлади, Жамилани ҳам, Алижонни ҳам ўша ёққа тиқишади-да. У ёғи нима бўлиши аён. Омон қолишса бас. Қаюмжон ҳам, Ойниса ҳам, ахир бир кунмас-бир кун қайтиб келишар, буларнинг ҳам кўксига офтоб тегар. Қайтиб келиши насиб қилармикан? Ёки ўликлари ўша ёқларда қолиб кетармикан? Бу томони тайинроқ, чунки у дўзахдан тирик чиқиш янгитдан туғилиш билан тенг. Қорнида бино бўлган жон ҳойнаҳой нобуд бўлади, чунки сургун шароитида ҳомилани сақлаб қолиш — пуч хаёл. Майли. Бу ҳам кўргилик. Буни ҳам кечиб ўтиши керак. Ойниса дилига келган шум хаёллардан ўзи кўрқиб кетди, ҳали туғилмаган мурғак олдида ўзини хиёнаткор сезди, мулзам бўлди. Ахир, у ёқдагилар ҳам одам-ку, ҳомиладор жувонга, оз бўлса-да, мурувват қилишар, бўғоз итни ҳам аяшади-ку. Фақат ўлмаслик, қандай уқубатлар ёғмасин, ҳаётга тирмашиш, бўшашмаслик керак, ялиниш зарур бўлса ялиниш, кўнглини овлаш керак бўлса, кўнглини овлаш, қабихлик фойда берса, қабихлик қилиш лозим, фақат, офатни йўлатмаслик керак! Ўлим бўлмаса бас, ҳаёт ипини қўлдан чиқармаслик, жон-жаҳди билан ёпишмоқ шарт, акс ҳолда яшашнинг маъноси қолмайди!..

Коридорда полга урилган дақ-дуқ этик товуши эшитилиб, Ойниса турган кабинет эшиги олдида тўхтади. Ўгирилиб қарашга жувоннинг юраги дов бермади, у энди нима бўлар экан, деган ҳадик билан кутди. Юраги гурс-гурс тегиб, кўкси ёрилгудек бўлар, қўл-оёғи зил, қимирлатиб бўлмас, гўё этиги полга михлангандек.

Капитан қаққайиб турган Ойниса ёнидан ўтиб, столга қоғоз папка ташлади, стулга ўтириб, иккала кафтини қўлтиғига суқди.

Яна қандай гап кўтариб келди бу, ташвиш билан дилидан ўтказди Ойниса, папкадаги нима экан? Айбномами?

Капитан ҳамон чурқ этмай ҳўмрайиб ўтирар, жувоннинг назарида гапни нимадан бошлашни ўйлар, аммо ётиғи билан сўйламоқчими ёки оддий гумонларни тасдиқлаш учун кескин иборалар ахтараяптими — буни англаш қийин эди.

— Ҳомиладорман деганимга ишонмадингиз, а? — ўсмоқчилаб сўради жувон, далил кўрсатишга тайёр эканини намоиш қилишга тайёрдек.

— Нега энди? — ниҳоят садо берди капитан. — Ишондим. Эрингиз бўлганидан кейин, бу — табиий нарса.

— Ҳомиладор аёл қонун бўйича биронта ҳимояга эгамасми? — деди Ойниса, аммо айтганига ўзи пушаймон бўлди, чунки “закон суқиш”ни эслатадиган луқмаси эътирозга ўхшаб, бу нарса капитанга ёқмаслиги мумкин эди, агар ёқмаса, капитан — расмий орган одами, ишни истаган томонга буриб юбориши ҳеч гап эмас. Ҳозир олишиш билан, капитаннинг жигига тегиш билан уни инсоф томонга эгиб бўлмайди, қайтага баттар ўчакишади.

Капитан авзоини бузмаган ҳолда бир муддат Ойнисадан назарини олмай турди.

— Қонунни биладиганга ўхшайсиз, Ёқубова, — деди капитан ниҳоят тилга кириб, — эллик саккизинчи модданинг ўнинчи бандини ҳам биларсиз?

Бу совет тўзумига қарши ташвиқот олиб борадиган шахсларга нисбатан қўлла-

надиган модда бўлиб, Ойниса бундан хабардор эди — дадасини айблаш муносабати билан бир неча марта судраш чоғида онаси ҳам, ўзи ҳам огоҳлантирилган. Бу моддага илинган бирон кимса жазога чап бера олмаган, шафқатсиз модда эди. Шафқатсизлиги шунда эдики, барча айблар тахмин, гумон, кимларнингдир чақиши, бўҳтони, тухмати асосида амалга ошириларди, ҳеч қандай эътироз, инкор ҳисобга олинмас эди.

— Биламан, — деди Ойниса, чунки яширишнинг ҳожати йўқ эди, оталари жосуслиқда айбланиб ҳибсга олинганларнинг барча фарзандлари бу айбнома нима эканлигини яхши билишар эди. — Нима деб ташвиқот қилибман? Қанақа усул билан эримни йўлдан оздирибман? Биронга далил борми? Кимдир балки тухмат қилгандир?

— Ёзма равишда кўрсатма берганлар, — дея капитан бармоғи билан папкани нўқиди, — сизнинг раъйингизда тухматчидир, аммо уларнинг келтирган далиллари биз назардан четда қолдира олмаймиз. Ишимиз шунақа.

“Ишимиз шунақа” иборасини Ойниса ичида қайтарди, капитан кўзига айна бир пайтда бало бўлиб кўринди, аммо жувоннинг иложи қанча, нафрати қайнаб тошганда ҳам мутеъ бўлишга мажбур. Бошқа шароитда бўлганида Ойниса иккиланмай қўлига тушган кетмонми, болтами — нима бўлмасин олиб капитанни айлантириб солган бўлар эди. Ундан кейин нима қилишса қилишаверсин — отишадими, сургун қилишадими — Ойниса рози. Бироқ ҳозирги вазиятда чора капитаннинг қўлида, у нима деса, шу бўлади.

— Кимлар кўрсатма берди, ўртоқ капитан, — зорланиб деди Ойниса кўзлари ёшланиб, — билсам бўладими?

— Эртага суд бўлади, — деди капитан майин товушда, — ўшанда биласиз. Мен фақат терговчиман...

— Терговчи бўлсангиз, биласиз-ку, ўртоқ капитан, ўтинаман, — деди Ойниса ёлбориб, чунки тухматчилар ким эканликларини тахминан билар, ўз тахмини тўғрилигини капитаннинг хабари билан тасдиқлашни истар эди. Агар тухматчилар Ойниса ўйлаган шахслар бўлиб чиқса — табиий ҳол, ёмон ёмонлигидан қайтмайди, бу уларнинг ягона қуроли: чақиш, игна санчиш, заҳарлаш — “ишимиз шунақа”, бурчи. Улардан бошқача амал кутишнинг ўзи бетаъизлик. — Охири нима бўлишидан қатъи назар, мен ҳар қанақа офатга тайёрман, фақат айтинг — уларга бўлган нафратим, ғазабим, балки чидашга, бардош беришга ёрдам берар. Айтинг!

— Айтайми? — деди капитан, жувонга синовчан тикилиб.

— Айтинг! Илтимос! — ёлборди Ойниса.

Капитан ўйга чўмди.

— Мен сизни аёвдим, — деди у аранг, — ўзингиз қистадингиз, майли, айтаман, аммо эшитган нарсаларингизни кўтара олмайсиз.

— Бари бир қазо битта, — деди Ойниса алланечук қатъият билан. — Айтинг!

— Эрингиз, — деди капитан, сўзга урғу бергиси келмай.

— Эрим?! — ҳанг-манг бўлиб деди Ойниса — Қаюмжон?!

Капитан боши билан тасдиқлади.

— Яна битта қадрдонингиз ҳам бор. Сирдошингиз.

— Сирдошим?

— Мансур ака, — деди капитан парвосиз бўлишга уриниб, — мактаб директори.

Ойниса аввалига қарахт бўлиб қолди, кейин ҳушига қайтиб, нима бўлганини англай бошлади.

“Йўқ уларни кўрқитишган, пўписа қилишган, қамаймиз, сургунда чиритиб юборамиз, ўша ёқларда ўлигинг қолиб кетади, — ўйлади Ойниса, — оила аъзоларингизни тум-турақай қилиб юборамиз дейишган, исканжага олишган, азоб беришган. Бунақа зулмга ким чидайди? Қаюмжон-ку айбни тан олмаган, албатта, тан олиш ўзини ҳам, оиласини ҳам хавф остига қўйиш деган гап, аммо Мансур ака... у бечорада нима айб? Нега бировнинг бошига тушган маломат, деб ўзи азият чекиши, оиласидан маҳрум бўлиши керак? Ахир, буларнинг хусумати қуруқ гап эмас, кимгадир кўз тикишса — вассалом, ҳаётдан видолашавер, омадинг бўлса, сургун қилинасан, шунгаям шукур, дейсан. Бугун айбнома қўйиб, эртага отиб ташлашса, қўлингдан нима келади? Бунақалар қанча?

— Мана, ишонмасангиз, кўринг ўз кўзингиз билан, — дея капитан папка ичидаги қоғозларни стол четига сурди.

Сўроқ тафсилотини кўриш Ойниса учун қизиқ эди, аммо ўз кўзи билан чекилган имзолар борлигига, айниқса Қаюмжоннинг имзоси... наҳот бўлса?... Йўқ, Ойниса бунга чидай олмайди, бардоши етмайди. У ерда Қаюмжоннинг имзоси йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, акс ҳолда... буни ифодалашга сўз йўқ. “Қаюмжон сотқин эмас, у, албатта, қўл қўймаган, — қатъий ўйлади Ойниса, — мен шу қарорда қоламан, қоғозларга қарамайман...” Ойниса шундай хулосага келди, бироқ юрагининг қайси бир бурчида андак чигал қолгандек бўлди. Қоғозларга қараса, ўз кўзи билан Қаюмжоннинг имзоси йўқлигига амин бўлса, бу, балки эрига нисбатан пайдо бўлган гумонни ўчириб, Қаюмжонни поклар, Ойниса назарида янада юксалтирармиди?

Ойниса зил оёқларини аранг судраб, стол томон яқинлашди. Капитан сиёҳ билан аланималар ёзилган варақларни бирин-кетин икки бармоғи билан оча бошлади.

— Ҳаммасини очаверайми? — дея капитан Ойнисанинг кўзларига синовчан тикилди.

Ойнисага барибир ёзувлар кўринмас, сатрлар чайқалар, сўзлар апил-тапил ёзилгандек эди, ҳатто Мансур аканинг ҳам имзоси у ёқда турсин — ҳатто фамилиясини ҳам ажрата олмади.

— Йўқ, — деди Ойниса, — фақат эримнинг имзосини кўрай.

Капитаннинг қўли тўхтаб қолди.

— Эрингиз оғзаки баёнот берган, — деди ниҳоят капитан, бир оз тутилиб.

Ойнисанинг вужудига қон югуриб, кўзлари чақнади. У ҳозир капитанни кучоқлаб ўпишга тайёр эди. Демак, Қаюмжон хотинига нисбатан хиёнат қилмабди, қўйилган айбларни тасдиқламабди, имзо чекмабди.

— Раҳмат, — деди Ойниса энтикиб. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўла эди. У, ҳозир ўзини бахтли сезди. Сезди-ю, бу жўшқин ҳиссиётга берилмади, уни ўзига ёпиштирмасликка, нари ҳайдашга уринди. Бу нарса Ойниса учун одатга айланган, бирон бир омад, осудалик, бахт онлари ялт этиши биланоқ, кетидан мусибат ёпирилади, бу мусибат шунақаки, бир дақиқали рўшнолик эвазига юз кунлик алам билан жавоб беришга тўғри келади. Шунинг учун, бахт юлдузининг ёлқинига унча парво ҳам қилиш керак эмас, тасодиф деб қараш, бунинг ортидан келадиган мудҳиш, шум ҳодисаларга тайёр туриш, одам ўзини чалғитмаслиги, ёвузлик рўй берганида, ўзини йўқотиб қўймаслиги шарт. Бахт қанақа таслим бўлмасин, Ойниса уни, албатта, ёмон кўрмайди, бироқ ҳадиксираб, чўчиб, совуққонлик билан ўзини тийиб, тузоғи борлигини унутмасдан қарши олади, тийганишдан қўрқади, тийганса, майиб бўлади, тик туриб олиши қийинлашади. Ҳар бир бахтнинг — у қанақа порламасин — чегараси бор, фақат мусибатнинг, нафратнинг, ёвузликнинг, ҳаётнинг ва адоватнинг чегараси йўқ. Бахт омонат нарса, вақтинчалик, ожиз, беқарор, унинг кўйига кириш хавфли, тузоққа тушмаслик, алданмаслик учун сергак бўлиш лозим. Қаюмжон бўҳтон ҳужжатга қўл қўймабди, хўш, нима бўлибди? Бунда қанақа жасорат бор? Адолатсиз, ёвуз, туҳматли қоғозга қўл қўймаслик — табиий ҳол-ку. Нима, туҳматни тасдиқлаб, қоғозга қўл қўйса — унда қанақа одам бўлди? Хиёнат қилиш — бир дақиқали нарса, аммо кейин қандай яшайди, сотқинлик юки билан бир умр яшаш азоб-ку... Ойниса чуқур хўрсинди, хаёл қурмағур қаёқларга чалғитиб кетмайди. Ана, капитан ҳужжатларни йиғиштириб, папкага солмоқда. Бечора капитан. Кўринишидан, у ҳам саросимада. Нима қилсин шўрлик? Хиёнатми, хиёнат эмасми, расмий тарзда хат тушгач, муносабат билдириш керак-ку. Унинг ҳам бошида буюрувчилари бор, топшириқларни бажармай кўрсин, бир кунда тақдирини ҳал бўлади, маҳбуслар орасига тушиб қолганини ўзи билмай қолади. Ҳамма гап топшириқларни нақадар тез, иккиланмай бажаришида, шунга қараб унвон, амал, имтиёз олади. Замон, қоида, тузум шу каби ташаббусни рағбатлантирар экан, нега бажармаслиги, судралиши, четда қолиши керак? Аравасига тушганингдан кейин, ашуласини ҳам айтгин-да. Айтгиси келмаганлар, хиргойи қилишади, товушини чиқармай, қимирлатишади, овози эшитилмайди. Баралла айтганларни дарров пайқашади. Қанча зўр бақирсанг, кўздасан, овозинг қанча баланд бўлса, мартабанг ҳам, даромадинг ҳам шунча. Буларнинг ичида хиргойичилар, лабини қимирлатувчилар бор, албатта, унақангилар одатда пастки поғоноларда ивирсиб юришади, чунки уларнинг овозида куч йўқ, баланд эмас,

шунинг учун “судралувчилар”, дейишади уларни. Қизиқ, буларнинг орасида аравадан сакраб, тўдадан қочувчилари бормикан? Лоақал лабини қимирлатишни ис-тамайдиغانлари топилармикан? Бечора Мансур ака... покиза, камсуқум одам, имзо чеккан бўлса, ҳоли нима кечди экан. Егани ҳалқумига кўндаланг тушаёт-гандир... уйқулари ҳаром бўлаётгандир. Қандай яшайди энди у, мусичадек беозор нарса? Азобдан тўлғанаётган бўлса, ажабмас. Майли, қийналсин. Азоб чек-син. Поқланади. Балки, ажал истаётгандир. Майли, истасин, ахир нимадир қилиб, имзосини ўчириши керак-ку, акс ҳолда одам яшай олмайди. Яшай олиши керак эмас. У ҳаёт — нотўғри ҳаёт бўлади, ҳаёт, деб ҳам бўлмайди. Шунчаки — хир-гойи. Наъра ҳам эмас, аравадан сакраш ҳам эмас.

2

Нимаики рўй бермасин, ҳаммаси Ҳошимжоннинг фойдасига ҳал бўлиб келяпти. Омад шунчалик бўлади-да: меросхўр Масъудни алдаб-сулдаб, фронтга жўнат-тирди — отаси ўлган кунни ўғли ҳақида қора хат келди, аза устига аза бўлди, Ҳо-шимжон рўйхатдан уни ҳам ўчириб ташлади. Муродхўжа ака жиловни Ҳошим-жонга топшириб, ўзи ўлиб кетди, энди Ҳошимжон ягона ҳукмрон. Қайнонаси ҳам, хотини ҳам, артеллар, тегирмону расталар ўз қўлида, ҳеч ким измидан чиқа ол-майди. Ким миқ этса, ичакни сиқади, жилдираб турган ризқ тинади, типирчилаб қолишади. Оқтепа мавзеининг этагида бўрдоқчилик фермаси бормиш, шуни ҳам қўлига киритиб олса, тузук бўдар эди. Уруш тугашига ҳам санокли ойлар қолди. Кейин тартиб ўрнатила бошлайди, тасодифанми, таниш-билиш йўли биланми “илиқ”, “ёғли” жойларга кириб олганларни ҳайдашади, балки жавобгарликка тор-тишади. Мана, ярим йилдан ошди, сиртқидан бўлса ҳам тарих бўлимига кириб олгани чатоққа ўхшаяпти — унинг программаси бўйича тайёрланишга Ҳошим-жоннинг на уқуви, на билими етади, самараси ҳам пастроқ. Ундан кўра, имкония-ти борида, бирон савдо билим юртигами, институтигами кириб олган маъқул эмас-ми? Савдо-сотик нималигини унча-мунча билиб олди, дипломли бўлса, ҳеч ким Ҳошимжонга даъво қила билмайди, фақат гариллаш керак эмас, ҳамма нарсани ими-жимида олиб борса, бўлгани. Худога шукур, бисоти бисёр, қайнотаси орттир-ган таниш-билишлари кўп, ҳаммалари Ҳошимжоннинг кароматларини аёло да-ражада кўришган, бирон машаққат туғилса, юз ўгириша олмайди — сирин очилиб қолишидан ҳайқишади. Ҳошимжон Армиядан бўшашига бўшади-ку, бироз афсус-лана бошлади. Аслида урушга кетмаслик важи билан интендант хизматида кирув-ди, қайнотасининг режаси нишонга тегди — Ҳошимжон нафақат урушга, ҳатто моддий жиҳатдан жуда ҳам даромадли гўшага қимтиниб олди. Ҳошимжон ўзи иш-лаган пайтда битта радиони омборида ишлатиб қўйган эди, эрталабдан кечгача овози тинмас эди — ахборот, концерт, ахборот, концерт. Қулогини бурасанг, чет эллардан ҳамма овозлар, мусиқалар эшитилади. Тилини тушуниш қийин, аммо мусиқасини эшитса бўлади. Мақом эмас, албатта, аммо ҳар кимнинг ўз мусиқаси бор-да. Тегасидаги қопқогини очиб, пластинка қўйсанг, мақомни ҳам, “Чўли ироқ”-ни ҳам, “Боғ аро”ни ҳам эшитса бўлаверади. У пайтлар Муродхўжа аканикига электр сими тортилмаган эди, аммо бари бир, ҳусн бўлсин деб, Ҳошимжон битта радиони уйига олиб бориб қўйган, қайнотаси даврида етгита столба ўрнатиб, сим тортирган, касали билан овора бўлиб, иш чала қолганди, арзимаган уннаш бил-лан битади, уланса — ҳамма ёқ чароғон, радио овози гумбурлаган!.. Қўмондон муовини Ҳошимжон бўшаётган пайтда, “яна қайтишни хоҳласанг, марҳамат, мол кўп келяпти, яна омбор қураямиз, тажрибали одамлар керак, ўз жойингга қола-верасан”, деганди. Уруш охираб қолди, у ёққа жўнаш хавфи йўқ, ўз ишига қай-тиб борса, чакки бўлмайди. Ахир, номи ҳарбий хизмат-ку! Бундан тинч жой бўли-ши мумкинми? Уй-жойинг шу ерда, оиланг бекаму кўст, ҳарбийдан бўшашнинг ўзи бетамизлик-ку, нега бу хато йўлга кирдик? Ким раҳмат дейди? Буйруқ бериш-са бераверсин, кечалари мол қабул қилиш учун ширин уйқудан уйғониб машина-да олиб кетишса — олиб кетишаверсин. Жон устига!.. Ҳали ҳам кеч эмас, қайтиш керак, ишқилиб муовин ўз жойида ўлтирмаган бўлсин; Муовин омборларни мо-лига қараб ажратамиз, яъни маҳсулотларни алоҳида омборда, текстиль — ману-

фактура бошқа омборда, қурилиш моллари ва жиҳозлар яна бир омборда сақланади, девди, ҳақиқатан катта бўлишига қарамасдан аввалги омбор аллақачон торлик қилиб, анча-мунча буюм-жиҳозлар брезент остида ётар, бирон нарса керак бўлса, оғир, нам, қор босган брезентни судраб очишга тўғри келар эди, албатта, бу юмушларни гарнизон аскарлари бажарсалар-да, керакли юкни ажратиб олиш анча вақтни талаб қилар, кечиккани учун қўмондон дашном берар эди. Майли, алоҳида бўлсин, биронтасига Ҳошимжонни тиркашар, бари бир завхозлар ўзаро келишиб, мол айрибошлашади — қурилиш омборларидаги одам тунука ёки бўёқ — алиф берса, озуқа омборидагиси қошлаб ун, шакар, гуруч ва ҳоказо, балиқ икрасидан тортиб сариёқчача бўлган маҳсулотлар билан таъминлайди. Кийим-кечагу, ўрам-ўрам матолар, антиқа атр-упалар ҳам шу йўсин билан келади. Бу, албатта, яхши, бироқ текшир-текшир бошланса, қайнотам орттирган нарсалар, дея олмайди Ҳошимжон, чунки ҳарбий омборда Муродхўжа ака эмас, Ҳошимжон ишлаган, жавобгарлиги ҳам бунга тушади. Унда нима деб, важ келтиради? Бунақанги нарсалар магазинларда сотилмайди. Бозорларда учраб туради, чунки турли жойлардан келган посилкалардаги нарсаларни муҳтож оилалар — тилла соату марварид шодаларни, яна минг хил ҳеч ким тушида ҳам кўрмаган безакларни — бозорга чиқариб, кун кўришади. Бунақа нарсалар Ҳошимжоннинг хонадоғида қалашиб ётибди, бир кунимизга ярар, асқотар, деб ташлаб қўйишган. Муродхўжа аканинг оғзидаги тилла тишларга Ҳошимжон зор эмас, шунчаки куёвини бир пайтлар камситгани учун ўч олиши керак эди, Ҳошимжон тап тортмай — ҳатто қасдли завқ билан — ниятини бажарди. Муродхўжа ака-ку майли, зуғуми амалига яраша, аммо қайнонаси нега мунча таманно, танноз? Отдан тушса ҳам эгардан тушмайди: эри ўлиб кетган, бир дастурхондан таом ёмайди, меҳмон айтса — сўрамайди, Маматни югуртиргани-югуртирган, Ҳошимжон баъзан ишига ҳам фойтунда бора олмайди, пиёда жўнашга мажбур бўлади. Ахир, қайнотаси ҳамма ихтиёрни Ҳошимжонга топшириб кетди-ку, нега энди қайнонасининг қош-қовоғига қараши керак? Қачонгача қимтиниб, ўзини қарамдек сезиб юриши керак? Муқаддас ўз хотини бўла туриб, у ҳам нозу фироқдан бўшамайди, гўё уни отдан тушириб эшакка миндириб қўйишгандек. Тишининг оқини кўрсатмайди, хўмрайгани-хўмрайган. Ахир, Ҳошимжон уни атласу бахмалга кўмиб ташлади, тилло-гавҳарсиз бармоғи йўқ, бўйнидаги шодасини тарози палласига солса, фиштдек оғир, одам тушда кўрмаган либослар устида, яна нима керак? Ҳошимжон уни уриш у ёқда турсин, ҳатто койимайди, ҳеч нарсани рўкач қилмайди; кечалари қўли қўлига тегса, хотини тобим йўқ, чарчаганман, уйқумни бузманг, деб карашма қилади, ўрнидан туриб кетади, Ҳошим баъзан ҳафталаб-ойлаб ўз хотинига яқинлаша олмайди. Муқаддас бошида қанақа бўлса, шу кунгача шунақа. Йигит шўрликнинг ўз измини талаб қилишга, ранжишга юз фоиз ҳаққи бор. Писанда қилиш учун сабаб ҳам, далил ҳам топилади, фақат жанжал чиқмасин, орага совуқлик тушмасин дейди, масала жанжалга борса, кўп нарсалар очилиб кетиши, оила бузилиб кетиши мумкин. Чидаши керак, қайнонасининг жигари касал экан, ўхтин-ўхтин тутиб қолади, Мамат докторга югуради, дори-дармон, укол, парҳез, бунақада аёл қанчага бораркин, худо билади. Устига-устак ўғлидан қора хат келиб, қаддини букиб қўйди. У ҳам бандаликни бажо келтирса, майдонда хотинининг бир ўзи қолади. Унда Ҳошимжон қараб ўтирмайди, шох-мўғизини қайириб, тумшугини ерга ишқайди, гаҳ деса қўлига қўнадиган, мулоийм шипирги қилиб олади. Кимга ҳам орқа қиларди, ҳимоячилари қора ерда ётган бўлса. Бирдан-бир таянчи Ҳошимжон бўлиб қолади. Ҳозирча дипломнинг пайида бўлиши керак. Ҳарбий курслар ҳам бор, бошлиғини Ҳошимжон яхши танийди, таъминот важи билан иши тушиб туради, курсни тугатса, лейтенант унвонини беришармиш, аммо у ерда сиртқидан ўқиб бўлмас экан, шуниси чатоқ. Ахир, бир амаллаб курсни битириб олса, ҳарбийдаги мавқеи ҳам мустаҳкамланиб, мартабаси ошармиди...

Муовин билан маслаҳатлашиб кўриш керак, бирон маслаҳат чиқиб қолса, ажабмас. Икки йил умри, меҳнати ҳарбий юмушга кетди, шу пайт ичида Ҳошимжон барча икир-чикирларни ўрганиб олди, бирон нарса сўрашса, жавоб топишга ақли етади, фақат гувоҳномаси йўқ, холос. Шу ҳам ҳисобга кириши мумкинди-ку. Муовиннинг этагидан ушлаш керак. Ёрдамини аямас. Ахир, ҳафтасига икки-уч марталаб Ҳошимжон унинг хонадонига қоп-қоп, қути-қути нарсаларни ўз қўли би-

лан ташийди. Муовин бу ишга бошқаларни йўлатмайди, тили қисиқ жойи бор, номига бўлса ҳам курсга жойлаб қўйиш, ҳатто гувоҳнома тўлдириб бериш унга чикора. Курснинг бошлиғи ҳам шу ердан чим еб туради. Муовин имо қилса, курс бошлиғи ўша замон бажаради, ундан нима кетди? Қайтага хурсанд, қарзидан қутилгандек бўлади, келгуси оладиган нарсалари учун йўл очилади... Шунинг пайида бўлиши керак, аввал ўз жойини эгаллаб олиши керак.

* * *

Жазирама ёз тугаб, куз кирганига қарамай, кундузлари ҳамон иссиқ. Кечга томон салқин тушиб, ҳатто илиқ кийинишга тўғри келарди, аммо бу ҳам Гулсум опага ҳаловат бермагандек бўлар эди. Шишган жигари оғриб, кўз очирмас, ранги сомонлашиб, дилига ҳеч нарса сиғмасди. Икки марта касалхонада ётиб чиққан бўлса ҳам, дард чекинаё демас, она бечора ажалга рози эди. Рўзғори тўкис, аммо Гулсум опага ундан не наф? Ёғлиқ, қовурилган таом ея олмаса. Нуқул чап биқинида ётиб, дард тортгани-тортган. Докторлар берган дорилар, уколлар, табиблару отинлар, фолбинларнинг амаллари, кинналар, ўқитишлар, чилёсинлар — қошки эди; булар заррача кор қилса. Кўз олди қоронғи, дили ҳеч нарсани кўтармайди, ҳатто куёви ўрнатган радио ҳам — у мақом ашулаларини жонидан яхши кўради — таскин бермайди. Эри шўрлик ўлди-кетди, азобдан қутилди. Эри-ку, унча-мунча орзу ҳавас кўрди, еганича еди, кийинганича кийинди, ўзидан талай мол дунё ҳам қолдирди, тақдирдан нолимаса бўлади; аммо Масъуджон-чи? Ўн гулидан бир гули очилмаган, фариштадек бегуноҳ бола. Нега умри узилади? Нима гуноҳи бор? Урушга бораман, жангга кираман деса, дадаси лаққа тушиб ўтирибди-я! Ўтир мундоқ, демайдими ўшқириб, жилпанглагани қаерга борар эди. Олиб қолиш қўлидан келмаса, майли, тақдирга тан берар эдик. Ҳамма начальниклар билан ошна, майшат қилишар эди, нега ўшалар тўхтатишмади? Қанақа шайтон йўлдан оздирди, нега гапига кирдик? Ўз қўлимиз билан топшириб ўтирибмиз-а? Худованди каримга керак экан, мени олсин эди! Оқибат нима бўлди? Отасининг азасига боласиники қўшилди, қўш аза бўлди. Одам шунақаям пандавақи бўладими, ахир? Кўплар қочиб жон сақлаб юрган пайтда отаси ўз боласини тутиб берса-я! Отасининг шу ўжарлиги бўлмаса юрарди ҳозир соппа-соғ. Уйлантирар эдик, фарзанд кўрган бўларди. Ҳа, шумтакалар! Ажал чақирса, шунақа — бандаси сабаб. Ажаб бўпти, дерди ичида Гулсум опа аламига чидай олмай, қилмиш қидирмиш! Гулдан сесканган одам тезак ҳидлайди. Азрўйи азал рўшнолик пешонасига ёзилмаган экан, шум қисматни ўзи сотиб олади. Ҳамма нарса барбод бўлди. Бизга ҳавас билан эмас, ўкинч билан қараш керак. Бойлигим қуриб кетсин! Бир бурда ризқ билан тану жонинг саломат бўлиши қандай бахт. Тўқлик-шўхлик. Қизи-чи, қизи? Шунақаям ориятсиз, беҳаё бўладими одам? Анову гўрсўхта билан дон олишди-ю, йўлдан озди, этагимизни аранг ёниб улгурдик. Муҳаббатмиш, яхши кўришармиш бир-бирини. Муҳаббат шунақа беандиша бўлса, ордона қолсин. Урушдан қайтиб ҳам тийилмади, гўрсўхта. Муқаддас-ку қиз нарса, иродаси бўш, кўнглини топсанг, ҳар мақомга кириб кетаверади. Лекин гўрсўхтанинг онаси қанақа она? Ўғли бировнинг фарзандига эгри қараса, шарманда қилса, қараб тураверадими? Худодан кўркмайдими? Ахир, ўзлари ҳам изза бўлишса, ким бу хонадонга қизини беради? Ҳамма иллат онасида, бозор одами-да. Шаллақи, адий-бадий бўлса бас. Диёнат, инсоф деган нарсалар тушигаям кирмаган, бир қозон бўтқа қайнатиб, қоринларини қапайтирсалар — олам гулистон. Молнинг ўзи. Тагин ўглидан бўлак яна етилиб қолган иккита қизи бормиш, ўшаларнинг тақдирини ўйласа ўладими? Уйдаги машмашаларни биров эшитгудек бўлса, эшиги туриб, кўчасигаям кирмайди... Баттар бўлсин, Гулсум опанинг нима иши бор, ҳар ким ўзига қилади. Гулсум опанинг дарди устига чиққон бўлаётган бошқа нарса — гўрсўхта Ўлмас яна қанақа найранг чиқараркин? Муқаддас у ер ютурга боласи кимдан бўлганини айтган, албатта. Озоданинг дадаси ўша, йўқса бунчалик бебошлик қилмас, бировнинг қизини бузиб қўйганидан чўчиб, миқ этмай юрарди. Аммо қиз уники бўлгач, даъво қилишга ҳаққи бор, деб ўйласа керак-да. Нега бўлмаса урушдан келибоқ икковини — Муқаддас билан Озодани уйига ўтқазиб қўйди? Устига-устак Муқаддас ҳам чурқ этмай олдига тушди-да, йўргалаб кетаверди? Кўнгли ўша

яшшамагурда-да. Кўз очиб кўргани. Шунинг учун эрини писанд қилмайди, оёқ учида кўрсатади. Бир ярим йил ўтди Озода тугилганига, Муқаддаснинг бўйида бўлмаяти. Дори-пори ичадими ё дўхтирга бориб олдириб келдим. Сал нарироқда Нина деган ҳамшира бор, ижарада туради, бунақа ишлар ўшанинг қўлидан келармиш, Замира опа айтган, ҳомила қанча ёш бўлса, уни йўқ қилиш ҳам шунча осон кечар экан, балки ўша Нинадир қизнинг дардига оро кираётган? Ўзи билди, тугмаса тугмай юраверсин. Ҳали мактабни тугатиб ҳам олиши керак. Қорини қаппайтириб, мактабга қатнамайди-ку. Дугоналари битириб бўлишди, узатилмаганлари институтларга отланишяпти. Муқаддаснинг институтга кириш, дўхтир бўлиш орзуси бор эди, ҳаммаси чиппакка чиқди — мана шу кўрнамак Ўлмасни деб. Шунча тузимни татиган, ҳатто Масъуд билан дарс тайёрлаб, шахмат ўйнаб, ётиб қолган пайтлари қанча. Шундан шундай иш чиқади, деб Гулсум опа ҳеч ўйламаганди, ўғли қатори кўрар, баравар боқар, кийимлар берар, ҳатто сингилларинг кийсин, деб баъзида калиш, пайпоқ, шарфларни Ўлмаснинг қўйнига тиқиб қўяр эди. Тузлугумга тупурди-я, нонкўр! Иш мунақа кўчар экан, нега шу ўжар Муқаддас ўжарлигини ўшанда қилмади, нега бошқасига тегмайман, танлаганим шу, деб туриб олмади? Ахир, ўшанга никоҳ қилиб берса, бир ўғлимиз икки бўлармиди, иснодчилик чиқмасмиди. Дадасига ёқмади-да йигитчанинг шумлиги, ҳамма қатори онаси, қизингизни беринг, деб оғиз солса, Муқаддаснинг кўнгли ўшанда экан, отаси ҳам қайрилармиди, тўнини тескари киймас эди. Ҳамма бало ўзларида, шундоқ қудалик ато қилмади. Юришарди ялло қилиб, егани олдида, емагани кетида. Қизчаларигаям нафи тегар эди, қараб ўтирмас эдик, сеп-пеп дегандек, бир томонини кўтарар эдик. Ўлмас куёв бўлиб кирса, балки эрим бирон даромади ишга жойлаб қўярди. Мана, ўроқда йўқ, машоқда йўқ Ҳошим ҳам юрипти-ку, кариллаб. Бунақа тўкинликларни етти ухлаб тушида кўрмаган етимвачча. Уф-ф. Хаёл курмасин, қанақа кўчаларга етакламайди. Ҳай майли, бўлар иш бўлди, азалдан насиб қилгани шу экан, энди бу ёғини ўйлаш, бирон йўл ахтариш керак. Энди гўрсўхта кўз очирмайди, чорасини кўриш керак бадарга қилишни, қаматишми — нимаики самара берса, ўша усулни тутиш керак. Хотинини Ўлмас етаклаб кетганини куёви билиб қолса, рўзғори хонавайрон бўлади. Билгандир ҳам, маҳалладагиларнинг қулоғига етибди-ку. Писмиқ, миқ этмай юрипти. Балки беҳабардир, эрта кетади, кеч келади, деярли маҳаллага аралашмайди. Аралашганида ҳам ким айтиб деб турибди?.. Яна битта йўл бор, ўйлади Гулсум опа, яна хаёлга чўмиб, бунисини миясида аввал ҳам бир неча бор пишитиб олганди — пул суқиш, лаш-луш ваъда қилиш, қизларининг сепига қарашин. Пул деган нарса шунақа сехрлики, ўликни тирилтиради. Бунга чап берадиган одам йўқ, деса бўлади. Ўлмаснинг оиласи аранг кун кўраяпти, мунақа садақа улар учун ақл бовар қилмайдиган тўхфа, онаси гўлдираб қолади, рози бўлмай қаёққа борарди, лаққа тушади. Ўғлини ҳам ўзи жиловлайди, аёл киши мунақа ишларга моҳир: аврайди, ялинади, худога солади, оқ қиламан, сутига розимасман, деб ҳушидан кетган, алаҳсираган бўлади, хулласи ўғлини қайиради, совутади, ёввош қилади, ниятидан қайтаради. Нима амал қилса, ўзининг иши, бизга оқибат кўнгилдагидек бўлса бас. Тинчлик керак, машмашалар жонга тегди, мана бу жигарга асабийлашиш тўғри келмас экан, осойишталик керак. Пул қўлининг кири, бостириб қўйилгани етти пуштимизга етади, худо бераридан қўймасин. Шукур, эри дунёдан ўтган бўлса ҳам, булоқнинг кўзи бекилгани йўқ, оқиб турипти, ёзғириш — гуноҳ, худонинг қаҳри келади. Касали аримаяпти, кўзи очиклигида уйдаги нотинчликни бир ёқли қилиши, Ўлмасни тийиши, раҳнасини бартараф этиши керак. Ярасини баҳона қилиб, госпиталга жўнатиб юборишибди, тўрт ойдан бери ўша ёқда гумдон, гўрсўхта. Яраси битса, яна қайтиб келади, яна жанжал бошлайди. Олдини олиш керак.

Ҳамшира жувон уколларини қилиб кетгач, Гулсум опа Ҳолидани чақирди.

— Чорвоққа туш, — деди у ёстиқдан бошини кўтармай. — Мунис ҳоланг уйда бўлса, чақир менга учраб кетсин. Ойи-пошшам йўқладилар, де.

Ҳолида “хўп” дейишни ҳам унутиб, чорвоққа чопди, бир зумда қайтиб келди.

— Айтдим, ҳозир келадилар, — деди Ҳолида тез юурганидан ҳансираб.

Гулсум опа бу хабарни кутган бўлса-да, негадир юраги безовта ура бошлади. Сўхбат қай йўсинда ўтаркин? Мунис опа лўлилик қилиб берса, қандай бўлади? Ким унга бас келади?

— Ойингга айт, дастурхон тузасин, — деди Гулсум опа, ғулғулада эт-бетини силаб-тузатиб. — Ўзинг дарвозада тур, келса, олиб кирасан. Опангга айт, бу ёққа кирмай турсин. Анову радиёни ўчиришсин.

— Овози пастку, — дея, Ҳолида баҳона ахтарди, чунки радиодан бериладиган концертни ўзи ёқтирар эди.

— Уят бўлади, азалик уй, неча марта айтдим, — деди Гулсум опа хунобланиб. — Ойинг нима қилапти?

— Қатлама.

— Қаймоқ, асал гайёрлаб қўйсин, ўзинг чойга қара.

— Хўп, — дея Ҳолида ташқарига чиқиб кетди.

Бир оздан кейин радио овози пасайди, самовар карнайи даранглади, аёллар товуши эшитилди. Келди, деб ўйлади Гулсум опа ва сочиқ билан пашша ҳайдаб, чойшабини тузатди.

— Ассалому алайкум, — ясама жилмайиб деди Мунис опа, ташқаридан қарганда ним қоронғи хонага олазarak кўзларини тикиб.

— Кела қолинг, янга, — деди Гулсум опа, овозига бетоблик оҳангини бериб, — тура олмадим, кўнглингизга олмайсиз-да...

— Биламан айланай, қўзғалманг, — дея Мунис опа касал олдида чўккалаб, кўришиш учун қўлини чўзди ва Гулсум опанинг нияти қанақа эканини сезиш учун кўзларига синовчан тикилиб олди. Гулсум опанинг ҳамон чиройли кўзлари — оғриқ азобидан бўлса керак — ҳумор ва носокин эди. Иккала аёл одат бўйича юзларига фотиҳа тортиб, сўрашишди.

— Шу қўйга тушиб ўтирибман, — деди Гулсум опа, бетоблигини яширгандек, камтарлик билан.

— Худо берган дард, ўзи олади, янга, — деди Мунис опа бунақа кезларда айтиладиган анъанавий сўзлар ишлатиб. — Ҳали отдек бўлиб кетасиз.

— Иншооллоҳ, — деди Гулсум опа зўраки жилмайиб.

Қайта салом бериб, Замира хола кирди, хонтахтага янги дастурхон ёзиб, иссиқ нон, асал, қаймоқ, қуруқ норин ва мевалар билан безалган патнис қўйди, Ҳолида олиб кирган чойнақдан чой қуйиб, аввал Мунис опага, кейин Гулсум опага пиёла узатди, нон ушатди. Олинг-олинг қилгач, ёни билан хонадан чиқиб кетди.

Мунис опа дастурхондаги нозу неъматлардан татишга ҳам ийманиб, Гулсум опанинг қистови билан иссиқ нондан бир чимдим ушатиб оғзига солди, умуман бу тўқис дастурхон тепасида ўзини ноқулай сезмоқда, меҳмончилик ўзининг танқис ноёблиги билан уни ўсал қилгандек туюлмоқда эди. Бунақа нарсалар уларнинг дастурхониди қачон бўлганини Мунис опа эслай олмайди ҳам. Эри бор пайтлардан ҳам емиш асосан мошхўрда, ёвгон шўрва, гўжа, нон-чойдан иборат бўлиб, аҳён-аҳёнда қанд, парварда аралашар, гўшт деган нарса ҳафтасига бир марта қозонга тушса — бу ҳам катта гап эди. Тузукроқ кийиниш, мўлроқ ўтин-кўмир ғамлаш, томсувоқ қилиш, нураган деворни ямаш маҳол эди. Топган-тутганлари лампа мой, совун, ёғ, туз, пилик, зоғора уни сотиб олишга ҳам аранг етар, меҳмон айтиш, тўйга чиқиш, совға-салом қилиш каби унча-мунча орзу-ҳаваслар буларнинг оиласи учун хаёлдек олис нарсалар эди.

Мунис опа дастурхондаги нозу неъматларни кўриб ҳам ҳавас, ҳам ҳасрат қилди, бир тишлам нон ҳам бўғзига қадалди, аёл тезроқ чиқиб кетгиси келиб, нима гапингиз бор, деган назар билан Гулсум опага қаради. Аслида нима бўлишини олдиндан фараз қилган бўлса-да, Мунис опа бойбека қўшнисини билан алоқа қилмагани учун, Гулсум опа қанақа аёл, муомаласи қандай, Мунис опа каби танг харж одамларга қай муносабатда, писанд қиладими, йўқми — билмас эди. Одамдек муомала қилса-қай, баланддан келадиган бўлса, Мунис опа шартта туриб, этагини қоқади-кетеди. Лекин нега боя “янга” деди? Кўриниши таманно бўлса ҳам шу сўзни айтди, зўраки жилмайди, ўрнидан туриб кутиб олмаганидан ҳижолат чеккандек бўлди. Бир умр юзлашмаган, дастурхон устида ўтирмаган, сирдош бўлмаган аёл ўз раъйи билан чақирипти, бунинг устига бедармон, бетоб нарса — демак шароит уни шунга мажбур қилган, ўзи еча олмайдиган дарди бор, ўтиниш бўлмасам ҳам орани очиқ қилиб олмоқчимми? Гап, албатта, Ўлмас билан Муқаддасга бориб тақалади. Яна қанақа ваз бўлиши мумкин?

Мунис опа бир зум дастурхон попугини иккала бармоғида йигириб жим қолди.

Нима деб мурожаат қилсин? Опа, деса, ўзидан ёшроқ кўринади, янга-овсин, деса ўзи билан тенг кўргандек бўлади, унга ёқмайди...

— Акангиз не азоблар чекиб, кўз юмди, — деди ниҳоят Гулсум опа, диела гардишини силаб. — Битта-ю битта ўғлимиздан қора хат келди. Ўзим мана бу касалга чалиндим. Бошимизга шунча ташвиш тушди. Чидай олмасман, дёвдим, худо жонимни олмаяпти. Кўзимга ҳеч нарса кўринмайди, дунё қоронғи. Буям кам эканми, айланай, ўғлингиз билан қизим ғавғоси кўз очирмайди. Муқаддас бадном бўлишга бўлди, чурқ этмай, босди-босди қилдик, этагини ёпдик. Энди қачонгача ўғлингиз зулм ўтказади? Қачон тийилади? Хусумати нима? Нега бизга ёпишгани ёпишган? Қачон тинч қўяди? Нима қилсак, дастидан қутиламиз, айланай? Ўлар бўлсак ўлиб бўлдик-ку! На юришда, на ўтиришда ҳаловат бор. Кечалари мижжа қоқмай чиқаман. Агар ниятидан қайтмай, бузғунлик қилаверса, қўлим ёқасида кетади! Илло-билло рози бўлмайман. Онасиз-ку, айланай, қайтаринг болангизни! Ёмонликка олсак, болангизни тийиб қўйиш қўлимиздан келарди. Аммо биз шу ишни ўзимизга муносиб кўрмадик, андиша қилдик. Инсоф ҳам бўлиши керак-ку, айланай! Муддаоси нима, айтинг?

— Қанақа муддао бўларди? — гарангсираб садо чиқарди Мунис опа. — Озода қизим, деяпти. Муқаддасхон ҳам йўқ демаяпти. Демак, рост экан-да. Бири-бирини севишар эмиш...

— Ордона қолсин севгиси! — деди Гулсум опа, аёлниг гапини бўлиб. — Севаман, деб бузғунчилик қилса, майли экан-да?

— Бузғунчилик дейсиз, пошшахон, — деди Мунис опа қимтиниб, — Муқаддасхон яхши қиз, ёмон дейишга одамми тили бормайди, аммо лекин ўзларида ҳам бор-да, кет-пет, демабдилар-ку!

— Кўрққан-да, айланай, кўрққан. Бўлмаса ўзини осармиди? Яхшиямки, билиб қолдик, ўтирардим ҳозир учта одамдан ажраб, тўрт девор ичида якка моховдек. Асти рози эмасман, Ўлмас билан Масъуд дўст эди, ўғлимдек кўрар эдим, юзимга тупурди, кўрнамаклик қилди.

— Кўрнамаклик, дейсиз, айбидан тонгани йўқ-ку...

— Қўйинг, айланай, бўлар иш бўлди, ковлаб нима қиламиз, — деди Гулсум опа толиққандек, кўзларини юмиб. — Ўғлингизни ўтқазиб айтинг, уқдиринг, дўқ қилинг, ўзимни бир бало қилиб қўяман, қудуққа ташлайман, денг, фақат бу йўлдан қайтаринг. Қизларингиз бўйи етиб келаяпти, ҳали-замон эшигингизни тақиллатиб, келиш бошланади, жим ўтирмаймиз, тўй-пўйга қарашиб юборамиз, шарманда-шаримсор бўлманг, айланай. Ўлмасга қиз топинг, ўзимиз бош-қош бўламиз. — деди Гулсум опа, мунозара пулга бориб тақалмаганидан андак мамнун бўлиб.

— Ўзи йўқ-ку, пошшахон, — деди Мунис опа зил кетиб, — Госпиталга, яранг қайталапти, уруш шароитида яхши тузатишмапти, деб юборишган. Икки-уч марта бордим. Қон-қон йиғлаб қайтиб келдим. — Мунис опа энги учи билан кўз-бурнини артди, — Болагинам шўрлик... Ҳозир бунақа гаплар сизгамайди, фикру хаёлим ўғлимда, кўзим тўртта, тиқ этса, эшикка қарайман...

Ўша ёқларда дардидан ўнiglана олмай, Ўлмас ажалга чалиниб кетса, кошки эди, деб ўйлади Гулсум опа алаmidан, бироқ шундай ўй дилига оралаб бировнинг фарзандига ўлим тилаганидан ўзи мулзам бўлди, ичида “астағфурилло” деб қўйди. Ўлмас анчадан бери ўша Чирчиқда даволанётганини эшитган, бироқ аҳвол бу қадарлигини билмас эди. Гулсум опа ачинди. Ўлмаснинг нимасидир одамни ўзига ром қилар, унга ёвузлик қилганлар, ҳатто Шукур мўйлов ҳам ношаръий, ғаламисона усул тутаётганларини ўзлари билиб туришар, ичларидан зил кетар эдилар. Аммо бари бир айбни замона зайлига, шу тадбир қилиниши зарур эканига йўйишар, давр талаби шу деб, нобоп одамларга ўзлари тузоқ қўйишар ва ўз қилмишларини оқлашар эди.

* * *

Муқаддас Мунис опадан суриштириб, бир марта госпиталдаги Ўлмасдан хабар олиб келди. Ўлмас госпиталда ётадиган аҳволда эмас эди, нега у ердагилар Ўлмасни мажбуран ушлаб туришганидан Муқаддас ажабланди, иккинчи марта

борганида, Ўлмас бир неча марта биқинини ушлаб қўйганини пайқади, нега тузалиб, соғайиб кетиш ўрнига йигитнинг аҳволи танглашганидан безовталаниб қайтди. Кундузи Ҳошимжон аллақандай ҳужжатларни олиш учун келганида хотини уйда йўқ, ҳеч ким тайинли бир нарса айта олмади. Муқаддас баъзан дугоналари билан Бешёғочдаги “Рот Фронт” кинотеатрига бориб туришини Ҳошимжон билар, зерикади, бирга ўқиган дугоналарини соғинади, майли, алаҳсисин деб, хотинининг унча-мунча ҳордиғига кўникиб келар эди. Аммо Муқаддас кундузи ҳам, Ҳошимжон ишдан қайтганидан кейин ҳам уйда йўқлиги хавотирга сола бошлади. Намозшомга яқин Муқаддас хориб-чарчаб, ҳовлига кириб келди, ювиниб, чой-пой ичган бўлди-да, Озодага ҳам унча эътибор бермай, уйига кириб кетди. Ҳуфтонга азон ўқилди, ярим кеча бўлди, Муқаддас бўлак ҳовлига тушмади. Тоби қочган бўлса, дори-пори бериш керак, деб Ҳошимжон уйга кирганида, хотини қотиб ухлаб ётар, эрининг шарпасини ҳам сезмади. Ҳошимжон гумонсирай бошлади. Ўлмас госпиталда даволанаётгандан хабардор эди, хотини кино, дугоналар баҳонасида госпиталга бориб келмаяптимики, деган тахмин хаёлига келди, кинога борган одам шунақа тўкилиб келадими бўлмаса?.. Майли, ҳозир қовламайман ари уясини, ўйлади Ҳошимжон, ўзини вазмин тутишни маъқул кўриб, бунақа ҳодисалар оқибатсиз ўтмайди, бирон жойдан туртиб чиқади, ўшанда ҳиқилдоғидан оламан, ишқилиб пайт ўтмаса бўлгани. Эртаси эрталаб ойна олдида соқол ола туриб, хотинининг шарт-шурт ҳаракатини ойнадан кўрди: Муқаддас каравотдаги ўрнини тузатган бўлиб, ёстиқларни муштлар, чойшабнинг ғижим жойларини жаҳл билан сидирар, қадамини гурс-гурс полга уриб, трюмо олдига борар, атир шишаларини чақ-чақ товуш билан терар, баъзан каравот четига ўтириб, уф тортар, анчагача жимиб қолар эди.

— Нима гап? — сўради ниҳоят Ҳошимжон, хотинининг ойнадаги аксига тикилиб. — Ёмон туш кўрдингми? — Ҳамиша хотинига “сиз” деб мурожаат қиладиган Ҳошимжон қайнотаси вафотидан сўнг секин-аста “сен” дея бошлаган, авваллари “сиз” билан “сен”ни аралаштириб айтган бўлса, кейинги пайтларда, айниқса ҳарбий хизматига қайтиб, омборларнинг бирига жойлашиб олганидан кейин, тили “сиз” дейишга бормади қолганди, чунки бу “амали” шу қадар мустаҳкам эдики, қайнотаси “барпо” қилган шаҳобчалардан айрилса ҳам, Тупроққўрғондаги “хазиналари” қўлида, энди у ердан жилмаслиги аниқ эди. Шунинг учун бундан буён “сен” дейиш эмас, “мурватни” қаттиқ бураса-да, булар энди лом-мим, дейишга ожиз, чидашади, ютишади, деб ўйлар эди Ҳошимжон. Шунча “малай” бўлиб келди — бас, Ҳошимжон ҳам одам, ўзига яраша гурури бор, энди хўрлашга, оёқ учидан кўрсатишга зинҳор йўл қўймайди.

Хотини жавоб бермагач, иш жанжал билан тугагини сезса-да, Ҳошимжон сазаси эътиборсиз қолганидан ранжиб, аксига юриб, хотини нима деб муғомбирлик қилишини билгиси келди. Муқаддас очигини айтишдан қочса, “қўрққан олдин мушт кўтарар” қабилида ҳужумга ўтади, бижиллайди, ҳақорат қилади. Майли, бир ичиқоралик қилиб кўрсин-чи, балки тилидан тутилар, тутилса — жилов Ҳошимжоннинг қўлида бўлади.

— Кеча қаёққа борувдинг? — авзоини бузмай сўради Ҳошимжон; муҳими совуққон бўлиш керак, совуққонлик рақибни қуролсизлантиради. Ҳозир “кинога борувдик”, дейди. Бироқ Муқаддас ҳамон чурқ этмас, худди эрининг гапини эшитмагандек ёки писанд қилмагандек эди. — Нега кеч келдинг? Қаёқларда дайдиб юрувдинг? Озода ҳам кўзингга кўринмадими?

Муқаддас пинағини бузмади ҳам — ташқаридан лоқайд кўринса-да, юраги қаттиқ урар, бир чўқишда ағдарадиган жавоб ахтарар, пайт пойлар эди — хотинининг сукут сақлашини Ҳошимжон шундай тушунди.

— Нима, ўз хотинимдан жавоб олиш учун ариза ёзайми? — дея Ҳошимжон қалтис пичинг қилди.

Муқаддас эри томон ўгирилди — кўзларида ғашга ўхшаш аллақандай туғён изғир эди.

— Айтайми?

— Албатта. Хавотир бўлдим. Суриштиришга ҳаққим борми? — деди Ҳошимжон, ҳаётгида биринчи марта “ҳаққим” дейишга журъат қилиб.

- Чирчиққа борувдим, — деди Муқаддас.
- Нега?
- Ўлмасни кўргани, — деди Муқаддас, бир зум сукут қилгач.
- Ўлмасни кўргани? — Ўзини таажжублангандек кўрсатиб деди Ҳошимжон.
- Ким у, Ўлмас?
- Кўйинг, — дея Муқаддас ўридан кўзғалиб, чиқиб кетиш учун эшик томон борувди, Ҳошимжон йўлини тўсди.
- Ким у, Ўлмас? — қайта сўради Ҳошимжон қатъий тарзда. — Бишим керак.
- Масъуджоннинг дўсти, — деди Муқаддас. — Ҳамсинфи. Қўшнимиз.
- Масъуджоннинг дўсти бўлса, кўргани нега сен боришинг керак? — сўради Ҳошимжон, бир оз асабийлашиб. Таҳқирланган эрнинг асабийлашиши Ҳошимжонга ўринли туюлди. Аммо Муқаддас бунга парво қилмай, эрини баттар ғазаблантирди, Ҳошимжон бир неча дақиқа серрайиб тургач, пишқириб ювинди, гилос остидаги столда Замира хола тузаб қўйган дастурхон устига бориб, туриб қолди. Бир оздан кейин ҳеч нарсадан тотинмай, кўчага чиқиб кетди, кутиб турган юк машинасининг кабинасига ўтириб, Тупроққўрғонга жўнади. Кун бўйи хотини хаёлидан кетмади, бутун кун ичида у билан тортишиб ўтди. Кеча ҳарбий қисмининг омборчиси, ўттиз ёшли бақалоқ, семиз, чатаноғини кериб юрадиган армани йигит оладиган моллар рўйхати тузилган ҳужжатни қолдириб кетган эди, соат тўртдан ошганда келиб тўхтаган юк машинасининг эшик дастасига осилиб, пастга тушди. Погонсиз ҳарбий либосининг кўлтиги нам, соқол қирилганига қарамай, юзи кўкимтир қора, пешонасидан томган тер қуюқ қошида, кипригида ялтирар, ўзи иссиқдан ҳансирар эди. Унда-бунда лампочкалари милтирар, аммо ҳовлидек келадиган омборнинг ичи нимқоронғи ва салқин эди. Армани йигит саломлашиб, Ҳошимжон тушки овқат пайтида омбор дарвозасига қулф солиб, радионинг майин наволари остида андак мизғиб олиш учун ўрнатилган бахмал диванга бориб чўкди. Иккита аскар макарон, консерва солинган картон қутиларни машинага юклашга киришди, диванда ўтирган армани йигит уйқуга кета бошлади, ёнига Ҳошимжон келиб ўтириганда ҳам кўзини очмади.
- Ашот, — деди Ҳошимжон ниҳоят.
- Ҳм, — Ашот кўзини очмай.
- Госпиталга молни сен берасан, а? — деди Ҳошимжон ўзбекчалаб. Ашот Кўқонда туғилиб ўсган бўлиб, ўзбек тилини яхши гапирар эди.
- Ҳа, мен, — деди Ашот пинагини бузмай.
- У ердагиларни танийсанми?
- Жойимиз битта-ку. Кўпларини танийман.
- Ўлмас деган йигит борми? — сўради Ҳошимжон Ашотнинг сокин юзига тикилиб.
- Иккита қовурғаси йўқ сержант бола, ўшами? — фақат лабларини қимирлатиб сўради Ашот.
- Уша, — деди Ҳошимжон.
- Танийман, — деди Ашот. — Омборга кириб туради. Зерикади-да, хўш? Ҳошимжон гапнинг муҳим қисмига қандай ўтишини билмай, бир оз каловланди — масала қалтис эди.
- Бизга қўшни бўлади, — деди Ҳошимжон ўйлаб олиш учун вақтни чўзиб.
- Ҳм, тошкентликман, девди, — деди Ашот Ҳошимжоннинг муддаосини ҳамон англай олмай.
- Шунини чалиш керак.
- Чалиш? — кўзини очди Ашот. У алланарсани пайқаса-да, ўзини гўлликка солди: — У зўр, кучим етмайди, тагида қоламан.
- Мен бу маънода айтмоқчи эмасман, — деди Ҳошимжон, Ашотнинг муғомбирлигини сезмай.
- Қайси маънода? — сўради Ашот, ўзининг гўлликдан уялган бўлиб.
- Хотинимга шайдо, кўз очирмаяпти, — деди Ҳошимжон, ошкора азият чекиб. — Нуқул йўлини тўсади, кўчага чиқа олмай қолди, — деди Ҳошимжон, — ёлғонни дўндиргани учун мамнун бўлиб; чунки уларнинг, яъни хотиним билан Ўлмас ўртасидаги алоқалар, Ҳошимжоннинг тахминига кўра, чорбоғнинг этагидаги айвонда содир бўлар эди.

- Вах! — дея Ашот иккала қўлини осмонга қадади. — Шуям ишми!?
- Йўқ, уруш ярадорини дўппослаш — бу жиной иш, — деди Ҳошимжон дарров Ашотнинг режасига қаршилиқ билдириб, — Нега урдиларинг, деб сўрашса, сен билан менга тўнкашади, қутила олмаймиз.
- Қоронғида “тёмний” қилишади, ким урганни қаттан билади?
- Барибир бу яхши эмас, — деди Ҳошимжон кўнмай. — Тузалгандан кейин Ўлмас яна хотинимга ёпишади.
- Хотининг чиройлими?
- Гап бунда эмас, — деди Ҳошимжоннинг гаши келиб. — Бошқача усул қўллаш керак.
- Қанақа усул? — жиддийлашиб сўради Ашот.
- Ўзи омборингга кирганда, гапга сол, тилини ёз, кўнглидагини билиб ол.
- Нимани, масалан?
- Бунисини ўзинг топасан. Урушдан, аскарларга бўлган муносабатдан норози бўлиши мумкин. Бунақа мисоллар кўп, ёрилади, албатта. Масалан, бир пунктни олишда немислар аскар йўқотса, бизникилар юзлаб жангчилардан маҳрум бўлишар эмиш, кўплар атайин пленга тушишармиш.
- Уруш бўлгандан кейин, ҳалок бўлиш, пленга тушиш — оддий нарса.
- Оддий нарса-ку, ҳамма гап шундай нарсаларга муносабат билдиришда. Сен, оддий нарса, дейсан, бошқа одам қўмондонликнинг ношудлиги, стратегик хато-ларнинг оқибати, қурбони, деб билади, гап Сталинга бориб тақалади. Ҳозир замон қанақа, кўриб турибсан-ку, битта анекдот айтгани эмас, ҳатто эшитгани учун қамоққа олинаяпти, сургун қилинаяпти, трибуналга тушаяпти.
- Ашот гапнинг маъзини чақа бошлади чоғи, оғир хўрсиниб қўйди.
- Қўқонга қачон борувдинг? — сўради Ҳошимжон Ашотнинг иккиланганини сезиб.
- Бултур борудим, — деди Ашот саволга тушунмай.
- Ота-онадан хабар олиб туриш керак, — деди Ҳошимжон. — Улар ғанимат. Бола-чақа борми?
- Бир қиз, бир ўғлим, — деди Ашот гангиб. — Қизим учинчи синфга ўтди. Хотиним вокзалда. Билет сотади. Кассир.
- Бориб кел. Ўзим рухсат олиб бераман. Совға-салом мендан. Бошқа ҳарajatларинг ҳам бўйнимга. Омбордаги энг дефицит нарсалардан оласан.
- Ашот паришон ҳолда ёнидан “Беломор” чиқариб, папирос тутатди, оғир нафас олиб, тутун буруқситди. Ҳақиқатда қанча одамлар, ҳатто бир чойнақдан чой ичиб юрган шериклари устидан бўҳтон ёзиб чиқиб, гумдон қилишаяпти, шунинг эвазига кун кўришаяпти, ҳозир бунақа нарсалар одат тусига айланиб қолган, органдагилар исбот ҳам талаб қилишмайди, чунки “шубҳали унсурларни” фош қилиш ҳисобига ўзлари маълум имтиёзларга эга бўлишади, унвону мукофотлар олишади. Аммо Ўлмас бечоранинг айби нима, ўзи урушдан ногирон бўлиб қайтган бўлса, нега панд сийши керак?
- Ўлмас билан ўзинг гаплашсанг бўлмайдимми? — деди Ашот баҳона ахтариб.
- У мен билан гаплашмайди, — деди дарҳол Ҳошимжон. — Дилидагини айтиш қаёқда? Учрашсак, жанжал чиқади. Шунинг учун сенга айтаяпман-да, Ашот, нега иккиланасан?
- Уруш инвалиди, нега туҳмат қилдинг, деб ўзимни тортишса, нима важ кўрсатаман? Ахир, ҳақиқатда туҳмат-ку, — дея Ашот папиросни кулдонга эзиб, янги-сини тутатди. Ашот ҳозир ўзини ҳимоя қилаяптими ёки етти ёт бегона Ўлмасними, тушуниш қийин эди.
- Қўрқяпти, деб ўйлади Ҳошимжон ва дарҳол усулини ўзгартиришга ўтди.
- Майли, Ашот, — деди Ҳошимжон, ҳадиксираб ўтирган Ашотга жилмайиб, — синадим сени. Гап шу ерда қолсин.
- Иш битдими, деган назарда Ашот ташқарига қараб олди. Ҳошимжон қалтис йигит кўринади, устимдан ўзи чақиши мумкин, чақмаса ҳам, шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолади, деб ўйлади Ашот: билмайман, танимайман, деса олам гулистон эди. Энди ҳар учрашганимизда шу суҳбат иккимизнинг кўз олдимизга келади, учрашиш эса ҳафтасига бир-икки марта бўлиб туради. Бирон нарса, деб умидвор қилиши керак...

— Ҳошимжон, майли, — деди Ашот ўрнидан туриб, — бир “разведка” қилиб, кўйнига қўл солиб кўрай...

Энди Ҳошимжон чўчий бошлади. Ашот мижғовланиб гапиряпти, эшитганларини оқизмай-гомизмай керакли жойга бориб айтса — тамом, ҳамма нарса расво-ю, радди маърака бўлади. Оёғини ерга теккизмай, Ҳошимжонни олиб кетишади, уларнинг қафасидан омон чиқиш гумон, кейин нима бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас. Нега келиб-келиб шу арманга сирини очди, тузукроқ ўйласа бўлар эди-ку. Энди, у мендан, мен ҳам ундан чўчиб кун ўтказамиз.

— Нима бўлмасин, Ашот, — деди Ҳошимжон ўзини ўта меҳрибон кўрсатиб, — орамиздаги иноқлик бузилмасин. Мен азбаройи ишонганимдан, қолаверса, ноилжликдан сенга дардимни айтдим. Майли ёпиқли қозон ёпиқлигича қолсин, унга худо инсоф берса. Ажабмас... — Ҳошимжоннинг тили “Ўлмас” дейишга ҳам бормади.

Юкларини олиб, Ашот жўнаб кетди, бироқ Ҳошимжоннинг дилида алланечук гашлик қолди. Аввал қайнотаси борлигида у қалқон эди. Ҳошимжонни ҳар қандай чалқаш, ғалва ва танг аҳволдан қутқариб олар эди. Энди яқка қолгач, барча машааша-муаммоларни ўзи бартараф қилиши керак. Устига-устак хотини тумтайиб юришти, ҳадемай вазият хунук тус олиши мумкин, уйига боришга юраги бе-зиллайди, оёғи тортмайди. Ашотнинг келиб-кетиши кўнглида доғ қолдирди. Ниятини кейинроқ очиши, аввалига “қўшнимиз, яхшироқ танишиб ол” деса, Ашотнинг этини ўлдириб, кейин асл муддаосига ўтса, маъқул бўлармиди? У ҳам ҳозир гулгулада, органларга югуриб бормасидан олдини олиш керакмикан? НКВД ходимларидан қимни танийди Ҳошимжон? Ҳеч қимни. Муродхўжа аканинг ўтиришларига келишган, лекин у пайтлар Ҳошимжон фарқига борган эмас, мезбон сифатида хизматини қилган, ичкилик ташиган, ош олиб кирган, қимлиги-ю, амали қандайлигига эътибор бермаган... Бир капитан муовини олдига ўхтин-ўхтин келиб турарди, баъзан омбордан деликатес, яъни тансиқ-ноёб нарсалар олиб туради, Ҳошимжон ўша капитаннинг органда ишлашини, гражданча кийинган бўлса ҳам дарров сезган, кейин формада келганида, тўлиқ амин бўлган эди. Мулойим, одобли йигит кўринганди ўшанда. Афсус, яхшироқ танишиб олмаган эканда, ҳатто исми ҳам, фамилияси ҳам эсида йўқ. Муовин телефон орқали топшириқ берар, бир оздан кейин ўзи келиб, хоҳлаган нарсасини олиб кетар, ҳатто бир-икки марта ҳисобкитоб қиламан, деб чўнтак ҳам ковласан, аммо Ҳошимжон унамаганди. Бир йўл билан муовиндан ўша капитаннинг фамилиясини билиб олса бас, идораси тайин, пастдан кўнғироқ қилиб, муовинни эслатса, қутида нарса олиб келганини айтса, ўзи пастга тушади, ёки чўчиб, ўзим учраб ўтаман, ишингизга бораверинг, раҳмат, деса янаям яхши, Ҳошимжон шу ерда юзма-юз, гувоҳсиз шароитда гаплашади. Бир нарса илнжида келган одам одатда хушомадли бўлади, унча-мунча илтимосни рад қилмайди. Шунинг пайига тушиш керак, деган режани Ҳошимжон дилига тугиб кўйди-да, эртаси бўшроқ пайтида ҳужжатларга имзо чекириш баҳонаси билан муовиннинг қабулига кирди. Полковник телефон орқали ким биландир гаплашар эди, Ҳошимжонни кўриб, стулга имо қилди, Ҳошимжон ўтирди.

— Офицерлар уйида анов... киши бор-ку... — деди Ҳошимжон бир оздан сўнг қоғозларини полковникнинг столига қўя туриб, — капитан... Қабулингизга келиб турадиган... Мен билан бирам қуюқ кўришди. На исмини, на фамилиясини, на ишлайдиган жойини билмайман, хў-ўп мулзам бўлдим...

— Сергеев, — деди полковник ҳужжатларга имзо чекишда давом этиб, — Андрей Петрович. НКВД ходими.

— Муомалали одам, а?

Полковник ғалати жилмайиб бош ирғиб қўйди.

— Анчадан бери келмайди, ишлари кўндир-да, — деди Ҳошимжон асосий жавобни олгач; полковник қоғоздан бошини кўтармади. — Сёмга келди, — деди Ҳошимжон индамай туришни ўзига эп кўрмай.

— Ким? — тушунмай сўради полковник.

— Сёмга, — деди Ҳошимжон, — балиқ.

— Ҳм. — Полковник яна ишига берилди.

— Қизили ҳам келди.

— Ким?

— Қизил балиқ, — деди Ҳошимжон кулгиси қистаб, — горбуша; деб ёзилган.

Ярим тонна. Бунақасини биринчи кўришим. — Ҳошимжоннинг, “уйингизга юборайми?” деб сўрашга тили бормади.

— Дунёда сен кўрмаган нарсалар кўп, — деди полковник қоғозлардан кўзини олмай. — Яқинда Эрондан мандарин келади. Кўрганмисан?

— Апельсиннинг майдасими?

Полковник жилмайиб қўйди.

— Апельсин ҳам келади, ананас ҳам.

— Бунисини кўрган эмасман, — деди Ҳошимжон полковник гапга аралашганидан жонланиб, — номи чиройли экан, ўзиям антиқа бўлса керак.

— Кимга қандай, — деди полковник ва “Казбек” қутисидан папирос олиб тутатди. — Кимдир яхши кўради, кимдир текингаям олмайди.

Ҳошимжон “сиз-чи?” деб сўрагиси келди, бироқ журъат қила олмади, “Сергеев Андрей Петрович” дея ичида, капитаннинг номини қайтарди. Бугуноқ қидириб топади, танқис нарса, татиб кўринг, деб бир қути қизил балиқ, сёмга солиб беради, ўзи келиб қолса, яна яхши. “Андрей Петрович, Андрей Петрович. Сергеев,” такрорлади Ҳошимжон йўл йўлакай ва омборига киргач, катта журналнинг охириги варағига ёзиб қўйди: “Сергеев, Андрей Петрович”. Нонушта қилмагани учун қорни оча бошлади. Эрталаб келганида, чой дамлаб, термосга қўйиб қўйган эди, шоколадли пряник билан бир пиёла чой ичди. “Борипти-я, жазманини кўргани. Нима қилишганикин?” — Ҳошимжоннинг хаёлида хотини билан Ўлмас ғар аллозда кўрина бошлади... Нимадир қилиш, чора қўллаш керак. Нима? Уйдан чиқиб кетсинми? Ижарага жой топилади. Қарам эмас. Топган-тутгани ҳам ўзига қолади. Маржалар сон-саноқсиз. Ялло қилиб яшайди. Ҳеч ким тергамайди. Агар Кўкча томондан биронта жой сотиб олса, яна ҳам яхши бўлади. Ҳозир имконият бор, ҳовлилар ҳам қиммат эмас, ўз ватани бўлади. Уйдан чиқиб кетмаса ҳам, жой олиб қўйиш керак. Унча-мунча ремонт қилинса ёки эскисини бузиб ташлаб, янгисини курс, деярли текинга тушади. Гишт-тунука, эшик-дераза, тахта-бўёқ, мих-ойна — ҳаммаси омборда бор, олгани сезилмайди ҳам, биронта қурилишга мингта нарса ёзиб, ўнтасини ўзиникига туширтурса — денгиздан томчи, расмий ҳужжат учун гарнизон кассасига арзимаган пул ўтказади — вассалом. Ёки ёрдам сўраб, полковникка ариза ёзса, индамай қўл қўйиб беради.

Уста-мардикор ҳам шу ердан чиқади, ўнта солдатни олиб борса, қоладиган иш борми, ҳаш-паш дегунча уй тайёр. Ҳошимжон хаёлига берилиб, қуриладиган уйининг тарҳини чиза бошлади: пойдевори одам бўйи келадиган ҳашаматли бино, пишиқ гишт, кенг ойнаванд даҳлиз, паркетли пол, голланд печка, жимжимадор шифт, гул кесилган деворлар, барқут пардалар, биллур қандиллар, чинни идишлар, қумуш қошиғу санчиқлар... Ҳаммаси бор, тахланиб ётипти, қўлида. Бу — яхши мўлжал. Аммо уйдан чиқиб кетиши... нега энди чиқиб кетиши керак? Ҳамма нарсани қолдириб, хотинини анови безорига топшириб-а? Раҳмат, дейишади-ку! Тушини сувга айтсин Муқаддас! Ҳошимжон анойи эмас, ҳали кўрсаёди кимлигини! Энди ишга киришиши керак. Лалайиб ўтиришдан нима фойда? Қизил балиқ билан сёмга солинган қутини қўлтиқлаб, борадиган жойига бориши керак. Полковник — муовин нима дейди: “Если Магамед не идет к горе, гора идет к Магамеду”. Ажойиб ҳикмат... “Ўзи борипти-я Чирчиққа”, яна Ҳошимжоннинг миясига урди ўша хаёл, ҳатто янги уйнинг орзуси ҳам уни енга олмади. Қандай қилиб бордийкин? Ҳадрадан нарига ўтмаган қиз... Машинага осилиб бордимиз? Мубталолик шунақа бўладими? Ётиб боргандир, тили осилиб, куюккан итдек, жазманининг бағрига, қанжиқ. Келди-ку, ҳориб-чарчаб, лаблари қуриб. Ўн икки соат ўликдек ётди. Онасига нима деганийкин, унгаям айтганмикин Чирчиққа борганини, ё бошқа баҳона топганмикин? Бегоблигиниям писанд қилмади-я, беандиша! Бунақада ўз онасини абгор қилиши, ажалидан оддин ўлдириб қўйиши мумкин-ку. Майли, ўлдирса — янаям яхши. Ҳошимжон яна битта хўжайиндан озод бўлади.

3

Бу кеча ҳам Мансур аканинг кўзи илинмади. Бир неча кундан бери шундай: хаёллар эзади, ухлай олмайди, бир-икки соатга кўзи уйқуга кетса, даҳшатли туш-

дан уйғониб кетади; юраги кўкрагидан отилгудек, ёпиниб ётса, танаси қизийди, дили ҳовқиради, кўрпани олиб ташласа, эги жунжикади: яна ётади, яна ўтган воқеалар тафсилотини эслайди, баттар эзилади, яшагиси келмайди, ҳеч нарса кўзига кўринмайди, ҳаёт бемаъни туюлади, тақдирнинг шафқатсиз синовларини оқлашни ҳам, айблашни ҳам билмайди. Мактаб директори бўлгач, Мансур ака давлат сиёсатини маъқуллаши, нимаики содир бўлаётган экан, демак ҳаммаси керак зарур, деб билади; аммо ҳеч қанақа одамийлик қолипига сиғмайдиган тадбирларни эътироф қилишга ақли етса-да, кўнгли рози бўлгиси келмайди, дили қаршилиқ кўрсатади, энг ёмони — бу туғённи биров билан дардлашиб бўлмайди.

Қаюмжон Андижонга кетган кунининг эртасига Мансур акани сиёсий бошқарманинг район бўлимига чақиртириб кетишди. Чақиртириш расмий эмас; оғзаки эди, айтгани келган киши қари бўлмаса-да, ҳасса таянар, телпак ипини ияги тагидан боғлаб олган, туллик мўйли қулоқчин орасидан бужмайган афти, шилпиқ кўзи, яккам-дуккам сариқ тиши кўриниб турарди. Бир ҳафтача устара тегмаган соқол-мўйловига оқ оралаган, лаблари хўл, сийрак киприклари нам эди. Аввал-охир, Мансур ака бу одамни кўрмаган, кўрган бўлса ҳам, эътибор бермаган, чоғи, танимади, аммо муомаласи Мансур акага илиқ кўринди, Мансур ака ичкарига таклиф қилувди, нотаниш киши кирмади, тезроқ бориш керак, деб орқасига қайтиб кетди. “Тезроқ бориш керак”. Ким тезроқ бориши керак? Мансур аками ёки хабарчим, буни Мансур ака яхши англай олмади, бироқ дили шувиллаб кетди. Уни идорага чақиртиришибдими, демак бирон гап бор. Нотаниш одам кетгандан сўнг Мансур ака ҳушига кела бошлади: қанақа ноҳўя иш қилиб қўйди? Кимга сирини очди? Нима деди? Мансур ака иш юзасидан ҳар кун ичрашиб турадиган мактаб ходимларини, кўча-кўйда тўқнашиб, бир-икки оғиз хўшлашишган танишларини, сартарошхонага, почтага, маориф бўлимига кирганини эслади, бироқ бу учрашувлар ҳар кунги алоқалар доирасида бўлиб, жиддий суҳбат очилмаганини, ҳатто қайсидир хонадоннинг ойнаси синган деразасига партия раҳбарлари расми босилган газета ёпиштириб қўйилган экан, Мансур ака уй эгаларини огоҳлантирган, ёмон кўздан асраган, чунки шунга ўхшаш “ножоиз” хатолари учун баъзилар жавобгарликка тортилганини ўзи кўрган, эшитган эди.

Мансур ака кўча эшик табақасини ёпиб; орқасига қайтди. Ҳовлининг тўрида оҳак билан оқланган лой томли пасткам уйи кўринар, ҳаво совуқ, тунда ёғиб ўтган ёмғир кўлмаклари изғиринда жимирлар, қолган-қутган сариқ-қизғиш барглари нам ерга ёпишган, яйдоқ шохлар чайқалар, охириги барглари тўкар эди. Ҳозир борадиган жойини Мансур ака уйдагиларига айтсинми ёки уларни аввалдан хавотирга солмай кўя қолсинми? У идорага бориши аниқ, қайтиб келиши гумон.

Мансур ака тирсагида пахтаси кўриниб қолган қора супр тўнини ечиб, урф бўлган кители устидан плашч кийди ва токчадаги доғ ойнага қаради. Ойнада сандал атрофидан кўрпачаларни қоқаятган хотинини кўрди. Унинг бир пайтлар илондек зилдай узун ва қора, ҳозир эса бир тутам кулранг ўрим бўлиб қолган сочи елкасидан сидирилиб, қўлига ҳалақит берар, хотини ўхтин-ўхтин сочини орқасига ташлаб, қаддини ростлар, белига қўлини қўйиб, ҳансирар эди. Эллик ёшни энди қоралаган бу аёлнинг қиёфасида аввалги жамоли, “палаги” тоза ва зоти пухталиги билиниб турган Қироат бону билан Мансур ака Андижон билим юртида танишиб, ўшда яшайдиган ота-онасиникига совчи юборганди. У кезларда қирчиллаган йигит Мансуржон совчиларга қўшилиб, ўзи ҳам борган, аммо келиннинг эшигига киришга юраги дов бермай, совчиларнинг чиқишини гузардаги чойхонада кутган эди. Қироат бонунинг отаси баззоз экан, олти йил бурун савдо юмуши билан Ғулжага кетиб, сафардан қайтмаган экан. Қироат бону, акасига эргашиб, мактабга қатнаган, еттинчи синфни битиргач, ўшда ўзбек билим юртлари бўлмагани учун Андижонга келиб ўқишга мажбур бўлган. Қизнинг онаси, айниқса аммалари қизчанинг узоқ жойларга бориб ўқишига унча рози бўлишмаган, бироқ кўздан йироқ, ожиза нарса, қўл-қўл бўлиб кетишидан чўчиб, тайин жойи чиққанидан кўнгиллари тинчиб, нон ушатишган. Қироат бону шу эшикка келин бўлиб тушганига, мана, йигирма йилдан ошипти. Шу йиллар мобайнида қанча алғов-далғовлар бўлмади. Босмачиларни ҳам, болшевиклар билан бўлган жангу жадалларни ҳам, ўттиз учинчи йилги очарчиликни ҳам кўришган, замон оғир бўлишига қарамай, Мансуржон билан Қироат бону талай осуда дамларни кечиришди. Еттита

фарзанддан тўрттаси нобуд бўлди. Иккита қизи — Зарифа ва Зубайдалар узатилиб кетишган, биттаси Избосканда, иккинчиси Қуршобда, Икковларининг болалари бор, иккалови ҳам бева, куёвлари урушда бедарак кетишган. Қизлари муаллимлик билан кун кўришади. Яхши ҳам Мансур аканинг фаросати етиб, болаларига таълим берган экан — асқотяпти. Қўл учиди бўлса ҳам кунлари ўтиб турибди. Бироқ ҳозир ким тўқ? Ҳамманинг бошига тушган савдо шу-ку. Ишқилиб, офат бўлмасин. Болаларининг боши омон бўлсин. Бир кунмас-бир кун яхши кунлар ҳам келар, шунисигаям шукур, чирқиллаган оила қанча! Мана, кенжаси Носиржон еттинчи синфда ўқияпти, таълим берса, йўлини топиб кетади, худо ёмон кўздан аерасин.

Анову идорага боришини айтса, хотини албатта эргашади, қўққисдан бирон нарса деб, уларнинг гашига тегади, унда ишнинг пачаваси чиқиши мумкин. Касалманд нарса, боши оғриб туради, дарди шунақаки, хуруж қилганда оғриққа чидаёлмай тўлғанади, инграйди, бошини танғийди, уқалатади, охир-оқибат қусиб, қайд қилиб, кўзи очилади, анчагача чалажон бўлиб ётади. Парҳездеги аёл, иссиқлик-совуқликни аралаштирмайди, қовурилган таом еса, қора чой ичса, асал, ёнғоқ татиса — дарров кўзгайди, иложи топилса, ҳар кун зулук қўйдиради. Ўқитувчилик қилар эди, тарих — жуғрофиядан дарс берар эди, беш йилдан буён мактабга ҳам бора олмайдиган бўлиб қолди — жанжал, ғала-ғовур ёқмайди,

Сал гапга фиғони чиқиб кетади, албатта, оғриқ бошланади, дори-пори кор қилмайди, пироварди қусади, оҳ-воҳ қилади, аранг уйига етиб келади. Агар анови идорага борса, дарди яна қайталайди. Майли, билмай қўя қолсин, агар Мансур акани қайтариб юборишса, бу гап ёпиғлигича қолаверади, қайтаришмаса, на илож, пешонасига ёзгани бўлади. Тақдирга тан беради. Бу ҳолга тушган бир Мансур аками? Кўпга келган тўй дейдиларку, чидайди.

Мансур ака кўчага чиққач, адашган одамдек эшиги олдида бир дақиқа аланглаб турди-да, ҳушига келгандек, мактаб томонга эмас, чапга, районнинг тўртта-бешта маъмурий идоралари жойлашган томонга йўл олди. Кўчада одам сийрак, чолдевор олдидаги бўш араванинг шотиси илтижоли осмонга ҳўзилган, шамол ғувиллар, қорамтир-исқирт булутлар тераклар учига теккудек паст сузар, қор ҳиди кезар эди.

Мансур ака милиция бўлими жойлашган бинога яқинлашар экан, ўзи учун нотабиий туюлган бир манзарага дуч келди: пахта ташийдиган ўнғача от аравада аллақандай одамлар — пахмоқ рўмол, одеал, чипор шолча, қуроқ кўрпаларга ўранган қари-ёш эркаклар, аёллар, болалар миқ этмай ўтиришар, йирик, чиройли кўзлари ваҳима ва саросимага тўла, оқ этлари совуқдан дийдираар, соқол-мўйлови ўсиб кетган йигитларнинг баъзилари тамаки тортар, гўдакларнинг инграшини айтмаса, ҳеч кимдан садо чиқмасди. Ҳатто буларни томоша қилишга йиғилган маҳаллий болалар ҳам чурқ этишмасди. Милиция либосидаги учта одам дафтарларидаги ёзувларни бир-бирига солиштираркан, ўхтин-ўхтин милицияхонанинг эшигига қараб қўйишар, афтидан у ёқдан кимнингдир чиқишини кутмоқда эди.

Кимлар булар? Нега нотаниш қиёфаларда қўрқув? Мансур ака таажжубланиб четроқда тўхтади, тутқинга учраган лўлилармикан? Аммо лўлиларга ўхшамайди, лўлилар бор жойда шовқин-сурон бўлади, булар эса жим ўтиришипти. Мансур ака англай бошлади — бир ҳафта аввал ижроқўм вакиллари мактабга келиб, Ўрта Осиёга сургун қилинган қримликларга жой ахтаришган, тўртта синфхонани танлашган эди. Шубҳасиз, аравада ўлимга ҳукм этилган маҳбусларни эслатувчи шўрликлар ўшалар эди. Демак, ҳали-замон буларнинг бир қисми мактабга туширилади, тақсимот шунақа. Аммо бечоралар қандай яшашади? На печка бор, на ўчоқ. Гўдакларнинг аҳволи нима кечади? Бундай аёзли пайтда кўплари касалга чалиниб ўлиб кетади-ку. Тўғри, тўрт кун бурун мактабга бир машина юк туширишди — аскарлар казармасига қўйиладиган темир қаравотлар, тўшаклар, жун одеаллар, ёстиқлар. Бироқ улар яшашлари, пишириб-қуйдириши, ейиш-ичиши, тирикчилик қилишлари керак-ку. Берсанг-ейман, урсанг-ўламан, деб ётаверишмайди-ку. Бунчалик совуқ бўлмасаям майли эди.

Мансур аканинг оиласи катта эмас, атиги уч жон, Носиржонни бу хонага ўтказишса, бир хона бўшайди, қримликлардан битта оилага беришса, бечоралар лоақал қишдан чиқиб олишади, кейин худо пошшо, бир йўриғи топилар. Хона у қадар катта эмас,

аммо тўрт девори, томи, печкаси бор; тор, албатта, аммо беш-тўрт кишилик оила сиғиши, жон сақлаши мумкин. Бир амаллаб баҳорга етиб олишса бўлади. Мансур аканинг ўғли катта бўлиб қолди, хотини касалманд, ғала-ғовур ёқмайди, булар ҳам бир хонада сиқилишлари мумкин, бироқ бунақа вазиятда одамгарчилик қилмаса бўлмас. Бунинг учун Қироатхонни кўндириш керак. На чора. Хотини тажангроқ аёл, унга енгил бўлмайди, албатта, аммо муҳтож одамлардан жойни қизганса, қандай тинч яшайди? Касали баттар бўлади. Кўнади. Бунга Мансур ака амин. Ҳозироқ уйига қайтиб, кўнглидагини хотинига айтиши, иккинчи хонани бўшатиши керак. Бўшатиш ҳам нима экан. Носиржоннинг кўрпа-тўшагини олиб чиқса бўлди, шолча-кигизлар жойида қолади-ку...

Мансур ака илдам қадам ташлаб, ортига қайтди, бироқ бу ерга нега кедгани эсига тушиб, тўхтади, яна орқасига қайтди. Керакли идора ҳам милиция биносидан, сургун қилинган қримликларни жойлаш билан шуғулланувчи ходимлар ҳам балки ўша ердадир, деб ўйлади Мансур ака. Ўша ерда бўлса, битта оилани бизникига тақсим қилинлар, дейман, бўлмаса, ижроқўмга ўтаман. Мени чақиртирган бўлим ҳам ҳозир шу келгиндиларни жойлаш ташвиши билан банд бўлсалар, мен билан гаплашишга қўллари ҳам тегмайди.

Аввал-охир бу каби идорага иши тушмаган Мансур ака милиция биносига киргач, нимқоронғи йўлақларда зарур топшириқлар билан юрган расмий ходимларга туртинар, қайси хонага киришини билмай аланглар, одамларга ҳалал берар эди. Фуқароча кийинган бир нотаниш киши, Мансур аканинг адашиб юрганини кўриб, коридорнинг охиридаги эшикка йўллади. Мансур ака кирган хонада ҳеч ким йўқ, стол устида телефон аппарати, папкалар, сиёҳдон, ручка-қаламлар ётар, бурчакда кулранг сейф қаққайиб турар, панжарага олинган икки дераза орасидаги девор тагида уч киши сиғадиган суянчиқли скамейка ва битта стул бор эди. Мансур ака нима қиларини билмай, бир зум эшик олдида туриб қолди. Столдаги кулдонда папирос қолдиғи кўринар-кўринмас тутаб турар эди, шунда Мансур ака фараз қилдики, хона эгаси бир пасга чиққан, шунинг учун хона эшигини ҳам қулфламаган. Пича тик туриб кутгани маъқул, ўтирганини кўрса, ходимнинг кўнглига қандай фикр келиши мумкин — бу аён нарса. Бунақаларнинг қош-қовоғига қараш, ғашини келтирмаслик керак. Бирон гапинг, ҳаракатинг, ҳатто муомаланг оҳанги ҳам ёқмаса — тамом, панд ейсан, ишинг пачава. Мансур ака шундай мулоҳазаларни дилидан ўтказар экан, ичи қақшаб кетди. Бу қанақа ўзи? Нега эликдан ошган, умрининг ярмидан ортигини маориф ишига бағишлаган, қанчадан-қанча шогирдлари бор, хизматлари учун бир неча марта рағбатлантирилган эътиборли инсон қанақадир она сути оғзидан кетмаган бир лейтенант ёки капитан олдида дағ-дағ қалтираб туриши керак? Айби нима? Ҳамма қатори ўз бурчини бажариб юрипти, ими-жимидя яшайди, ошиб-тошиб кетаётгани йўқ, номи мактаб директори бўлса ҳам баъзи пайтларда зоғора нонгаям қурби етмайди. Шикоят қилиш одати йўқ, ҳамманинг бошига тушган азобни баравар тортаяпти. Бундан оғир кунлардаям чидаган. Уруш бўлаётган пайт, мамлакат бор кучини фронтга, ғалабага сафарбар қилган, тақчилликсиз бўладими? Мана, уруш ҳам охирлаб қолди, Сталинга қойил — Москвагача келган ёвни суриб ташлади-я, энди ғалабага эришса — албатта, эришади! — чароғон кунлар ҳам бошланади, бу кунлар унут бўлади. Ўшангача амал-тақал билан етиб олиш керак. Яхшиям бир парча ери бор экан, сабзи-пиёз, ошқовоқ, картошка, мош-нўхот ўзидан чиқади, ҳатто бултур дон сочувди, бир қоп бугдой берди. Уни рўзгорга, сомони молга яраб турипти... Қаттиқ ўйдан Мансур ака қия очик эшик ортидан оёқ дупури эшитилиб, ходим кириб келгандагина ҳушига келди. Бояги йўлакда учрашган киши ҳам эмас, жияни тенги йигит экан.

— Уэр, Мансур ака, кутдириб қўйдим, — дея йигит андек оқсоқланиб бориб, стол тўридаги жойига ўтирди ва ўчиб бўлган папирос қолдиғини кулдонга эзғилади. — Марҳамат, ўтиринг.

Начальниги чақириб, исканжага олган бўлса, ходим қай кўйда кирар экан, деб Мансур ака хавотирланиб турувди, йўқ, ундай бўлиб чиқмади, қайтага димоғи чоғ кирди. Сир бермаётган ёки шунақа тартиб ўрнатилган бўлиши ҳам мумкин. Нима бўлганда ҳам муомаласи тузук йигитга ўхшайди. Мансур ака ташаккур бил-

дириб, ягона стулга ўтирди. Унинг юраги ҳаққирар, суҳбат қаёққа бурилишини билмас, фақат тахмин қилар эди, холос.

— Ишлар қалай, Мансур ака? — деди ходим қўлини столга қўйиб. Бу лаб-дахани бежирим, кўзлари ғамгин, маллага мойил сочи кирпининг тиканидек тикка, ҳиқилдоғидаги чаноқдек суяги ҳар ютинганида қимирлаб турадиган, ихчам жусали йигит эди. — Саломатмисиз?

— Раҳмат... — деди Мансур ака на исмини, на фамилиясини билмагач, қандай мурожаат қилишга тутиниб. — Ҳамма қатори... Кечирасиз, исми шарифлари... — Охири жумлани айтишга айтди-ку, шу заҳотиёқ истиҳола қилди Мансур ака, ишни пачавасини чиқариб қўйишдан ҳайқиб.

— Тўра Мирзаев, — деди ходим бир чанд ўйлиниб. — Тўравой, деяверинг, Мансур ака, ўғлингиз тенгиман.

— Йўғ-э, — деди Мансур ака, мулзамланиб. — Жиддий идора ходимисиз, қандай одамни тили боради? Чойхонада эмасмиз-ку. Расмий бўлаверсин, Тўражон Мирзаевич, — қўшиб қўйди Мансур ака, такаллуфни жичча ошириб юборганини ўзи фаҳмлаб.

— Майли, ихтиёрингиз, — деб Мирзаев папирос тутатди.

Гапни нимадан бошлашни чамалаяпти, деб ўйлади Мансур ака, ҳозир ёрилади. Айтадиганини тезроқ айтса бўларди, вақт тигиз, ижроқўмга бориб, битта оилага биз бошпана берамиз, дейиши керак, қримликлар қақир-қуқирини бирон жойга туширишларидан аввал, кейин даҳмаза бўлади.

— Чақиртирган экансизлар... — деди Мансур ака, тоқатсизланиб.

— Таклиф қилганмиз, — деди Мирзаев.

“Таклиф қилишганмиш, истеҳзо билан ўйлади Мансур ака, зиёфатга таклиф қилишади, бунақа жойга чақиртиришади. Таклиф қилинганда, хоҳламасанг, борма қўяверасан, бунақа идрога келмай кўр-чи, оёгингни ерга теккизмай опкелишади. Соқчи — конвой билан. Таклифмиш...”

— Хизмат? — мулойим жилмайиб сўради Мансур ака.

— Қанақа хизмат, Мансур ака? — деди Мирзаев ўзини хижолат бўлгандек кўрсатиб. — Шунчаки, ёрдамингиз керак. Маслаҳатингиз.

— Жон устига, Тўражон Мирзаевич, — деди Мансур ака ҳам тайёрлигини билдириб, бироқ ичида “ёрдам, маслаҳат” сўзлари остида қанақа маъно бўлиши мумкинлигини ўйлаб, эти жимирлаб кетди. Албатта, мактаб директори бўлгач, ўқитувчилар, талабалар томонидан бирон ножўя қилмишга йўл қўйилганда, Мансур акани огоҳ қилишади.

Аммо ким айб қилган бўлиши мумкин? Қанақа айб? Қолаверса, айб содир бўлипти ҳай, адабини бериш қочмас. Нега унда ҳунук воқеанинг олдини олиш, бартараф қилиш милиция ташкилоти қолиб, бу сиёсий бўлим томонидан амалга оширилиши керак? — Масала мактаб ходимлари билан боғлиқми, Тўражон Мирзаевич? Биронта ўқитувчи...

Шу пайт хонадаги осойишталикни бузиб, столдаги телефон жиринглади, ҳадикда ўтирган Мансур ака чўчиб тушди.

— Алё! — деди Мирзаев, дарҳол телефон гўшагини қулоғига босиб ва кимнингдир овозини эшитгач, шу ондаёқ қиёфаси ўзгарди — ҳозиргина мулойим юзкўзи бир зумда жиддий ва диққатли тус олди, бутун эътибори дунёда бошқа нарса йўқдек телефондаги овозга жамланди. — Эшитаман, — дея Мирзаев қолган гапга тик турган ҳолда қулоқ солди, чунки телефон кунига бир марта, ўн марта жирингласа ҳам, фақат Андижондаги бошқармадан бўлиши мумкин, бошқа бирон жой билан уланмаган, ҳатто бу ердаги бўлим раҳбари зарурат туғилганда ё девор тақиллатади, ё ўзи чиқади. — Худди шундай, — деди Мирзаев, бир оздан сўнг. — Хўп. Бугун тайёр бўлади. Ҳа. Эртага етказамиз... Хайр! — Мирзаев гўшагини қўйиб, оғир юкдан қутилгандек, энгил хўрсинди. — Кечирасиз, Мансур ака, — деди яна асли қиёфасига қайтиб, — гапимиз узилиб қолди...

— Ҳечқиси йўқ, зарур иш бўлгандан кейин... — деди Мансур ака андак талмовсираб.

— Эшитаман давом этинг.

— Суҳбатимиз мактаб билан боғлиқми, демоқчи эдим.

- Нима десамикан, Мансур ака, — деди Мирзаев, хаёлини тўплашга уриниб.
- Боғлиқ десаям бўлади.
- Мансур ака савол назари билан Мирзаевга тикилиб қолди, яна юраги дукил-лай бошлади.
- Мактабга ким шефлик қилади? Ёрдам маъносида, демоқчиман.
- Колхоз-да, — деди Мансур ака, негадир енгил тортиб. — Ғўзапоя бериб туради. Ёзги таътилда ремонтга қарашшади. Тахта, оҳак, дегандек.
- Раиси ким? — сўради Мирзаев ўсмоқчилаб. Гуё ўзи билмайдигандек.
- Қаюмжон-да, — деди Мансур ака дарҳол. — Урушдан ярадор бўлиб қайтган йигит. Раисликка баҳорда ўтувди.
- Учрашиб турасизларми?
- Албатта, — деди Мансур ака самимий. — Ишимиз тушиб туради. Қаюмжоннинг ўзиям маъноли йигит. Боши тўла ташвиш. Бултур силдан хотини ўлиб кетди. Ёш эди, шўрлик. Ўғилчаси етим қолди. Кампири қарайди.
- Ўзи-чи?
- Қоронғида қетиб, қоронғида келади. Ишидан қўли бўшмайди. Онаси ҳам қариб қолган. Қулоғи оғир, кўзи ожиз.
- Хотини-чи?
- Ўлди, дедим-ку.
- Бошқа уйланмадимми?
- Уйладик, — деди Мансур ака ичида шодланиб. — Бир болалик жувонни ниқоҳ қилиб бердик. Ҳозир ўша қараяпти. Ўзи муаллима, бизда ишлайди.
- Мирзаев қимир этмай Мансур аканинг сўзларига қулоқ солар, хаёлида бошқа ўйлар терилар эди.
- Бу анову, Тошқентдан жўнатилган жувонми?
- Ҳа, ўша. Хонадонга келин бўлиб тушиши билан уй чароғон бўлди — қолди. Қаюмжон ҳам хурсанд.
- Колхознинг ишлари қалай, Мансур ака? — деди Мирзаев, гапни керакли оқимга буриб ва жавоб кутмай, қўшиб қўйди: — Планни бажармапти-ку.
- Шунча жонбозлик кўрсатилди, — деди Мансур ака дарров дили ҳижил бўлиб. — Бор куч ташланди. Мактаб болаларидан тортиб эмизикли аёлларгача далага ҳайдалди. Барибир бўлмади, план тўлмади.
- План ногўгри туширилган, демоқчимисиз?
- Йўғ-э! — деди Мансур ака дили зирқираб. — Ҳаво паст келди-да.
- Ҳаво паст келган бўлса, ёнма-ён турган бошқа хўжаликлар планни бажаришди-ку, — деди Мирзаев. — Шароит, иқлим, осмон битта. План миқдори ҳам бошқаларниқидан баланд эмас, қайтага паст. Нега бунақа бўлди, деб ўйлайсиз?
- Қайдам, — деди Мансур ака танг аҳволда. — Қаюмжон тажрибасизлик қилдими, ким билади дейсиз.
- Ҳаво пастлигини била туриб пахта теримини кеч бошлапти. Бошқаларнинг плани ўн фоизга етганда, Қаюмжоннинг колхозии бир кило ҳам пахта топширмапти. Бунга нима ваз топиш мумкин, Мансур ака?
- Пахта яхши очилса, етиб оламан, деган-да.
- Яхши очилган пахта ёмғирда қолса, нима бўлишлигини билмаганми Қаюмжон?
- Билмаган бўлиши мумкин, — деди Мансур ака ғул-ғулага тушиб. — Ўтиб кетар, деб ўйлаган-да.
- Шунақа ўйлаш бутун онгли ҳаёти пахта даласида ўтган йигит учун кечириб бўладиган хатоми? — Мирзаевнинг гапларида қатъийлик пайдо бўлганини Мансур ака ҳис қилди. Бу айбномани эслатувчи даъво эди. Мансур ака ўзини бу хатогга алоқадордек сезиб, бир қадар саросимага тушди. — Ўзингиз ўйланг, Мансур ака, бу хато шунчаки тасодифми, бепарволик оқибатими, ёки жиддийроқ нарсамми? Нима?
- Планни бажармаган бошқа хўжаликлар ҳам бор-ку, Тўражон Мирзаевич, — деди Мансур ака баҳона ахтариб.
- Тарафини олаяпсизми, Мансур ака? Кўриб-билиб туриб-а?
- Нега тарафини олар эканман, Тўражон Мирзаевич, — дея ўзининг ҳимоясига ўтди Мансур ака. — Холис гапни айтаяпман-да.

— Холис гап? — Мирзаев мийғида жилмайди. — Майли. Мана қоғоз, холис фикрингизни ёзиб беринг Мансур ака. Протоколга қўшиб қўйилади.

— Протокол? — Қаюмжон пахта терими якунига бағишланган мажлисга кетганини, бир неча кун ўтишига қарамай, ҳанузгача Андижондан қайтмаганини, ундан дом-дарак йўқлигини Мансур ака билар эди, дилига даҳшатли тахминлар оралай бошлади. Демак, фараз қилди Мансур ака, Қаюмжонни хибсга олишган, энди уни қораловчи, тўғрироғи, айбини тасдиқловчи далиллар тўпланапти, панд ейиши ҳеч гап эмас. — Қанақа протокол?

— Мансур ака, — деди Мирзаев, ўзини тутишга уриниб, — пахта лавлаги эмас. Аҳамияти нималигини ўзингиз биласиз. Айтайлик, планни бажармаслик ҳазилмас. Ёзинг.

— Нимани ёзаман? — деди Мансур ака, хиёл тутоқиб. — Бунга қанақа даҳлим бор? Унинг иши бўлак, меники бўлак. Тафсилотини билмасам. Мактабга даҳлдор иш бўлса, майли, ёзиб бераман. Аммо колхоз муаммолари, план — бу менинг ишим эмас.

— Дарвоқе, — деди Мирзаев совуққонлик билан, — мактабга ҳам гап келади.

— Планга мактабнинг нима алоқаси бор? Мактаб бошқа, колхоз бошқа.

— Хато қиласиз, Мансур ака, алоқаси бор. Отаси халқ душмани, деб айбланган бир унсурнинг қизи мактабингизда муаллималик қилар эмиш. Шунини била туриб сиз унга иш бергансиз, болалар тарбиясини ўшанга топширгансиз. Бунини нима деб баҳолаш мумкин? Бу адашишми, сиёсий қўрликми ёки ғаразли мўлжалми? Хотини бўлгач, ўша кек сақлаб юрган жувон ўз таъсирини нафақат болаларга, ўз эрига ҳам ўтказиши мумкинлигини ҳисобдан олиб ташлаяпсиз, Мансур ака. Бунга жавоб беришга тўғри келади. Фарзандларингиз бор, хотинингиз касалманд, нега улар ҳақида ўйламайсиз, Мансур ака?

“Ё алҳазар!” Лол қолди Мансур ака. Ё парвардигор! Масалани шу қадар буриш, тус бериш! Ақл бовар қилмайди! Мўмин-мулоим қиёфага кириб, авради-я! Айбдорга чиқарди-қўйди-я! “Жавоб беришга тўғри келади”, дейди-я! Энди нима қиламан? Қанақа қилиб маломатдан қутиламан? Хонавайрон қилади-ку! Албатта, Қаюмжон пахта теримини кеч бошлади, ҳамма иллат шунда, ўн кун аввалроқ далага одам киритса, шунча гурбат ёғилмас эди. Ўзини ҳам абгор қилди, бошқаларни ҳам судради. Ойниса шубҳали жувон экан, нега ҳушёр турмадим? Нега зийраклик қилмадим? Нега Қаюмжоннинг гапига лаққа тушдим? Нега ҳотамтойлик қилдим?..”

— Хўш, Мансур ака, ёзамизми? — деди Мирзаев, гўдақлар билан гаплашгандек, ўзини ҳам қўшиб.

— Нимани ёзамиз, Тўражон? — сўради Мансур ака зорланиб.

— Яна бошидан қайтарайми? Янги далиллар чиқиши мумкин.

— Қандоқ бўлади, Тўражон? Қаюмжон уруш ярадори. Ёш боласи бор. Онаси ожиз, неча кунлик умри қолган, худо билади. Гуноҳни қандай зиммамга оламан?

— Ёвузлик қилса майлими, Мансур ака?

— Қаюмжон менга ҳеч ким эмас...

— Сирдошингиз, — деди Мирзаев Мансур аканинг гапини шартта бўлиб.

— У сизни ҳам айнитиб қўйипти.

— Мен ёш бола эмасман, ўз маслагим бор.

— Нега унда ҳимоя қиласиз уни? Тилингиз қисқими?

— Тилим қисқ жойи йўқ. Пок одамга тухмат қилиш гуноҳ.

— Ҳеч ким сизни тухмат қилинг деяётгани йўқ. Борини ёзиб берсангиз кифоя.

— Борини?

— Ҳа, борини. Пахта теримини атайлаб кеч бошлаганини, — деди Мирзаев, “атайлаб” сўзига урғу бериб, — далада пахта ёниб кетганини, план бажарилмаганини, хотини халқ душманининг қизи эканини, эрига ўтказган таъсирни — ҳаммасини. Саводли одамсиз, Мансур ака, келиштириб ёзиш қўлингиздан келади. Адашганингизни айтсангиз, сизга умуман тегмасликлари мумкин. Ахир ҳақиқатдан ҳам келиб чиқадиган мантиқ шу-ку, Мансур ака. Ё мен хато қилаяпманми?

— Тўғри, — деди Мансур ака, бўлак нима дейишини билмай.

— Баракалла, Мансур ака, — деди Мирзаев, ясама шодланиб, — тушунган одамнинг садағаси кетсанг арзийди! Қойил! Ёзинг энди. — Мирзаев қоғозни су-

риб, Мансур акага сиёҳдон билан ручка тутқазди. — Бир-икки бет бўлса етади, кўпини кўришга “уларнинг” вақти ҳам йўқ.

Мансур ака бир қўлидаги ручкага, бир оқ қоғозга тикилиб қолди.

— Буни Қаюмжонга кўрсатишадими? — аранг тилга кириб сўради Мансур ака.

— Агар суд Қаюмжонни айбсиз деб топса, бунақа қоғозларга эътибор ҳам бермайди. Ёзувингиз папкада қолиб кетаверади. Энди бу, нима деймиз, шунчаки номига қилинган нарса, расмиятчилик-да.

Мансур ака чуқур хўрсиниб, ёзишга киришди, бироқ биринчи сўзданоқ аллақандай ноаниқ, сунъий ва баландпарвоз туюлди чоғи Мансур ака жумлани чизиб ташлади.

— Чизиш-ўчириш мумкин эмас, — деди Мирзаев афсусланиб. Мансур ака савол назари билан Мирзаевга қаради. — Ҳа, ўчирилган сўзлар орасида қанақа маъно бор эди, деб шубҳа қилишди “улар”.

Мирзаев жумласи чизилган варақни олиб, гижимлади ва бошқасини берди.

— Мана, асабийлашманг, ўзингизни босинг, — деди Мирзаев Мансур аканинг бармоқлари титраётганини кўриб. — Ҳаммаси яхши бўлади.

Аммо бу варақ ҳам бузилди. Энди Мирзаев асабийлаша бошлади. Тоза варақ берди, бузилганини йиртиб, саватга ташлади.

Мансур ака қоғоз устида мункайиб ёзувни нимадан бошлашни билмас, ручка ушлаган қўли қалтирар, вақт ўтиб борар эди. Боя Мирзаев телефонда “Бугун тай-ёр бўлади”, деб ваъда берувди, бунақа ивиришида, иш кечгача ҳам тугамайдиган кўринади.

— Аввал мурожаат қиладиган ташкилот номини ёзиш керак, — деди Мирзаев ва аграйиб қараган Мансур ака ёнига ўтиб, столга энгашди, қоғозни ўзи томон суриб, қўлига қалам олди. — Биринчи жумлани ёзиб бераман, у ёғи осон кетади. Қалам билан ёзилган жойини резинка билан ўчириб ташлаймиз.

Бунақа машққа ўрганиб кетган Мирзаев, эпчиллик билан биринчи жумлани ёза бошлади.

— Думи бор, — деди Мансур ака, Мирзаевнинг ёзувидан кўзини узмай.

— Лаббай? — англамай сўради Мирзаев. — Қанақа дум?

— “Х” думли бўлади, — деди Мансур ака ночор жилмайиб.

— Ҳм, — деди Мирзаев, шундай оддий нарсани билмаганидан ҳижолат чекиб ва “х” ҳарфига “дум” қўйди. — Бунинг аҳамияти йўқ, бари бир ўчирилади. — Мирзаев жумладаги барча “х” ҳарфларга “дум” қўйиб чиқди.

— Пахта думсиз ёзилади, — ўқитувчи бўлгани учун Мансур ака яна аралашди ва чиройли терилган сўзларни кўриб, Мирзаевнинг ҳусни хатига баҳо берди.

Мансур ака қаттиқ толиққанидан, кўзлари қоронғилашиб кўчага чиққанида эрталабки аравалар йўқ эди. Нариги томондаги юк машинасидан қулоқчин кийган иккита одам лавлаги туширар, ҳаво ҳамон совуқ, изғиринли эди.

Қримликларни жойлагани олиб кетишган бўлса керак, деб ўйлади Мансур ака ва эрталаб биронта оилани олиш ташаббуси ҳозир у қадар жозибали туюлмади. Шундан ҳам бирон ишқал қидиришади, деган шубҳада, олдинги ниятидан айний бошлади, бироқ келгиндиларнинг ночор аҳволи кўз ўнгида гавдаланиб, Мансур аканинг усиз ҳам тилкапора қалби баттар озорланди, ичи ачишди. Яна сатта ташвиш орттириш энди унчалик оғир мусибат бўлиб туюлмади. Ақалли битта оилани барбодликдан сақлаб қолиш савоб-ку. Оддий инсоний мурувват, ғамхўрлик — холос. Мансур ака ўзини шу йўсиндаги шароитга иқрор қилиш учун атайлаб дилини кемираётган хаёлларни четга суришга, бир дақиқа ҳам ҳаловат бермаётган шум, аламли кечинмаларни ҳайдашга, чалғитишга уринди, бироқ билар эди, энди, бундан буён ғам-ғусса кучайса кучаяди, сусаймайди, қалбини ўртагани-ўртаган. Мансур ака чуқур, аламли хўрсиниб, ижроқўм томон юрди, юрагини чуллаган дарддан барибир фориг бўла қолмади. Муродига етди, деб ўйлади Мансур ака Мирзаев ҳақида, авради, кўйига солди, ниятига эришди. Қоғоз қўлида, энди Мансур акани ўйинчоқ қилиб ўйнагади, мақомига йўрғалатади, энди Мансур ака доим унинг тузоғида, типирчилагани билан қўлидан нима ҳам келарди. Аммо урмади, сўкмади, майин гаплашди. Қарилгини андиша қилди, чоғи. Биронта заҳ ҳонага қамаб, дўппослашса, қўл-оёғини қайиришса, омбир билан тишини суғиришса, майиб

қилинса, додини кимга айтарди Мансур ака? Барибир ёзиб берарди. Қийнов, азоб нималарга қодир эмас. Қанчаларни букмаган. Юришипти қанчалар лом-мим демай, қамоқдан, сургундан омон қолганликларига шукур қилиб. “Мени у алпозга солишмади-ку, бошим бутун қутилиб чиқдим-ку. Шунисигаям раҳмат. У жарлик қилсам — кетардим отам кўрмаган жойларга. У ёқлардан ўлигим ҳам қайтиб келмасди. Мен-ку, майли, ошимни ошадим, ёшимни яшадим, ўлиб кетсам — пешонамдан. Лекин фарзандларим, хотиним, невараларим — касримга қолишарди, бошларига тушган маломатни мендан кўришарди. Ахир “уларга” шунақа айбнома ҳужжат керак экан, барибир кимдандир олишарди. Балки улар ўз тухмагини меникидан ҳам жирканч қилиб ёзиб берарди. Мен-ку, меъёрида ёздим, ҳатто жабрдийдага қайишгандек бўлдим. Балки айб ҳам қўйилмас, кечирришар. Ахир, планни дўндирмаган қанчадан-қанча хўжаликлар бор, ҳаммасини айблашадими, қамашадими, сургун қилишадими? Қанча миришкор, ишнинг кўзини билган, тажрибали, суяги пахтада қотган одамлар жиноятга тортилса, хўжаликларга ким раҳбарлик қилади? Ерга ким қарайди? Халқни ким боқади? Шу нарсаларни ўйлашар, ахир. Арзимаган хато, адашиш учун қамалиб кетаверса, одам қоладими? Мирзаёв айтганида туриб олиб, Мансур акани анча эсанкиратиб қўйди, ёзишга қистамаса бўлар эди. Тўғри, унинг тепасидаям начальниклар бор, балки улар талаб қилишгандир. Бу шўрлик бажармаса бўладими? Бажармаса, шу заҳотиёқ амалидан кетади. “Улар” қанақа топшириқ беришса — яхшими, ёмонми — Мирзаёв қайишмай буйруқни адо этиши керак-да. Сиёсат, ҳаёт тарзи шунақа. Буйруқ муҳокама қилинмайди. Буйруқ — буйруқ-да. Бажарилиши шарт. Шунга биноан Мирзаёвга ўхшаганлар ҳисобига сиёсат қарор топади. Айбланидиган одам устидан кўрсатма тушдими — вассалом, уни оқлаб ҳам бўлмайди, яхши одам деб ёзиб берсанг ҳам эътиборга олишмайди. Қисмати ҳал бўлди, деявер. Балки, Қажумжоннинг айбидан ўтишар, нима бўлмасин, уруш қатнашчиси, ярадор, инвалид. Бу йил адашибди, тажрибаси етишмабди, келаси йил хатоларини англаб, бўлакча иш тугар, зийракроқ бўлар.”

Мансур ака шу каби хаёлларга борар экан, бу хаёллар шунчаки ўзини юпатиш, алдаш, оқлаш, таскин ахтаришдан бўлак нарсалар эмаслигини зимдан ҳис этар, аслида, оддий хиёнат эканини эътироф қиларди. Бу виждон овозини бўғишга интилиш эканлигини англаган сайин бир-бирига, туғён олишувда дили баттар азиятланарди. Қанақа тўн кийдирилмасин, қандай тус берилмасин, не-не оқловчи сабаб ва далиллардан тиргович изламасин, аслида хиёнат ва хоинлик, ҳар қандай ниқоб, пардоз билан шафқатсиз ҳақиқат юзини тўса олмайди, худди соядек — ўчириб ҳам, қириб ҳам, чопиб ҳам бўлмайди. Сояни йўқ қилишнинг ягона усули — сояга ўтиш. Ёки тиш оғриғидек, чораси суғуриб ташлаш ёки чидаш. Иккиси ҳам азобли. Суғуриб ташласа, бир зумда дарддан қутилади, аммо оғриғи ёмон, бардош бериш қийин. Демак бирдан-бир йўли — оғриққа чидаш. Бироқ бу оғриқ қанчагача давом этаркин? Қачон тўхтаркин? Умуман тўхтармикин? Ёки бу дард бир умрликмикин? Мансур аканинг ақли озаётгандек бўлди, ғала-ғовурдан тетиклашди. Ҳушига келиб қараса, мактаби олдида турипти. Мактаб қаердан пайдо бўлди? Ижроқўмга кетаётувди-ку? Қачон, қаерда Мансур ака йўлидан бўрилди? Эслай олмайди. Бир дам гангиб турди. Секин-аста атрофидаги манзара яққоллаша бошлади. Совуқдан шумшайган дарахтлар, шамолдан эгилаётган қамиш попуқлари, гиз-гизон... Мансур ака бир чақиримча йўл юриб қўйипти... наҳот ҳеч ким учрамаган? Мансур акани кўплар танийди. Балки салом беришган бўлса ҳам, ўзи билан ўзи олишиб келаётган Мансур ака пайқамаган бўлиши мумкин, шунча масофада ҳеч ким учрамай, саломлашмай ўтармиди. Қўнғироқ чалиниб, Мансур акани яна ҳушига қайтарди. Охирги дарсга чалинган қўнғироқ тиниши билан ғала-ғовур ҳам пасая бошлади. Еттинчи синфда дарси бор эди, Мансур ака ҳеч қачон қанда қилмас эди, ўқитувчилар ҳайрон бўлишгандир. Мактабга кириш керак, интизом бузилмасин. Бугун, албатта, истисно — важи бўлса-да. Кимга важини айтади? Аслини айтиб бўлмайди, ёлғонлашга тўғри келади. Мансур ака касбдошларини ҳеч қачон алдамаган. Индамай қўя қолади. Ким тергар эди? Кимдир — ўқувчимни, муаллимни — мактабга келмай, баҳона рўқач қилса, Мансур ака таъқиб қилмайди, чунки мактаб совуқ, баъзан ташқари илиқ бўлганда ҳам одам ичқарида жунжикади. Аёзли кунларни айтмаса ҳам бўлади. Ўқувчилар қўлларини қўлтиқ-

ларидан олгиси келмайди, қўйинларида сақламаса, сиёҳдон музлаб қолади. Темир бочкаларда гулхан ёқишади, ғўзапоя бемалол. Лекин иссиғи бирпаслик, ҳатто шифти бўлмаган синфда иссиқ турармиди? Тутун босади, кўзни ачитади — турган битгани даҳмаза.

Мансур ака мактабга киришдан айний бошлади. Бўлиб ўтган воқеа гўё юзида ёзилгандек, ошкор қилиб қўйишдан ҳайиқди. Аммо — худо кўрсатмасин! — ёзувни Қаюмжон ўқиган бўлса, оқланиб қайтиб келса — тамом-вассалом. Қаюмжон фаросатли инсон, замон қанақалигини яхши билади, қай вазиятда ва қандай усуллар билан гувоҳ-иқрорнома ёзилганлигига ақли етади, етади-ю, бир умр юрагида нимадир тугилиб қолади, биронта ҳаракат — тавба-тазарру, ўкиниш, афсус, ёзғириш — ҳеч қанақа важ бу тугунни ечиб юбора олмайди. Юрасан пана-панада, одамлардан яшириниб, жабрдийда киши билан учрашишдан бир умр хавотирланиб, чўчиб, истиҳола қилиб. Кейин, бир кунмас-бир кун ўлиб кетасан беному нишон. Тобутингни кўтариш учун келишган ҳамма одамлар ҳазар қилади. Ундан кўра Қаюмжон жазолангани ҳам маъқул. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолаверади, ҳеч ким билмайди, шубҳаям қилмайди. Шубҳа ҳам майли-я, ўзининг виждони-чи? Унга қандай чап бериб бўлади? Шубҳа қилувчилар кўчада, қайғу, ғам-ғусса, ҳасрат ўзимнинг ичимда-ку. Уни қандай тийиб бўлади? Доим қимирлагани-қимирлаган. Бедаво дард. Унда-мунда учрашиб, ҳасратлашиб турадиган одами Қаюмжон, хотини Ойниса эди. Энди нима деб, у эшикка боради Мансур ака? Қандай остонасини хатлаб ўтади? Агар борса, ўзини билмаганга соладими, уй эгасини хатарга равона қилиб? Рўпарасида ширин-чучмал сўзлар билан авраб ўтирган одам ўғлининг, эрининг, отасининг хоини эканлигини билишмайди ҳам. Ахир, у хонадонга бормай қўйса, йўқламаса, ажбланишмайдими? Қаюмжон қамоққа олинганидан кейин оёғини тортиди, гап-сўз бўлмасин менгаям шубҳа билан қарашмасин, касрига қолмай, деб қўрқаяпти, деган хаёлга боришмайдими? Бироқ бунақа андишаларни суриб ташлаб борса-да, ўзини қандай тутиши керак? Муғомбирлик қилишига тўғри келадими? Ё бор гапни оқизмай-томизмай айтсинми? Орани очиқ қилсинми? Юқдан бўшансинми? Бўшанишга бўшанади-ку, гап тарқалиб, Мансур аканинг қилмишлари оғиздан-оғизга ўтгудек бўлса, қандай бош кўтариб юради? Ойнисани хилватга чақириб, юрагидагини тўкиб солсинмикан? Бунақа маломатлар жувоннинг бошига кўп тушган, вазият қанақадир қалтислигини тушунади. Отаболаси устидан, бола отаси устидан, хиёнат ёзишга мажбур бўлиб юрган бир пайтда Мансур аканинг айби айб эмас, қистов оқибати, пўписа самараси. Бунақа тадбирлар манамен деган метин иродалиларни синдираяпти. Агар, айтайлик — ўйида давом этди Мансур ака, — шунақа синов Қаюмжоннинг бошига тушса, у бас келармиди? Қаршилиқ кўрсатишга, бўйсинмасликка бардоши етармиди? Етарди, деб ким кафолат бера олади? Ҳамманинг ўз жони, бола-чақаси, она-отаси, оиласи бор, балодан, офатдан асраш ва асраниш, мушкулни бартафар қилишга уриниш — табиий туйғу. Фақат одамни бундай қақшатли синов гирдобига ташлаш — ҳеч қанақа далил билан оқлаб бўлмайдиган ёвузлик. Кимга керак бунақа синов эвазига сақланадиган осойишталик? Ахир, бу мутлақо осойишталик эмас, ўз халқининг дилида тубан хислатларни уйғотиш ҳисобига ўрнатиладиган маром, хиёнатли тадбир-ку.

Худди сири фош бўлиб қоладигандек, уйига ҳам Мансур аканинг оёғи тортмади, бирон оғилхонагами, кўприкнинг тагигами, пастқам жойгами бориб яширингиси келди, аммо бу чора ожизлик аломати эканини англаб, Мансур ака олға кетди. Қаёққа кетаяпти, нима мақсадда кетаяпти, бунини ўзи ҳам билмас, фарқи йўқ эди. Мансур ака кўчанинг бир у томонига, бир бу томонига ўтар, баъзан тўсатдан тўхтар, худди узугини тушириб қўйган одамдек, кўзини ердан узмас, ўткинчилар саломига ҳам тузуккина алик қайтармасди.

Қаюмжон мажлисга кетганидан Мансур аканинг хабари бор эди, эртасига мактабга боргач, Ойнисадан суриштирди ва Қаюмжон Андижондан қайтиб келмаганини билиб, алланечук бўлиб кетди. Мирзаев қисталанг қилгани бежиз эмас экан-да. Агарки қайтиб келмапти, ҳойнаҳой уни ушлаб қолишган, демак иш чатоқ. Ахтариш, суриштиришнинг ҳам фойдаси йўқ. Устига-устак Мансур ака унинг устидан иғво ёзиб берган булса, нима важ билан қидиради? Ягона чораси — кутиш, бир-икки кунда ҳамма нарса аниқланади. Икки кун ўтди, бир ҳафта ўтди. Қаюм-

жондан дарак бўлмади. Унинг устига Тўрақул акани колхозга раис қилиб тайинлашди. Энди Қаюмжоннинг қайтиши гумон. Мансур ака аниқроқ билиш учун Қаюмжоннинг ҳовлисига борди. Қаюмжоннинг олти яшар ўғли ошхона олдидаги тўнкада теша билан маккапоя чопар эди, Мансур ака ҳовлига кирмай, остонада болани имлади. Ичкарида қизчанинг инграши эшитилар эди.

Алижон тешани ташлаб, бери келди. Мансур ака чўнтагидан тўртта туршак чиқариб, болага берди.

— Даданг келдимиз? — ҳар эҳтимол сўради Мансур ака туршакни нима қилишни билмай турган боладан.

— Йўқ, — деди Алижон ва гап кутмай, орқасига бурилди.

— Тўхта, — деди Мансур ака. — Аянг нега ишга бормади? Касалми?

Алижон елкасини қисди.

— Чақир.

— Йўқ. Кетган, — деди Алижон, — Жамила йиғляпти.

— Нега?

— Аямга бораман, деяпти.

— Аяси қаёқда?

Алижон яна елка қисди.

— Уйда йўқми?

— Йўқ, — деди Алижон. — Келмади. Жамила йиғляпти.

— Қаёқдан келмади?

— Кетувди-да кеча, — деди бола Мансур аканинг тушунмаслигидан тажанг бўлиб.

— Кетувди? — бола томон эгилиб сўради Мансур ака. — Қайтиб келмадимиз?

— Йўқ, — деди Алижон ва орқасига қайрилиб кета бошлади. Мансур ака боланинг орқасидан ҳовлига кирди.

Жамиланинг йиғиси бир тинар, бир авж олар, кампир нимадир деб қизчани юпатишга тиришар, аммо Жамила кампирнинг гапларига парво қилмагандек, баттар хархаша қилар эди.

— Ассалому алайкум, — деди Мансур ака ичкарига кириб. Қаюмжоннинг онаси сандал ёнида ўтирар, нариги томондаги кўрпачада Жамила дим тушиб ётар эди, нотаниш овозни эшитиб, бошини кўтарди. Кўзлари жиққа ёш, қовоғи шишиб кетган, бўлак ҳеч ким йўқ эди. Кампир овозни таниб, эшик томонга нурсиз кўзларини тикди.

— Сизмисиз, айланай?

— Менман, эна, — деди Мансур ака.

— Хайрият, келинг, — деди кампир дарҳол. — Бирор қўшнини юборайми деб турувдим, айланай. Келганингиз яхши бўлди, ўтиринг.

— Эна, мен бирров... — деди Мансур ака ҳадиксираб. — Хабар олай, деб келдим. Нима гап, тинчликми, эна?

— Билмасам, айланай, — деди кампир зорланиб. — Укангиз кетганига бир ҳафтадан ошди, дараги йўқ. Кеча эртаминан билгани Ойнисахон ҳам кетувди, қайтиб келмади. Кечаси ўзимиз ётдик. Боласини ҳеч овута олмаяпмиз. Нима бўлди экан, айланай? Балки сиз биларсиз?

— Қаёққа кетувди, эна? — деди Мансур ака жавобдан қочиб.

— Андижонга девди. Нега ҳаяллашди экан, айланай?

— Бирон сабаби бордир-да, эна, — мавҳум деди Мансур ака, — суриштирайлик-чи, хабари чиқиб қолар. Билсам, келиб айтаман. Рўзғор қалай? Ҳеч нарсадан сиқилмаяпсизларми?

— Алижон биледи, — деди кампир. — Чой-пойга ўша қараяпти. Мен рўзғорга қарай олмайман, айланай, биласиз, кўзим ярамайди. Йиқилиб тушсам, буларга дахмаза бўламан.

— Бугун ҳам кутайлик-чи, — деди Мансур ака, масала қанақа эканини билса-да, ортиқча ваҳима кўтармаслик учун. — Ўзгариш бўлмаса, суриштирамиз. Мен Ойнисахон билан бирга ишлайдиган муаллим аёлларга айтаман, иссиқ-совуқларингиздан хабар олиб туришади.

— Манаву қизча овунса, ўзимиз бир амаллардик, ҳеч кўнмаяпти, топиб бераман аямни, дейди. Мени иложим нимага етарди, айланай?

Бир пасга жимиган Жамила латта қўғирчоғини гижимлар, титкилар, қовоғи остидан бир кампирга, бир Мансур акага хўмрайиб тикилар, яна йиғлаб юборишга тайёр эди.

— Жамила, жон қизим, ҳадеб хархаша қилавермагин-да, — деди Мансур ака қизчага мулойимлик билан, — ҳали замон аянг келади, атала пишириб беради, бўптими?

Жамила турқини ўзгартирмай, қўғирчоқни титкилашда давом этди.

Мансур ака хайрлашиб чиқиб кетди. Оёқлари зилдек, тиззалари қалтирар, кўнгли беҳуш, оёғи тагидаги ер чайқалгандек бўлар эди. Ҳамма нарса ўйлаганларидан ҳам баггар бўлиб чиқди, кўзига дунё ағдар-тўнтар бўлиб кетгандек кўринмоқда эди. Гўё бутун борлиқни зулмат қоплагандек.

Мансур ака қанча йўл босганини билмайди, бир вақти қараса Мирзаевнинг эшиги олдига келиб қолибди. Ўз иши билан коридорда юрган икки-уч ходим унга эътибор бермади ҳам. Мирзаевнинг эшиги ёпиқ, ичкаридан сас чиқармасди. Мансур ака гангиб келишга келди-ю, энди Мирзаевга учрашса, нима-дейишини билмай, ағрайиб қолди. Шу алфозда қанча турганини ҳам фақат эшик очилиб, рўпарасида Мирзаевнинг қулоқчин кийган гуваладек қалласи кўринганида, хушига келди.

— Йе, Мансур ака, — деди Мирзаев ажабланиб, — келинг, хизмат?

— Бу нима қилганингиз?! — аранг тили калимага келиб ўшқирди Мансур ака.

— Нима қилипман? — гўё тушунмагандек сўради Мирзаев. — Тинчликми?

— Тағин, тинчликми? — деб сўрайсиз! Сиз учун — тинчлик. Қилар ишни қилиб бўлганингиз. Хотиржамсиз! Буйруқ бажарилди! Энди навбатдагисини бажаришга киришиш керак, а?! Буйруқ бўлса, бас-да! Пўстини букмай ясайсиз!

Мирзаевнинг усиз ҳам қонсиз, заҳил юзи гезариб кетди.

— Кириг ичкарига, — деди у жаҳлини босиб. — Коридорда айтишиш ноқулай. Одамлар юрипти. Кириг.

Мирзаев четланиб йўл берди, бироқ Мансур ака бор заҳрини сочиб бўлгандек, энди ичкарига киришни ортиқча деб ҳисоблади.

— Кириг, Мансур ака, — деди Мирзаев, кўзлари газабини яширолмаса-да, овозига мулойим оҳанг бериб. — Марҳамат.

Андак иккиланиб тургач, Мансур ака остона ҳатлаб ичкарига кирди. Мирзаев эшикни ёпиб, ўтирадиган жойига ўтиши билан дарҳол аламини олгиси келди, бироқ катта жанжал кўтарилиши мумкинлигини ўйлаб, расмий қиёфага кирди. У шубҳасиз, Қаюмжоннинг устидан ўн минутлик суд ўтказиб, эллик саккизинчи модданинг тўқизинчи бандига биноан айбланиб, Сибирга сургун қилинганлигини, шу модданинг ўнинчи банди хотини Ойнисага қўйилганини билар, аммо қанақа жазо — қамоқми, сургунми, — бундан хабари йўқ эди. Ҳойнаҳой чол билган бўлса, жанжални шундан бошлайди, деб ўйлади. Шундай бўлиб чиқди ҳам. Эшик олдида газабдан дағ-дағ титраб турган қарияга “ўтиринг”, деб Мирзаев жой ҳам кўрсатмади. Ҳечқиси йўқ, тураверсин, қаерга келганини, ким билан гаплашаётганини билиб қўйсин, кўзи очилади. Босмачилар билан уруш қилган командирлардан тортиб, сўзини бермайдиган бадавлат коммунистларгача бу ерда етти букилиб таъзим қилган. Қанчадан-қанчаси отилиб кетди, қанчадан-қанчаси оила-поиласи билан Украинага сургун қилинган, қанчалари Сибирда. Ҳарбий куч, милиция, қурол ва айниқса қонун қўлинда бўлганидан кейин, улар ниманинг ҳам уддасидан чиқишарди? Бир кун-икки кун қаршилиб кўрсатади, учинчи кунга синиб; айбига иқрор бўлади, ўз жазосига ўзи қўл қўйиб беради. Бундаги қийноқларга чидаб бўпти. Мансур ака, албатта, майин, мулоҳазали одам, саводли, оқни қорадан фарқ қилади, зиёли. Барча зиёли каби бу ҳам бир чўқишда оёғи осмондан келади. Ҳали чўқилгани йўқ-да, шунинг учун дам қайтараяпти, типирчилаяпти. Кўрамиз, қайсарлиги қаергача бораркин...

— Эрталаб бинойидек хайрлашиб, чиқиб кетувдингиз, — деди Мирзаев ётиғи билан, — нима бўлди? Нега осмондан келаяпсиз, Мансур ака?

— Хотини қани?! — деди Мансур ака ҳамон ҳовуридан туша олмай. — Ойниса? Униям тузоққа оширипсизлар-ку!

— Ўзи бориб, оқизмай-томизмай айтипти-ку, — деди Мирзаев. — Тузоққа ўзи бориб илинипти-ку.

— Эри бедарак йўқ бўлиб кетганидан кейин бормай бўладими? — деди Ман-

сур ака ёзгириб. — Эрим қани деса, сен ҳам гумдон бўл деб, қамоққа олиш керакми? Айтинг!

— Бориши керакмас эди, Мансур ака, — деди Мирзаев ўзини куйинчак қилиб кўрсатиб. — Арининг уясини титкилаб нима қиларди? Мана, оқибати. Ўтиравермайдимми уйида миқ этмай, ёнида болалари билан бир бурда нонини баҳам кўриб. Эҳ, одамлар, одамлар. Замон қанақалигини кўриб туришипти-ку. Унинг устига закон сўқипти, тийиб қўядиган идоралар бор, деб пўписа қипти. Билмайдики, ўзининг оғзи қон. Шунча дарди бор экан, бизга келиб айтмайдимми?.. Бости-бости қилардик, йўл кўрсатардик. Энди тамом, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, ожизмиз, — деди Мирзаев изтироб чеккандек бўлиб ва бугунги норозилигини бас қилиш учун, қўшиб қўйди: — Айтинг-айтинг, сизга энди ўқрайишмасин. Шунча пайт ёш авлодни тарбиялаш муассасасида муаллимлик қилипти, нега ишга олинди, деган кераксиз саволлар туғилгудек бўлса, калтак кимнинг бошида синади, ўзингиз яхши биласиз, Мансур ака. Ёқубованинг ҳужжатлари бизда, бизни ҳам тергов қилишади. Умуман, райондан рухсатсиз чиқиб кетишининг ўзи жиноят. Бунга Ёқубова яхши билади. Шу моддани қўлласа кифоя, бошқа айбларини ҳисобга олмаса ҳам жавобгарликка тортиш учун асос етарли. — Шундай дея, Мирзаев аразлагандек ручкани столга ташлади ва “Беломор” қутисидан папирос олиб тутатди. — Тартибни бузиш, ўрнатилган қоидага риоя қилмаслик — бу адашиш ёки хато эмас, онгли тарзда қарши иш тутиш деб баҳоланади. Билмаса, тушунтирилади, аммо саводли одам бўла туриб, акс ҳаракат қилса — бунга яна бир нима деб бўлмайди-да.

Мансур ака худди безорилик қилган мактаб ўқувчисидек хона ўртасида қаққайиб турар, Мирзаев келтирган далиллар олдида ўзини ожиз сезар, бирон нарса, деб эътироз билдиришга дадил сабаб топа олмас эди. “Бир чўқишда тайёр бўлди, — деб ўйлади Мирзаев мамнун тарзда, Мансур аканинг аҳволини кўриб. — Буларнинг аксарияти шунақа. Ёниб-тошиб келишади, битта пуркаш билан совушадиқолишади. Орқасидан узр ҳам сўрашади”

— Бўлар иш бўлди, Мансур ака, — деди Мирзаев ғамхўрлик кўрсатган бўлиб, — ўзингизни аянг, ёш йигит эмассиз, шулар деб қолган умрингиз азоб-уқубатда ўтса, яхшими? Сизга ким улар? Нега мунча жиғибийрон бўлаверасиз?

— Тухмат қилдим, укам, қандоқ яшайман? — деди Мансур ака ва ўзини тута олмай пиқ-пиқ йиғлай бошлади. — Сағирлар қақшаб қолишди. Нима дейман уларга?.. Ҳаётим дўзахга айланди, худо кечирсаям, ўзим кечирмайман. Мениям бир гўр қилинлар, укам, бундай яшашдан кўра ўлганим маъқул. Мен энди мурдаман. Тирик мурдаман!..

4

Сариқ касал, яъни медицина тили билан айтганда, эпидгепатит даволаётган докторнинг айтишига қараганда юқумли касал экан, Гулсум опанинг эътирозига қарамай, уни юқумли касалликлар клиникасига ётқизишга мажбур бўлишди, акс ҳолда касал бошқаларга ўтиши мумкин экан. Юқининг олдини олиш мақсадида бу хонадонда яшовчиларнинг ҳаммаси, ҳатто Озода ҳам, хизматда юрган Ҳолида билан унинг онаси Замира хола ҳам — текширувдан ўтиб, касал тарқалмаслиги учун керакли дори-дармон билан таъминланишди. Қайсар онасини шифохонага ётишга кўндириш вазифаси Муқаддасга тушди — Гулсум опа қизидан бўлак ҳеч кимнинг гапига қўлоқ солмас, Муқаддас эса чопқиллай бошлаган қизчаси бу дардга чалинишини истамасди. Шунинг учун докторнинг тавсиясини тез амалга оширишга киришди ва икки кунда онасини унатди. Мана, Гулсум опанинг касалхонада ётганига бир ой бўлиб қолди. Касал бир енгиллашади, бир зўраяди, дардининг аришига ҳеч ким, ҳатто даволаётган доктор ҳам кафолат бера олмайди, дардни ўтказиб юборгансизлар, аммо умид бор дейди, ҳолос. Шунга қарамай, Муқаддас Замира холанинг гапига кириб, бит топтирди, бунақа нарса у пайтларда сероб эди, битни майиз ичига жойлаб, онасига ичирди, бироқ бундан фойда бўлганини Муқаддас сезмади.

Муқаддас онасидан хабар олиш учун деярли кунора касалхонага қатнайди, аммо муассаса юқумли бўлгани учун, фақат олиб борган нарсаларини қабул қилишади, ўзини ичкарига киритишмайди. Муқаддас тақиқларга қаршилик ҳам

кўрсатмайди, пул воситаси ёки шифохона ҳарбийлар қарамоғида бўлгани учун эрининг таниш-билишлари кўмагини ҳам ахтармайди. Онасидан хабар олгани борич Муқаддас учун ҳатто кўнгиллироқ: фронтдан келган ўлжа кийимчалар билан қизчасини безайди, ўзи ҳам башанг кийинади, пардоз-андоз қилади, уй-рўзгорини Замира хола билан Холидага ташлаб, касалдан хабар олиш баҳонаси билан кўчага чиқиб кетади. Аслида чиройли нарса, ўзига оро берганидан кейин Муқаддас чўгдек бўлади-қолади, йигитлар у ёқда турсин, ҳатто аёллар ҳам бир кўрсаяна қарагиси келади. Кўчадагиларнинг назарига тушмаслик учун Муқаддас қизчаси билан касалхонага фойтунда етиб олиб, Маматни қўйиб юборади, онасининг аҳволидан хабар олгач, парҳезли таом, мева-чева солинган тугунни топшириб, шаҳар айланишни бошлайди: истироҳат боғларига, Анҳор бўйларига, циркка, кинога киришади, морожний ялашади, ҳатто хиёбон четидаги скамейкада ўтириб, толиққан қизчасини тиззаларида ухлатади, баъзи пайтларда, яқин бўлса, Ҳошимжоннинг олдига ҳам киради. Озодага жажжи ўйинчоқ, шоколадли конфет, Муқаддасга арзигули совға топилади, ялтироқ тақинчоқми, чиройли шишадаги атирми, духоба шиппакми — албатта, қуруқ қўйишмайди. Бироқ ҳар гал Ҳошимжон Озолани эркалатганида бу ҳаракат Муқаддасга эриш туюлади, Муқаддас негадир қизчасини эридан қизгангандек бўлади, ҳатто онасини “Ойи” дейиши ҳам ғализ кўринади. Бу нима, ичида ўйлайди Муқаддас, муғомбирликми? Шунча воқеалар бўлиб ўтди, Муқаддас қорни билинмаса ҳам, ҳомиладор аҳволда Ҳошимжонга никоҳ қилиб берилди. Озода туғилди, Ўлмаснинг жанжаллари, Муқаддасни олиб чиқиб кетгани, урушдан қайтгач, ҳарбий идорага дарров учрашмагани учун Ўлмасни соқчи етагида чақиртириб, зарурат бўлмаса-да, мажбуран даволаниш учун госпиталга жўнатилиши, Муқаддаснинг ўзи Чирчиққа бориб келгани, у ерда Ўлмас билан учрашгани, ҳатто тап тортмай, бу ҳақда Ҳошимжонга айтгани — наҳот шу нарсаларни эри билмаса? Билиб туриб билмасликка олса? Қизганмаса, рашк қилмаса? Бу қанақа одам ўзи — шунчалик бефаросат, молтабиатми? Ҳайвон ҳам ўз жуфтини қизғанади. Ахир, бу одам-ку! Нега ўз фурурини ҳимоя қилмайди, жанжал кўтармайди? Олишса, ўз номуси учун курашса, ҳатто елкамнинг чуқури кўрсин деб, уйдан чиқиб кетса, Муқаддас эрини кўпроқ ҳурмат қилган, ундан озроқ чўчийдиган бўлармиди? Нега шунақа эмас? Ё муғомбирлик қилаётibdими? Балки пайт пойлаётгандир? Вақти келиб, ҳамма ҳўрланишлари учун битта қилиб ўч олиш ниятида юргандир? Буёғини сўрасангиз, йигит нарса кўрпа остига кириб, ёнма-ён ётганида ҳам йигитдай ҳаракат қилмайди: Муқаддас номига ҳам “э қўйинг” деса бас, индамай ётаверади, на унатишга ҳаракат қилади, на суйиб эркалатади. Шундай кезларда Муқаддас беихтиёр эрини Ўлмас билан, унинг жўшқин, қайноқ эҳтироси билан таққослай бошлайди ва бундай солиштиришдан ўзи ҳам уялгандек бўлади. Ҳошимжон ким ўзи? Қанақа одам? Нега ҳеч кими йўқ? Ота-онаси дунёдан ўтган бўлса, бошқа уруғ-аймоқлари бордир? Нега ҳеч ким бу йигитдан хабар олмайди? Нега бу ҳам уларни сўраб-суриштириб, бормаиди? Улар ҳақида гапирмайди ҳам, эсга ҳам олмайди? Дўстлари борми, йўқми, Муқаддас билмайди. Ҳарбийдаги ҳамкасблари, офицерларни айтмаса, шу пайтгача бўлак ҳеч ким бу билан ўртоқ тутиниб, бир-бирини йўқлаган эмас. Унча-мунча лозиматларга маҳалла қариялари, таниш-билишлар келади, ўзи ҳам шунақаларга боради, аммо йигит кишининг битта-яримта сирдош дўсти бўлиши керак-ку. Ёки бўлса ҳам, Ҳошимжон ноэп кўриб, бу уйга йўлатмас, рўзгорини кўрсатиш ёки меҳмонга айтишни муносиб билмас. Шунчаки кўча-куйда учрашиб, бир соат-ярим соат мириқишар. Ахир, баъзан ширакайф ҳолда келиб, бир зумда уйқуга кетади-ку. Балки маржаси ҳам бордир. Бунақа ўзига тўқ, пухта йигитларга қиз-жувонлар жонини беришга тайёр. Муқаддас қаттан билсин, балки топган-тутганининг мўмайгина қисми ўша томонга оқаётгандир. Майли, оқса оқаверсин, Муқаддаснинг кўзи тўқ, зикна эмас, молу дунё билан бахтли бўлиш мумкин бўлганида, Муқаддас бахтли бўларди. Ота-онадан икки фарзанд, бир қизу бир ўғил эди, буям кемтек бўлди, якка Муқаддаснинг ўзи қолди. Анову Заҳрони деб отаси ўз ўғлини ажалга топширди, у шўрлик ҳам бахт нималигини билмай ўлди-кетди душман ўқиға учраб. Ахир, қизми-жувонми ўшани севибди-ку, бошқа ҳеч ким кўзига кўринмабди-ку, нега отаси ўз айтганида туриб олди, нега ўз фарзандини қақшатди? Ўғлининг кўнглига қараса — майли, у қиз номуносиб экан, бир кунмас-бир кун меъдасига

тегармиди, ўзи омон қолармиди? Яна биттасига уйланармиди? Одамга мулкка қарагандек қарашнинг оқибати шунақа бўлади. Қанча-қанча одамлар бебахт. Мана, ўзи-чи? Ўлмас-чи? Севишган икки қалб — дарбадар. Битта одамнинг зуғуми билан шунча одамнинг тақдири яқсон бўлди. Энди Ўлмаснинг қисмати нима кечарикин? Қанақа маломатларга солишмасин, у ҳеч қачон Муқаддасдан кечмайди, албатта, яна пайдо бўлади, яна чанг солади. Қани энди Ҳошимжон биронта маржага илакишса-ю, шуни баҳона қилиб, Муқаддас ундан қутилса. Аммо Ҳошимжон шунақаки, унга биронта эътироз ҳам билинтириб бўлмайди. Фариштадек беғуноҳ, маржага юриш қаёқда.

* * *

Чимён томондан эсадиган шамол баъзан кучайганда ҳатто кўлни ҳам чайқалтиради, аммо бу ерларга келганида кучи синиб, гириллаган, роҳатбахш шабадага айланади.

Ўлмас икки-уч йил аввал экилган дарахтлар остига қўйилган скамейкаларнинг бирида ўтириб, хаёлга берилишни, онасими, Муқаддасми кўргани келишса, шу ерда суҳбатлашишни хуш кўради. Ундан ташқари госпиталнинг юришга қодир беморлари ҳам шу ерда тўпланишади, кимдир шахмат суради, кимдир қарга ўйнайди, латифалар айтиб хаҳолашади. Буларнинг деярли ҳаммаси урушга, Узбекистондан кетиб, ярадор бўлиб қайтган, биринчи медицина ёрдамани олгач, бу томонларда эшелонларда жўнатилган. Ҳарбий госпитал бўлгани учун тартиб ҳам ҳарбийча: олтига-егитга бўлиб, бир хонада ётишади, юрадиганлари бир пайтда туришади, бир ошхонада овқатланишади, маълум вақтда дам олишади.

Тўртинчи палатада ётадиган малла соч, ўнг кўзи бинт билан боғланган йигит охирги пайтда Ўлмас билан иноқлашиб, тамакисидан берадиган, шахмат ўйнайдиган, узоқ-узоқ ҳар мавзуда суҳбатлашадиган, Ўлмасни ҳам очиқ фикрлашга тортадиган бўлиб қолди. Кунлардан бир кунни Ўлмасни алоҳида, деразасига панжара ўрнатилган кичик бир хонага ўтказиб, эшикни қулфлаб қўйишди. Нимқоронги хонада матрас тўшалган темир каравотдан бошқа ҳеч нарса йўқ, овқатни олиб кириб беришади, хожатхонага соқчи эмагида чиқаришади, қайтиб келгач, эшикни яна қулфлаб қўйишади. Ўлмас эса нима бўлаётганини, нима айб қилиб қўйганини асло тушунмайди, норозилик қилса, шошма, бир-икки кундан кейин ҳамма нарса аниқланади, ҳозирча буйруқ шунақа, сени алоҳида сақлашимиз керак экан, дейишади.

Ростдан ҳам икки кун ўтгач, форма кийган, поғонида иккита юлдузи бор офицер келиди, Ўлмасни алоҳида, кафель ёпиштирилган оппоқ хонага олиб чиқишди, у ердаги ягона стол ёнида нотаниш лейтенант ҳарбий фуражқасини стол четига қўйиб ўтирар, жингалак, малла сочи ҳурпайган, тер босган пешонасида фуражқасининг қизил изи қолган, мовий кўзлари чарчаган кўринар эди.

Лейтенант соқчига имо қилди ва соқчи коридорга чиқиб, эшикни ёпгач, расмий овоз билан “Ўтиринг” деди. Ўлмас столнинг бериги томонидаги стулга ўтирди.

— Қалай, — деди лейтенант рус тилида, — тузалаяписизми?

— Тузалаяпман, — деди Ўлмас гап қаёққа оғишини гумон қилиб, — фақат жавоб беришмаяпти. Хонага қамаб қўйишди. Нима, мен айбдорманми?

— Шуни билиш учун мени юборишди, — деди лейтенант ва қўлини столдаги папкага қўйди. — Фамилиянгиз, исмингиз?

— Сатторов Ўлмас.

— Хизмат қилган қисмингиз?

Ўлмас айтди.

— Қаерда ярадор бўлгансиз?

— Беларуссияда.

— Қанақа шикоятингиз бор, нимадан норозисиз?

— Шикоятим йўқ.

— Нега бўлмаса, уйдирма, армияни қораловчи миш-мишларни тарқатиб юрибсиз?

- Уйдирма? Миш-миш? Қанақа миш-миш?
- Мана, бу ерда ёзилган, — дея лейтенант папка ичидан варақа олиб кўрсатди. — Бир объектни олишда немислар юзта аскар йўқотишса, бизникилар мингта-лаб ҳалок бўлади, деган эмишсиз. Жангчиларимиз тўп-тўп бўлиб душманга таслим тушишяпти, дебсиз.
- Мен бунақа деганим йўқ. Ўзи айтди.
- Ким “ўзи” деганингиз?
- Остачук, ўнг кўзи касал солдат. Ўша ёзиб берган. Гаплар ҳам ўшандан чиққан.
- Ўшандан чиққан бўлса, нега дарҳол хабар қилмадингиз?
- Унақа одатим йўқ, — деди Ўлмас қатъий.
- Демак кимдир ўзи хизмат ўтаган армияга иғво қилса, сиз индамай кетаверишингиз керакми?
- Ўлмас индамади.
- Гапиринг.
- Ўлмас ўйланиб қолди.
- Қўшинларимиз ёвни тор-мор қилиб, мамлакат чегарасидан суриб ташлаган, илғор отрядларимиз Польша, Чехословакияни озод қилиб, Германия территориясига яқинлашиб қолган бир вақтда олқишлаш ўрнига мунақа гапларни тарқатиш — жосуслик, — деди лейтенант мутлақо ғазаб аломатини сездирмай. — Хоинлик.
- Мен бунақа гапларни тарқатганим йўқ. — Иккиланмай деди Ўлмас.
- Тарқатган бўлмасангиз, ким шуни тасдиқлай олади? — сўради лейтенант.
- Гувоҳингиз борми?
- Гап мендан чиққанига сизда гувоҳ борми? — қолишмай сўради Ўлмас.
- Мана гувоҳ! — Лейтенант папка устида ётган қоғозга бармоғини қадади.
- Бу гувоҳ эмас, бу — иғво, — деди Ўлмас зарда билан. — Агар мен хабар берганимда, иғвочи мен бўлар эдим.
- Йўқ нарсани бор қилиб кўрсатган одам тухматчи, деб ҳисобланади, иғво ҳисобланади. Келтирилган гаплар орангизда бўлиб ўтганини инкор қила олмай-сиз-ку.
- Яна қайтараман: гап Остачукдан чиққан.
- Остачук сиздан чиққан, деяпти. Акси бўлса, марҳамат, исбот қилинг.
- Учинчи одам суҳбатимизда иштирок этганида, исбот қилиш мумкин бўлар эди, аммо гап пайтида икковимиз — Остачук ва мен эдим. Қандай исбот қиламан? — деди Ўлмас куйиниб. — Аслида Остачук ғараз билан айтмади, шунчаки валдиради, холос.
- Қайдам, қайдам, — деди терговчи лейтенант. — Майли, мен сиз ёки Остачук айбдор демоқчи эмасман. Эшитганларимни ёзиб бераман, у ёғи судга боғлиқ. Қандай қарор чиқаришни маъқул топса, шуни чиқараверади. Конвой! — дея терговчи қоғозни папкага солди. Эшик очилиб, соқчи кирди. — Олиб чиқинг!

* * *

Жигари ҳаддан ташқари шишиб кетган Гулсум опанинг бутун танаси заъфарон бўлиб, шунча шифо кор қилмади. Заҳарланган қонни ўзгартиришди, томирлари орқали янгисини қуйишди, етарли миқдорда дори-дармон беришди — дард чекинмади, сўнгги пайтларда укол қилиш учун томирини топишга ҳам ҳамширалар қийналадиган бўлиб қолишди. Дорисининг таъсири ўтиши билан оғриқ кучая бошларди, Гулсум опа алаҳсиб, дод дер, яна дори юборишарди. Бемор тинчиб, яна уйқуга кетарди, уйқуга кетмаса, гангигансимон ҳолатга тушади, аммо заиф шуурининг қайси бир бурчагида аҳволи оғир эканини, ризқу насибаси тугаганини ҳис этарди. Опа “уйимга олиб кетинглар, уйимда ўлай”, деб қисталанг қилар эди. Шифокорлар ҳам аёлнинг вақти-соати тугаб бораётганини билишар, аммо шу ерда бўлса, атрофдагиларга юқмаслик учун жасадни махсус дорилар билан бехатар қилиш ниятида эдилар. Бироқ Муқаддас ҳам, Ҳошимжон ҳам рози бўлишмади. Гулсум опанинг жони шу ерда узилса, танани кесишади, яна нимадир қилишади, дейишади. Йўқ: жони чиқмай туриб, уйга етказиш керак. Нима бўлса, ўшатта бўлсин. Омонатини худо уйда олсин.

Дориларнинг зўри билан илиниб турган Гулсум опа уйига олиб борилган кечасиёқ дунёдан ўтди. Эртаси кун иешинга тобут кўтарилиди. Дабдаба билан кўмилди. Етгиси, йигирмаси, қирқи ҳам ўтди. Бир пайтлар одам аримайдиған, отаси, онаси, укаси билан гавжум уйда Муқаддас танҳо қолди. Албатта, эри, қизи, Замира хола билан Ҳолида бор, ammo ота-онанинг йўриғи бўлак-да. Ақалли Масъуд ўлмаса бўлар эди, катта рўзгорга ўзи бошчилик қилар эди.

Муқаддас мунқайиб ҳовлидаги сўри четида соатлаб ўтирар, кўзига ҳаёт файзсиз кўринар, фақат Озоданинг бижиллаши, қиқир-қиқир кулгиси, кўнғироқдек овози хушига келтириб, яшашга, хушнудликка ундарди. Бундай кезларда Озода дунёга келганидан, алам устига бирон қалтис ҳаракат билан болакайни нобуд қилиб қўймаганидан суюнар, ҳатто ўзини бахтли ҳис қилар эди. Фақат Ҳошимжоннинг юриш-туриши Муқаддаснинг гашига тегарди, айниқса қайнота-қайнонаси дунёдан ўтишгандан кейин, озонликка чиққандек андак сурбет бўлиб қолиши, Ҳолида билан Замира хола у ёқда турсин, баъзида Муқаддасга ҳам — энди у эътироз билдира олмайдиғандек — дағалроқ муомала қилиши... “Овқатинг” шўр бўлипти, шунча масаллиқ тушсаям, таъми йўқ, деб димоғ ўгиришлари ва шунга ўхшаган қилиқлари, бусиз ҳам юраги қон бўлиб юрган Муқаддасни жонидан тўйдириб юборди. Охирида тарс ёрилди, “Ҳамиша жон деб еб келаётган овқатингиз энди ёқмай қолдимми?” қабилда эрини боплаб чақиб оларди, шунда унинг гулдираб қолишини кўриб, ич-ичидан мамнун бўлар эди. Ҳошимжон ҳам хотинининг кўзига шундай қадаладиган бўлиб қолганди. Унинг ота-онаси ўлсаям тақдирга тан бёрмаслиги, эрини писанд қилмаслиги, ундан совигандай бўлиб, ҳафталаб-ойлаб ёнасининг хонасига қизи билан ётиб юриши, Ҳошимжонни бир ўйлантирар, бир ғазабини кўзғарди. Шунда ҳам Ҳошимжон хотинига дадилроқ бир нарса дея олмас, боплаб беришидан чўчиб, чидарди. Унинг бир-икки “исёни” мағлубият билан тугади, энди Ҳошимжон хотинини исканжага олиш учун ё қаттиқроқ туриши, ё бўлак майинроқ усул қўллаши, ёки оила ишларига бутунлай аралашмаслиги керак. Аммо аралашмасдан бўларканми? Унақада Муқаддас умуман эрининг бошига чиқиб олади-ку. Тумшугидан ип ўтказиб, хоҳлаган томонига етаклайди. Нафсиламбирини айтганда, Муқаддас уй бекаси, бору йўқ мол-мулк, ер-жой уники, Ҳошимжон, шунча топиш-тутишларига қарамай, атиги “ич-кўёв”, “келгинди”, “етим бола”. Бирон нарсага даъво қилишга ҳам тили бормайди. Яхшиям Кўкчадан жой сотиб олган экан, бориб қурилиш қандай кетаётганидан хабар олиб туради, алламаҳалгача ўша ерда қолиб, тунда бу уйга қайтади, совуқ кўрпага ўраниб, бир ўзи уйқуга кетади. Уйқуга кетмаган пайтларида, оғир хаёлларга берилиб, тонггача мижжа қоқмай чиқади, эрта туриб, ишига жўнайди. Икки-уч кун кўринмаса ҳам хотини суриштирмайди, гўё бу хонадонда Ҳошимжон йўқдек. Муқаддас тумтайгани-тумтайган, Озода ҳам нари-берида юради, отасига талпинадиган бўлса, онаси шу заҳотиёқ йўлини тўсади, бетлатмайди. Балки Чирчиқдаги мижародан хабар бордир? Машина тўхтатса, бир соатга қолмай етади. Борса бориб келаётгандир-да, Ҳошимжон қаердан билиб ўтирипти, бориб келиши учун уч соатли йўл бўлса. Кетди жазмани Қорақалпоққа гумдон бўлиб. Муқаддаснинг алами шундан, албатта. Ҳечқиси йўқ, кўниб кетади. Истаб-қидириб Қорақалпоқгача бормас, ахир. Тад тортмай айтди-я, Чирчиққа бориб келганини. Андиша ҳам қилмади. Майли, арқонни узун ташлаш керак, бошқа сирлари ҳам бир кунмас-бир кун очилади. Ўзи оғзидан тутилади. Ана ўшанда Ҳошимжон Муқаддаснинг ҳиқилдоғидан олади, айтадиганини айтади, типирчилаб қолади хотини. Керак бўлса, орани очик қилади, тамом. Ҳошимжон муҳтож, қарам эмас, худога шукур, топиш-тутиши яхши, жойи бор, мана, томи ёпилди, тунука қоқилди, эшик-ром ўрнатилди, дарвоза қурилди, энди бўёқдан чиқса, ялт этади-қолади. Янги экилган дарахтлар гулга кирди. Уй тўрт хонали, ҳайҳотдек. Даҳлизининг ўзига юз киши сиғади. Юрадимми, Ҳошимжон бу таинознинг қош-қовоғига қараб? Муқаддас феълени ўзгартирмаса, Ҳошимжон шартта орани очик қилади. Ўтиради Муқаддас бир ўзи бурчак-жинни бўлиб. Жазмани эса кетди. Энди изини ҳам топа олмайди. Бу ердаги мол-мулки, майли, қолаверсин, топиладиган нарса, ўзи савдо ўқишга жойлашиб олди, жазаси пул, уч-тўрт йил деганда қўлига гувоҳнома тегади, ҳарбийдан бўшатилса ҳам, беиш қолмайди, биронта базами, магазинми, ошхонами — қайсиси nasib қилса, ўшанисига ўтиб кетади. Ҳарбийдан бўшатилмаса, яна яхши, гувоҳномаси бор, да-

дил ишлайверади. Топган-тутганларини ими-жимиди янги уйга ташийди, жой катта, подвалларнинг ўзига қанча нарса кетади. Тузукроқ бир оиланинг қизига одам қўйса, Ҳошимжонга жон, деб беришади. Эндиги Ҳошимжон анову тегирмон гардини ялаб юрган малай бола эмас. Қанчадан-қанча одамлар бунинг қўлига қарайди. Ўзини тутиб олган, бой-бадавлат йигит, уй-жойи данғиллама, бу ерга келин бўлиб тушган чўриликка ҳам рози бўлади, энди Ҳошимжон хотинининг қош-қовоғига қараб ўтирмайди, мана мен деган таннозини ҳам гаҳ деса, қўлига қўнадиган қилиб олади. Ҳошимжоннинг айтгани-айтган, дегани-деган бўлади. Эшикдан кириши билан келин, шипиргисини ташлаб, эрининг истиқболига чопади, қўлидагини олади, “чарчамай келдингизми, дадаси? — дейди, қўлига сув қуяди, сочиқ тутади, этигини тортади, чой дамлайди, пашшасини қўрийд; жилмаяди — кулади, эрининг ҳар қанақа хоҳишини бажаришга тайёр эканини ўз мутеълиги билан ифода қилиб туради. Ў-ў! Қанақа ҳузур! Қандай фароғат! Хуррамлик, фаровонлик!.. Раҳмат Муродхўжа акага, деди ичида Ҳошимжон, ўз хаёлларидан энтикиб, ўша одам мени ботқоқдан олиб, гулзорга қўйди. Шу одам бўлмаса, худо билади, ҳаётим нима кечар эди. Бунақа одам тушингга кирса, ишонишга қўрқасан киши. Одил амакисига ҳам раҳмат, ўша айтган-да Ҳошимжон борлигини, ўша одамнинг маслаҳати билан Муродхўжа ака Ҳошимжонни кўз остига олган-да. Аслида Ҳошимжон бир-икки марта Муродхўжа акани тегирмонига келганида кўрган, хўжайиннинг кўзига тушмаслик учун тўғонга чиқиб кетган, Муродхўжа ака йигитчага эътибор ҳам берган эмас, агар Одил амакиси аралашмаса, Ҳошимжон борлиги Муродхўжа аканинг хаёлига ҳам келмас эди. Тақдир экан-да, бир ҳафта ичида ҳаёти кескин ўзгарди-кетди, тўй бўлди, Ҳошимжон куёв тўраларга муносиб либосларга берканди, ичқуёв бўлиб Муродхўжа аканинг хонадонига тушди, момиқдек қизининг қўйнига кирди. Бундан аъло омад бўладими бир бенаво, етим бола учун?! Ҳошимжон қайнотасининг қабрига, албатта, мрамар тош ўрнатади. Одил-найновга тегирмонни хат қилдириб беради. Майли, ўша тегирмондан келадиган даромадни ўзига қолдирсин, бечора Одил амаки бир умр Ҳошимжондан миннатдор бўлади. Анчадан бери Ҳошимжон Одил амакини кўргани йўқ, бир бориб, қарорини айтиши керак. У ёқ-бу ёқдан гаплашишса, тегирмончи ҳам хурсанд бўлади, ўзининг ҳам кўнгли ёзилади. Дилидаги гашликни аритади, Муқаддас билан ораси совуганини айтади, уйдан чиқиб кетишга мажбур эканини, янги оила тузиш нияти борлигини маслаҳатлашади. Одил найнов ёмон йўлга солмайди, мулоҳазали одам.

Қайси бир куни ишдан бўшагач, бир неча кундан буён чала иморатнинг бир ҳужрасида ётиб юрган Ҳошимжон, мўрчада ювиниб кетиш учун йўл-йўлакай аввалги уйига кириб ўтди. Озода ҳовлида Ҳолида билан копток ўйнашар эди, Ҳошимжонга эътибор ҳам бермади. Ошхонадан Замира холанинг тақ-туқи эшитилар, Муқаддас онасининг хонасидаги хонтахта ёнида ўтириб, хат ўқир эди, эрини кўриб, қоғозни патнис тагига яширди.

— Нима у? — деди Ҳошимжон пойгакда тўхтаб. Муқаддас, пашшага қарагандек, беписанд назар билан эрига тикилди. — Патнис тагидаги, — деди Ҳошимжон кўзи билан патнис тагидаги қоғозга ишора қилиб, — нима у?

Муқаддас индамай букланган варақни олиб, эрига узатди.

Ҳошимжон хатни очиб, ўқиб чиқди ва пинагини бузмай варақни йиртиб ташлади. Муқаддас бир ловуллаб ўзини тутди — Ҳошимжон эр бўла туриб шундай қилиши табиий эди. Хат Ўлмасники бўлиб, ёзилишига қараганда, бир ой чамаси олдин жўнатилган, хатни неча бор ўқиб чиққан, энди хотинига аллақандай йигит ёзғириб — соғиниб хат ёзса, Ҳошимжон хурсанд бўлиши керакми? Албатта, жаҳли чиқади-да.

— Ким у? — сўради Ҳошимжон ўзини гўлликка солиб ва бу савол Муқаддасга ёқмади. Яна муғомбирлик қиляпти, ахир кимлигини билади-ку, нима қилади сохта ажабланиб?

— Биласиз-ку, — деди Муқаддас эридан кўзини олмай.

— Сўрашга ҳаққим борми, ахир? — деди Ҳошимжон эшикни қия беркитиб.

— Йўқ! — кескин деди Муқаддас.

— Нега? Нима учун?

— Чунки сиз унга ифво қилибсиз.

— Мен?! — Яна сохта муғомбирлик қилди Ҳошимжон ва хотинининг газабини баттар оширди.

— Одам қўйгансиз, ғаламис ёллагансиз, — деди Муқаддас қаҳр билан, — Уни гумдон қилиш сиздан бошқа ҳеч кимга керак эмас. Урушдан ўқ еб келган бир одамга туҳмат қилиш учун одам аблаҳ бўлиши керак?! Урушдан ярадор бўлиб келди, икки кун уйда турмай, ҳарбий идорага судраб кетишди, ногиронлигини баҳона қилиб, мажбурий госпиталга жўнатишди, буям камлик қилганидек, иғво уюштиришиб, айб қўйишди, хиёнатчи деб, Қорақалпоққа бадарға қилишди.

— Жўнатишган бўлса, менда нима айб? — деди Ҳошимжон, ясама ҳақоратланиб ва жаҳл билан човгумни тепиб юборди. — Нега ҳамма нарсани менга тўнка-раверасан? Комендатурага онанг равона қилган. Ҳамма билади. Шукур-мўйловдан сўра, ишонмасанг.

— Ҳаммаси кирдикор, иғво, туҳмат, ғаламислик! — деди Муқаддас ҳамон ўткир нигоҳини эридан узмай. — Онам жўнатган бўлса, қолганини сиз қилгансиз. Қорақалпоққа сургун қилиниши ҳам — сизнинг найрангингиз. Фақат найрангни бировни қўли билан амалга оширгансиз. Бўлмаса, даволанишга кетган йигит шунақа маломатга қоладими? Ахир, унинг ишнини трибуналда кўришипти-я! Бу қанақа ноҳақлик?! Шундан кейин ҳам айбим йўқ дея оласизми?

— Сиз беайбмисиз? — ўшқириб деди Ҳошимжон киноя аралаш.

— Айб? — ҳанг-манг бўлиб сўради Муқаддас. — Ҳали менинг устимдан ҳам иғво тўпларсиз? Мени ҳам сургун қилдиарсиз? Қаматарсиз?

— Ҳеч ким сизни айбламоқчи эмас, — деди Ҳошимжон бўш келмай. — Қаматмоқчим эмас! Фақат ўзингизни, ойимча, жуда оппоқ қилиб кўрсатаверманг. Сизнинг найрангларингизни тарозига солса, ўнга фоҳишани босади. Ҳамма билади кўрсатган нағмаларингизни.

— Сиз ҳам биласизми?

— Бўлмасам-чи, биламан-да.

— Қанақа нағмаларимни биласиз?

— Ҳаммасини!

— Масалан?

— Масалан, қўшни билан ўйнашиб, иккиқат бўлиб қолганингизни, қорнингиздан икки ойлик ҳомила билан бошқа эрга текканингизни, мени ниқоб қилиб, айбингизни ёпганингизни, Озода ҳароми, бошқадан бўлган фарзандлигини...

— Билармидингиз? — ҳайратда сўради Муқаддас ва яна қайтарди: — Шуларнинг ҳаммасини билармидингиз?

— Билардим!

— Биладуриб, чидаб келдингизми?

— Кейин билдим, аввалига хабарим йўқ эди, — деди Ҳошимжон, чекингиси келмай. — Фақат, тўй мунча тез ўтказилди, деб шубҳаланар эдим, кўзим кейин очилди.

— Кўзингиз кейин бўлсаям очилипти-ку, нега чидадингиз? Бирга ётиб келдингиз? Ахир, бу йигит киши учун азоб-ку!

— Вақт ўтган эди, — деди Ҳошимжон бўлак далил топа олмай.

— Демак, хотинингизнинг кўнгли ҳамон бошқада эканини ҳам билиб келгансиз, шунақами?

— Шунақа.

— Нега жанжал кўтармадингиз бўлмаса? Мени аҳмоқ қилдиларинг, алдадиларинг, деб дод солмадингиз, этагингизни қоқиб, уйдан чиқиб кетмадингиз? Агар, шундай қилганингизда, балки сизга нисбатан ҳурматим, меҳрим ошармиди, балки орқангиздан истаб борармидим? Нега? Нима учун дардингизни ютиб юрдингиз? Демак, мени қучоқлаганингизда, хаёлим бошқа одамдалигиниям билгансиз, билгансиз-у, нафрат қилиш ўрнига, ялтоқлангансиз, ширин сўзлар гулдираб, мени ҳам, ўзингизни ҳам алдагансиз. Нега? Нима учун?

— Одат бўлиб қолган, кўникканман, ёмон хаёлларни ҳайдаганман. Адангизни кўзим қиймаган, шармандалиқдан аяганман.

— Йўқ, — деди Муқаддас, унинг лаблари билинар-биланмас титрар эди. — Сиз бақадек қавакда ёгувдингиз, илиқ жой чиққанидан, урушдан қолиш имконияти пайдо бўлганидан хурсанд бўлгансиз. Еганингиз олдингизда, емаганингиз кетин-

гизда. Ўз фарзанди жангда қон кечиб юрган бир пайтда сиз бу ерда шойи-бахмалларга бурканиб, тўқликдан кекириб ётгансиз. Мен, тентак, сизни ҳеч нареа билмайди, билиб қолса, нима бўларикин, деб ҳадикда ғазабингиздан қўрқиб юрган эканман. Сиз шунчаки.. — Муқаддас ҳўнграб юборишдан ўзини аранг тийиб, этагини гижимлади. “Яхшиям ўзимни олиб қочиб юрган эканман, ўйлади жувон, агар бўйимда бўлиб қолганида, нима қилар эдим? Шу бақадан бола туғаримдим? Туғмай қаёққа борар эдим. Туғар эдим. Унда қийин бўлар эди. Таслим бўлишга, қўйнига киришга, бир умр чидашга мажбур бўлар эдим. Яхшиям Озода нобуд бўлмаган экан, қизча ҳали ёш, яна туғсам, иккита гўдакка қарай олмайман, деб галга солиб келдим, ҳамширалар маслаҳатидан фойдаландим, тутилмадим”.

Ҳошимжон ташқарига чиқиб, чуқур хўрсинди. Айни пайтда бир неча йил ширин-осуда ҳаёти ўтган ҳовлига қарагиси ҳам келмади. Энди бу хонадон билан боғлиқ ҳамма орзулар чил-парчин бўлди, энди синган нарсани чегалашнинг ҳожати йўқ, ямалса ҳам, чоки қолади, бир ҳисобдан дарз кетган нарса бир кунмас-бир кун синиши керак эди, шу нарса бугун рўй бергани чакки бўлмади, қайтага хотини ўзининг даъво-дашномлари билан Ҳошимжонни оёғидаги кишанни бўшатиб юборди, энди Ҳошимжон озод, ҳаммасига хотинининг ўзи айбдор-сабабчи бўлиб чиқади. Бу жиҳатдан Ҳошимжоннинг кўнгли тўқ, азобли кечинмалардан бир зумда қутулиб олди, энди у тоза, мусаффо. Янги турмушни ўйласа бўлаверади. Асл ҳаёт, завқли дамлар, ҳадиксиз кунлар энди бошланади. Янги иморат қурдираётганини сир сақлаб, маъқул иш тутган экан, акс ҳолда унинг ҳам мўмайдек қисми буларга, Муқаддас билан Озодага ўтган бўлар эди. Албатта, Муқаддас даъво қилмас, ўз улушини талаб билан ундирмас эди, Муқаддас бунақа нарсаларни назарписанд қилмайдиган жувон, аммо қонун бўйича эр билан хотин ўртасидаги мулк баравар тақсимланиши керак, бинобарин, иморатнинг қурилиши Ҳошимжон билан Муқаддаснинг никоҳ даврига тўғри келади. Ҳозир буларнинг аҳамияти ҳам йўқ, иморат борлигини ҳеч ким билмайди ҳам. Билгунича қўйди-чиқди ҳужжатлари расмийлаштирилса — олам гулистон. Муҳими, Ҳошимжон тилида бўлсаям, Муқаддаснинг тазийиқи остидан эркинликка чиқиб олди, энди буларни боғлаб турадиган ҳеч қандай занжир йўқ. Занжир узилди. Ҳошимжон хоҳлаганини қилишга, ҳатто мана бу уй-жойнинг, никоҳ пайтида топилган мол-мулкларнинг маълум қисмини ҳам талаб қилишга қонуний ҳаққи бор. Аммо Ҳошимжон ҳозир бунақа талабларни рўкач қилмайди, низоли гаплар судда очилади, суд ҳам, шубҳасиз, Ҳошимжоннинг мулкий манфаатини ҳимоя қилади. Унда даъво Ҳошимжон эмас, суд томонидан чиққан бўлади — ҳамирдан қил суғургандек. Бунгаям, албатта, Муқаддас таҳирлик қилмайди, аммо виждонан адоватли кўриниши учун суд қарори бўлгани маъқулроқ.

Ҳошимжон, бошини бироз эгиб, кўча томон юрди.

Муқаддас шундагина юзини ёстиққа уриб, йиғлаб юборди ва йиғи аралаш қандайдир муҳим гапларни айтмаганини, барча нафрати айблаш билан чекланганини англаб, дили баттар зил кетди. Ўлмаснинг қамалиши, бадарга қилиниши ҳақида эри тайинли бир нарса демади, ўзининг қўли борлигига иқрор бўлмади ҳам, инкор ҳам қилмади. Демак оддий мантиқдан келиб чиқиб, Муқаддаснинг қилган шубҳалари маълум маънода ўринли чиқди, тасдиқланди. Нега Муқаддас шу далилга ёпишиб, талаб-даъво қилмади? Нега асосий масала четда қолиб кетди? Ахир, қилиши учун жавоб бериш масъулиятидан эри осонгина қутилиб кетди-ку, масаланинг бундай осон кўчишига Муқаддаснинг ўзи сабабчи бўлди-ку. Гинахонлик, айблаш билан Муқаддас нимага эришди? Ҳеч нимага. Қайтага эрига йўл очиб берди. Ана, ўзини ноҳақ айбланган ҳисоблаб, эри уйдан чиқиб кетди, энди Муқаддас унинг орқасидан чопадими? Ёқасидан тутадими? Ўлмасни ўзинг гумдон қилдинг, энди ўзинг бўшаттириб бер, бўлмаса уйга оёқ босмайсан, деб дағдаға қиладими? Кўчада жанжал қиласанми, беҳаё? Ўлмасинг сенга керак экан, ўзинг бўшаттириб ол, менга ёпишма, ориятсиз... — демайдами эри? “Уйга қадам босмайсан...” шуям гапми? Босмасам босмайман, тегиронимга бораман, дейди. Ҳошимжон, шундоқ тўкис йигит, кўчада қолармиди? Илади-кетади биронта манжалақи, бошпана — жой беради, тарайди-силайти, бағрини очади, аврайди, кейин соғиб ичади. Аслида бу хонадонга тушишига Ҳошимжон айбдор эмас-ку. Дадасининг ўзи уни топдирди, йиртиғига ямоқ қилди. Нима, Ҳошимжон, йўқ, дейиши керакмиди? Ўлмас

туфайли бўлган машмашадан умуман унинг хабари ҳам йўқ эди. Муносабат шу йўсин билан яқунланишини олдиндан пайқаш мумкин эди, яна ҳам эрининг тоқати туфайли буларнинг ҳаёти шу кунгача чўзилиб келди. Энди бу ёғи нима бўлади? Нима бўлар эди, Ҳошимжон бирон ижара олиб, ўз кунини кўради, яна бирон уйга ичкучёв бўлиб киради, бола-чақа орттиради, бу турмушдан қутулиб олганига қайтага хурсанд бўлади, ўтмишини ёмон тушдек эслайди. Панд еганда, Муқаддас панд еди. Ота-онасидан, умисидан, Ўлмасдан, мана энди эридан ҳам жудо бўлди. Танҳо ўзи қолди. Яхшиямки, Озода бор экан, шу билан овунади. Муқаддаснинг мактаби ҳам чала қолди. Дугоналари битириб кетишди, баъзилари ўқишни давом эттиришяпти, кўплари узатилиб кетишди. Муқаддас энди бирон техникумгами, ё бошқа бирон ўқув юртигами киришни ўйлаши керак, мактабга яна қатнаш — ноўрин. Икки яшар қизи бор, укаси тенги келадиган болалар билан бир партада ўтирадими? Бунинг устига оиласидаги можароларни мактабдагилар эшитган бўлиши тайин, ола қарашмаса ҳам Муқаддас ўзини ноқулай сезади. Саккизинчи синфни битиргани ҳақида ҳужжат олади-да, бирон техникумга топширади, ўқийди. Озодага қарайдиган Ҳолида бор, рўзгорни Замира хола эплайди, Муқаддас ўзини ўқишга бағишлайди. Техникумни тугатгач, институтга киради, илм билан шуғулланади, энди Муқаддасни тергайдиган, халақит берадиган биронга жон қолгани йўқ.

5

Баъзи станцияларда ўн соат-йигирма соат тўхтаб, эшелон ниҳоят манзилига етиб борди. Ойниса яшаган жойлардаги совуқни совуқ демаса ҳам бўлади. Қаҳратон шунақаки, панжарага олинган дераза ойналари барглари эслатувчи исқирт қиров билан қопланган, ташқарида ҳеч нарса кўринмайди, масофа узоқлашаётганини фақат совуқ кучайиб боришидан англаш мумкин. Ойналар дуд босгани учун кундуз кунлари ҳам оқшомга ўхшайди, тунлар узоқ, ҳожатхона поли аристонлар ахлати билан аралашган бир қарич муздан иборат, тешиги тўсилиб қолган, лом билан ҳам синдириб бўлмайди. Ойниса эғнида нима бўлса, шу билан вагонга урилган. Андижонга ўз оёғи билан бориб, қўлга тушишини билмаган, шунинг учун на сочиқ, на пахталик бор унда. Яхшиям эрининг этиги билан шинелини кийиб олган экан, асқотаяпти. Йиртиқ одёл, пахтаси муштлиниб қолган тўшак — бори шу. Гувалада ётгандек, тўлганиб чиқади. Бу-ку майли, уйқу зўр бўлса, одам сезмайди ҳам. Бу вазиятда ҳамма нарса муаммо, бирон қулайликка азоб билан ҳам эришиб бўлмайди. Иссиқ таом йўқ, нонуштага ҳам, тушликка ҳам, кечликка ҳам икки бурда қора нон, бир чақмоқ қанд, илик, рангсиз чой беришади. Ҳожатхонага кириб бўлмайди. Ҳамма полкалари тирбанд, жилиш қийин, одамларни босиб ўтиш керак. Биронга маҳбус қаттиқроқ гапирса ёки кўпроқ йўталса, соқчи ўшқиради, қўндоқ билан туширади. Шикоят қилса, баттар адабини беради. Шундоқ бўлса-да, Ойниса чидашга тайёр, фақат битта нарсага — болалари қаровсиз қолиб кетганига чидай олмайди; Жамила ҳали гўдак, ҳеч нарсага ақли етмайди, онаси ғойиб бўлиб қолганини нима деб ўйлаётганикин? Йиғлайвериб, шишиб кетган бўлса керак, ҳойнаҳой. Кўзи ожиз кампирнинг қўлидан нима ҳам келар эди? Болани етаклаб, кўчага чиқа олмаса, қанд-майиз ҳам йўқки, юпатса; ягона чораси — аянг ҳали келади. Шўрликнинг ўзи бироннинг кўмагига муҳтож. Алижон-ку ўғил бола, кўчаники, ақли ҳам етилибгина қолган. Жамиласи нима қилади? Ким унга мадад беради, овунтиради? Қақшаб-чинқираб ётгандир бечора. Қўни-қўшни, мактабдагилар, Мансур акалар, албатта, хабар олиб туришади, емак-ичмагидан ҳам қўллари билан келганича қарашади, ташлаб қўйишмайди, бироқ қорни тўйгани билан, бир кун ҳам ажралмаган болага онасини қаердан топиб беришади? Нима, деб юпатишади? Кампир омонат нарса, ўлиб қолса, болалар нима қилишади? Кимга мўлтирашади? Боласи билан атиги икки йил бирга яшашга ижозат беришса, майли, Ойниса икки, ҳатто уч муддат жазо ўташга ҳам рози бўларди. Икки йил ичида, қизча унча-мунча ақли етадиган, оқ-қорани фарқ қиладиган бўлиб қолармиди? Энди нима бўлади? Болаларга қарашга кампирнинг соғлиғи ҳам, имкони ҳам йўқ. Ер чопиш, дон экиш у ёқда турсин ўчоққа олов ёқиб жиз-биз қилиш ҳам қўлидан келмайди-

ку. Бу ишларни Алижон эплар, дастёр бўлиб қолди, энди унинг ҳархаша — ўжарлигини ким кўтаради? Кўникишга мажбур бўлади. Аммо кампир жон берса, болаларнинг тақдири нима бўлади? Иккаловининг ёшини кўшса, аранг ўнга боради, ўтиришадими сандалнинг бир томонида мўлтираб! Кечалари ёлғиз қандоқ ухлашади? Ким уларни уйғотади, бир бурда нон беради?.. Тавба. Ўзи нималар бўлаяпти? Ҳалқнинг бошига шунча азоб-уқубатлар, синов-айрилиқлар, ажал-қирғинлар солиш билан нимага эришишаркин? Албатта, қўрқитиб олишади. Аммо қўрқувда яшаган, дили-жони озорланган, ҳатто энг шимариб хизмат қилишга қиришган халқнинг ҳукуматдан ихлоси қолади-ку, қанақа баланд-баланд шиорлар ташлабмасин, шубҳа билан, чўчиб қарайдиган бўлиб қолади-ку. Майли, бунақалар камчилик бўлсин, бироқ улар халқнинг фаросатли, виждонли қисмини ташкил қилади. Улар ўтқазилган зулмни ҳеч қачон унутишмайди, ичида сақлаб индамай юраверишади, алам нафратга айланади, дилларидан қасос олови ҳеч қачон ўчмайди. Инониб кўксини очган одамнинг кўксига ханжар уришдек гап бу. Ўз халқини бевурд шубҳалар билан чўк тушдириш, манфурлик, мунофиқлик тамғаси босиш... йўқ, бу ерда нимадир қинғир жилаяпти, қанақадир жосуслик кетаяпти. Ҳокимиятни алдаш, унинг бўлак ўзанга солиб юбориш нияти амалга оширилаяпти. Кимлардир бу вазиятдан фойдаланиб, мансаб орттираяпти, имтиёзга эга бўлаяпти. Албатта, бир кунмас — бир кун тавба-тазарру пайти келар ҳам, аммо унда кўплар қора ерда ётган бўлади. Жавоб бер, дейдиган бирон инсон топилармикан?..

Эшелон ярим тунда бориб тўхтаган манзил темир йўлнинг охириги станцияси бўлиб, Таштагол деб аталар экан. Ойниса бу атама Тошдагул, деган маънони билдирса керак, деб фараз қилди, талаффуз ва мазмунан жондош бўлиб туйилгани учунми, бу ном Ойнисанинг қулоғига ёқимли эшитилди. Номи ёқимли, тошда гул ўсадиган бу қанақа макониникин? Ҳозир қоронғи, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди, ҳамма ёқ қорга бурканиб ётипти.

Берида эркаклар, иккинчисида аёллар жойлашган икки вагонни четдаги изга киритиб қўйишди. Ортда қолган Чугуниш станциясидан юқоридаги лагерларга маҳбусларни олиб кетишлари керак, на машина, на арава бор, демак ўн чақиримлик масофага пиёда ҳайдашади. Нега ўша станцияда тушириб қолдиришмади, нонаниқ эди. Совуқ кучли, тун қаҳратонида лагерга етиб олгунча кўплар музлаб қолади, соқчилар ҳам совуққа чидай олишмайди, эрталабгача кутишга қарор қилишди. Балки лагер арава-парава юборар, юборишмаса, пиёда кетишади, аёз бўшашади. Бироқ эртасига аёз бўшашишга қарамай, йўл-йўлакай йигирмадан ортиқ нимжон маҳбуслар юра олмай қолишди, уларнинг қота бошлаган жасадаларини йўл четига ташлаб кетишди. Ким уларни эплар, опичар эди, ўзлари аранг оёқ босишяпти-ку. Соқчилар ўла қолса маҳбусга қайишишмайди, судралувчилардан қутулганига хурсанд, ўзлари ҳам тўранинг тойидек, тиши-тишига тегмайди.

Эркаклар колоннасини бир соат аввал жўнатишган эди, иккинчи колонна ярим соатга яқин йўл юргач, Ойниса тўда орасига тушиб қолганига шукр қилди, чунки йўлнинг иккала четида акашак бўлиб ётган маҳбуслар жасадини кўриб, сесканиб кетди, кейин бу, иккинчи колонна одамлари ҳам бирин-кетин йиқила бошлагач, ваҳимага тушди. Изғирин зўр, лагерга етиб олиш учун камида яна олти-етти чақирим юришлари керак, Ойниса шундагина аввал қамоқ азобини кўрган маҳбус аёллар ўзини тўда орасига уруш сабабини тушунди. Тажрибасизлар колонна четида, айниқса олдида кетувчилар тикандек изгирин хуружига бардош бера олмас, биринчи бўлиб ўшалар қотар, йиқилар, уларни йўл четига чиқариб ташлар эдилар.

Колонна ҳожат учун тўхтаганида баъзилар қаттиқ тангилган камар-боғичларини совуқдан эпқага келмайдиган қўллари билан еча олмас, қистоқ зўрлигидан иштонларига қилишар, шалаббо шим, лозим, иштон бир пасда музлаб, юришга халақит берар, ҳолдан тойдирар, этни ях билан исканжага олар, охир-оқибат қулатар, аввалги қурбонлар қисматига шерик қилар эди.

Колонна бир амаллаб лагерга етиб борганда, бир неча соат мобайнида уфқда сузадиган қуёшнинг қизил гардиши тоғлар ортида ғойиб бўла бошлаганди. Ҳориб чарчаган маҳбуслар оёқда тура олмас, аммо қуласа, бўлак гавдаларини кўтара олмаслигидан қўрқиб, дағ-дағ титраб-қалтираб, тик туришга уринишарди, акс ҳолда бунақаларни ҳали жонлари чиқмай туриб чуқурга итариб юборишлари мум-

кин эди. Шу алфоз ярим соатча туришгач, уларни дераза ойналари синган баракка киритишди. Бироқ баракнинг ичи ҳам ташқаридан фарқ қилмасди, тешик деразалардан ураётган елвизак маҳбусларни узил-кесил акашак қилмоқчидек эди.

Ойниса ўзини шамоллатиб, ҳомиласини нобуд қилишдан қўрқиб, ҳожат учун ҳам ўтирмади, чидашга қарор қилди, баракка киргач, панароқ бурчакни топиб ўтирди.

* * *

Баҳор келди. Қишдаги қорни кўриб, Ойниса таажжубланиб эди — шунча нарса эриса қаяққа кетаркин? Ҳамма ёқ сувга кўмилиб кетади-ку. Аммо у ерларнинг қиши чекинишга, баҳори табиатни ишғол қилишга ошиқмайди: томдан — тарновдан осилган муз найзалари учидан томчи йилтирайди, аввалига ҳорғин зарраларнинг чакиллаши тезлашади, қорда ҳосил бўлган ҳовончада биқирлайди, қорни чўқтиради, кеч кира бошлаши билан музлайди, эртасига қуёш чиқса, яна чакиллаш, шарқираш машғулоти давом эттиради, апрелда тунги чакиллаши сусаяди, аммо тинмайди. Ҳаво яхши келса, қор эриб, ер сатҳини очади, майсалар билан қопланади, анвойи чечак — лолалар, ўтлар гуллайди, ҳиди димоқни қитиқлайди, асаларилар ғув-ғуви танмайди. Лагерда ҳам дарахтлар кўп, таги майсазор. Айниқса панжара ортидаги манзара жуда чиройли, бир чақирим нарида ўрмон қорайиб кўринади, узоқдаги тоғ буткул қор остида ётипти. Лагернинг ташқи томони — нуқул майса; ўтлар гуллаганда, дарахтлар кўкариб, соя ташлай бошлаганда, Ойниса ўша ёққа чиқиб кўкатларда ўтиргиси келади, бироқ лагердан чиқиши мумкин эмас. Вишкаларда қуроқланган пойлоқчилар туради, лагердан бир қадам нарига чиққудек бўлса, отади. Лагерда бемалол юрса ҳам майли, ҳидлар анқиб, бошни айлантиради, шу ҳам кифоя, унинг устига беш ойлик ўғилчасини ташлаб кета олмайди ҳам. Боласи борлигини назарга олиб, маъмурият Ойнисани ҳаммомга тайинлаган. Кундуз кунлари гўдак Қажумжон ўша ҳаммомнинг қоронғи ҳужрасида ухлайди, Ойниса кир ювади, чойшаб-ғилофларга дазмол-уради, гўлаҳлик қилади, ўтин ёради. Ўтин ҳаммомга ҳам, икки қаватли бино ичидаги тўртта-бешта печкага ҳам, ошхонага ҳам керак. Авваллари ўтин тайёрлаш учун ўрмонга аёллар юборилар эди, қайси бир гал кенглиги уч-тўрт чақирим келадиган ўрмон ортидаги лагер маҳбуслари ўтинга борган аёлларга ҳужум қилиб, номусларига тегишган, аёлларни ҳам, соқчиларни ҳам битта қолдирмай чавоқлаб кетишган. Шу фожиадан кейин ўтин тайёрлаш мажбурияти ўша эркаклар лагеридеги учта маҳбус зиммасига юклатилган. Бири отга қарайди, арава ҳайдайди, иккитаси дарахт ағдаради, шох-шабба чопади, гўла арралайди, аравага юклайди ва бу лагер дарвозахонаси олдига келиб туширади. Улар аёллар лагерига киришлари мумкин эмас, умуман бу лагер аёллардан иборат бўлгани учун улар, айниқса, нариги лагердагилар, аёллар билан учрашиш эмас, ҳатто панжара орқали гаплашишлари ҳам ман қилинган. Бироқ зона маъмурияти ҳаммомда чўмилиб кетиш учун лагерларнинг иккита-учта амалдорларига рухсат беради. Бунақа кунда меҳмонлар учун махсус таом тайёрланади, ичкиликлар ҳозирланади, ҳаммом ичи тозалаб ювилади, уч-тўртта дўндиқ маҳбус қиз-жувонлар массажага ўхшаш “хизматлар” учун шай қилиб қўйилади, Ойнисага бошқа юмуш — чириган карам, буришган сабзи, музлаган картошка, пучқоқ пиёз тозалаш-тўғраш юкланади, ҳаммомга қараш, меҳмонларни кутиб олиш билан боғлиқ тадбирларни лагер мудираси ўзига олади. Ойнасига “бандерша” деб ном беришган бўлса-да, у бунақа нопок ишларга йўлиқтирилмаганидан жуда ҳам рози, у фақат “ҳаммом кунлари” умумий тартибга қарайди, ҳатто қиз-жувонлар орасида учраб турадиган нотабий майлларга йўл қўймаслиги керак, аммо Ойниса сезса ҳам пайқаманганга олади, чунки бу маҳбус аёллар орасида ҳар турлиси бор — ўғри, ғар, қотил, нажаванд; улардан душман орттириш — энг хавфли хато, чавоқлаб кетишлари муқаррар. Ойнисани ҳаммомга қўйишганда илиққина жой, меҳнати ҳам оғир эмас, Қажумжон ёнимда бўлади, деб ўйлаб, хурсанд бўлувди, бу ишнинг тагида қанақа хатар борлигини кейин тушунди. Ойниса ўрнида аввал ишлаган иккита маҳбус аёл ҳозир лаҳадда ётганмиш, қанча текширув-тергов қилишмасин, ҳеч ким иқрор бўлмап-

ти, ҳодисани ташқаридан девор ошиб тушган безорига тўнқаб, ишни ёпди-ёпди қилиб юборишган экан. Энг ёмони шуки, улар қасд олиш кўйига тушишса, шубҳасиз, Қаюмжонни йўқ қилишади. Эгасининг юз қарагани — ўғрининг бир қарагани, лагга-пугтага ўраб, бирон мағзавахонага ташлаб юборишса ёки юзига ёстиқ ташлаб кўйишса тамом, Ойниса ҳеч қачон исбот қила олмайди, қайтага боладан халос бўлиш учун ўзинг бир бало қилгансан, деб Ойнисанинг ўзига тўнқашади. Шунинг учун Ойниса боласидан нари кетмасликка, агар зудлик билан бажариладиган бир иш буюришса, ҳамшира аёл Клавага топшириб кетишга мажбур бўлади, шунда ҳам қайтиб келиб ўз кўзи билан боласини кўрмагунича кўнгли тинчмайди. Яна бир ярим йил бор, бир ярим йилдан кейин, ўрнатилган қоида бўйича, болани онасидан ажратиб, гўдаклар етимхонасига топширишади, она ўз муддатини тугатмагунча бола етимхонада сақланади. Икки ёшли бола, ҳали қошиқни ҳам тўғри ушлай олмайди, энагалар гўдакларга қанақа қараши маълум, ўзиники эмас, бегона-да. Ўзи эшитган, қанча-қанча болалар ҳар турли касалликларга чалиниб, шамоллаб ўлиб кетишар эмиш, она эътироз билдирса, даъво қилса, медицина справкасини рўқач қилишар эмиш. Қўли осмонда, чирқиллаб қолаверади она шўрлик. Онаси азобда қолгани етмаганидек, боласи ҳам қийновда, тирик етим. Ўлиб кетмаса, майли, бир кунини кўради, агар онасининг жазо муддати уч-тўрт йилда тугаса, жуда яхши, аммо ўн-ўн икки йилга кесилганлар бор, демак онаси қутулиб чиққанда, боласи ўн икки ёшга тўлган бўлади, онасини танимайди ҳам. Буткул ёт, тили ҳам нотаниш, ўзгача. Етимхона қанақалигини Ойниса кўрган, у даргоҳдан чиққанлар фақат безориликка ярайди, холос, на раҳми билади, на эзгуликни. Рухий мажруҳ, мафкуравий ёвуз кишиларнинг аксарияти ўшанақа жойлардан чиқишади. Истисно бўлади, албатта, Қаюмжон балки ўшалар қаторига кирар. Кўрамиз омон бўлсак, ўйлайди доим Ойниса, омон қолиш, жанжал-хусуматга аралашмаслик керак. Муҳими шу. Ўн йил туриб бериш керак. Ўн йил-а! Онаси жазо муддатини ўташи керак экан, майли, фитнес кўрбони бўлди, аммо боласи туғилмай туриб нега асирликка тушиши керак? Унда нима айб? Нега бола азиат чекиши керак? Нега шунини ўйлашмайди? Ахир, бунақа болалар минглаб топилди-ку. Нега бизни асирлик азобига маҳкум қилдинглар? — деб сўрашса, нима дейишади? Қанақа далил келтиришади? Бола ўз оиласида яшаб, ақалли ўн ёшга тўлиб олгунича, онасига берилган жазо муддатини ўн йилга суриш, кечиктириш мумкин-ку. Ахир, суд соҳасида, ички ишлар таркибининг бошидан оёғигача ходимлари ҳам шу қармоққа илинишяпти-ку, жазога маҳкум қилинганлари — қамоқда бўладими, лагер ё сургунда бўладими, аввал ўзлари маҳкум қилган маҳкумлар орасига тушиб қолиб, мисли кўрилмаган хўрлик ва азобларга йўлиқмоқдалар, қанчалари отилиб кетмоқда. Ўзлари қазиган гўрга ўзлари тушишмоқда. Бундоқ қараганда, қонун ўз бурчини бажараётгандек кўринади, шунақа қатъийки, унинг олдида ҳамма баравардек. Адолатли. Бироқ қамоққа олинаётганларнинг тўқсон фоизи айбсиз шахслар. Шуми адолатлиги? Тўқсон фоиз — бу юз минглаб айбсиз айбланган одамлар. Улар ҳеч қачон кечирмайди, ўзлари қатл қилиниб кетган бўлсалар, авлодлари кечирмайди. Ўз одамларидан келажак душманлари тайёрлаш қонун бурчига кирса, бунақа қонуннинг ўзи ёвузлик эмасми? Бунақа жазо чорасига таяниб барпо қилинган тузум қанчалар умр кўрарди? Бу безориликни руслар “Вакханалия” дейишади, бу вакханалия қачон тугайди? Ким уни тўхтатади? Ахир, жазо муддати ўн йил эмас, ўн соат, ўн минут бўлса-да, бари бир номи жазо, тикон бўлса чиқариб ташлаш мумкин, бироқ жазо, хўрлик, зўравонлик, тажовуз — айниқса, адолатсиз бўлса — у юракка ўрнашиб қолади, уни юракдан чиқариб ташлаш мумкин эмас. Битса ҳам чандиғи қолади. Адоват билан яшайдиган, ўзининг барча муваффақиятсизлиги сабабини рақибининг кирдикорларидан кўрадиган ғаразгўй одамлар бўлади, бунақалар ҳеч қачон ўзларининг айбларини тан олмайдилар. Айбни бировга ағдариб яшаш улар учун қулай, ўзларининг барча хатти-ҳаракатлари тўғри ва оқил бўлиб кўринади. Лойда оёғи сирганиб йиқилса, ёмғир айбдор, девор қуласа, қўшнининг ғаламислиги, ҳатто унинг ҳовлисидаги дарахтдан ёнғоқ тўкилиб, бошини ғурра қилса ҳам — бари бир қўшни гуноҳкор. Тузумимиз ҳам шунақа, сув тошса, корхонага ўт тушса, чақмоқ уриб, электростанция вайрон бўлса — албатта, айбдор топилади. Чунки юқоридан “Зараркунанда топилсин”, деган кўрсатма тушса, кифоя, кимгадир, албатта, айб юк-

ланади, суд қилинади, “керакли” далиллар ясалади, жазо берилади, офат барта-
раф қилинмаса ҳам, тешик “зиёнчи” билан тўсилади, гўё барча зарур тадбирлар
қўллангандек, иш ёпилади. Топшқиннинг, ёнғиннинг олдини олиш, яшинқайтарғич
ўрнатиш ўрнига барча тадбир “ёвуз душманни” ахтаришга сафарбар қилинади,
чунки айнан шу фожа пайтида “яшинқайтарғич” вазифасини айбсиз бир ходим
бажаради. Шунинг учун ҳеч ким эртага нима бўлишини билмайди, ҳамма тахлика
исканжасида яшайди. Халқни тахлика исканжасида ушлаб туриш — бу қул-
ликнинг яширин шаклидан ўзга нарса эмас. Охирги пайтларда Ойнисанинг мия-
сига бунақа фикр ўқтин-ўқтин келадиган бўлиб қолди. Баъзан бундай ўйлар анча-
мунча китоб ўқиган, кўзи очиқ жувоннинг бутунлай фикру зикрини қамраб олар-
ди. Кўп ҳолларда у қўлидаги юмушини, боласини эмизишни ихтиёрсиз равишда
бажарар, ўзи хаёл дарёсига ғарқ бўлиб, аллақасқларда сузиб юрар эди. Аслида
асоратга кўникиб қолган халқимиз учун бундай зулум у қадар озорли бўлиб кўрин-
майди ҳам, ўйлашда давом этарди Ойниса, чунки идрок билан таҳлил қилинса,
ўша кўзга кўринмас занжирлар ҳам ҳеч қачон узилган эмас, занжир мослашишга
ўргатган ва ўргата олган ҳам. Ойниса тарихдан билади; занжир воситаси энг қулай
услуг экан, унинг устига мунтазам, тинмай айбномалар ағдараверилса, халқ ҳам-
ша ўзини мулзам, айбдор сезади, боз устига унга саодатли истиқбол ваъда қилиб
турилса, айниқса қорни тўйса, тамом, бошқа ҳеч кимни танимайди.

* * *

Ўқийдиган киши бўлмагани учун Ойниса уйига хат ёзмади, хатни мактаб ад-
реси бўйича Мансур акага юборди, жавоб келавермагач, йўл-пўлда йўқолган бўлса
керак, деб яна битта хат йўллади, мактубда бориб етган жойи, лагердаги аҳволи
ҳақида ёзди, у ердаги маҳбуслар ҳаёти ҳақида ҳеч қанақа гап айтмади — хатни
жўнатмасликлари, ман қилинган маълумотлар учун қўшимча жазо беришлари
мумкин эди. Мактубда эри ҳақида бирон хабар бор-йўқлиги, айниқса болалари,
қайнонаси тўғрисида ёзишни, улар ёлғизлигини эслатиб, онда-сонда хабар олиб
туришни илтимос қилган эди, бу хатга ҳам жавоб келмади. Масофа ўзоқлигига
йўйиб, Ойниса яна кутди, бир ой ўтди, икки ой ўтди, янги фарзанди дунёга келди,
бирок интизорлик билан кутган мактубидан ҳамон дарак йўқ. Менга хат ёзишга
чўчияпти, Мансур ака жавоб хатини ёзган бўлса ҳам, органлар ушлаб қолгандир
ёки ўзимнинг хатларим ҳам етиб бормагандир, адрес аниқ бўлмагач, қасёққа ёза-
ди Мансур ака, деган хаёлга бориб, Ойниса ўйланиб қолди. Аммо болаларининг
тақдири унга ҳаловат бермас, хаёли туну кун ўшаларда эди. Мансур ака ўз ихти-
ёри билан Қаюмжон ҳақида иғво ёзиб бермаганлигига Ойниса амин, балки шун
истиҳола қилиб, хат ёзишга қўли бормаётганмикин? Ўзи омонмикин? Сирдошисан,
деб унияма ҳибсга олишмаганмикин? Ҳамма нарса бўлиши мумкин. Аммо энг му-
ҳими — болалари. Улар бирёқлик бўлганликларини билмагунча, Ойниса тинчий
олмайди. Албатта, Мансур ака ўзини опқочиб юрган бўлса, мактаб ўқитувчилар
ри ҳам у ёқ томонга йўламай қўйишган. Ахир, кампирдан, болалардан кимдир
хабар олиши керак-ку. Қаровсиз қолган болалари етимхонага топширилса, тамом,
улар соғ қолишига Ойнисанинг кўзи етмайди, бирон юкумли касалга чалиниб, ўлиб
кегишади. Етимхона шаронти қанақалиги Ойнисага маълум. Мактабдаги ҳамма
муаллимлар Ойниса билан илиқ эдилар, айниқса олдинги эридан қорахат келиб,
масжид ҳужрасида қон-қон йиғлаб ётганида, кўнгил сўраш учун келган ўқитувчи
муаллима Асил опа бор, ўша аёл Ойнисага айниқса меҳрибон эди. Ойниса мас-
жидда яшаган кезларида ҳам, Қаюмжонникига келин бўлиб тушганида ҳам, тез-
тез хабар олиб турар, Ойниса ҳам бир неча бор Асил опаникига қизи билан бор-
ган, тутхўрлик қилишган; Асил опа ўзини яқин тутади, Ойниса ҳам у аёлни ёқти-
ради — кўнгли очиқ, меҳрибон аёл, ўшанга ёзишга қарор қилди Ойниса, ундай
ҳам жавоб келмаса, Гулаг маъмуриятига илтимоснома ёзиб, оиласи, эри ҳақида
маълумот беришларини сўрайди. Қарори шу, Асил опага хат ёзиб кўриш керак.
Агар болалар етимхонага юборилмаган бўлишса, уларни бир амаллаб асрашни,
насиб бўлса, яхшиликларини Ойниса қўлидан келганича унутмасликни ўтиниб ай-
тади.

Қор кўп ёлмаган бўлса-да, совуқ қаттиқ, ариқ-қовуздаги сувлар ярим қарич музлаган; сув олиш учун ёриб қўйилган тешик эрталабгача яна муз билан қопланар, янгидан ёришга тўғри келарди. Обкаш, пақир билан келадиганларнинг кети узилмайди, кимдир тийганиб йиқилган, кимлардир жанжаллашган... Қор бўлсаям кошки эди, эритиб ишлатишга ярар эди, деб одамлар шунча азобларига яна бунақа заҳмат қўшилганидан ёзғирадиган бўлиб қолишди. Дарҳақиқат, бир ҳовуч арпами, макками-шуниям қайнатиб, нафсни алдай олишмаса, хашаки бўлсаям, бир қултум чой дамлаб, чой бўлмаса, қора туршак ивитиб ичишга ҳам сув бўлмаса, қандай яшаш мумкин? Яхшиям ўзбекнинг танчаси бор, бир ҳокандоз кўр ўнта одамни совуқдан асрайди. Бунақа қаҳратон кунлари дала-боғда ишлаб бўлмайди, ер музлаб ётибди, одамлар танчадан чиққилари келмайди, бир-бирларига мўлтираб ўтиришади. Таҳорат учун сув йўқлигини баҳона қилиб, намозга ҳам туришмайди, кеч кириб қош қорая бошлаши билан очликдан қоринлари гўлдираб уйқуга кетишади. Йил яхши келса, бу ўлканинг ерларидан қиш-қировгача икки, баъзи йиллари уч марта ҳосил кўтариш мумкин. Мевалар, полиз маҳсулотлари, арпа-буғдой тўлиб-тошиб кетадиган пайтлари кўп бўлган, қанчадан-қанча ем-хашак келаси мавсумгача етиб борарди, мол-қўйлар қишдан бўрдоқи бўлиб чиқишади, гўшт-сут танқис бўлмайди. Бу ерлик халқ гўшт ва дондан бўлак ҳеч нарса билан савдо қилмайди, мевани сотиш таомилда йўқ, бозорга олиб чиқиш бировнинг хаёлига ҳам келмайди. Бироқ колхоз тузилгач, яроқли ерларнинг барига пахта экиш одатга айланди, омборлар бўшади, ем-хашак тугади, моллар туёғи бирдан камайиб кетди. Ҳамма куч пахтага қаратиладиган бўлди. Танқислик, очлик сезила бошлади. Эрта тонгдан қош қорайгунча пахта даласидан келмайдиган одамлар меҳнатлари учун арзимаган ҳақ оладиган бўлиб қолишди. Турли касалликлар пайдо бўла бошлади. Ёрлақаса, колхоз егити жонли оилага бир қоп буғдой беради, одамларнинг барча муҳтожлиги шу бир қоп дон устида. Сотиб, энг зарур нарсаларни — гўшт, гуруч, ёғ, совун, керосин олишади, томорқаси бўлса, бошқа озуқа, ўша ердан чиқади. Аммо томорқага ҳам қараш, парвариш қилиш керак, одамлар колхоздан бўшамайдилар, тонг-саҳар, кечалари ухламай экинга қарашди. Ҳосил ҳам шунга яраша бўлади, қишга ғамлаш у ёқда турсин, кундалик эҳтиёжларини ҳам қондира олишмайди. Ахир, бир қоп буғдойдан бир қисмини рўзгорга ҳам қолдириш зарур, нон керак-ку. Қолган дон эвазига харид қилинган нарса бир ҳафтага ҳам етмайди, иккинчи қопнинг униши номаълум, очлик қачонгача чўзилади, ҳеч ким айта олмайди. Озуқа фронтга керак, ортса берилади дейишади, ортадими, йўқми, ваколат бериша олмайди. Қиш пайти, экинзор ҳосили аллақачон тугаган, қазноқ бўм-бўш, ариқдаги сув ҳам музлаган. Чалажон бўлиб ётишдан бўлак иш йўқ.

Шунақа кечаларнинг бирида Қаюмжоннинг онаси, кўзи ожиз, нимжон кампир узилди. Икки ёнида ётган бола кампир уйқусида жон берганини пайқашмади. Болалар бирин-кетин уйғонганида, одатда эрта турадиган кампир индамай ётар, нафас олиши эшитилмас, ранги оқариб кетган эди.

Алижон уйқудан кўз очганида ҳаммаёқ ёруғ, қишқи офтоб том тепасида гезариб, заиф, қизғиш нур сочар, бўғотдан осилган сумалакни йилтиратар эди. Қорни оч Алижон керишди, эснади, қовоғини ишқади, энасига қаради, уйғонмабди, деб ўйлаб, яна ётди, бўлак уйқуси келмади. Кампир ҳадеганда уйғонавермагач, бола энасини туртди. Кампирнинг лахтак танғилган боши чайқалди, аммо ўзи уйғонмади. Алижоннинг ғаши келиб, баттар тортқилади. Ҳали қотмаган кампир яна шилқиллади, аммо косасига чўкиб кетган кўзини очмади. Бола ёш бўлишига қарамай, вазиятга ақли ета бошлади, англагач, серрайиб қолди. Йиғламади ҳам, фақат кўрқиб, ўрнидан сапчиб турди, ечинмай ётгани учун, бор кийимида ҳовлига отилди. Кўёш бўлишига қарамай, ҳаво аёзли, дарахт шохлари қотиб тўрар, итларнинг узоқ-яқин ҳуриши эшитилар, ҳеч кимнинг овози келмас эди. Алижон хонага қайтиб кириб, қулоқчини билан пахталигини кийиб чиқмоқчи бўлди, бироқ юраги дов бермади, калишини оёғига илиб, кўчага югурди, бир дақиқа ҳам тўхтамай, мактаб ҳовлисига югуриб борди ва қайси хонага киришни билмай жазавада тўхтади. Боланинг кўзлари ваҳимага тўла, кўкариб кетган лаблари титрар, қўлча-

лари нимадир йўқ нарсани чангаллар, назари аланг-жаланг эди. Мактаб деразаларининг синиқ ойналаридан ўқувчиларнинг гала-говури эшитилар, биронта кимса бола келганини кўраяптими, йўқми — Алижоннинг ўзи ҳам билмас эди.

— Энам! — дея, жон ҳолатда чинқиради бола, аммо мактаб томонидан ҳеч ким чиқмади. — Энам! — Йиғлагудек бўлиб, азбаройи ҳаяжонда яна қичқирди бола.

Шу пайт останада Асил опа кўринди, у Алижонни танир эди, аҳволдан хавотирланиб, болага тикилиб қолди.

— Энам, — деди Алижон, негадир бўлган ҳодиса учун ўзини айбдор ҳис қилиб.

— Нима бўлди, Алижон? — чўчинқираб сўради Асил опа. — Тинчликми?

— Энам уйғонмаяпти, — деди Алижон ва ниҳоят ўзини тутолмай, йиғлаб юборди.

— Уйғонмаяпти?! — юраги зирқираб сўради Асил опа. — Нега? Касалми?

— Билмасам, — деди Алижон кўзини ишқалаб.

— Юр! — Асил опа орқасига ҳам қарамай, Алижоннинг совуқ қўлини кафтига олиб, дарвоза томон судради. — Тезроқ юр, юрақол, болам.

Улар уйга етиб келишганда кампир унсиз сокин ётар, Ойнисанинг қизчаси Жамила гиншиб, ёшини юзига суртиб ўтирарди. Асил опа дарҳол кафтини кампирнинг юзига қўйди, юзи муздек эди. Асил опа бу ҳодисани болаларга қандай тушунтиришни билмай, бир зум боши қотди.

— Қўшниларни танийсанми, Алижон? — деди Асил опа болага юзланиб ва бироз оғир бўлса ҳам Жамилани кўтариб, пальосига ўради ва бағрига босди.

— Танийман, — деди Алижон ҳеч нарсага тушунмай, — Тиркаш — ўртоғим.

— Тиркашмас, — деди Асил опа Жамиланинг ҳўл юзини артиб. — Онасини чақир.

Бунақа пайтда ҳар қанақа топшириқнинг дарҳол бажарилиши кераклигини бола ҳам билгани учун шу заҳотиёқ хонадан учиб чиқиб кетди.

— Бўлди, қизим, мана, мен келдим, йиғлама, — дея қизчани қўйиб юбормай, Асил опа танча ёнидаги кўрпачага чўккалади. Бу оила бошига тушган мусибатдан унинг хабари бор эди. Қаюмжон билан Ойниса фитна оқибатида сургун қилинганликларини, кампир билан икки ёш гўдак қаровсиз қолиб кетганини, моддий жиҳатдан оғир аҳволга тушганликларини билар, бир неча бор келиб, хабар олиб, қўлидан келган нарсаларни бериб кетганди. Бироқ бошқалар, таъқиб бўлишдан кўрқиб, бу уйга қадам босмай қўйганди — буни ҳам билар эди. Шу кунгача на Қаюмжондан, на Ойнисадан хабар келмади, Асил опа уларни отилиб кетди, деган тахминга борди. Бир неча ой аввал болаларни етимхонага топшириш учун орган ходимлари келган эди, болалар чирқираб йиғлашга тушишди. Кампир, худонинг зорини қилиб, болаларни бермади, ағанаб-туртиниб, невараларини бағрига босиб олди, кампирнинг қўлидан тортиб олишни ходимлар эп кўрмай, қайтиб кетишди, ҳатто ёрдам бериб турамиз, деб ваъда беришди, бироқ шу топгача бирон бир “ёрдам” бўлганини Асил опа эсламайди. Беришса, кампир айтган бўлар эди. Тўғри, етимхона мудираси бир марта икки буханка нон билан ярим кило қанд, макарон ташлаб кетган экан, Асил опа шуни эшитган, холос. Баъзан Мансур ака биронта муаллимадан икки коса арпа уни, бир жуфт зоғора, яна нимадир юбортириб турарди, аммо негадир ўзи бу уйга келмасди. Ахир, улар қанақа иноқ бўлишган, одам ҳам шунчалик қўёнжорак бўладими? Наҳот органдагилар, етим болаларга ёрдам бердинг, деб хусумат қилса? Мана, энди кампир ҳам зор қақшаб ўлди-кетди. Кампир, майли, озми-кўпми яхши кунларни ҳам, ёмон кунларни ҳам кўрди, дунёда саксон йил яшади, вафоти табиий ҳол. Бироқ булар, бири олти, иккинчиси тўрт яшарлик бегуноҳ гўдаклар нима бўлади? Ким буларга қарайди? Кимсасиз, совуқ уйда қолаверишадими? Нима ейишади? Қандай чой қўйишади? Қандай ўчоққа олов ёқиб, жиз-биз қилишади? Сандалга қандай қарашади? Кўрпачага битта чўғ тушса, доп этиб, ёнади-кегади, ухлаб қолишса, жизғанак бўлишади ёки сандалга кўр солмай ётишса, муз қотишади-ку.

Кўча эшиги томонидан аёл кишининг жиззаки товуши эшитилди. Асил опа Жамилани сандал кўрпачасига ўраб, ўрнидан турди. Зум ўтмай эрининг тўнини бошига илган қирғизбашара аёл хонага кирди ва кўзи жаланглаб, Асил опа билан кўришди, сўнг жим ётган кампирга қаради, кейин саволли нигоҳини Асил опага тикди.

— Ҳм, — деди Асил опа қўшни аёл ҳамма нарсани тушунганини англаб.

— Худо раҳмат қилсин, — деди қўшни аёл, номига бўлса ҳам юзида мотамсаролик аломатини ифодалаб.

— Қўшни бўласизми, эгачи? — сўради Асил опа, вақтни бекор кеткизмаслик учун мақсадга ўтиб.

— Ҳа, — деди қўшни аёл. — Нима қилай?

— Маҳаллага бола чиқаринг, — деди Асил опа тугмаларини тақиб, — хабар берсин. Матоҳларини қаранг, кафанлиги бормикан. Мен мазорга одам юбораман, масжиддан жаноза ўқийдиган биронта одам топтираман. Сиз шулар билан банд бўлиб турунг, мен мактабдагиларни айтиб келаман. Балки беш-ўн танга пул ҳам йиғармиз. Ҳа, маҳаллада ювғувчи аёл борми?

— Ювғувчи бор-у, сувни нима қиламиз? — деди қўшни аёл, бир оз эсанкираб.

— Бир челақ сув топилмайдими, айланай? Суриштиринг қўшнилардан. Энг кераги — кафан. Титкилаб кўринг. Сочиқ-почиқ ҳам чиқиб қолар, совунни мен олиб келаман. Сув иситиб қўйишсин.

Сандал четида ўтирган Жамила, пойгакда турган Алижон билан Асил опага, бир қўшни хотинга қарашар, қанақадир нотабий бир ҳодиса рўй берганини ҳис қилишар эди.

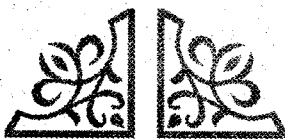
— Нима бўпти, ая? — деди Алижон аранг ўзини йиғидан ушлаб. — Энам...

— Энанг дунёдан ўтипти, болам, — дейиши билан Асил опа, Алижон гужанак бўлиб йиғлаб юборди. — Болам, ўлим ҳамманинг бошида бор нарса, кўниккин. Укангни кўрқитма, болам, қара, зўрга ўтирипти.

Алижон, овозини ютиб, юм-юм йиғлай бошлади.

— Бирон нарса эсимдан чиққан бўлса, ўзингиз фаросат қиларсиз, эгачи, мен борай, тезроқ одамларни огоҳ қилиш керак, — дея Асил опа ташқарига юра бошлади, — ярим соатда қайтаман.

Давоми бор

Азим СУЮН

Сиз менинг юрагим, сиз менинг ўзим!

ЎЗБЕКИСТОН СЎЗИ

Ўзбегим! Ўзбеклар! Ўз ўзига Бек,
Ўз элида беклар, эшитинг сўзим.
Биламан аслингиз — ўз сўзига Бек,
Сиз менинг юрагим, сиз менинг Ўзим!
Сиз оломон эмас — аждодлар гувоҳ,
“Овесто” гувоҳдир — илоҳий дoston.
Сиз нонкўрлар эмас, сиз эмас гумроҳ,
Сиз подшосиз, сиз хон, сиз хоқон, султон.
Ўз она тилингиз муқаддас сизга,
Сиз унда битгансиз не гўзал китоб.
Болта урмагансиз илдизингизга,
Эзгу Сўз ва Амал — сиз учун офтоб.
Фанимлар олдида тиз чўкмагансиз,
Гарчи кажрафтордир бу дунёи-дун.
Сотқин Ялавочлар, у сиз эмассиз,
Миллат ори — Темур, сиз — Жалолиддин.
Самарқанд, Бухоро, Хивани қурган
Сиз аҳли ҳунарманд — тож-жарангиси,
Бахту фароғатин меҳнатда кўрган
Сиз донишманд деҳқон — замин тангриси.
Ҳа-ҳа, сиз ўзингиз каломи билан
Башар шарафини шараф этгувчи.
Илму ҳақ, ҳақиқат, аъмоли
Дунёни камолат сари элтгувчи!
Абадий бағрини сиз учун очган!
Мен ким? Мен — Ҳаётман — фидойи бир жон,
Яъни Озодликнинг сўзини сочган —
Ота маконингиз — Хур Ўзбекистон!

ВАТАН ФАСЛЛАРИ

Қадим, эрка сойлардан оқиб келар гул иси,
Олма гулининг иси, зардоли гулин иси.
Юлдузларми, ойлардан қалқиб келар гул иси,
Жийда гулининг иси, қароли гулин иси.
Гуллар атрин таратган тоғимсан, Ватан ўзинг,
Кўнгиллар қулфин очган боғимсан, Ватан ўзинг.

Тонглар эрта отади, мастона булбул куйи,
Осмон бирам ёйилган, тунлар бирам чарақлар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

119

Аргумоқларни кўмар буғдойзорларнинг бўйи,
 Ўзбек далаларида тилло жавзо ярақлар.
 Ризқ-рўзим бутун доим, қароғим Ватан ўзинг,
 Кўкдаги бир кучоқ ой — чароғим Ватан ўзинг.

Ёз чилласи ёндирар, қуриб қолди сойлоқлар,
 Дашту саҳролар узра ўралиб учар қуюн.
 Қиру адирлар аро сокин мудрар қишлоқлар,
 Жирналар, жарликларда қўй-қўзилар олар тин.
 Тўрғайи чулдираган қишлоғим Ватан ўзинг,
 Майли, йўллари тошлоқ, тошлоғим Ватан ўзинг.

Ипак мезонлар учар, юрсанг юзга илашар,
 Соғинтирди кўп узоқ кузнинг намхуш ҳавоси.
 Болалар бир-бирига қалишар янтоқ ҳашар,
 Пахта пайкалларида бобоси-ю момоси.
 Насибаси ҳалолом — тупроғим Ватан ўзинг,
 Меҳнатлари жаннатли — оппоғим Ватан ўзинг.

Чўққиларни қор босди, кўрдим телеминордан,
 Юрагим ҳаприқади, қиш эрур менинг фаслим.
 Қани, сиз ҳей, жўралар, олинг майиз, анордан,
 Юксакликлардан кўринг бу Ватан бўйи-бастин!
 Дилим, тилим, қўлимда яроғим Ватан ўзинг,
 Юна юрт, ота макон — байроғим Ватан ўзинг.

ДАШТ ТЎРҒАЙИ

Ўзбекистон даштларининг бир қуши бор,
 Ул қушининг бир парвози, учиши бор.
 Осмонларнинг тоқларида чулдирайди,
 Ҳаволарда бир муаллақ туриши бор.

Нима ҳақда тўлиб-тўлиб сайрайди ул,
 Андуҳ билмас — нималардан яйрайди ул.
 Тинглаб-тинглаб кўнглим ияр, кўнглим кетар,
 Шоир тилим қайралади, қайрайди ул.

Бўзтўрғай деб атайдилар гоҳо уни,
 Сўфитўрғай атайдилар гоҳо уни.
 Чексиз даштда мен турибман кўкрак кериб,
 Далли тўрғай атайдилар уни, мени.

Мен биламан, бўзтўрғайим, бўзлайдир ул,
 Мен биламан, сўфиқушим, сўзлайдир ул.
 Ота макон — даштларини суяр жондан,
 Фақат-фақат эркинликни ўзлайдир ул.

Соғинаман тоғлар кезиб, йўллар ўзиб,
 Соғинаман денгизларда сузиб-сузиб.
 Шувоқларнинг тағларида уялари,
 Соғинаман юртлар кезиб, эллар кезиб.

Томоқлари бўлқиллаган дашттўрғайим,
 Ҳур-ҳур учиб-учавергил, жўш, тўрғайим,
 Оқкўнгилим, куйлаб-куйлаб ўтадирмиз,
 Сенинг каби мен ҳам битта қуш, тўрғайим.

Ўзбекистон даштларининг бир қуши бор,
Ул қушининг бир парвози, учиши бор.
Осмонларнинг тоқларида чулдирайди,
Ҳаволарда бир пириллаб туриши бор.

ЭСКИ ДЎСТ

Янги дўстлар даврасида соғиндим сени эски дўст,
Базми жамшид орасида соғиндим сени эски дўст.

Куним янги, тўним янги, бошдин-оёқ эгним янги,
Қадаҳнинг эски жаранги, соғиндим сени эски дўст.

Сўзлар — бийрон, кўзлар — сайрон, аллаёчुक дилим вайрон,
Номард кетди қанча ёрон, соғиндим сени эски дўст.

Ай, жону жаҳоним эслар, этик-ла сув кечди дўстлар,
Битиб кетди каму кўстлар, соғиндим сени эски дўст.

Бир пиёла сувдир умр, тўкилади — қумга сингир,
Оқибатдан ўзинг гапир, соғиндим сени эски дўст.

Азим Суюн дўстлар аро дўст кўпайсин, топгил, аммо,
Янгисини — эски асрар, соғиндим сени эски дўст.

ТОҒ КЎЛЛАРИ

Тоғлар тепасида, кўзлардан йироқ,
Қоялар қўйнида чалқир бу кўллар,
Гумбур-гумбурлайди момақалди роқ,
Кўклам жаласидан қалқир бу кўллар,
Ёввойи бир чирой жамулжам бунда,
Халқа ташлаб турар қоп-қора булут:
Туғдона шовулла теваракларда,
Тик устига келиб айланар бургут.
Бу ерда на дўст бор, на бир ҳамсоя,
Чиқиш ўзи бўлмас тош йўлларига.
Кекса овчи менга сўйлар ҳикоя,
Дуо кетган дейди тоғ кўлларига.
Тўрт томон нишаб, зов, қарагил, бироқ,
Кўллар оқи кетмас — Аллоҳ сеҳрида.
Тунлар кишнар эмиш...
кўзлари — чақмоқ
Тулпорлар яшармиш улар бағрида.

ТЕРАКЛАР

Ай, кўм-кўк тераклар, ҳур-ҳур тераклар,
Кўча бўйларида қоматингиз тик.
Нақадар гўзалсиз — шилдира барглар,
Қошингизда бошқа дарахт паст, эгик.

Ай, кўкиш тераклар, эртақ тераклар,
Сойлар қирғоғида — тенги йўқ чирой.
Бахтлидир — сизни қай бир қуш дарақлар,
Тунлар қўниб турар шохингизга ой.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ай, зумрад тераклар, сулув тераклар,
Тоғлар қучоғида эркаланасиз.
Белингизни боғлар нур-камалаклар —
Тароқшойи кийган малак — бекасиз.

Ай, ўзбак тераклар, сирдош тераклар,
Бағрингизга суёқ сўзим битганман.
Сизни ҳеч ким йўқлаб келмай қўйса гар,
Билинг, дунёдан мен — Азим, ўтганман.

ОЙГУЛИМ

Ой нури — ой гули — Ойгулим менинг,
Боғ қўри — булбули — Ойгулим менинг,
Тоғ дури — сунбули — Ойгулим менинг,
Кўзимнинг, сўзимнинг, ўзимнинг Гулим!

Олис кечаларда куйганларим чин,
Илоҳий ишқ сеҳрин туйганларим чин,
Ойдин овоз бўлиб суйганларим чин,
Юзимнинг, кўзимнинг, ўзимнинг Гулим!

Гўзал Фарнарина — Рафаэл шони,
Дилбар Беатриче — Данте илҳоми.
Азим Суюн жони — Ўзбекийми —
Юзимнинг, тузимнинг, ўзимнинг Гулим!

Бевафо санамлар — эр жонига дор.
Эл ичра қилгайлар шармандаю хор.
Бардавом ойлам — мангу бўлди ёр —
Кўзимнинг, юзимнинг, ўзимнинг Гулим!

Ой нури — ой гули — Ойгулим менинг,
Боғ қўри — булбули — Ойгулим менинг,
Тоғ дури — сунбули — Ойгулим менинг,
Кўзимнинг, сўзимнинг, ўзимнинг Гулим!

НАҲҒРУДДА БИТТА БУЛОҚ БОР

Наҳғрудда битта булоқ бор,
Мангу куйлаб ётар бахтиёр.
Муҳаббатим — жоним-жаҳоним,
Сени олиб кетурман, дилдор.

Тепасида дўлана сергак,
Атрофида ўйнар капалак.
Катта шаҳар гардларин қоқиб,
Юзларингни чайрасан малак.

Нималардир ўчирдим, ёздим,
Ёлгонлардан нақадар бездим.
Наҳғруднинг ўша булогин
Дилга жойлаб дунёни кездим.

То кўрганинг бу, гуллар эмас,
Манов оққан, йўқ, сувлар эмас.

Чаккангга чин чечаклар тақиб,
 Ҳовуч-ҳовуч ичмасанг бўлмас.

Юлдузларни кўргинг яқиндан,
 Армон қолмас ҳар ўтган кундан.
 Тош ўчоқда, қора чойидишда,
 Чой қайнатиб берурман ундан.

Ҳаёт нима, умр завқи не,
 Бу дунёда яшаш шавқи не,
 Фақат-фақат, о мени десанг,
 Наҳргруднинг шу булоғини сев!

Наҳгрудда битга булоқ бор,
 Мангу куйлаб ётар бахтиёр.
 Муҳаббатим — жоним-жаҳоним,
 Сени олиб кетурман дилдор.

ЁЛҒИЗ ОҲУ

Ёлғиз тоғда ёлғиз оҳу
 Ёлғизгина бўзлайди.
 Сурувидан айрилиб у,
 Сурувини излайди.

Лекин улар қайга кетган
 Билолмайдди бечора.
 Кўзларида ғамлар қотган —
 Тополмайин бир чора.

... Жондошлардан ўша кун
 Ногоҳ бир ўқ айирди.

Бормиди-ей қанотлари,
 Қанотларин қайирди.

Ким етгайдир ул оҳунинг
 Оҳи, фиғон, додига.
 Лаънат бўлсин бу дунёнинг
 Овчи деган зотига!

Қанча гуллар кетди қувраб,
 Ўз-ўзимга сўзлайман.
 Илк севгимни ҳамон эслаб
 Гоҳ оҳудек бўзлайман.

* * *

Ўқилон, ўқилоним,
 Ўқлигинг изингдадир.
 Ўққа нишон, жайроним,
 Гуноҳинг кўзингдадир.

Чечагим, узар сени,
 Ёрга узатар сени.
 Қўлларда умринг тугар,
 Айбинг — ол юзингдадир.

Ай, каклигим, қувнайман.
 Тор қафасдан қўймайман.
 Гарчи билгум: парвозинг
 Тоғ, дала-тузингдадир.

Қисматим, не гуноҳинг
 Кўкка ўрлайди оҳинг.
 Эгамдан келди нидо:
 — Ҳақгўй тил-сўзингдадир!

* * *

Пок наслу насабим бор,
 Пок иймон, пок қалбим ёр

Покдурур фикру вужуд,
 Қўлим пок — бахтим пойдор.

* * *

Қулогим кар эрур, кўзларим — бедор,
 Тоғдами, саҳрода бўри бўридир.

Кимки пора бериб бўлса амалдор,
 Кўрдим, ул кимсадан эл-юрт шўридир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

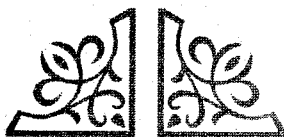
Кимгадир яхшилик қилмоқ орзуси
Ўзбегим феълига азал хосу мос.
Ва ҳатто тўшакда сўнгги қайғуси:
“Яхши одам эди...” десалар шу бас!”

Ф А Р Д

Тор бўлса ҳам ўз кулбанг бўлмаса агар,
Дунё кенглигидан не фойда, жигар?!

ТУЮҚ

Гар ўртада бўлмаса бурун,
Кўзни ўяр кўз элдан бурун.
Бу ҳикматни оқилу доно
Айтиб кетмиш бурундан бурун.

Борис ИОФФЕ

Водород бомбасининг сири

СССРнинг атом лойиҳаси тарихига доир

Энди гапни атом муаммоси билан боғлиқ бўлган икки йирик физик И.В.Курчатов ва А.И.Алихановларга бурсак. Мен Алихановни анча яхши билсам ҳам гапни Курчатовдан бошламоқчиман, чунки у анча машҳурдир. Курчатов кўпчиликдан ажралиб турадиган инсон, туғма ташкилотчи бўлиб, мен ана шундай улкан қобилиятга эга бошқа кишини ҳали учратганим йўқ. Аввало, у кучли таъсир этувчи кучга эга эди. Айни пайтда у ана шундай таъсир кучига монанд расмий лавозимга эга эмасди. Кейинчалик 1949 йили Ўлчов асбоблари лабораторияси (ЛИПАН), 1956 йилда Атом қуввати институти (ИАЭ) деб қайта номланган 2-лабораториянинг директори ҳамда маслаҳат овозига эга бўлган АПГУ қошидаги илмий техник кенгашнинг раиси лавозимларида ишлади. Мен Курчатов қандай қилиб бу таъсир жозибасига эришганини билмайман, бироқ у барча ҳукмдорлар: Сталин, Хрущёв замонларида катта обрўга эга эди. Ўзим гувоҳ бўлган бир ҳодисани айтиб бермоқчиман. Курчатовнинг хонасида эдим, қандайдир иш юзасидан у Косигинга қўнғироқ қилиши керак бўлиб қолди. Косигин ҳали у вақтда Министрлар Советининг раиси бўлмаса ҳам, ҳукуматда катта мавқега эришиб улгурганди. Игорь Васильевич (ҳукуматнинг тўсиқсиз телефони орқали) рақамни терди ва шундай деди: “Алексей Николаевич, мен Курчатовман. Ишимиз учун у-бу ишлар бажарилиши керак. Муддати фалон вақтгача. Сиздан ушбуларнинг амалга оширилиши юзасидан чора кўришингизни илтимос қиламан”. Фаҳмлашимча, у томондан: “Бажарилади, Игорь Васильевич, —” деган жавоб бўлди. Бу инсон (айрим ҳозирги “ташкilotчилар”дан фарқли ўлароқ) айни пайтда фанни севар ва тушунар ҳам эди.

Бу борада ҳам бир мисол келтирмоқчиман. 1955 йилда атом электростанциялари қуриш ва унинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги масаласи ўртага ташланган кезлар эди. Масаланинг ечими учун уранга бўлган эҳтиёжни билиш: станциядаги урани янгилан туриш вақти ораллигини, яъни АЭС реакторидан уранин сарфланиш даражасини аниқлаш керак эди. Мен зарур ҳисоб-китобларни бажардим. Масаланинг мураккаблиги шундаки, натижа физик констант — бизга унча яхши маълум бўлмаган Уран ва Плутонийнинг параметри билан боғлиқ эди. Мен буни четлаб ўтиш йўлини таниладим ва қурол учун плутоний ишлаб чиқараётган ҳаракатдаги реакторлардаги константнинг зарурий тартибини аниқладим.

Ҳисоблаш натижаларини Алихановга айтдим, у ўз навбатида Курчатовга маълумот берди. Худди шунга ўхшаш уранин сарфланишига доир ҳисоблаш ишларини ЛИПАНда С.М.Фейнберг ҳам ўтказётган эди. Бир кун мени Алихановнинг котиби чақириб (ўзи йўқ эди), сизни ҳукумат телефони орқали Курчатов сўрапти, деди (мен ўша чоғда фан номзоди, кичик илмий ходим бўлиб, орамиздаги фарқ жуда улкан эди). Курчатов ҳисоблашларимдан хабардорлигини айтди ва натижаларини баён қилишимни сўради. Қисқача тушунтира бошлаган эдим, у ҳисоб-

Охири. Боши ўтган сонда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

125

ларим Фейнбергникидан кескин фарқ қилишини, меники анча саёзроқ бўлгани учун батафсил баён қилишни сўради.

Махфий дафтарни олиб, телефон орқали Игорь Васильевичга рақамларни айта бошладим, у эса, менимча, миллиметровка орқали Фейнберг рақамлари билан солиштирарди. Фейнберг ва менинг ҳисобларимиз орасидаги асосий фарқ (ура-нинг охиригача ёнишида атом электростанцияларида ҳарбий реакторлардан фарқ қилиб, плутоний-240 тўпланиб қолади ва йирик резонансли забт вужудга келади) шундаки, Фейнберг мана шу забтни ҳисобга олмаган ёки кераклигича эътибор бермаган, чунки унда бевосита ўлчовлар йўқ, мен эса ҳарбий реакторлар ишига таяниб, плутоний-204 нинг самара параметрларини аниқлаб чиққандим. Буларнинг барчасини Курчатовга тушунтирдим. 40 дақиқалар гаплашдик, охирида Игорь Васильевич сизнинг натижаларингиз тўғри, деган хулосага келди. Лекин бу унинг ўзига ёқмаган бўлиши керак, чунки бу ҳисобларим атом электростанциялари параметрлари ёмонлашувига олиб келарди.

Курчатовнинг бошқа бир ажойиб фазилати кишиларни танлай олиш қобилиятида намоён бўларди. Бунга ўша Фейнберг мисол бўла оларди. У ЛИПАНдаги реакторларнинг физик ҳисоблаш гуруҳига бошлиқ эди. Айни замонда у реакторлар тузилиши ҳамда иссиқлик техникасидан яхши хабардор олим эди. Ушбу икки сифатнинг бир кишида уйғунлашгани жуда муҳимдир. Чунки реакторларга физик ва конструктив ёндашиш ўзаро кўпинча зид бўлади. Мана шу маънода ТТЛ (ИТЭФ) ЛИПАНдан орқада эди: бизда реакторларнинг ҳисоб-китобини ишлаб чиққан зўр физик назарийчилар ва ажойиб муҳандислар ишларди, бироқ улар турли тоифадаги кишилар эдики, буниси яхши эмасди. Савелий Моисеевич Фейнберг ўз лавозимига Курчатовнинг биринчи учрашувдаёқ кишиларга тўғри баҳо бера олиш қобилияти натижасида эришган. Бирда ходимлар гуруҳи билан суҳбатда реакторларни ҳисоблаш ҳам, инженерлик ишларини ҳам биладиган киши кераклиги ҳақида гапириб қолади. Суҳбатдагилардан бири Е.Л. Фейнберг амакиваччаси С.М. Фейнберг ушбу талабларга жавоб бера оладиган киши эканлигини айтиди.

Касби бўйича қурувчи инженер, жуда қобилиятли бўлган бу инсонни янги касбни тезда ўзлаштириб олишига Евгений Львович шубҳа қилмаслигини ҳам билдиради. Биринчи учрашувдаёқ Игорь Васильевич С.М. Фейнбергни ишга олади ва у ҳам ишончини оқлайди. Курчатовнинг фазилатлари яна шунда кўринар эдики, у атом дастурининг раҳбари сифатида катта ҳокимиятга эга бўлишига қарамай, соҳада яккаҳокимлик қилмади, рақобатчиларини ҳозирги фандаги “катта”лар каби янчиб ташлашга интилмади. Бунга мен юқорида эслатиб ўтган ишлаб чиқариш учун яратиладиган ядро реакторини қуриш лойиҳаси мисол бўла олади. Бутун атом лойиҳасининг раҳбари сифатида Курчатов дастурини ўзида олиб қолиш қийин эмасди. У бундай қилмади, балки ўзининг институтига фазит реакторининг лойиҳасини тақдим этишини, рақобатчи ташкилот ТТЛга эса оғир сув реактори лойиҳасини тайёрлашни таклиф қилди. Сўнг бу икки лойиҳа чоғиштирилди. Натижада рақобатчи ташкилот ТТЛ тўлиқ янчилиб ташланмади ва оғир сувли реакторлар қурилаверди. Игорь Васильевичнинг қатъий бир ёндашуви шунда кўринадик, у рақобатга 10-20 фоизгача йўл қўяр ва бу охиригача эзиб ташлашга олиб келмасди. У ўрмондаги бўри ҳайвонлар зотини тозалашга ёрдам бергани каби рақобатчи ташкилот ҳам унинг институти ишини яхшилаш учун хизмат қилишини тушунарди.

Шунга қарамай, Курчатов ўз даврининг кишиси бўлиб қолаверди. У қаттиқ қўл раҳбар, арбоб эди. Фандаги яккаҳокимлик ўша инсондан бошланади. Бироқ Курчатов, айтиш жониз бўлса, “маърифатли яккаҳоким”, фанда рақобат, ихлос, қизиқиш зарурлигини тушунувчи олим эди. (Қизиқ бир ҳолат: Курчатов 1948 йилнинг августидагина ВКП (б)га аъзо бўлган, унганча у беш йил давомида атом лойиҳасининг раҳбари бўлиб келган). Унинг фақат ўз соҳасига эмас, балки умуман илм-фанга меҳри 1958 йилда лисенковчилик чоғида, генетика фани қувғин остига олингандаги вазиятда намоён бўлди.

ИАЭнинг радиологик бўлимида генетик тадқиқотлар ўтказилди, бу ерда қувғинга учраган айрим генетиклар бошпана топдилар. Ундан кейин унинг ўрнига келганлар бу фазилатларни йўқотишдан ташқари, илмий савияни ҳам пасайтириб юборишди, яккаҳокимликка интилиш эса ҳатто авж олди.

“Буюк ҳодисасиз буюк инсон вужудга келмайди” деган машҳур гап бор. Буюк кишини етиштирган буюк ҳодиса тугаганида, буюк инсон ҳам кетади, одатда, жисмонан тугайди. Чамамда, бу ҳодиса Курчатова ҳам тааллуқли: 1960 йилда атом қуролини яратишдек улғу вазифа удалангандан сўнг, у вазифасини бажариб бўлди ва ҳаётдан кетди.

Энди Алихановга ўтсак. Мен Абрам Исааковични доим хуш кўраман ва жуда ҳурмат қиламан. Ҳатто мен ўзимнинг уч устозим бор деб ҳисоблайман: Ландау, Померанчук ва Алиханов. Алиханов назарийтчи эмасди, мени касбга ўргатмаган бўлса ҳам уни устозларимдан бири санайман. У бошқа жуда муҳим нарсаларга: масъулиятни ҳис қилишга ва фуқаролик матонатига ўргатди. Уша кишининг шарофати билан мен мамлакатимизда нималар бўлаётганини анча тиниқ тушуна олдим.

Алиханов ва Курчатова СССРда ядро физикасининг асосчилари эдилар. Ядро дастури раҳбари танланишида айнан мана шу икки номзодни А.Ф.Июффе тавсия қилган эди. Курчатова лавозимига илмий муваффақиятлар учун эмас (ўша пайтда Алиханов Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, Курчатова аъзо эмасди), балки Кафтановда, кейин Молотовда яхши таассурот қолдиргани учун тайинланган эди. 1943 йилда Фанлар Академиясига Курчатова ва Алихановларни академикликка сайлаганларида, олдин биттагина ўрин ажратилиб, унга Алиханов муяссар бўлган, сўнг яна бир ўрин ажратилиб унга Курчатовни сайлашган эдилар.

Тўғриси айтганда, дастур раҳбари мақомига Алихановга нисбатан Курчатова анча муносиб эди. Алиханов 3-лабораториянинг (ТТЛ, кейинроқ ИТЭФ) тузувчиси ва биринчи директори эди. Бу институт бошиданок ўзига хос мақомга эга эди. Институтнинг директори ҳам унинг илмий ишлар бўйича биринчи ўринбосари — В.В.Владимирский партиясиз эдилар, лаборатория бошлиқларининг аксарияти ҳам партияга аъзо эмасди. Абрам Исаакович туфайлигина институтнинг шахсий таркиби, ахлоқий ва илмий савияси юқори поғонага кўтарилди. Айтилгандек, институт 1945 йилнинг декабрида оғир сувли ядро реакторларини қуриш масалаларини ҳал қилиш учун ташкил қилинган эди. Бироқ 3-лаборатория ҳақидаги ҳукуматнинг илк қароридаёқ асосий вазифаларнинг бири сифатида ҳозирги ИТЭФнинг асосий иш йўналиши бўлган катта қувватли ядро зарраларини физик тадқиқ қилиш масаласи қўйилган эди. Шу ўринда Алихановнинг илмий жиҳатдан узоқни кўриш қобилияти кўринади.

Реактор зарур бўлгани учун, гарчи у бошлиқлар кўзига тушган чўпдай бўлса ҳам, институтнинг яшаб, ижод қилишига тоқат қилиб келишди.

Ёшлик чоғларида Курчатова ва Алихановларнинг ўзаро муносабатлари жуда яхши бўлган кўринади. 1942 йилда ҳар иккиласининг ҳам Москвада алоҳида яшаш жойи йўқ эди. Курчатова қисқа муддат Алихановнинг хотини хонасида — коммуналкада яшаган. Кейинроқ Курчатова таниқли шахсга айлангач, улар орасидаги муносабат ҳам бир оз ўзгарган. Курчатова бошқариб борган кенгашларда Абрам Исаакович бир четга ўтириб олиб, танқидий луқмалар ташларди. У Курчатовнинг жигига тегмоқчи бўлган ҳамда унинг “катта одам”га айланганидан гаши келиши сезилиб турарди. Бироқ бу ҳолат жиддийлашиб кетмас эди. 1954 йилда Обнинскда “дунёда биринчи атом электростанциясини ишга тушириш”¹ да Курчатова, Алиханов ва А.П.Александровлар бу ерда бир ой бўлишди.

Худди шу йили И.В. Курчатова, А.И. Алиханов, И.К. Киконин ва А.П.Виноградовлар мақола ёзишиб, унда атом уруши оқибатлари таҳлил қилиниб, “инсониятга катта хавф — ерда ҳаётнинг йўқ қилиниши хавфи таҳдид солмоқда” деган хулосани илгари сурадилар. Бунгача Совет расмий ташвиқоти янги жаҳон уруши капиталистик тузумни йўқ қилади, деб таъкидларди. Мақолага ўрта машинасозлик вазири В.А.Малишев ҳам имзо чеққан бўлиб, у Маленков, Хрушёв ва Молотовларга ҳам жўнатилганди. Маленков мақола муаллифлари фикрига қўшилган шекилли, ўзининг нутқларидан бирида, янги жаҳон уруши дунё цивилизациясини барбод қилади, деб айтган эди. Бироқ 1955 йил январда Хрушёв бундай қарашни қора-

¹ Аслида бу электростанцияни “биринчи” дейиш нотўғри. Атом реакторидан биринчи электр энергиясини Э.Ферми 40-йилларда олган.

лади, уни “назарий хато, нотўғри, ҳамда сиёсий зарарли” деб баҳолади. Партия эски йўлига қайтди ва мақола эълон қилинмай қолди.

Абрам Исаакович Совет ҳоқимиятини ёмон кўрарди. У мамлакатдаги вазиятни тиниқ кўрар ва хомхаёллардан йироқ эди. Бу борада у анча ошқор иш тутарди, унинг ошқорлиги, жилла бўлмаса, мен билган машҳур физиклардан кўра очиқ-ойдинлигида эди. 50-йилларда у ҳафтада бир-икки марта кечқурун биз Рудик билан ўтирган хонага киришга одатланганди. Реактор ишлари ҳақида гаплашиб бўлгач, мавзу сиёсий масалаларга ўтарди. Мен мана шу суҳбатлардан кўп нарса олганман. Жумладан, унинг Берия ҳали Тбилисидалигида, Мосвага келгунча, ўзига ёқмаган кишиларни кўчаларда тутиб олиб келишиб қийнагани, ўзига ёққан хотинларни қандай “ов” қилиши ва уларни ўйнашларига айлантиргани, эрларини қамоққа олиши ёки ўлдиртириб юбориши ҳақидаги гаплари яхши эсимда қолган. Гап Берия ана шу (даҳшатли!) инсон ҳали ўз лавозимида турган пайтда айтилган.

Абрам Исааковичнинг сиёсий қарашларида яна бир нуқта бор. У йирик физиклар орасида Сталин П.Л.Капицани Москва теваарагидаги дала ҳовлисида сургун қилгандан кейин ҳам бориб кўришиб турадиган ягона киши эди. Унинг бу қатнаб туриши, то уни керакли жойга чақириб, агар у билан борди-келдини узмасанг, ўзинг ҳам шу ерга, балки ундан ҳам узоқроқ жойга равона бўласан, дегунларича давом этди.

Капицани ишдан олиб, сургун қилинишига унинг Сталинга “Берия ядровий масалаларда салоҳиятсизлиги учун атом лойиҳасига раҳбарлик қилишга нолойиқ”, деган мазмундаги хати сабаб бўлганлигини мен Абрам Исааковичдан билдим. Берия Капицани қаттиқроқ жазолашни талаб қилган эди, бироқ орага Маленков ва Молотовлар тушиб, Сталин раҳм-шафқат қилди.

Алиханов ўз институтида шундай тартиб жорий қилган эдики, ҳамма нарса илмфан учун хизмат қилар, қоғозбозлик ва маъмуриятбозликка имкони борича йўл қўйилмасди. Буни осонликча амалга ошириб бўлмасди. Институтда Мудофаа Қўмитасининг (кейинроқ КПСС МК ва Министрлар Советининг) мухтор вакили лавозими бўлиб, ўша вақтда бу вазифани МДХ генерал-лейтенанти Осетров бажарарди. Бу зотнинг ҳам таржимаи ҳоли ажойибдир: у Шимолий Кавказ халқларидан бирини зўрлаб кўчиртиришни бошқарган. (Бу ҳақда менга унинг ўша жараёнда қатнашган адъютанти гапириб берди). Айри масалалар бўйича Осетров Алихановни четлаб ўтиб, ҳаракат қилиши мумкин эди, бироқ директор билан қарама-қаршилиқ юзага келса, улардан бири ишдан кетишига ақли етар, бунинг устига қайси бири кетиши ноаниқ эди. Шунинг учун ҳам жуда зарур ҳолларни ҳисобга олмаганда, ишга кўп аралашавермасди. Шунинг учун иссиқлик техникаси лабораторияси (нисбий) эркинлик ва оқиллик ороли бўлиб қолаверди.

Биринчи навбатда бу махфийлик тартибидан келиб чиқарди. Расмий бир қоида ҳукмрон эди, бунга биноан, ҳар бир ижрочи фақат ўзига топширилган ишни билиши керак, бу иш ҳақида ўз бошлиғидан бошқа ҳеч ким билан гаплашмаслиги зарур. ТТЛда бу қоидага амал қилинмасди, керакли бўлган муҳокамалар фақат назариётчилар орасидагина эмас, балки синовчилар ва муҳандислар орасида ҳам ўтказиларди. Махфий ҳисоботларни ёзиш қоидалари ҳам мавжуд эди. Унда “уран”, “нейтрон” каби кўплаб сўзларни қўллаш мумкин эмасди. Уларнинг ўрнига рамзлардан фойдаланиларди: уран — “қалай”, торий — “селен”, нейтрон — “пуч нуқта” ва ҳ.к. Баъзан пала-партишлик юзага чиқарди. Масалан, берилийнинг рамзи “алюминий” эди, бироқ бизда табиийки алюминий ҳам ишлатиларди. Шунинг учун ҳисоботда берилийнинг алюминий билан қотишмаси, алюминийнинг алюминий билан қотишмаси ҳолига келиб қоларди. Бизнинг институтимизда бу алоқани чалкаштирувчи тарабара тили қўлланилмасди (махфийликни сақлаш жиҳатидан ҳам бу мантқиқсиздир), бошқа институтларда эса ҳисобот ана шу тилда ёзиларди, баъзан эса муҳокама, маърузаларда ҳам шу тилдан фойдаланишарди. Қизиқчилик учун айтاي, бошқа бошқармага қарашли бўлган Обнинскда ўзининг тарабара тили бўлиб, у астрономик атамаларга таянган эди. (“илдан нейтрон” уларда “учқунли метеорит” дейиларди). Обнинскдан тушган ҳисоботни ўқиганингизда, кўнглингиз айниб, бошингиз айланиши мумкин эди.

Кадрлар танлаш масаласида ҳам ТТЛ ўзига хос эди. Алиханов кишиларни фақат илмий малакасига қараб ишга оларди (албатта, безори, ахлоқсизларни олмас-

ди). Миллат, партиявийликнинг аҳамияти йўқ эди. Бунда, албатта, қийинчиликлар йўқ эмасди, бироқ Алиханов бунинг урдасидан чиқарди. Бу бошқа ерда ҳам онда-сонда ишга олиб туриладиган ёмон отлиқ бўлган машҳур олимларгагина тегишли бўлмай, ёш инженер-техник ходимларга ҳам тааллуқли эканлиги билан диққатга сазовордир. Бўлгуси янги ходим билан шахсан ўзи суҳбат қиларди. Мен ўзим бунга мисол бўла оламан. 1949 йилда физфакни битирганлар ичида тузукроқ ишга йўлланган ягона яҳудий мен эдим. Бошқалар ҳеч қачонга йўлланма ололмади, узоқ муддат иш излаб, охирида соҳадан йироқ ишларга (масалан, Планетарийда етакчи) ёки Москвадан четдаги заводларга ўрнашдилар. Албатта, мени бу ишга жойлаштириш Абрам Исааковичнинг ҳамда унга мени тавсия қилган Померанчукнинг хизматларидир.

Хуллас, ТТЛнинг унча кўп бўлмаган маъмурий ва хўжалик одамларини директор шундай танлаб олган эдики, ҳар ким фанга хизмат қилар, ҳозиргига ўхшаб ўз-ўзи билан ўралашиб қолишига йўл йўқ эди.

Алиханов умрининг катта қисмини оғир сув реакторлари яратишга сарфлади. СССРнинг биринчи оғир сув реактори 1949 йилда ТТЛда, яъни ТТЛ ташкил этилганига уч йил тўлганида ишга туширилди. Агар лаборатория ҳеч қандай заминсиз, мамлакатда оғир сув реактори тажрибаси мутлақо йўқ бўлган вазиятда қурилганини (графит реактор борасида ҳам тажрибанинг тайини йўқ эди) ҳисобга олсак, бу катта ютуқ эди. Салкам икки йилдан кейин эса Алиханов раҳбарлигида базада плутоний ва уран-233 ишлаб чиқарувчи саноат оғир сув реактори қад кўтарди. Шунинг билан бирга, яна Абрам Исаакович ташаббуси билан ТТЛда тинч хўжалиқда атом электростанцияларига мўлжалланган оғир сув реакторлари лойиҳасини ишлаб чиқаришга киришилди. Ана шундай лойиҳалардан бири (мен бажарган ва дастлабки реактор ҳисобланган) иссиқлик нейтронларда кўпайтувчи оғир сув реакторлари лойиҳаси бўлиб, у торий-уран-233 туркумида ишлайди (уни яқинда атом энергетикасининг истиқболли туркуми сифатида тезлаштирувчи билан кўшган ҳолда Нобель мукофоти совриндори К.Руббинга қайта тавсия қилди). Бу борадаги ишлар 1950 йилда бошланиб, 1972 йилда Чехословакияда КС-150 реакторди биринчи атом электростанциясини қуришга имкон берди. Институтнинг 1951 йилда жиддий оёққа туриши ва иши юришиб кетиши айна пайтда унга ташвиш келтирди. Сабаб сиёсий эди. Айтганимдек, Иссиқлик техникаси лабораторияси (ТТЛ) юқоридагиларнинг жонини ҳалқумига келтирарди. Оқибатда ТТЛга текширув комиссияси жўнатилади. Шу вақтда Алиханов ва унинг ўринбосари Владимирскийлар базада реакторни ишга тушириш учун тайёргарлик кўришар, директор ўрнида Сергей Яковлевич Никитин қолган эди. (Аксига олиб, у ҳам партиясиз). Комиссиянинг мақсади айб топиш эканлиги равшан эди. Комиссия хўжатларни ўрганиб, ходимларни сўроққа тута бошлади. Саволлар ҳар хил, бироқ ҳаммаси ғаламислик мақсадларини кўзда тутарди. Жумладан, мендан охириги ўқиган китобимни сўрашди. Уйлаб ўтирмай, Балзак дедим. Аслида бу тўғри эди. Кейин билсам, менга буржуа китобларини ўқий айбини ёпиштиришибди. Мендан институтга келганимдан буён қанча иш қилганимни ҳам суруштиришди. Ўн бир йил иш бажарган бўлиб, ундан олтитаси ёпиқ, бештаси очиқ эди, буларнинг ҳаммаси Рудик билан бирга қилинган. Кейин Сергей Яковлевичнинг айтишига қараганда (у директор вазифасини бажарувчи бўлгани учун комиссия таркибига киритилган эди), мен чиқиб кетганимдан кейин, комиссия раиси — МДХ полковниги Рудик билан иккаламиздан биримизни — мени ишдан бўшатиш ва Рудикка фақат ёпиқ ишларни топширишни таклиф қилибди. Никитин мени олиб қолиш учун кўплаб асослар келтирибди. Ёпиқ ишлар очиқ ишлардан кўплигини, икки киши биргаликда ишлаганида ишнинг сифатини яхшиловчи ва тезлаштрувчи уюшма ҳосил бўлишини тушунтирибди. Никитин бир назариётчини ишдан бўшатиш билан махфий фаолият бўйича қўйилган топшириқ бажарилмай қолса, масъулиятни ўз бўйингизга олмасизми, деб савол берганидан кейингина комиссия аъзолари шаштидан қайтишибди.

Суҳбат оқибати доим шундай омадли тугайвермасди. Ушбу комиссия текширишлари асосида ПГУ бошлиги ўринбосари Завенягин кўл қўйган буйруқда институт дабдала қилинган эди: бир неча ўнлаб энг яхши ходимлар — асосан яҳудийлар ишдан ҳайдалиши, директор қатор хўжалик ва молиявий бузилишларга йўл

қўйганлиги, ҳатто жиноят қилганлиги қайд қилинганди. (Масалан, институт учун қурилган коттеждлардан бири талон-гараж этилган). Померанчукка тааллуқли бандда у “ашаддий ҳамкор” деб айтилган.

Ушанда Никитин кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир иш қилди: буйруқни бажаришдан бош тортди! Директор йўқлигида бу буйруқни бажара олмайман деди. Шу ҳолатда бир-икки ой туриб берди. Бу вақт ичида базада реактор муваффақиятли тарзда ишга туширилди: Алиханов институтга “қалқон” билан қайтди. Ванников ҳузурига кириб буйруқни бекор қилишга, аниқроғи ўзгартиришга эришди. Янги буйруқда ишдан бўшатирилганлар сони атиги 10-12 нафар бўлиб, молиявий жиноят ҳақидаги бандлар тушиб қолганди. Институт анча нарса йўқотган бўлса ҳам, омон қолди. (Никитинни эса кечиришмади. Бир йилдан кейин арзимаган бир баҳона билан бўлим бошлиғи вазифасидан олиб; катта илмий ходим қилиб қўйилди. Уни аввалги лавозимига қайтариш учун Алиханов бир неча йил вақт сарфлади)

Булар ҳаммаси институтга янги бир ҳужум эди. (Бундай ҳолат 1956 ва 1968 йилларда яна такрорланди). Директор ўз ходимларини ҳимоя қилиб, масъулиятини ўз бўйнига олган пайтлар кўп бўлган. 1951-52 йилларда бўлса керак, Абрам Исаакович мени, Галанини, Рудикни чақириб, махфий ҳисоботга ҳулоса ёзишни илтимос қилди. Муаллифнинг исми-шарифи номаълум. Ҳисобот атом ядроси тузилиши ҳақида эди. Ҳисоботга ёғочдан нафис ясалган деталлари билан қути илова қилинган бўлиб, ўшалардан муаллиф назариясига кўра ядрони ташқил этиш мумкин эди. Бироқ муҳими бошқа томонда эди: устки жилда “Акад. А.Н.Несмеяновга. Хулоса беришингизни сўрайман. Берия” деб — ёзилиб, давомиди ўша кезлар Фанлар Академияси Президенти Несмеяновнинг ҳулосаси ва Алихановга йўллаган хати бор эди. Абрам Исаакович аҳволимизни тушуниб: “Нима фикрингиз бўлса шуни ёзинглар. Мен қўл қўяман, менинг имзом билан кетади”, — деди. Шундан кейин тақриз ёзиш қийин кечмади, албатта. Тақриз жўнатилди, аммо ҳеч нарса бўлмади. Кейин билсам, муаллиф Колима қамоқлари бошлиғи экан. Бериянинг имзоси-ю, яхши араланган ёғоч нарсаларнинг илдизи аён бўлди.

1956 йил ИТЭФ вақчалари, яъни МК секретариати қарорига биноан институт партия ташкилоти тарқатилиб, кўшларнинг (партиядан ҳайдалиши ва 4 нафар кишини, жумладан, Ю.Ф.Орловни ишдан бўшатилишида Алиханов тутган йўл ҳақида тўхталмоқчиман. 1956 йил воқалари ва унда Алихановнинг ўрни, аслида институтни қутқариб қилиши Орловнинг “Хавфли ўйлар” китобида батафсил ёзилган.

Бир оз қизиқчилик учун атом лойиҳасида банд бўлган етакчи олимларни қўриқлаш қандай ташкил этилгани ҳақида ҳам сўзлаб берай. Уларнинг ҳар бирини сурункасига қўриқлайдиган бир неча киши бўлиши керак. (Улар ўз тилида олимларни “объект” дер эдилар). Қўриқловчилар МГБнинг майор ёки ундан юқори унвонга эга бўлган, жисмоний бақувват зобитларидан бўларди. Биз уларни “дух” дердик. Алихановда улар аввал учта эди, кейинроқ икки нафар қолди. Кундузи улар “объект”ни қаерга борса, шу ерга борар, агар “объект” йиғилишда ёки ўз ишхонасида бўлса, улар қабулхонада ўтиришарди. Бирор кенгашга борганимизда, қабулхонадаёқ қанча “буюк” келганлигини билиб олардик. Алиханов Физика муаммолари институти коттежда яшаганида унинг даҳлизидида “дух” ўтирарди. ИТЭФ ҳудудидаги коттежда эса, “дух” учун махсус хона ажратилган эди. Олимнинг “дух”ни бор-йўқлиги ҳамда уларнинг миқдори вақт ўтиши билан ўзгариб турарди. Бу унинг хизмат маъқеи ва обрў даражасини белгиловчи ўлчовлардан эди. Бир жуда йирик илмий ходимдан “дух”ини олиб қўйганларида у жуда ўксинди. Бошқалари эса, жумладан Алиханов ва Зелдовичлар, бундай меҳрибонликдан ҳижолат тортишарди. “Дух”ларнинг иши вақти-вақти билан оғир кечар, ҳатто ҳавфли ҳам бўлиб турарди. Баъзи “объект”лар алпинизм билан жиддий шуғулланишар, уларнинг тоғларда юриб ўрганмаган “дух”лари тошларга тирмашиб чиқишга мажбур эди.

Алихановнинг “дух”ларидан бирини яхшигина танир ва у билан тез-тез суҳбатда бўлар эдик. У ёқимтой, рус зиёлиларига “дохил” киши, Алихановга қадар А.Н.Толстойнинг “дух”и бўлган. Абрам Исаакович ўз “дух”ларидан (уларни “менинг котибларим” деб атарди) анчагина фойдаланарди. Улар вақти-вақти билан Лубянкада йиғилишиб, йўл-йўриқ олиб турарди. Ўз-ўзидан бу ер миш-мишнинг кони эди. Айнан шулардан Абрам Исаакович энг муҳим ахборотни: ким яна юқориоқ ман-

сабга кўтарилапти, ким пастга тушяпти, билиб оларди. Аммо баъзан бу хабарлар нотўғри бўлиб, унга ишонган Абрам Исаакович ҳам адашарди. Шундай вазият М.Г.Первухин билан бўлди. 1956 йили Первухинни Ўрта машинасозлик вазири этиб тайинлашди. Абрам Исаакович у тайинланиши биланоқ (балки ундан ҳам олдин) у билан суҳбатда бўлиб, унинг қўллаб-қувватлашига эришди. Бироқ бу тайинлаш Первухиннинг “пастлашида” бир зина бўлиб, тезда уни бу вазифадан озод қилишди. Оқибатда унинг мадади аҳамиятсиз бўлиб қолишдан ташқари, ҳатто салбий таъсир кўрсатди ҳам...

1968 йилда Алиханов ИТЭФ директори лавозимидан четлатилди. Машҳур математик ва инсон ҳуқуқлари ҳимоячиси А.С.Есенин-Волпинни руҳий касалхонадан чиқариш ҳақидаги илтимос хатига қўл қўйганлиги учун институт математика бўлимининг раҳбари А.С.Кронродни ишдан бўшатишдан бўйин товлаган эди. ИТЭФдаги етуқ ахлоқий муҳит, юксак илмий савия — булар ҳаммаси, шубҳасиз, Алихановнинг хизмати эди. Мен ИТЭФни собиқ Совет Иттифоқидаги мисли йўқ бир институт деб биламан, агар яна шунақаси бўлса, у ҳам битта ё иккитадир. Шунинг учун ҳам кишига таъсир қиладиган томони шуки, бошқа институтлар ўз ташкилотчилари номи билан аталган бир пайтда ИТЭФга А.А.Алихановнинг номи берилган эмас.

Хитойда атом реакторлари қурилиши мавзуси ҳақида бир-икки оғиз. Улар СССРнинг жуда катта ёрдамида, Совет лойиҳалари асосида, асосан, бизнинг техник мутахассисларимиз қўли билан қурилган, чунки Хитойнинг ўзида бундай имконият ўша вақтларда йўқ эди. Хитой ядро дастури раҳбари Цян ишни оғир сув реактори тадқиқоти иншооти қуришдан бошлашга қарор қилди. Бундай иншоот лойиҳасини тайёрлаш ва қурилишга мутахассислар жўнатиш ИТЭФга топширилди. Менга реакторнинг физик хоссаларини ҳисоблаш топширилди. Физик ҳисоблашни ўрганиш учун ИТЭФга уч хитой физиги келди, уларни мен ўқитишим керак эди. Уларнинг бири Пен назариячи бўлиб, 30-йилларда В.Гайтлар билан ишлаган экан. 50-йилларда эса академик бўлиб, асосан, вакиллик вазифасини ўтаб юрган. Бошқа бири анча ёш бўлиб, кўринишдан гуруҳ комиссари бўлса керак, уни илм умуман қизиқтирмасди, вазифаси бошқа эди. Фақат учинчи ёш йигит — унинг исми Хуан, анча қобилиятли ва ишчан бўлганлиги учун бу соҳани қисқа муддатда ўзлаштириб ола билди. Тадқиқот реактори қурилиши Хитойда тез амалга оширилди ва 1959 йили ишга туширилди. Кейинроқ, биринчи хитой атом бомбаси портлатилганда, мен биз қурган реакторда атом бомбаси учун етарли миқдорда плутоний ишлаб чиқариш мумкин ёки мумкин эмаслигини хомчўт қилиб кўрдим: мумкин эмас экан. (Ўша реактор ҳамон ишляпти). Тадқиқий реактор билан бир пайтда, яна СССР ёрдамида плутоний ишлаб чиқариш учун ҳарбий реактор ва уни ажратиб олиш учун кимёвий цех ҳам қурила бошланди. Юқоридан СССРда амалга оширилган энг янги замонавий лойиҳаларни Хитойга бериш ҳақида кўрсатма бўлган эди. Ушбу топшириқни бажарувчи физиклар ва инженерлар, ҳукуматдагиларга нисбатан сиёсий вазиятни яхшироқ фаҳмлаб, анча эски лойиҳаларни беришга интилганлар. Бироқ Хитой ҳукуматида атом ишлари бўйича СССР маслаҳатчиси Задикян буни билиб қолиб, ошкора қилади ва юқоридагиларга етказди. Оқибатда энг мукамал технологиялар берилади, кейин эса тез орада Хитой билан муносабатларимиз узилади.

Атом энергетикаси билан боғлиқ яна бир ҳодиса. Бу ҳодиса, мазкур доирадаги ҳамда қисман, халқаро миқёсдаги “сув ости ҳодисаларини” юзага чиқариши билан қизиқдир. Маълумки, Чехословакияда энергетика манбалари ноёб. Унча кўп бўлмаган сув ресурслари ишга туширилиб бўлган, бир оз қўнғир кўмир бор. Бироқ уран конлари мавжуд. (Уруш тугаган заҳоти Совет Армияси уни ўз назоратига олиб, қазилма СССРга жўнатиладиган бўлди). Шунинг учун ҳам Чехословакия ҳукумати мамлакатда атом энергетикасини йўлга қўйишга қарор қилиб, Совет Иттифоқидан ёрдам сўради. 1957 йили Москвага СССР ёрдамида атом электростанцияси қуриш ҳақида битим тузиш учун ҳукумат делегацияси келди. Совет томони битим столига атом электростанцияларининг бир неча лойиҳасини қўйди: бойитилган уран билан ишловчи Атом Энергияси институти лойиҳаси; табиий уран билан ишлайдиган оғир сув реактори лойиҳаси — ИТЭФники. Эслатаманки, Курчатов раҳбарлиги пайтида яккаҳоқимлик унча кучли бўлмай, рақобат қилиш мумкин эди.

Шунинг учун бизнинг институт лойиҳаси Атом Энергияси Институтиники билан тенг имкониятга эга ҳолда тақдим қилинди.

Чехлар ИТЭФ лойиҳасини танлади. Улар бунда қуйидаги мулоҳазаларга таянган эдилар: уран ўзларидан-у, бироқ уни бойитувчи диффузион завод йўқ. Бойитилган уран билан ишловчи атом станциясини қуриш билан улар энергия жиҳатидан Совет Иттифоқига боғланиб қолишдан қутилиш имконига эга бўлади. Улар табиий уран билан ишловчи АЭС қурилса, лоақал келажакда ўз конларида қазилган уран тўғри ўзларининг АЭСига боришини назарда тутган эдилар. Тўғри, биз таклиф қилган АЭС тузилиши ва технологияси жиҳатидан анча мураккаб эди. Бироқ чехларни бу ҳўчитмади, чунки саноат тараққиёти даражаси уларда анча юқори эди. Бунинг устига, чехларнинг ўзи менга кейинроқ сўзлаб берганларидек, уларнинг жуда олисни кўзлаган режалари бор эди: мазкур АЭСни кўплаб қурадиган саноат ва технологияни ривожлантириш билан халқаро бозорга чиқиб, уни кичик ва тараққий эта бошлаган мамлакатга сотиш ва СССРдан энергетика ҳамда иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлиш. 1968 йилгача Чехословакиянинг барча ҳукуматлари ҳам ортодокс — коммунист Залотоцкий, Новотний, ҳатто Дубчек мана шу қарашда эдилар.

Бoshда станцияни ишга тушириш 1965-66 йилларга мўлжалланган эди, бироқ иш суст кетар, муддат орқага сурилар эди. Ниҳоят, 1968 йилнинг бошларида ишга тушириш ҳақида узил-кесил қарор чиқиб, Чехословакияга Совет делегацияси жўнатиладиган бўлди. Бироқ баҳорда Прага воқеалари рўй бериб, Совет раҳбарияти кутиб туришни маъқул кўрди. То Чехословакияга бизнинг аскарлар кириб, ҳокимиятга советларнинг тарафдори бўлмиш Штроугал ҳукумати келгунгача кутинди. Шундагина ишга тушириш ҳақидаги фикр кескин ўзгариб, станцияни шонлилик ишлатиш, Совет — Чехословакия дўстлигини намойиш қилиш ва адашиб, йўлидан қайтган инисига оғаларча ёрдам кўрсатиш лозим топилди. Совет делегациясига ноябрь ойида Чехословакияга бориб, ишга туширишнинг узил-кесил дастурини имзолашдан ташқари ишда узилиш бўлмаслиги ҳақида жуда қатъий тонишириқ ҳам берилган эди. Менинг чет элга чиқишимга ҳам шароит яратилди, бунгача бундай имконият бўлмаган эди. Ишга тушириш раҳбари Н.А.Бургов, менсиз, яъни реактор физик ҳисоблашнинг масъул ходимсиз, муваффақиятга қафолат беролмайман, деб туриб олди. Кетиш олдидан қабул қилинган ҳондага мувофиқ атом энергияси бўйича Қўмитада йўл-йўриқ берилди. Айниқса, Қўмитанинг тартибот бўлимидаги йўриқ бошқачароқ бўлди. Бўлим бошлиғи ўринбосари шундай деди: “Биз сизларга ҳеч нарса ўргата олмаймиз, ўзимиз у ерда нима бўлаётганини ва ўзни қандай тутиш кераклигини билмаймиз. Биз сизларга ишонамиз. Вазиятга қараб иш тутинг”.

Музокаралар Пезен шаҳрининг “Шкода” заводида олиб борилди. Дастурни тузиш муҳити, тўғриси айтганда, кўнгилни хира қиладиган эди. Москвага келганида ёки кишиларимиз Чехословакияга боришганида биргаликда хушчақчақлик билан ишлаган, дўстларча муносабатда бўлган мутахассислар музокара давомида рўпарамизда бефарқ, ҳиссиз қиёфада ўтиришар, ҳаммасининг пиджаги ёқасига Чехословак байроқчалари тикилган эди. Ҳатто учрашувда кофе ҳам фақат чехларга тортилди. Кейин менга айтиб беришларича, ҳамкорларимизнинг бундай вазиятда “Шкода” заводида катта маъқе эгаллаган, аммо русларга қарши кайфиятда бўлган партия ва касаба уюшмаларидан ҳадиқсираши натижаси экан. Бу пайтда мамлакатда аҳвол ниҳоятда оғир эди. Прагадаги Вацлав майдонида одам бўйи ҳарфлар билан: “Иван, уйингга кет” деб ёзиб қўйилган, худди шу ерда танкларимиз парламент биносини ва тўпланган аҳолини ўққа тутар, ёш йигитлар қўлида ёнган шам билан фаҳрий қоровулликда турар, заводларда эса вақт-вақти билан иш ташлашлар ўтказилар эди. Аскарларимиз Чехословакияга киришига қарши бўлсам ҳам, бу вазиятдан гангиб қолдим.

КПСС МК ва Чехословакия ҳукумати мазкур станциянинг аҳамияти ҳақида қарор қабул қилди: у СССРнинг Чехословакияга беғараз ёрдамини намойиш этмоғи керак. Станция қурилишига икки мамлакатдаги юқори мансабдорлар: вазирлар, Министрлар Совети раиси ўринбосари, ҳатто Штроугалнинг ўзи тез-тез ташриф буюрадиган бўлиб қолди. Совет томонидан ишни назорат қилиш атом энергетикаси бўйича Давлат Қўмитаси раиси Петросянца юклатилган эди. Ишга ту-

ширини 1972 йилнинг охирига мўлжалланганди. 1972 йил кузида станцияга 100 дан ортиқ совет мутахассислари ишлади. Бу ерга келган Петросянц аниқ самалга белгиледи. Менимча, ишга тушириш куни Москвадаги қандайдир воқеа ёки санага тўйрилган бўлиб, шунда рапорт берилиши керак эди. Иш юришиб кетганди, бироқ Петросянц белгилаган кунга улгура олмаслигимиз ўзимизга аён эди. Найранг кўрсатишга тўғри келди: Худди шундай найранглардан бири Чехословакиянинг йирик ҳукумат арбобларидан бири таширф буюрганда унга оғир сув қўйишнинг биларди. Шунинг учун реакторга уланган қувур воронкасига ишчи сув қўйиш "сахнаси" кўрсатилди. (Бу ғаройиб ҳодисанинг сурати менда бор). Аслида реакторга ҳали сув қўйиш мумкин эмасди. Шунинг учун реакторга уланган қувур беркитилган бўлиб, қўйилган сув бир қават пастга оқиб тушган ва уни бошқа бир ишчи чалакка йиғиб олинган эди.

Ниҳоят, ҳамма таёргарлик ишлари тугади. Технологик сабаблар билан реактор қизиб қолган экан. Реакторни физик жиҳатдан ишга тушириш режа бўйича бир ойга мўлжалланган бўлиб, у совуқ ҳоддаги реакторда амалга оширилган тақдирдагина ҳисоблаш параметрларини текшириб кўриш мумкин эди. Буларни аниқлаш, реакторни тўлиқ қувват билан ишлаш режимини ҳисоблаш учун зарурдир. Шунинг учун ҳам реакторни физик жиҳатдан ишга тушириш учун совуқнинг куттиш керак эди. Реактор 150 тонна келадиган машина, унинг совишини камда ую кун куттиш керак. Петросянцнинг муддати бўлса тугаб бўлган, у бақариб, дўқ қилиб реакторни ҳозирроқ ишга туширишни талаб қилди. Реакторни қизитган ҳодда ишлатиш тажриба дастурини ҳамда атом станциядан кейинги фойдаланишни барбод этишини тушунган ишга тушириш раҳбари ва етакчи инженер икки кун чидаб беришди. Иккинчи куннинг охирида Петросянцнинг дағдағаси олдида таслим бўлиб, эртаси кунга — ҳали тўлиқ совуқ улгурмаган реакторни ишлатишни белгиледи. Эрталаб (иш соат 6 дан бошланарди) станцияга келдим, пулт олдига ўтириб, муҳандислардан реакторнинг мумкин бўлган жойларидаги ҳароратни ўлчашни илтимос қилдим. Бу менинг совуқ реактор учун қилинган ҳисоблашларимга тузатишлар киритиш учун керак эди. Петросянц келди ва мендан сўради: "Танқидий даража ҳақида олдиндан нима дея олмасиз?". Мен жавоб бердим: "Реактор қизиган, бунинг устига бир текис эмас, ҳозирча ҳеч нарса дея олмайман. Мен ҳарорат ҳақида маълумот сўрадим. Ўз ҳисоботларимга ўзгартиришлар киритмоқчиман". "Сиз тайинли бир нарса демаслигингизни билган эдим" тўғри деб тўғиллади Петросянц ва узоқланди. Бир оздан кейин менга маълумотларини беришди, мен тузатишга киришдим. Петросянц яна келиб: "Қани, нима башоратингиз бор?" — деб сўради. "Ярим соатдан кейин қўлингизга бераман" — дедим. "Билкаман, қанақа башорат беришингизни, мана бундай хатолари билан қўшиб" — деб, қўлини улкан балиқ тутган балиқчининг ишорасидай катта очиб кўрсатди. Ярим соатдан кейин Петросянцнинг олдига бордим, маълумотларини бериб, хатолар уч фоида бўлишини ҳам айтдим, кейин сўрадим: "Нима дейсиз, Андрей Михайлович, бу "мана бундай" хатоми?" У "мана бундай" хато эмаслигини таъминлашга мажбур бўлди. Танқидий даража менинг ҳисоблашларимга мос эди.

Реактор ишга туширилди, Петросянц Москвага рапорт берди, матбуот гавабаларини қўйлади. Атом станцияси ўз қувватида бир неча йил ишлади. Аммо бу назият бизнинг раҳбариятимизни қониқтирмас эди. Улар Чехословак энергетикаси калити ўз чўнтагида бўлишини истарди. Шунинг учун кейинги АЭСларнинг барчаси ВВЭР типидagi бойитилган уранда ишлайдиган бўлишини талаб қилиб Чехословакия ҳукуматига тазйиқ ўтказга бошлади. Чехословаклар ён берди. Айни пайтда муҳим бўлмаган икки баҳонани ҳам келтирдилар:

А-1 станциясини ёпиб, қайта қуришга қарор қилдилар. Ҳанузгача Чехия ва Словакиядаги Атом энергетикаси ВВЭР типидagi АЭСлардан иборатдир. Ҳозирги кунда оғирсували реакторли атом электростанциялари Руминия ва Жанубий Кореяда қуришмоқда, бироқ улар Канада лойиҳалари асосида, Россия бу жабҳадан тушиб қолди.

Атом электростанциялари масаласи ҳақидаги мулоҳазаларни тугатар эканман, Чернобиль воқеасидан кейин энг долзарб масала бўлган хавфсизлик ҳақида ҳам тўхталиб ўтмоқчиман.

Менимча, РБМК типли реакторли станцияларнинг (Чернобилники ҳам шунақа) асосий ва тузатиб бўлмас камчилиги реактивликнинг ҳарорат ва буғли коэффициенти ижобийлиги ва катталигидадир. Бунинг маъноси реактор бир физик тизим сифатида қувватнинг ўсиши ва ҳароратининг кўтарилиши ҳамда буғ ҳажмидан таъсирланади. Аксинча, қувватнинг камайиши, ҳароратнинг пасайиши, буғ ҳажмининг қисқариши ҳам таъсир қилади, демак у аслида ўзгарувчандир. Бу реакторларнинг асосий камчилиги графитда нейтронларнинг секинлашуви, реакторларнинг сув билан совутилишига боғлиқдир. Бу камчиликдан қутилиб бўлмайди, шунинг учун дунёнинг бошқа жойларида бундай реакторлар ишлатилмайди. Ижобий буғ ва ҳарорат коэффициентлари Чернобиль фалокатининг сабабчисидир. Бу портлашга олиб келган жараённинг вақтинча кечиши ёзиб олинган манбаларда аниқ кўриниб турибди. Операторлар ўша пайтда берилган қувват даражасига уни пасайтириб туриб чиқариш керак эди. Бироқ реактор ўзгарувчан бўлгани учун талаб даражасидаги қувватдан ўтиб кетган, қайтариш учун яна қувватни оширишга тўғри келган. Ана ўшанда портлаш содир бўлган. Албатта, бошқа ёндош сабаблар ҳам бўлганлиги аниқ. Лекин асосий сабаб, ўша бўлган деб ўйлайман. Мана шу камчиликларни тузатиш учун РБМК типидagi реактор тарафдорлари ҳаракат қилмоқдалар. Менимча, ҳар қандай АЭСнинг хавфсиз реактори, биринчи навбатда, физик тизим сифатида ўзгармас бўлмоғи, яъни ундан салбий (иложи борича кўпроқ) ҳароратли коэффициент ва буғ коэффициентлари ҳам, агар реактор сув билан совутилса ҳамда у қайнаб кетиши мумкин бўлса) бўлмоғи керак. Табиий ёки кам бойитилган уранда ишловчи оғир сувли реакторлар, айнан мана шу хусусиятларга эгадир. Ўша монополизм — якка ҳокимлик оқибатида мамлакатимизда юқоридаги каби АЭСлар қуриш ҳаракати ёки уларни ВВЭР, РБМК типидagiлар билан солиштириш учун ингилиш бошни деворга уриш билан тенг бўлиб қолмоқда. 1974 йилда СССРда АЭС А-1нинг ишга туширилишидан кейин мен мақола ёзган эдим, унда ишга тушириш пайтидаги параметрлар ва натижалар баён қилинган ва кичик бир қисмида табиий уранда ишловчи, газ билан совутилишчи оғир сувли АЭСлар ВВЭР ва РБМКлар билан электроэнергия бирлигига нисбатан ураннынг сарфланиши нуқтаи назаридан қиёсланган (хавфсизлик томонидан эмас, мақола босилмай қоларди). ВВЭР ва РБМКлар учун мен ишга тушганда ўзини оқламаган лойиҳа маълумотларини олганимга қарамай, қиёс уларнинг фойдасига бўлмайди. Атом қуввати бўйича Қўмига, АЭС бўлим бошлиғи воситасида мақоламни эълон қилишни ман этди. Расмий хулосада айтилишича, мақоладаги турли реакторларни қиёслаш қисмини олиб ташлансагина, уни нашрга бериш мумкин. Бу тақиқни енгиб ўтиш учун бўлган ҳаракатлар зое кетди. Ниҳоят, А.П.Александров (у ўша чоғда ФА президенти, АЭЙнинг директори... атом муаммоси раҳбари эди) ҳузурига киришга муваффақ бўлдим. У мақоланинг устига: “Мақолада ёзилганларнинг ҳаммаси тўғри, бизнинг ВВЭР ва РБМК қуришимиз эса бошқа сабабларга эга” — деб ёзиб берди.

А.П.Александров назарда тутган сабаблар, менимча шуки, РБМК реакторлари технологик жиҳатдан ҳарбийларга яқин ҳамда уларни қуриш учун саноатни озгина ўзгартириш кифоя қилади. Кейин мақоламни тўлалигича босишди. У Чернобиль воқеасига қадар рус махсус адабиётида РБМК ва ВВЭРлар яхши атом станциялари эканлиги шубҳа остига олинган ягона мақола эди.

Ҳозир эса фанимиздаги “оқартув яккаҳокимлиги”га интилиш фақат ачиниш ҳиссини уйғотади.

Бахтиёр ИСО таржимаси

Соломон ВОЛКОВ

Салтанат найранглари

АНАТОЛИЙ РИБАКОВ БИЛАН МУЛОҚОТ

ВОЛКОВ: Анатолий Наумович, келинг, Сталин ҳақида гаплашайлик. Сиз Сталин ҳақидаги ҳамма гапни биласиз: унга боғлиқ нимаки китоб бўлса, барини қолдирмай ўқигансиз, Сталин асарларини ўқийвериб тит-питини чиқариб юборгансиз, унга яқин бўлган одамлар билан кўп суҳбатлар қилгансиз... Натижада, 60-йилларда ёзилиб, ва фақат 1987 йилдагина чоп қилина бошлаган “Арбат болалари” асарингиз пайдо бўлди. Романнинг бош қаҳрамони гарчи бошқа одам бўлсаям, асар кўпчилик томонидан “Сталин ҳақидаги биринчи роман” сифатида қабул қилинди. Асарингиздаги Сталин сиймосининг талқини ҳақидаям баҳслашиш, ёқлаш ёки қоралаш мумкиндир, “Арбат болалари” романида доҳий ҳақиқатан ҳам “жонланган”. Сиз ўзингиз тўқиган, Сталин тилидан айтиладиган баъзи иборалар-

Музаффар
АХМЕДОВ
таржимаси

Хонадонимизда эрталабдан кўтаринки руҳ ҳукм суради: бугун соат учларда уйга Волковлар келишлари керак — улар Рибаклов билан навбатдаги суҳбатни қоғозга туширмоқчи. Улар биз билан ён кўшни-жон кўшнидай, ётти кўчани кесиб ўтса, бўлди — уйга келиб турибди-да. Рибаклов стол тўрида ўтиради, у билан ёнма-ён Волков жойлашади, Марианна билан сал куйироқда. Уларга тикиламыз, негадир ҳаяжон босади одамни. Уларнинг мулоқоти бир маромда давом этади — қайғу-ҳасрат ўрнини ҳар дамда қаҳқаҳа эгаллайди, гоҳ Пушкиндан шеър ўқиб кетишади, гоҳ латифа айтишиб қоладилар. Баъзан Марианна фотоаппаратни чиқиллатишга тушиб кетади...

Кўзларидаги учкун, бир-бирига ҳадди сиққан одамларнинг меҳрибонлиги — шуларнинг бари ўша фотосуратларда акс этиб турибди. Овозлари эса — магнит тасмаларига жо бўлган.

— Ким сизга ёзувчилар уюшмаси учун тавсиянома берди? — деб сўрайди Волков.
— Фраерман... яхши ёзувчи эди.
— Маршак ижодига муносабатингиз қандай? Унинг “Ажойиб одамлар мактаби” гоёсига қандай қарайсиз?
— Маршакка муносабатим... — деб гап бошлайди Рибаклов, сўнг дудмалланади. — “Ажойиб одамлар мактаби” дедингизми? Ҳеч эшитмаган эканман. Айтиб беринг-чи?.. Рибаклов стулга елка ташлаб ўтириб олади — у Волковни тинглашни яхши кўрарди. Уларнинг ёши ўртасида ўттиз уч йил фарқ бор, лекин бу сираям билинмайди, мен қари, сен ёш деган гап йўқ, худди тенгдошлар каби мириқиб суҳбат қуришади. Волков — истеъдодли адабиётшунос, унинг Шостакович, скрипкачи Мильтейн ҳақидаги китоблари “Иосиф Бродский билан суҳбатлар” асари

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ни ўқувчилар ҳақиқатан Сталин айтганлигига ишониб қолишди. Айниқса, “Ўлим барча муаммоларни ҳал қилади. Инсон йўқми — муаммо ҳам йўқ” каби иборалар жуда машҳур бўлиб кетди.

РИБАКОВ: Ҳа, бу ибора Сталин асарларидан олинган цитата сифатида, ҳатто баъзи бир рисоалардан ҳам ўрин ола бошлади...

ВОЛКОВ: Гарчи бошқа авлод вакили бўлсам-да, Сталин шахси мени ҳар доим қизиқтириб келади. Мен бу шахсни нафақат Россия тарихида, балки жаҳон миқёсидаги энг машҳур сиёсатчилардан деб биламан. Сталин ҳақида, унинг хатти-ҳаракатларию феъл-атвори борасида ҳали авлодлар кўп баҳслашадилар, мен худди шундоқ бўлишга асло шубҳаланмайман. Ҳар бир “майда-чуйда” уларда муайян қизиқиш уйғотиши турган гап. Сиз ўзингиз Сталинни кўрмагансиз-ку, шундай эмасми?

РИБАКОВ: Йўқ, бир неча марта кўрганман. Лекин орамиз узоқ эди, биз Москвадаги Қизил майдонда байрам тантаналарида қатнашгандик, Сталин эса мавзолей тепасидаги минбарда турганди ўшанда.

ВОЛКОВ: У сизга Сталин номидаги мукофотни ҳам тақдим қилган, шундайми? Бу 1950 йили эди, “Ҳайдовчилар” романингиз учун. Шу воқеа қандай юз берган эди, айтиб беринг-а. Бу ҳақда кўплаб миш-миш гаплар, тахминлар юради.

РИБАКОВ: Асли бундай. “Ҳайдовчилар” романим чоп этилиб, мен шўҳрат чўққисига чиққан даврлар эди. Газеталарда суратим босилар, мен ҳақда мақолалар чиқар, одамлар буларга катта аҳамият берарди. Ҳеч қанақа мансабим бўлмасаям, ёзувчилар Уюшмасида барча котибалар, ходимлар менга ҳурмат назари ила қарашарди. Лекин менинг шўҳратим, келажакда оладиган мукофотлар ҳавода муаллақ осилди-қолди... Бир куни ёзувчилар Уюшмасига келиб сездимки, нимадир рўй берган, муомалалар ўзгариб қолган эди. Мен ўтаган мактабга бир марта бош суққан одамлар жуда сезгир бўлишади. Бир куни Вася Аксеновнинг онаси Евгения Семеновна Гинзбург билан Малеевқада турган эдик, ДХҚ собиқ генерали, ўша пайтда Уюшмада котиб бўлиб ишлайдиган Ильин деган киши ўтиб қолди.

дунёнинг кўпгина тилларига таржима қилинган. Волков — ўткир хаёл, чуқур билим, ажойиб хотира соҳиби бўлган инсон.

— Бу гоя Маршак ва Тамара Габбедан чиққан бўлиб, улар болалар учун махсус китобчалар туркуми ташкил қилмоқчи эдилар, яъни болаларни ҳаётнинг турли соҳалари билан, илгари адабиётда айтилмайдиган касб эгалари билан таништиришни мақсад қилиб кўядилар. Бу ният амалга ошса, болалар гаввослар, кутб тадқиқотчилари, почтачилар ва ҳоказо каби касб эгалари ҳақида маълумот олиши мумкин бўларди. Бу — Россия адабиётида янги бир жанр эди, уни яратиш мобайнида янги адабий услуб майдонга келиши, содда, аниқ, қисқа, қизиқарли ёзиш услуби шаклланиши керак эди, — таништира бошлайди Волков.

— Шунақа ёза оладиганлар борми?

— Ильин, Житковларни эсланг...

— Ажойиб гоя экан, — дейди Рибак, — мен сизга айтсам, “Ҳайдовчилар” номли романими ёзаётганимда, мен ҳали ҳеч нарса билмасдим, лекин бу касб-корнинг ичида юриб ўрганганман, мана энди қандай ёзиш кераклигини уларга кўрсатиб кўяман деб ўйлардим (Кулади).

— Сиз сургун даврингиз тугаган кунни аниқ эслай оласизми?
— Бўлмасам-чи, эсимда: 1936 йилнинг 5 ноябри эди. Лекин, сургун оғир ўтдими, сургундан кейинги сарсон-саргондонликлар оғир ўтдими — буни аниқ айтолмайман. Сургунда юрганларнинг битта умиди бор эди, махбуслар, мана эртами-индин сургун тугайди, фаровон ҳаёт кўйнига қайтиб бораман деб ўйларди. Мана шу умид ҳам кўпинча сароб бўлиб чиқарди — сургунда юрганларнинг кўпчилиги ҳеч қачон фаровон ҳаётга қайта олмасди.

ВОЛКОВ: Жуда машҳур одам эди-ку!

РИБАКОВ: Шу одам ўтиб кетаётиб, мен билан саломлашди:

“Омонмисан, Анатолий!” Евгения Семеновна шивирлади: “Ахир, бу одам КГБист-ку”. Аёл киши генералнинг ким эканини юзига қараб билиб олган эди...

ВОЛКОВ: Бизнинг бастакорлар Уюшмамизда ҳам шундай генераллардан биттаси бор эди. Бир куни, эсимда, сут идиш тўла халта кўтариб олганини кўриб ҳайрон қолганман. Назаримда, ДХК генерали сут ичмайдигандай эди...

РИБАКОВ: Мени 33-йили қамашган, 60-йиллардагина оқланган эдим. Бўлмасам, судланганим ҳақидаги тамғани урушдалигимдаёқ олиб ташланган, Москвадаги ҳаётим ниҳоят энди бир текис изга тушиб қолган, озми-кўнми шуҳрат қозона бошлаган бўлсам ҳам, барибир, ўша лаънати тамғанинг изи ҳали кетмаган эди. Шундай қилиб, кимнингдир чеҳрасида, кимнингдир ерга тикилган нигоҳида ўзгариш рўй берганини сезиб қолдим. Мен бу пайтда ҳали Сталин мукофотини олиб улгурмаганман, мукофотга тавсия қиладиган қўмита аъзолари бугун-эрта йиғилишлари керак. Нима юз берганини билишим лозим. Ёзувчилар Уюшмасида Воронов дегани Сурковнинг ўринбосари бўлиб ишларди. “Ишчи котиб”лардан. Негадир шунинг олдига кириб нима гаплигини билиб олмоқчи бўлдим. Биз у билан жуда ёшлиқда Москвадаги кашшофлар ташкилотида бирга иштирок қилганмиз, гарчи бир-биримизни унчалик яқиндан билмасак-да, лекин болалик хотиралари бизни боғлаб турар, ўзаро муносабатларда илиқлик бор эди. Унинг олдига кириб, сўрадим: “Костя, нима бўлди ўзи? Менга айт, гап ўртамызда қолади...” — “Нима бўларди, ҳеч нарса бўлгани йўқ”, дейди. Мен эса: “Ёлгон айтмасанг-чи, — дейман, нимадир бўлган”. — “Мен ҳеч нарсани билмайман”. Мен ўша пайтларда фақат битта ёзувчи — Николай Атаров билан дўст тутинган эдим, у “Литературная газета”да ишларди. Мен шу лаҳзада машинага ўтирдим-у, Атаровни излаб кетдим. “Коля, нима воқеа бўлди, деб сўрадим ундан, билсанг айт!” — “Айтаман, мукофот Қўмитаси йиғилишида сенинг таржимаи ҳолингга оид нималардир фош бўлиб қолибди. Тихонов ва Сурков бор эди. Толя, буни сенга мен айтмадим, сен эшитмадинг, оғзингдан чиқиб кетиб, мени шарманда қилиб қўйма! Симонов ҳам,

Рибакров 22 декабр куни кечкурун Волковга кўнғироқ қилди:

— Анчадан бери кўришолмадик, Соломон. Менинг сал мазам қочиб қолди: икки кун аввал Явлинскийнинг Нью-Йоркка бориб келгани шарафига қабул маросимида борган эдим. Одам кўп эди, кимдандир вирус юктириб олдим, шекилли. Таассуротларни кейинроқ айтиб берарман. Мен Явлинскийга шундай дедим: “Сизга Наполеоннинг кудратини кўрсатадиган, “Аскарлар, тепангизда Аустерлид куёши турибди!” деганга ўхшаш шиорлар керак! “Айтгандай, мен сиздан шуни сўрамоқчи эдим: сиз Ленинграддаги Консерваторияда ўқигансиз-а? Ленинградда яшаганман деб айтганларингиз эсимда. Гап шундаки, Ленинграднинг шундоққина ёнбошида бир қишлоқ бор экан, у ерга ҳатто нон ҳам олиб боришмас экан! Ҳафтада бир марта нон ортилган вагон аллақандай бир яримбекатда поезддан узиб қолдириларкан. Нарёғига қишлоқ одамлари ўзлари тортиб кетишаркан — совуқ-иссиқда бўм-бўш вагонни яна судраб келишади, нон келишини яна бир ҳафта кутишади! Мана даҳшат, эшитган одамнинг юраги узилиб тушади-я!

Бир ёш киночи дўстимиз шу ҳақда ҳужжатли фильм яратибди. “Нон келадиган кун” деб аталади. Шу ҳақда ўқидингизми? Бу мақола менда бор, сизга ўқишга берарман. Агар иссиғим тушгудай бўлса, эртага уйга кела оласизми? Мен ўзим сизга кўнғироқ қиламан. Афсуски, Рибакров кўнғироқ қилмади. у шу тунда дунёдан кўз юмди.

Татьяна Рибакорова

Фадеев ҳам йўқ пайти, ҳаммасини анови иккови қилди. Лекин, менинг айтганимни билдирма!”

Уюшмага қайтиб, Сурковнинг хонасига кирдим, эшикни ёпиб:

“Алёша, нима бўлди ўзи?” — деб сўрадим. “Ҳеч нима”. — “Йўқ, Алёша, — дедим, — нималар бўлганини айтасан. Айтмагунигча бу ердан чиқмайман!” У мендан: “Ҳозир қайси томонга юрасан?” — деб сўради.

“Арбат майдонига”. — “Кетдик”. Мен ташқарига чиқиб, Поварский кўчаси бўйлаб Арбат майдонига қараб юра бошладим. Изимдан Сурков етиб келди. “Толя, — деди у ҳовлиқиб, — сен бизларни алдабсан. Уюшмага кираётганигда уч марта партиядан ўчирилганинг ва икки марта судланганингни яширибсан”. Неча марта ўчирилганим, неча марта судланганим эсимдаям йўқ эди.

“Ҳозир замонни биласан. Қалтис паллада яшаймиз”. Сурков “о” ҳарфини чўзиб гапирар, “Ҳозирги замон” деган сўзлар қизиқ эшитиларди. “Ёлғон буларнинг бари”, — дедим мен. — “Нимаси ёлғон?” — “Мен ҳеч қачон партияга кирган эмасман, дедим. Комсомол аъзоси бўлганим тўғри. 33-йилда мени қамашгани ҳам рост. Сургун қилишди. Кейин тўрт йил урушда жанг қилдим. Немислар билан бўлган жангларда кўрсатган жасоратим учун,” “судланди” деган доғни олиб ташлашди. Судланганимни эсламасликка ҳаққим бор. Анкетада, “агар илгари судланган бўлиб, кейинчалик судланганлиги ювиб ташланган бўлса ҳам, барибир, судланганлиги кўрсатилсин” дейилган экан. Бу ҳолда менинг ҳуқуқим поймол бўлади-ку. Бунинг нима кераги бор менга?”

— “Хўп, судланганингни анкеталарда авваллари ёзиб келганингни командирларинг тасдиқлаб бера оладими?” — сўради Сурков. “Албатта”, — дедим мен. “Судланганлигинг ювиб юборилгани ҳақида трибуналдан тасдиқнома олганмисан?” — “Олганман”, дедим. — “Шуларни менга келтир”. Судланганим бекор қилингани ҳақидаги тасдиқномани онам ёстиғига тикиб, яшириб қўйган эди. Энг зарур ҳужжатларни шу тахлит кўздан яшириб қўйиш одати бор яҳудийларда. Мен командирларимни излаб кетдим, ҳаммалари москвалик эди, шу ерда яшаётган эдилар. Ҳаммаси менинг айтганларимни тасдиқлашди.

ВОЛКОВ: Қўрқишмадими?

РИБАКОВ: Булар уруш кўрган одамлар эди, ўзимизникилар эди. Кимки ҳақиқий жангда қатнашган бўлса, билади, уруш буларни шундай тарбиялаган. Бўлинма раҳбаримиз шундай деб тасдиқнома ёзиб берди:

“Фалон-фалон кимсага, шу ҳақда берилмоқдаки, анкетада у ҳамма вақт 58-у ўн моддаси бўйича уч йилга қамалганини ёзган. Фалон йилда трибуналнинг қарорига кўра унинг судланганлиги ҳақидаги ёзув ўчириб ташланди ва бундан буён судланмаган деб ҳисобга олинадиган бўлди”. Ана шунақа! Корпус командиримиз ҳам буни тасдиқлаб, қоғоз ёзиб берди. У шундай деб ёзди: “Судланган, бироқ мен суд олдида унинг биратўла оқланиши учун кафилликка ўтдим — жангларда кўрсатган қаҳрамонликлари учун Рибакков судланмаган деб ҳисобланадиган бўлди — судланганлиги ювиб ташланди”. Командирларимдан бунақа қоғоз олиш қийин эмас эди, улар жон-жон деб ёзиб беришди-ю, қийинчилик бошқа томондан чиқиб қолди. Мен Сурковга бу тасдиқномаларни топширишдан олдин, ўзим учун бир нусха-бир нусха кўчиртириб олмоқчи бўлдим. Ана шу пайтдан нотариусларга қатнай бошладим. Районлардаги бештами-олтита нотариусга бордим — ҳаммаси тасдиқномаларни очиб қараши билан қалтираб қолишарди: “О, йўқ-йўқ, 58-банд экан-ку, биз бунақа қоғозни тасдиқлаб беролмаймиз!” Мен шундан кейин Мясницкий кўчасида жойлашган Москва шаҳар Бош нотариусига бордим. Навбатда туриб кута бошладим. “Маънави тасдиқномадан бир нусха кўчиртирмоқчи эдим...” — “Сиз ўзингиз ким бўласиз?” — “Мен ёзувчи Рибакковман...” — “Эй, “Ханжар”нинг муаллифиман демасизми? Ўғлимга сотиб олиб берган эдим, ҳаммамиз ўқиб чиқдик...” Шу тариқа тасдиқлатиб олганман.

ВОЛКОВ: Машҳур бўлиш нақадар яхши.

РИБАКОВ: Барча ҳужжатларни Сурковга элтиб бердим. Мукофотлаш қўмитасида муҳокамалар уч йўналишда олиб борилган. Биринчисида — фан ва техника бўйича, иккинчисида — адабиёт ва санъат бўйича асарлар муҳокама қилинган. Учинчи муҳокамада Сталин имзо чекадиган рўйхатдаги китоблар

нашри кўздан кечирилар экан. Мана, адабиёт ва санъат бўйича мукофотга тавсия қилинган китоблар муҳокамаси. Сталин асарлар рўйхатини кўздан кечири бошлабди. Биринчи даражали мукофот — Галина Николаеванинг “Ўрим” романига, кейин Гладковнинг аллақандай бир асарига. Иккинчи даражали мукофот — Рибаконинг “Ҳайдовчилар” асарига. “Яхши роман, — дебди Сталин, ўтган йилнинг энг яхши романи”. Унинг ўзи ҳамма китобларни ўқиб чиққан экан. Сурков, ҳозир Рибаконни биринчи даражага ўтказса керак, деб суюниб, қўлини ишқалай бошлабди. Сталин қандайдир бир қоғозга кўз югуртириб: “Биласизларми, Рибакон уч марта партиядан ўчирилган, аксилиқилобчи сифатида икки марта қамалган ҳам экан-ку” деб қолибди. Мукофотлаш қўмитасининг раиси Тихонов шу заҳоти дўсти Сурковни сотиб, шундай дейди: “Ўртоқ Сталин, қўмитамиз муаллифларнинг анкетаси билан шуғулланмайди, балки асарнинг ўзини муҳокама қилади. Асарни қайси ташкилот мукофотга тавсия қилса, муаллифнинг анкетаси билан ҳам ўша ташкилот шуғулланади. “Сурков ўрнидан сакраб туриб, қалтираган овозда: “Бу нарсалар бизга маълум эмас!” деб юборади. Сталин қўлидаги қоғозни ўтирганларга узатибди. Улар — юқорида, қолганлар эса — пастда экан.

ВОЛКОВ: Қолганлар деганингиз кимлар? Паст-юқори деганингиз-чи?

РИБАКОВ: Ижодий уюшмаларнинг раҳбарлари, Сталин мукофоти. Қўмитасининг аъзолари пастда ўтиришган, Сиёсий Бюро эса баландда, саҳнадагидай, юқорида ўтирар экан.

ВОЛКОВ: Қаерда бўлган бу воқеа?

РИБАКОВ: Кремлда.

ВОЛКОВ: Тихонов билан Сурков Сталинга қандай қилиб ҳисоб беришган? Пастдан юриб келиб, юқорига чиқишганми?

РИБАКОВ: Йўқ. Кичкина зал, залда саҳнага ўхшаш жойда ҳайъат, унинг ёнида минбар. Сўз берилган пайтда минбарга чиқиб гапирилади. Ёки Сталин савол бериб қолса — ўтирган жойида тик туриб жавоб қайтариш мумкин, айтгипман-ку, зал кичик эди. Шундай қилиб, Сталин қўлидаги қоғозни ҳайъат аъзоларига, пастга узатиб, айлантириб юборибди, қоғозда эса мен ҳақимда ҳамма гап бор экан. “Фронтга борган экан, қон кечиб жанг қилибди, гуноҳини ювибди”, дебди Ворошилов. Шу орада Маленков гапга қўшилибди: “Гуноҳини ювибди дегани нимаси? Бизда Ажаев деган ёзувчи бор эди — лагерда ўтириб келган. Лекин ўтириб келганини яширмади-ку. Мукофотини ҳам олди. Ёки мана ўртоқ Злобинни олайлик, асирликда бўлган, ҳатто шуниям яшириб ўтирмади, мукофотини олди-ку. Бу нега яширади?” Сталин бу пайтда у ёқдан-бу ёққа юра бошлаган экан, тўхтаб шундай дебди: “Ҳа. Ҳалол одам эмас, ғоясидан кечмаган троцкий-чи”. Биласизми, ўша даврда бу тамға билан одамни нималар қилишмасди?!

ВОЛКОВ: Сталин ҳақидаги бизларнинг шу кунги таассуротлар бўйича баҳолайдиган бўлсак, мукофот ҳам, тақдирингиз ҳам ернинг тагига кириб кетди деяверинг.

РИБАКОВ: Шошманг! Шу кунларда ГДРга кетган Фадеев сафардан қайтиб келиб қолади! У “Октябрь” журналининг муҳаррири Панфёров билан мени ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлайди. Нега деганда бу воқеа уларга тегиб кетган эди — журнал менинг романимни чоп қилган, Фадеев раҳбарлигидаги СССР Ёзувчилар уюшмаси романин мукофотга тавсия қилган, энди эса ҳимоя қилишмаса, ўзларига ҳам гап келиб қолиши мумкин.

ВОЛКОВ: Ундай бўлса нега муҳокамаларда Фадеев эмас, Сурков иштирок қилган?

РИБАКОВ: Фадеев муҳокама кунлари ГДРга кетиб қолган эди, Симонов яна аллақаерга... Охирги йиғилиш пайтига етиб келишади. Охирги муҳокама, ҳамма ҳужжатлар тахт, албатта, Рибакон деган фамилия улар орасида энди йўқ эди.

Сталин рўйхатни кўздан кечириди, имзо чекади ва бирданига: “Хўш, Рибаконни нима қилдинглар?” деб сўраб қолди. Фадеев, тажрибали, аслзода одам, шу масала ҳамон осилиб турганини сезади-да, ўрнидан туради: “Ўртоқ Сталин, биз ҳаммасини текшириб чиқдик. Рибакон ҳеч қачон партияга аъзо бўлган эмас, демак, партиядан ўчирилмаган ҳам. Уч марта судлангани ҳам бўлмағур гап, у комсомол аъзоси бўлган, институтда нимадир воқеа бўлган-у, уни комсомолдан ўчиришади, кейин

қамалиди, уч йил сургун қилинади. У фронтга жўнайди. У ерда ҳарбий трибунал қарорига кўра, судланганлиги бекор қилинади. У судланганлигини эсламасдикка даққи бор эди, шунинг учун ҳам эзиб ўтирмаган. Сталин ўрнидан туради: “Ҳа, ит ўғри маълумот беришибди”, дейди. Худди шу пайт Фадеев жасорат кўради, у саҳнага чиқиб боради (бундай қилишга ҳеч кимнинг ҳадди сизмасди, албатта!) ва шундай дейди: “Рибаков масаласини нима қилиш керак?” Сталин жавоб берибди: “Рўйхатга тиркаб қўйинглар”. Шундай қилиб, мукофот ҳужжатлари яна босяқонага юборилади, ҳаммаси қайта наشر қилинади... Менинг эса нарвойим памак, чунки мени ҳеч нарса қилолмасликларини олдиндан билардим. Парвоним НКВДнинг район миқёсидаги бирор ходими фош қилганидами, аллақачон лагерга тикиб ташлашар эди, буниси аниқ. Лекин ҳужжатлар билан юқори органлар шуғулланаётган экан, демак, мен энди чакана одам эмасман, кўрқадиган жойим йўқ... Хуллас, мукофот эълон қилинадиган кун кечаси ўртоғим Вася Суяревич билан карта сузиб ўтирган эдик, ёнимизда иккита аёл ҳам бор эди. Ярим кечаси кўнгирак жиринглаб қолди: “Толя, сенмисан?” Бу Вадим Кожевников эди, шунга ҳам шундай номни?

ВОЛКОВ: Албатта, чекистлар ҳақидаги машҳур “Қилич ва қалқон” романининг муаллифи-да...

РИБАКОВ: Бу пайтда у “Правда” газетасининг адабиёт ва санъат бўлими мударрири эди, уруш пайтида “Март-апрел” деган ҳикоя ёзган, ҳикояси Сталинга жуда маъқул тушиб қолган, шу туфайли Кожевников юксак амалга чиқиб олган эди. Қаранг-а, у мана шу воқеалар бўлиб ўтаётган икки ҳафта мобайнида мендан овоз ўтирган, энимдан ўзини танимаганга олиб ўтиб кетарди. Энди эса, мана ўзи кўнгирак қилиб турибди: “Табриклаيمان, мукофот олдинг!” — “Раҳмай” дедим. Мукофот олганимнинг тарихи шу. Буни менга кейинчалик Сурков ҳам, Фадеев ҳам гапириб беришди. Бу воқеа кейинчалик Москва бўйлаб турлича таъдирларда тарқалди. Қайта қуриш йилларида бу воқеани Юлиан Семенов газетада бутунлай депта-тескари этиб эълон қилиб юборди. Мен сизга айтсам, мана шу Семенов жуда фариштасиз одам эди ўзи. Кейин, Америкада эканимда Довлетовнинг шу воқеа ҳақидаги ҳазилнамо ҳикоясини ўқидим. Қизиги шуки, Америкада юрганимда мендан қандай қилиб Сталин мукофотини олганим, аслида воқеалар қай тахлит келгани ҳақида илк бор сўраган одам кимлигини айтмай, бу одам — сизсиз, Соломон. Эсингизда қанча? 1986 йилнинг баҳори, Колумбия университетидаги ушбу жуда мен ваъз ўқиб турган эдим. Одам жуда кўп эди. Шу пайт дераза раҳига суяниб ўтирган бир йигит ўзини Волков деб таништирди-да, шунақа-шунақа гаплар бўлиб ўтгани тўғрими, аслида қандай бўлган ўзи, деб сўраб қолди. Эсингизга тушдимми? Мен, албатта, ҳайрон бўлиб қолдим: қаранг, Нью-Йорккача етиб келибди-да, узункулоқ гаплар. Мен ўшанда сизнинг саволингизга тафсилотларсиз ҳикояча жавоб қайтардим. Кейин Танядан: ким бўлди бу Волков деганлари, деб сўраганман. У жавоб берди: Шостаковичнинг хотираларини эълон қилиб юборган одам. Эсингдами, охири жанжалга айланиб кетган эди-ку, деб ёдимга солди. Демак, Соломон, мен сиз билан эскидан танишман. Умуман, бу воқеани сиз қарран биласиз?

ВОЛКОВ: Менга бунини Владимир Емельянович Максимов гапириб берган эди.

РИБАКОВ: Менинг душманам бўлган одам.

ВОЛКОВ: Ҳозирги душманингизми ёки бир пайтлар душманлик қилганми?

РИБАКОВ: Йўқ, илгари бизлар душман эмасдик. Лекин ўз вақтида у “Арбат болалари” романимга қарши мақола эзиб чиққан эди. Мен ўзим Москвада итасам-у, менинг китобим дунё бўйлаб кезиб юрса... шуни кўролмасди. Яна бунинг устига, ёзувчилар уюшмасида Войнович масаласи кўрилаётган пайтда мени Войновичга қарши чиқди, уни уюшмадан ҳайдаш учун овоз берди, деб савон гапларини эзиб чиқди. Бостондан унга Сарра Бабенишева сим қоқибди: “Володя, сизнинг гапларининг бари ёлғон-ку! Бу пайтда Рибаковни котибият аъзолисида олиб танилган эди-ку ахир!” Максимов эса шундай деб жавоб берибди: “Эсингда турибди дейсанми, мен Войновичнинг гапларини айтдим, холос”. Ҳозир Максимов Россиядаги сиёсий воқелик ҳақида тўғри фикрларни кўлаб айтиб юрибди. Лекин менга унинг гапларидаги оҳанг ёқмайди. Ҳа, майли, худо кечирсин, ўзи билганим Давом қилайлик.

ВОЛКОВ: Сиз, мукофотга тавсия қилинган ҳамма китобларни Сталин ўзи ўқиб чиқарди, дедингиз. Демак, у сизнинг “Ҳайдовчилар” ингизни ҳам ўқиган экан-да?

РИБАКОВ: Ўқиган.

ВОЛКОВ: Сталинга маъқул бўлганми китобингиз?

РИБАКОВ: Маъқул бўлган бўлса керак-да, “Йилнинг энг яхши китоби” деб баҳо берган-ку.

ВОЛКОВ: Шундай экан, Сталинга роман маъқул тушган-у, лекин ўзининг одатига кўра ҳазиллашиб, ўйин қилган десам, тасдиқлайсизми?

РИБАКОВ: Ҳа, булар Сталиннинг одатдаги ўйинлари эди. Биласизми, ўзи билган доирада одамларни ўйинга тортиш одати бор эди Сталиннинг. У ҳамма гапдан хабардор-у, бошқалар гап нимадалигини билолмай ҳайрон. Махфий идораларнинг ишидан ташқари, менинг номимга қаёқдандир чақув қоғози келиб тушган. Ёки махсус идорага келиб тушгану, улар эса Сталинга етказишган. Мен буни кимлар уюштирганини фақат тахмин қилишим мумкин, лекин уларнинг ким эканлигини айтилмайман, чунки бу — тахмин, холос. Гап шундаки, бу маълумотларнинг ҳаммаси уйдирма, бўлмағур гаплар. Агар буни махсус идорадагиларнинг ўзлари ташкил қилганларида, улар албатта менинг анкетамдаги маълумотларни эътиборга олган бўлардилар, у ерда ҳамма гапни аниқ ёзганман. Демак, буни четдаги одамлар уюштиргани аниқ, тўқималарнинг асоссизлиги шуни кўрсатади.

ВОЛКОВ: Кимдир якка тартибда ташаббус кўрсатиб ҳаракат қилган. Нима дейди, сизга бўлган “муҳаббати” тинч қўймаган-да.

РИБАКОВ: Ҳа, кимдир чақимчилик қилгани аниқ. Буни эса Сталинга энг сўнгги дақиқада Берия етказган. Балки, Берия ҳам эмас, Сталиннинг котиби Поскребишев орқали етказилган бўлиши ҳам мумкин. Қарабсизки, Сталин ҳамманинг юрагига гулгула ташлаган: “Сизлар Қўмитада ўтириб йиғилиш қиласизлар, муҳокама қиласизлар-у, бурнингизнинг остида аксилинқилобчи китоб ёзиб ўтирганидан беҳабарсизлар”. Кейин эса уларни иккинчи марта гангитган: “Мана мен ҳаммасини биламан, маълумотлар хато чиқди”.

ВОЛКОВ: Ўша қоғозларни сиз бугунги имкониятлардан фойдаланиб бир қур кўз югуртириб, ўқиб чиқсангиз бўлар экан, нималар деб ёзилганини билиб олар эдингиз.

РИБАКОВ: Мен оқланганимдан сўнг ўқиганман ўша қоғозларни. 60-йил эди. Мени эрта қамаганлари учун, оқлашни анча кеч бошладилар. Буни ҳозир тушунтираман. Йигирманчи съезддан кейин, тез орада ўттиз еттинчи йилда қамалганларни оқлаш бошланди, кейин ўттиз саккизинчи йилда қамалганлар оқланди, ундан кейин урушдан сўнг қамалганларни оқлашди, ўттиз учинчи йилда қамалганларни оқлашга навбат етганида олтмишинчи йил бўлиб қолган эди. Мен Ҳарбий прокуратурага бордим-да: “Менга менинг қамалиш ҳужжатларимни кўрсатинг”, дедим. Улар эса: “Нима қиласиз инсониятнинг тубан иллатларини ўрганиб”, дейишди. — “Шуниси қизиқ-да, дедим мен уларга, ахир ёзувчиман, ёзувчи бўлганимдан кейин қизиқаман-да”. Улар ҳужжатларни кўлимга беришди. Ўқиб чиқдим. Натижаси нима бўлди, дерсиз. Бари асосиз гаплар экан. Нималар дейсизми, ҳар хил ифлос гаплар, ҳатто мактаб пайтидаги олди-қочдилар ҳам бор эди. Институтдан берилган чақув қоғозида деворий газета чиқарганимиз ҳақида айтилган (бу воқеани мен “Арбат болалари” да ҳам ёзганман), мунозара пайтида троцкийчи муҳолифотга нисбатан келишувчилик йўлини тутганим ҳам айтилган — мен ўша пайтда ўн олти яшар ўспирин бўлганман — хуллас, ҳаммаси мана шунга ўхшаш чақувлар жамланган эди. Москвада ўқиб юрганимда, мен билан сургунда бирга бўлган бир кимса ёнимга келиб, мени аллақандай нопок йўлларга бошламоқчи бўлиб кўрган эди. Мен ўша заҳотиёқ унинг ковшини тўғрилаб қўйганман. Кўрмайсизми, ҳатто шу одам ҳам мени ёмонлаб маълумот берган экан. Мен бу воқеадан “Чанг ва кул” романида Глебнинг ҳикоясида фойдаланганман. Ўзимга аввалдан таниш бўлган бир неча фамилияларга ҳам кўзим тушди. Нима қилай, бари бўлмағур гапларни ёзган эдилар!

ВОЛКОВ: Мукофот совриндори бўлганингиздан кейин ёзувчилар уюшмасида вазият юмшадими? Сталин мукофотини олиш... ўша йилларда чакана гап бўлмаса керак?

РИБАКОВ: Э-э, мукофоти менга татигани ҳам йўқ. Эллигинчи йилгача, агар бирор китобга Сталин мукофоти берилса, мамлакатдаги барча нашриётлар мукофотланган китобни албатта нашр қилишлари шарт эди: Ленинграддаги нашриёт дейсизми, Горькийдаги, Саратов, Пенза, Воронеждаги нашриёт ва ҳоказо, ҳаммаси. Нашриётлар қалам ҳақи тўлашлари керак эди. Келиб-келиб, бизлар мукофотланган йилда китобларни қайта-қайта нашр қилавермаслик ҳақида ҳукумат қарори чиқиб турибди денг! Қарорда: китобни фақат битта нашриёт чоп қилсин, майли, катта адабларда чоп қилсаям, битта нашриётда чиқса, шунинг ўзи етарли дейилган эди. Совриндорликка келсак, ҳа энди унинг роҳатижон томонлари бор эди, тўғри. Шу-да.

ВОЛКОВ: Сизга ҳасад қилувчилар кўпайиб кетгандир?

РИБАКОВ: Бунақа эмас, маърифатли зиёлиларимиз бундай мукофотлашларга бирмунча эътиборсиз, соғлом ақл нуқтаи назаридан қарашар, улар мукофотларни ё амалдор адиблар, котиблар ёки долзарб мавзуларда ёзадиганлар олишини яхши билардилар. Айтайлик, Попов деган ёзармон одам аллақандай пўлат эритувчилар ҳаётинда асар ёзгани учун шундай мукофотга сазовор бўлса, бунга ҳеч ажабланиб ўтирмаслик керак эди...

ВОЛКОВ: Мен ўша романнинг “Роман-газета” сериясидаги нашрини кўрганман, ҳатто бир-неча саҳифа ўқиганман ҳам ...

РИБАКОВ: Аллақандай Мальцев дегани колхозчилар ҳақида, Рибак дегани ҳайдовчилар ҳақида роман ёзибди, деган муносабатда бўлишарди. Муносабатлар шунга яраша эди, ҳеч нарса ўзгармаган.

ВОЛКОВ: Болалик йилларимда, Сталин мукофоти совриндорларининг рўйхати босилган “Правда” газетасининг қўлма-қўл бўлиб кетганини эслайман, ҳамма: кимга беришибди? ким олибди? — деб сўрарди. Шу ўринда, жуда кўплаб истеъдодли одамлар, ҳатто даҳо ёзувчилар ҳам мана шу мукофотнинг совриндорлари бўлганлигини айтиб ўтиш керак. Бу мукофотни Шостакович беш марта олганини негадир кўплар унутиб юборишган. Прокофьев эса олти марта Сталин мукофоти совриндори бўлган! Мукофотга сазовор бўлган асарлар орасида Шостаковичнинг энг машҳур асарлари, айтайлик, ўша Бешинчи симфонияси ҳам, фортепьяно ва скрипка учун ёзган сонаталари ҳам бор эди. Шостакович фортепьяно учун квинтет (тўртта фортепьяно учун жўровозликда ижро қиладиган асар) ва трио (учта асбоб жўровозликда) асарлари учун мазкур мукофотга яна сазовор бўлди. Ҳолбуки, булар камер мусиқа асарлари (бир неча кишиларга, санокли одамларга мўлжаллаб ёзилган, чалинадиган асарлар) ҳисобланади, уларни тинглаб ҳузурланиши учун одам шундай мусиқа руҳида тарбияланган бўлиши керак, бу мусиқаларни ҳозир ҳам кўпчилик тушунавермайди, тинглайвермайди, у пайтларда-ку... Мана шунчалар нозик, инжа дидлар учун мўлжаллаб ёзилган мусиқа. Уларни бугунги Набоков романлари билангина қиёслаш мумкин — энди, Набоков романларининг 1945 йилда Сталин мукофоти олишини тасаввур қилиб кўринг! Даҳшат-а... Мен яқинда Фадеевнинг 1945 йилда Сталин мукофотини бериш бўйича Қўмита муҳокамасидаги нутқини ўқиб қолдим. У Шостаковичнинг фортепьяно учлиги учун ёзган мусиқа (трио)си ҳақида мана бундай дейди: “Бу мусиқа одамни сеҳрлаб ташлайди, бу жуда улуғ асар”. Умуман, Фадеев маданиятни қадрловчи киши сифатида мен учун бир кашфиёт бўлди. 1937 йилда Шостакович басталаган Бешинчи симфониянинг илк ижроси (премьераси) бўлиб ўтади, Фадеев ўша пайтдаёқ бу асарни жуда улуғлаб, кундалик дафтарига ҳароратли сатрлар битиб қўйган экан! Ҳолбуки, кўплаб мусиқа танқидчилари бу асарни социалистик жамиятнинг тантанаси қуйланган асар сифатида таҳлил қилишган. Фадеев эса мусиқани тинглаб, бу ерда ҳеч қанақа тантана ёки ғалаба оҳанги йўқ, турган-битгани фожиавий оҳанглар эканини кундаликларида очиқ-ойдин ёзиб қолдирган! Мана энди, йиллар ўтиб, маълум бўлаётирки, ўша пайтда мусиқа ҳақида тақриз ёзган мутахассислар эмас, балки адиб Фадеев ҳақ бўлиб чиқди! Бу ҳолдан ҳайратланмаслик мумкинми?!

РИБАКОВ: Ҳа, Фадеев ўта ақлли, фозил инсон эди. Ҳатто у ойлаб ичиб ётиб, жамоатчиликка кўринмай юрган пайтларда ҳам Сталин уни кечириб юборар, уни қаттиқ ҳурмат қиларди. Мана, ойлаб йўқолиб кетган Фадеев бирдан ёзувчилар уюшмасида пайдо бўлиб қолди — басавлат, гўзал, нуруний юз, кумушранг сочили,

жозибадор Фадеев яна қизгин ижтимоӣ-маъмурий ишларга аралашиб кетаверарди. Шундай бир воқеани эшитганман: одатдаги “йўқолиш”лардан кейин Сталин Фадеевни ўзининг олдига чақиради. “Ўртоқ Фадеев, бу қилиқларингиз яна қанчагача давом этади?” деб сўрайди Сталин ундан. “Уч ҳафта давом этади, ўртоқ Сталин”. — “Шуни сал қисқартириб, икки ҳафтага келтирса бўлмасмикин, бу ҳақда бир ўйлаб кўринг, бориш”. Сталин деганда Фадеевнинг ўтга ҳам, сувга ҳам қира олишини доҳий яхши биларди, шунинг учун ҳам унинг ароқхўрлигини кечириб келди.

ВОЛКОВ: Фадеевга ҳайрон қолганимга сабаб бўлган яна бир воқеани эслаб ўтмоқчиман. Сталин мукофотини бериш Қўмитасининг муҳокамалари стенограммасини ўқиб ўтириб, шунга гувоҳ бўлдимки, муҳокамаларда жуда шиддатли жанг, баҳс руҳи ҳукм сурган экан. Мана, масалан, Шостакович асарлари муҳокамасини олиб кўрайлик. Актер Мордвинов гапириб, шундай дейди: “Бу — формализмнинг худди ўзгинаси. Бундай асарга мукофот бериб бўлмайди”. Фадеев эса унга қарши чиқади, унинг Шостаковични ёқлаб айтган гапларида холислик, ҳақиқатпарварлик нурлари порлаб турибди. Ким билади, у ўзининг нутқи Сталинга ёқишини, Шостаковичга мукофот берилишини олдиндан билганми ёки ўзининг билими, тушунчаси нақадар кенглигини намоиш қилгиси келганми? Агар қачонлардир бу йиғилишдаги муҳокамаларнинг матни матбуотда эълон қилингудай бўлса, бу — афкор омма учун жуда катта совга бўлур эди. Сиздан шуни сўрамоқчи эдим: ўша пайтда муҳокамаларнинг савияси ҳақиқатан ҳам шунчалик юксак бўлганми? Тушунишимча, бу баҳсларнинг барчаси Сталиннинг иштирокида ўтказилган-ку?

РИБАКОВ: Сталин мукофотларини тарқатиш усуллари мана бундай эди. Иккита Қўмита мавжуд бўлиб, биттасида адабиёт, иккинчисида илм-фан ва техника бўйича асарлар муҳокама қилинарди. Ҳар бир Қўмитанинг раиси бор. Бадий асарлар бўйича Қўмитанинг раиси Николай Тихонов, фан-техника Қўмитасининг раиси эса — Фанлар Академиясининг президенти эди. Қўмиталарда эса турли йўналишлар бўйича секциялар мавжуд эди. Масалан, Тихонов раҳбарлик қилган Қўмитада — адабиёт, мусиқа, театр, опера ва балет, тасвирий санъат секциялари бор эди. Ҳар бир секцияга ўша йўналишнинг йирик мутахассиси ҳисобланувчи бирор амалдор раҳбарлик қиларди. Театр, нашриётлар, журналлар, ижодий уюшмалар ва ташкилотлар асарларни мукофотга тасвия қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Ҳаммаси аввало секцияларда муҳокама қилинарди: асосий баҳс-жанжаллар мана шу босқичда бўлиб ўтарди. Асаринг ўтмадими — таом! Лекин асаринг секцияда маъқулландими — баҳтим чопди деявер, бу ердан Қўмита пленумига ҳавола қилинади, умумий бир рўйхат тузилади-да, ҳукумат аъзолари муҳокамасига кетади. Рўйхат Сталиннинг қўлига бориб тушади — кимга бериш, кимга бермаслик, кимни қайси ўринга қўйиш, қайси бирига биринчи даражали мукофот, қайсисига йккинчи даражали — бунисини энди Сталин ҳал қиларди...

ВОЛКОВ: Ўчириб ташланганлар ҳам бўлар экан-да...

РИБАКОВ: Шуни айтяпман-да... Қўмиталардаги йиғилишлар муҳокамаси ҳужжатлаштирилиб сақланган бўлиши мумкин, лекин ҳукумат йиғилишларидаги матнлар сақланиб қолганига ишонмайман.

ВОЛКОВ: Сталиннинг маданият масалалари бўйича айтган фикрлари энг тўлиқ ҳолда ёзиб олинган асар бугунги кунда Симоновнинг “Глазами человека моего поколения” (“Авлодим гувоҳ бўлган”) деб аталган китобидир. Ўз вақтида бу китобга матбуотда тақризлар эълон қилинди, уларда Сталин илмдан йироқ, саводсиз, бефаҳм бир одам эди деб хулоса қилинган. Мен ҳам Симонов асарини диққат-эйтибор билан ўқиб чиққанман, лекин Сталиннинг бефаҳм одамлигига бирон-бир далил топмадим. Аксинча, Симоновнинг китобидаги Сталин ўта муғомбир, шу билан бир қаторда маърифатли, кўп ўқийдиган одам қилиб тасвирланган, у ўзининг сиёсий мақсадларига эришишда маданиятдан ҳам ўта устомонлик билан фойдаланган. У туғма сиёсатчи эди, унинг барча ақл-ўйи мана шу йўналишга йўналтирилган эди.

РИБАКОВ: Симоновни мен яхшигина билардим. У ҳам Сталиннинг эркатойларидан эди, лекин Фадеевдан фарқли равишда, ўта сталинпараст ҳам эмасди. У Сталин даври найранглирига осон кўникиб кетди, бу давр тугагач эса,

адабий сиёсатни бас қилиб, катта адабиётдан чиқди. Симоновда Сталиннинг тасвирланишига келсак, бу ерда Симонов ҳақ: Сталиннинг бутун фикри-зикри сиёсий мақсадларга эришишига йўналтирилган эди.

ВОЛКОВ: Шундан келиб чиқадиغان бўлсак, яъни Симонов китобида Сталиннинг адабиёт ҳақидаги фикрларини мулоҳаза қилиб кўрадиган бўлсак, жуда узоқни кўзланган фикрлар бўлиб чиқади.

РИБАКОВ: Яна бир нарсани ҳисобга олинг: Сталин ўз сиёсатининг обрў қозониши йўлида Фарбадаги зиёлиларнинг фикрларини ҳам жуда қадрларди. Адабий жамоатчилик фикрини айтяпман. Айтайлик, Шостаковичга мукофот берилганини Фарбада маъқуллашяптими, майли, ўзи унинг муסיқасига тушунмас, лекин Шостаковичга қайта-қайта мукофот бераверарди.

ВОЛКОВ: Худди мана шу нуқталарда Сталиннинг Гитлердан фарқли томонлари аниқ кўриниб туради, десам, фикримни маъқуллайсизми? Тўғри, кейинги пайтларда улар орасида ўхшашлик топиш бир қадар одатга айланиб қолди. Мана, масалан, Гитлер тўнка, аҳмоқ одам эди. Лекин Сталин ҳақида бундай деёлмайман.

РИБАКОВ: Шунақами? Мен ҳам Гитлер шахси билан узоқ йиллар мобайнида шуғулландим, кўплаб ҳужжатларни ўрганиб чиқдим. 1992 йилда биз Таня билан “Страх” (“Кўрқув”) романининг тақдимот маросимини ўтаказиш учун Нью-Йорк шаҳрига келдик. “Арбат болалари” трилогиянинг учинчи китобиниям шу ерда қолиб ёзиш ниятим бор эди. Мўлжалимга кўра, бу китоб Иккинчи жаҳон уруши воқеаларини қамраб олиши керак эди. Биз Колумбия университетининг Профессорлар уйида яшардик — кутубхона ёнгинамизда эди, бундан ташқари, мен Америкадаги архивлар ҳақида ҳам кўп эшитган эдим, улардан ўзим учун жуда зарур маълумотлар олишга умид боғлаган эдим. Омадим чопганини қаранг: худди шу ёзда Америкада Алан Баллок деган муаллифнинг “Гитлер ва Сталин” тадқиқоти чоп қилинди — менинг мавзуим-ку ахир! Танянинг қизи, Ирина, мени қизиқтирган бир неча бобларни таржима қилиб берди. Шундан кейин мен Иккинчи жаҳон уруши воқеаларини қамраб оладиган китоб ёзиш ниятидан воз кечдим. Яхшиси, ўзим бошдан-оёқ иштирок қилганим, ўзим кўрган уруш ҳақида ёзақолай дедим. Рой Медведев деган номни эшитгансиз-а? Мен унинг Сталин ҳақидаги китобини жуда юксак баҳолайман. У 1986-87 йилларда Переделкинодаги уйимга тез-тез келиб турарди, кейинчалик йўлларимиз бошқа-бошқа бўлиб кетди. Мана шу Медведевдан кимдир Сталин ҳақида аллақандай бир маълумотни сўрайди. Медведев эса уни менга йўллабди: “Сталининг ҳаётини соатма-соат биладиган биргина одам — бу Рибакров бўлади”. Жуда ошириб юборган, албатта, ўзим ҳам Сталин шахси ҳақида ҳамма нарсани билсам керак, деб ўйлайман. Гитлер ҳақидаги билимларим унча тўлиқмас. Унинг Сталин билан ўхшашлиги — босқинчилигида кўринади. Менимча, Сталин Гитлерга қараганда бирмунча уддабурон ва айёрроқ одам бўлган. Сталин Шостаковичнинг операсига келиб: “Бу муסיқа эмас, атала” деб бемалол айтиши мумкин. Унга бир нарсга маъқул тушмадими — тамом, халққа ҳам шу нарсга ёқмайди деб хулосалайди-қўяди. Кейин эса, Шостаковичнинг четга обрўйи ошиб кетаётган бўлса, “Мана, кўрмайсанларми, мен унга бекорга берганманми шунча мукофотни” деб, йўл топа олади. Унинг тафаккур тарзи ҳам Гитлерникига қараганда кенгроқ, юмшоқроқ. У қарама-қаршилиқларга бой, мураккаб одам, бугун у фашизмни совет ҳокимиятининг, Россиянинг асосий душмани деб эълон қилади-ю, эртасига Гитлер билан бемалол шартнома тузаверади. У сиёсат ҳамма нарсани оқлайверади деб ҳисобларди. Унингча, сиёсатчининг найрангбозлиги, ўйин қилиши — энг зарурий хусусият. Сталиннинг маданиятсизлиги ҳақида гапирганлар — бекорларни айтибди. Сталин даврида маданият боши берк кўчага кириб қолди, маданият ўлди деб мана ҳозир ёзиб юрганлар — аҳмоқликдан бошқа нарсга эмас. Бу ҳақда гапириб ўтиришининг ўзи кулгили. Бабель деган ёзувчимиз бор эди, нима у ёмон ёзувчимиди? Платонов, Булгаков, Зошченко, Пильняк деган ёзувчиларимиз бор эди, Шолохов бор эди (агар ростдан ҳам у “Тинч дон”ни ёзган бўлса) нима, шулар ўртамеъна ёзувчиларимиди? Фадеевнинг “Тор-мор”и, Тарлейнинг “Наполеон”и бор эди — ёмон асарларимиди шулар? Твардовский, Есенин, Маяковский, Мандельштам, Пастернак, Ахматовалар бор эди — улар совет

ҳокимияти даврида яшадилар-ку, улар ўша замон маданиятининг кўзгулари эди-ку.

ВОЛКОВ: Сиз тилга олган одамларнинг баъзиларини ҳукумат қўллаб-қувватлади, кўпчилигини эса, афсуски, маҳв этиб ташлади. Ҳисоб-китобини юритсак — даҳшатга тушиб кетасан одам. Сиз айтганларнинг учтасининг ўлимига Сталин сабабчи бўлган. Пастернакни таъқиб қила-қила, охири ўлдириб тинчидилар. Твардовскийнинг ўлимида ҳам ҳукуматнинг хизматлари оз эмас, у бечора 61 ёшида ёруғ дунени тарк этиб кетди. Ахматова ва Зошченконинг фош қилиниш воқеаларини эсланг, бошқалар эса яшириниб юриб ижод қилишга мажбур эдилар. Бундай пайтларда, тоталитар тузум ўзининг даҳо адибларигаям шунчалик зуғум ўтказадими, деб ўйланиб қоласан киши. Қизиқ, айна пайтда демократик давлатлар ҳам ўзининг истеъодларини маҳв этиб келганлигини кўрамиз, улар ўз истеъодларини бевосита ўлдириб юбормасалар ҳам, сўниб кетишига йўл қўйиб берадилар, масалан, истеъодга нисбатан эътиборсизлик кўрсатадилар ёки уни бозорбоп асарлар яратишга мажбур қилиб қўядилар. Ижодкор аҳли ҳатто Америкада ҳам тўла маънода озод эмас. Собиқ Иттифоқ даврида, айтайлик, ўттинчи-қирқинчи йилларда қанақа китоблар кенг тарғиб қилинган-у, АҚШда қанақа китоблар чоп қилинган — бир тасаввур қилиб кўринга... У ёқда ҳам, бу ёқда ҳам ўртамиёна, мазмунан заиф асарлар тиқилиб ётибди. Совет Иттифоқида қайси китоблар бестселлер (кўп ўқиладиган) бўлиб кетиши керак, қайсилари кам миқдорда чоп қилиниши керак — буларнинг бари юқоридан туриб бошқарилар эди-да. Америкада эса пастдан бошқаришарди — яъни, қанақа китоб ўқишни китобхонларнинг талаби ҳал қилар эди. Натижа эса иккала томонда ҳам деярли бир хил бўлиб чиқди.

РИБАКОВ: Биласизми, Хемингуэй асарлари Америкадагига қараганда ҳам кўпроқ нашр қилинарди. Жек Лондон, О'Генри каби адибларни-ку айтиб ўтирмаса ҳам бўлади...

ВОЛКОВ: Драйзер...

РИБАКОВ: Бу адибларни Америкадан кўра, Совет Иттифоқида кўпроқ билишади. Қуруқ гап эмас бу. 1986 йили мен Американинг энг йирик 12 та университетда ваъз ўқиганман — булар ичида Стэнфорд, Принстон, Йель университетлари бор эди, мана шу аснода менинг ўзим юқоридаги фикрларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилганман. Бизда ўз маданиятимиз бор эди ва таржима қилинган китоблар орқали кириб келган маданият бор эди. Ўша пайтда ҳам совет халқи айиқ терисини ёпиниб, оёғига латта ўраб юрган аллақандай ёввойи вандаллардан иборат эмасди. Мутлақо! Ўша пайтда ҳам фанимиз, маданиятимиз юксак савияда ривожланган эди, тасвирий санъатда ажойиб мўйқалам соҳиблари ижод қилишарди...

ВОЛКОВ: Айтгандай, тасвирий санъат деганингизга эсимга тушиб кетди, сиз Нью-Йоркда намойиш қилинган “Сталин даври санъати” деб аталмиш кўрғазмани томоша қила олдингизми? У мени ҳайратга солди! Аввало, намойиш қилинган асарларнинг юксак савиясидан ҳайратга тушдим. Бир-биридан аъло даражадаги суратлар, мактабнинг олийлигидан дараж бериб, турибди. Биронтаям асарни ўртамиёна ё нўноқ рассом чизибди деб айтолмайсиз. Мени даҳшатли даражада ҳайратга солган иккинчи бир жиҳат шу бўлдики, кўпчилик суратларда ички, яширин маъно мавжуд эди! Оғзим очилиб қолди: наҳотки Сталин даври мутахассислари бу асардаги ички, яширин маънони англай олмаган бўлсалар? Буларни цензура қандоқ ўтказиб юборди экан? Икки маъноли суратлар ичида мукофотларга сазовор бўлганлари ҳам бор эди. Масалан, Василий Ефановнинг қирқинчи йилларда чизган бир суратини олинг:

Сталин ва бошқа ҳукумат аъзолари тўшақда жон бераётган Горький ҳузурда турибдилар... Суратдаги маъно одамни зир титратиб юборади!

РИБАКОВ: Улимни кутаётганлар...

ВОЛКОВ: Ҳа, ҳа, адибнинг ўлимини томоша қиляптилар, ҳозир, мана ўлсин, ундан кейин кўрамиз... Горькийнинг чеҳраси сап-сарик рангда чизилган, чаккалари бўртиб турибди, ҳукумат аъзолари соя-сояда кутиб турибдилар — суратни бугуннинг назари ила томоша қилсангиз, ундаги фош қилувчи унсурлардан даҳшатга тушиб кетасиз, асар жуда катта ҳажмда ишланган, ўз вақтида жуда кенг

шуҳрат қозонган, тарғиб қилинган, Сталин мукофотига сазовор бўлган. Лекин, асарда калхатлар, ўлаксаҳўрлар тасвирланганига ҳеч ким эътибор бермаган, эътироз билдирмаган. Мен мана шундай яширин маъноли, ҳатто муаллифнинг ўзиям сезмаган ҳолда асарда пайдо бўлиб қолган мазмунни фош қилиш қудратини бир қанча суратларда учратдим. Буларни умуман ўртамиёна расомлар чизган деб бўлмасди. Булар — энг юксак савиядаги санъат асарлари эди.

РИБАКОВ: Ҳа, жуда юксак асарлар, аниқ мақсадларга йўналтирилган. Барибир мен “истеъдод” деган сўзни бу ерда ишлатмаган бўлардим, “уддабурон” десангиз бошқа гап. Истеъдодлар — булар Фаворский, Фальк, Фонвизинлар, улар қандай таъқиб қилинганини менга расомлар айтиб беришган: уларни “уч лаънати Ф” дейишаркан. Булар расмий доираларнинг кўзига тушган чўплар эди. Уларнинг тақдири нима кечади — бунга мисоллар жуда кўп.

ВОЛКОВ: Ўша даврларнинг энг машҳур китоби — Макаренконинг “Педагогик поэма” (“Тарбия достони”) китобини олайлиқ, ажойиб асар...

РИБАКОВ: Жуда ғаройиб китоб! Нью-Йоркда чиқадиган “Новое русское слово” газетаси эса мана шундай ажойиб мураббий — Макаренко ҳақида бўлмағур гапларни ёзиб чиқарибди, бунга қандай қўллари борди экан?

ВОЛКОВ: Америкада ҳам ўтирганларни ёмон отли қиладиган усуллар бор-да. Энди ҳозир: ўттизинчи йиллар тарбияси қийин ёшларни қайта тарбиялаш ҳақида ажойиб фильмларимиз бор эди-я, деб соғиниб эслайдилар. Американинг ёшларини! Сталин даври маданиятига қайтадиган бўлсак, битта муҳим нарсани айтиб ўтишимиз керак. Бу қисман тузумнинг тоталитар хусусиятига боғлиқ. Эсингиздадир, сиз, мукофотланган асарлар маълум вақтгача бутун мамлакат бўйлаб мажбурий тарзда нашр қилиб турилганини айтиб ўтдингиз. Яъни, Сталин бундай асарларни халқ ўқиб чиқишини истаган. Бу эса, ўз навбатида халқнинг бир хил ўйлаб, бир хил фикр юритишига туртки берган. Бунинг яна бир муҳим томони — мамлакатда ягона ҳудуднинг шаклланишига ёрдам берган. Худди мана шу нарса, афсуски, ҳозирги Америкада етишмайди. Америка жамияти кўплаб “уячалар”га бўлиб ташланган, ҳар бир “уяча”да ўзининг маданияти, ўзининг ҳисоб-китоб мезонлари бор. Битта ҳудуд эътиборидаги шахс бошқа бир ҳудуд учун ҳеч нарса эмас. Шунинг ўзи ягона маданий майдон шаклланиши учун салбий таъсир кўрсатиб келмоқда. Ягона маданият бўлмас экан, миллат ҳам яшаб қополмайди.

РИБАКОВ: Мен Америка ҳақида бирор гап айтишдан ожизман — мен бу ерлик ёзувчиларни биламан, лекин, тўғриси айтсам, бу ернинг маданиятини яхши билмайман, бинобарин, бу ҳақда фикр юритишга ҳам қийналаман. Лекин тоталитаризм ҳақида гапирадиган бўлсак, албатта, Сталин даврида Пушкин ёки Толстой каби даҳоларнинг етишиб чиқиши мумкин эмасди, менимча.

ВОЛКОВ: Сталиннинг омади чопгани яна шундаки, унинг даврида ижод қилган истеъдодлар инқилобгача ёки инқилобнинг дастлабки йилларида ижодкор сифатида шаклланиб бўлишган эди. Алексей Толстой, масалан, ўн еттинчи йилгача ёзувчи сифатида шуҳрат қозониб улгурган эди.

РИБАКОВ: Барибир, Сталин давридаги адабиёт доҳийни бор овоз билан қўйлашдан иборат эди, ҳақиқий ёзувчининг овози эшитилмай бўғиб ташланган эди. Адабиётни Жамбуллар, Сурковлар, Сулаймон Сталскийлар эгаллаб олган эди...

ВОЛКОВ: Павленконинг “Бахт” асари...

РИБАКОВ: Ҳа, Павленкони, Алексей Толстойнинг “Нон” асарини эсланг...

ВОЛКОВ: Тушунарли: доҳийга сизиниш — зарурий сиёсий вазифага айланган тоталитар тузумдан бошқа ниманиям кутиш мумкин?

РИБАКОВ: Лекин мен “Арбат болалари”ни Сталин тирик пайтидаёқ ёза бошлаганман! Сталин даврида битилган ёзувларимни ҳозир ўқиб кўрсам, яширин рақамланган иншоларимда Сталинни танқид қилган саҳифалар ҳам учрайди. Биласизми, ҳар қандай зуғум ижодкор аҳлининг туйғуларини ўстиришига ишонаман. Сталин ҳақида ўша даврдаям танқидий фикрларни ёза олган эканманми, демак бу тузум мени бўға олмаган. Албатта, мен ҳам ёлғиз эмасдим. Демак, ҳаммасини битта тоғорага солиб ўлчаш сира мумкин эмас: Сталин даврида яратилганми — барини йўқотиб ташла! Бу ахир тоталитар фикрлашнинг худди ўзи-ку. Ҳар нарсага ҳолис ёндашиш керак, ахир.

ВОЛКОВ: Назаримда, қирқинчи йилларнинг охири- эллингинчи йилларнинг бошидаги совет маданиятининг сезиларли “бўшашган”ига сабаб Сталиннинг кекса боргани билан изоҳланса ҳам бўлади. У кичкинагина санъатни ҳам бошқариб туришни истарди-ю, аммо аввалги куч-қуввати қолмаган эди.

РИБАКОВ: Мен, адабий асарларимда Сталиннинг қилмишларини фош қилиб юрган адиб, ҳозир энди уни ҳимоя қилмоқчи эмасман-у, битта воқеани айтиб бермоқчиман. Бизда йирик партия ходими бор эди, Поликарпов деган, уюшмада котиб бўлиб ишларди. “Знамя” журналида Вера Панованинг “Йўлдошлар” қиссаси чоп қилинди-ю, Поликарпов шунинг баҳонасида журналини тарқатиб юбормоқчи бўлди. Гап шундаки, Панованинг биринчи эри троцкийчи сифатида қамалиб кетган эди. Тарасенков деган танқидчи, анчайин қўрқоқ одам бўлишига қарамасдан, Сталинга хат ёзибди: шундай яхши асарни йўқотишнинг нима кераги бор, деб. Сталин “Йўлдошлар”ни ўқиб чиқади-да, Поликарповни чақиртиради: “Нима камчилик топдинг, қани?” деб сўрайди. “Ўртоқ Сталин, — дейди Поликарпов қалтираб, қиссанинг қанақалиги маълум, ҳозир ўзи ёзувчилар орасида кайфият тузук эмас, ғоявий жиҳатдан талабга жавоб бермайдиган асарлар ёза бошладилар, троцкийчиликка оғиш бор, ёзувчилар билан ишлаш жуда қийинлашиб кетди...” Сталин унга шундай дейди: “Гап бундай, мен Поликарпов учун бошқа ёзувчиларни топиб беролмайман, ёзувчилар учун эса бошқа Поликарповни топса бўлади”. Менга бу воқеани Поликарповнинг ўзи гапириб берган эди.

ВОЛКОВ: XX аср охирида ҳеч ким кутмаган икки воқеа рўй берди — бу Советлар Иттифоқининг тарқалиб кетиши ва миллатчилик тўлқинининг кучайиши воқеаларидир. “Халқ”, “миллат” деган сўзлар бирданига энг муҳим тушунчаларга айланди-қолди. Бир пайтлар бутун дунё байналмилаллик ғалабаси томон бормоқда эди. Эндиликда эса бу гапларнинг таги пуч эканлиги сезилиб қолди. Бу яхшими ёки ёмонми? Бу жараёнда яҳудийларнинг эгаллаб турган ўрни қандай? Бу қанақанги “Ўжар” халқ эканки, пайдо бўлганига тўрт минг йил бўлса-да, ассимиляция деган бало босиб ётган бўлса-да, бу халқ тарих саҳнасида чиқиб кетмаса? Назаримда, ҳозирги замоннинг умуммаданиятида яҳудийлар алоҳида ўрин тутаяди. Мана шунинг ўзи уларга нисбатан душманлик, ғижиниш уйғотади. Жанжаллар шундан келиб чиқади. Бу мавзуни илк бор кўтариб чиққанлар — рус адиблари Достоевский, Владимир Соловьёв, Розановлар эди. Кейин эса бирданига сукунат босди.

“Россия ва яҳудийлар”, “Сталин ва яҳудийлар” — мана шу мавзуларнинг XX асрда нақадар муҳимлигини баҳолаб бўлармикан? Совет иттифоқида эса ўн йиллар мобайнида ҳеч қанақа “яҳудийлар муаммоси” йўқ, буларнинг бари Ғарбнинг ғайирлик натижасида сунъий авж олдириляётган тарғиботнинг натижаси деб ҳисобланиб келинди. Айни замонда эса антисемитизм совет ҳокимиятининг асосий мафкураларидан бўлиб келди. Шу билан боғлиқ кўпгина саволлар келиб чиқади. Масалан, антисемитизм Россияда миллий тафаккурнинг узвий қисмими? Ёки бу юқоридан буйруқ асосида ўрнатилган тушунчамиди? Мен сиздан шу ҳақда сўрамоқчи эдим, Анатолий Наумович, Сиз армияда пайтингизда, фронтда антисемитизмга дуч келгансиз? Кимдир, нима воқеа сабаб бўлиб яҳудийлигингизни эслатиб қўйганми? Яҳудийлар жангда қатнашмайдилар, улар Тошкентда ўтириб олиб жон асрайдилар, деган кинояларга ҳеч дуч келганмисиз?

РИБАКОВ: Йўқ, мен армияда бунақа гап-сўзларга дуч келмаганман. Мен фронтда биринчи кундан бўлганман, одамлар яҳудий эканлигимни билишарди, ҳамма қатори жанг қилаётганимни ҳам кўришарди.

ВОЛКОВ: Немисларнинг антисемитизм руҳида ёзиб тарқатган варақаларини уруш пайтида кимдир териб олиб ўқирмиди, такрорлармиди, умуман, шундай усуллар немисларга урушда самара берганми?

РИБАКОВ: Урушда бундай варақаларни териб олиб ўқиш ман қилинган эди, кимнинг ҳўлига бундай варақа тушиб қолса, шу заҳотиёқ Махсус бўлимга топшириши керак эди. Уни ўқиш, бошқаларга узатиш, тарқатишга кўмаклашиш деган гаплар умуман мумкин эмасди. Менинг “Огир сув” романимда варақа билан боғлиқ бир лавҳа бор. Варақани топиб олишади-да, нималар ёзилганини муҳокама қилишга киришадилар, шу заҳоти Махсус бўлим ходимлари бу масала билан

шуғуллана бошлайди. Фронгда бу масала жуда жиддий эди, савол-жавоби қаттиқ эди, варақа топиб олдингми, дарров олиб бориб топширишинг керак! Мен фронгда бир гал Достоевскийнинг “Жухудлар ҳақида” деган асарининг матнига дуч келганман. Немислар ҳар хил мавзулардаги варақаларни тарқатишарди, улар орасида асирларга бериладиган рухсатномалар ҳам бўларди, жухудларга қарши ёзилган, тарғибот соҳасида катта ишлар олиб бораётган комиссарларга қарши ёзилган варақалар кўп бўларди. Мен ўзим хизмат қилган бўлимларда (мен аввалига ҳайдовчи бўлиб хизмат қилдим, кейин эса, унвоним ошгач, қисм сардори бўлиб хизмат қилганман) ҳеч қачон антисемитизм ишлатига дуч келмаганман. Автомобиль бўлинмаларида, умуман, яҳудийлар кўп эди. Масалан, фронт автомобиль хизматининг энг катта раҳбари генерал Вайзман, унинг ўринбосари полковник Соломянскийлар ҳам яҳудийлар эди.

ВОЛКОВ: Бу қайси йўналишдаги фронт эди?

РИБАКОВ: Белоруссиядаги фронт. (Айтгандай, полковник Соломянский — Егор Гайдарнинг бувиси Лия Соломянскаянинг туғишгани эди). Техникавий таркиб ичида хизмат қиладиганларнинг кўпчилиги яҳудийлар эди.

ВОЛКОВ: Нега бундай эди?

РИБАКОВ: Нега дейсизми? Яҳудийлар орасида ўқиган, маълумотли одамлар кўп эди, инженерлар, техниклар... Шунинг учун автомобиль бўлинмаларида яҳудийлар хизмат қиларди, техника бўйича сардор, ўринбосар бўлиб ишлардилар. Умуман армия бўйича олганда антисемитизм кўринишлари бўлса бўлгандир, лекин мен ўзим ҳеч қачон бунақа ҳолатга дуч келмаганман. Балки бу ҳам одамнинг ўзига боғлиқ бўлса керак, фронт ҳам кўпинча одамнинг қанақа шахс эканлигига қарайди-да.

ВОЛКОВ: Сиёсий ходимлар орасида-чи, яҳудийлар кўп эдимиз?

РИБАКОВ: Бор эди. Эсимда, мен хизмат қилган 4-Гвардиячи корпуснинг сиёсий бўлимида иккита яҳудий бор эди. Яна, бўлим бошлиғи майор Шенкманни, сиёсий бўлим бошлиғининг ўринбосари, миллати яҳудий бўлган полковникни эслайман. Сиз мана шу нарсани яхши тушуниб олинг: балки мамлакат ичкарасида, фронт орқасида антисемитизм кайфияти бўлса бўлгандир, лекин мен ҳаракатдаги армияда хизмат қилиб, жангларда қатнашганман. Уруш, иккаламиз суҳбат қуриб ўтирибмиз дейлик, жанг бошланиб қолади, жангда эса ё сизни, ёки мени ўлдиришлари мумкин. У ерда ўлим ҳаммани битга одам қилиб бирлаштириб туради, ўлим олдида эса бунақа ғийбат гапларга йўл бўлсин... Олдинда аждарҳодай бўлиб душман турибди, фашистлар — тамом. Тушунайсизми?

ВОЛКОВ: Сиз, Россиядаги неофашистлар бир нарсани унутаётганини — Гитлер бир пайтлар яҳудийларни ҳам, славянларни ҳам қириб ташлашга аҳд қилганини ёзган эдингиз. Уруш даврида мана шу нарса яҳудийларни ва русларни бирлаштирдими? Ёки яҳудийларнинг ўзида Гитлерга нисбатан алоҳида нафрат бормиди? Нега деганда, Гитлер яҳудийларни қириб ташлашга киришган туғма антисемит эди-да.

РИБАКОВ: Мен сизга айтсам, уруш пайтида Гитлерни, тўғрироғи, унинг қиёфасида фашизмни ҳамма одам бирдек ёмон кўрарди. Немислар яҳудийларни қириб ташлашни мақсад қилган эдилар, лекин улар рус шаҳарларини, рус бўлган аҳолини ҳам қираётган, Россияга мислсиз талафот етказаётган эди. Ёвга бўлган нафрат ягона эди бизда.

ВОЛКОВ: Сизнинг фикрингизга қараганда, Сталин урушдан кейин антисемитизм ташаббусини бошлаганида, у фақат битга стратегик тушунчадан келиб чиққан, яъни Исроил — Американинг иттифоқчиси, совет яҳудийлари эса — Исроилнинг иттифоқчиси, демак, булар ҳам душманлар. Балки Сталин ҳам, халқ орасида урчий бошлаган, яна, бунинг устига, Гитлерчи тарғиботчилар сув қуйиб турган антисемит кайфиятларга таяниб иш бошлагандир?

РИБАКОВ: Бу масала сиз ўйлаганчалик осон эмас. Сталиндаги антисемитизм Исроил мамлакати пайдо бўлган пайдан бошлаб туғилган эмас, бундай кайфият унда инқилобдан олдинги пайтларда ҳам бор эди.

ВОЛКОВ: Менинч буни айтаётганим, Сталин халқнинг кайфиятига қараб иш юритишни қойил қиларди, унинг бир қўли ҳамшиша халқнинг юрак зарбларини сайаб турарди...

РИБАКОВ: Бу тўғри, лекин уруш пайтида у ватанпарварлик ғояларини дастак қилиб олди. У бунақа пайтда совет ҳокимияти, коммунизм ёки интернационализмни баёнлаётган қилиб олиш камлик қилишини англаб етган эди.

ВОЛКОВ: Булар иш бермайди, деган-да.

РИБАКОВ: Ҳа, иш бермаслигини билган. Сталиннинг фикрига кўра, рус ватанпарварлиги ғоясига куч бериш керак эди, мана шу нарса халқни бириктирадиган ғоя эди. Совет Иттифоқида бош миллат — рус халқи эди, шунга кўра Сталин бутун уруш даври мобайнида мана шу бош ғояни русларнинг елкасига юкляди. Бунинг энг авж нуқтаси Галаба Байрамнинг нишонланиши бўлди, унда Сталин улуғ рус халқи шарафига қадаҳ сўзгайтди, бу халқ фашизм билан курашда ўз атрофига бошқа халқларни жиғлаштира олди, деди. Бу — Сталин суянган асосий ғоя эди.

ВОЛКОВ: У, халқ ҳам мени қўллаб-қувватлайди деб ишонармиди?

РИБАКОВ: Буни энди тахмин қилиб билиб олишимиз мумкин. Эътибор беринг: уруш пайтида жуда кўп мухбирлар тахаллус танлаб олишларини Сталиннинг ўзи буюрган экан. Бундан албатта, Эренбургга ўхшаган йирик адиблар мустақилоқ эди. Тахаллусга яширишиб мақола ёзиш урфга, одатий тусга кирганди. Масалан, менинг бир ўртоғим бор эди, — Сухаревич Василий Михайлович деган рус одам. Таббий кўрсатмаларга мувофиқ, уни фронтга олишмаган, лекин у марказий газетанинг ҳарбий мухбири бўлиб олди. Унга шундай дейишибди: “Вася, биласанми, сен ахир соф қонли, ҳақиқий рус одамсан-ку, православсан, фамилиянгни қара: Сухаревич... Гуркевичга ўхшаган... Фашистлар албатта шунга эътибор қилишди, ҳали кўрасан, ҳамма катта амаллар яҳудийлар томонидан танланган, газеталарда фақат яҳудийлар ишлашди деб ёзиб чиқишди. Ўзингга мос келадиган, русларбор бошқа бир тахаллус топ...” “Хўп бўлади, дебди Вася ўртоғимиз, фақат бунинг битта шarti бор. — Тоголнинг асариди ҳам Собакевич деган рус одамнинг фамилияси бор, шунини ҳам ўзгартирсаларинг”. Жуда ҳазиржавоб йиғит эди, мен уни жуда ёқтирдим, Улиб кетди боёқини. Албатта, мана шунга ўхшаш воқеалардан кейин газета мухбирлари ўзларининг яҳудийлигини яшириб тахаллус остида мақола ёзишга мажбур бўлган бўлиши мумкин, йўқса, фашистларнинг, бутун совет матбуоти яҳудийлар қўлида деган айбонданноси исботланиб қоларди-да.

ВОЛКОВ: Лекин кейинчалик, урушдан сўнг тахаллуслар охирига бешлаб, Сталиннинг ўзи бунинг яҳудийларга қарши қурол ўрнида фойдаланган эди.

РИБАКОВ: Ҳа. Лекин, бошқа бир томондан, Эренбург, Левитан деган фамилиялар бор эди, уларни ўзгартиришга ҳеч ким журъат ҳам қилмаганди, негаки, бу фамилиялар халқнинг онгига сингиб кетган эди. Левитанни бутун маънавият яхши биларди, эсингиздадир? “Левитан гапирди...” Ҳамма бу овозни эшитди. У гўё яҳудий эмас, ундан ҳам баландроқ ном соҳиб эди.

ВОЛКОВ: Унинг фамилиядонши бўлган расомни эсга олинг...

РИБАКОВ: Марк Штейнбергнинг “Урушдаги яҳудийлар” китобини ўқидингизми? Улуғ Ватан уруши даврида генераллар ичида қанчаси яҳудий эканини биласизми? Ё худойим-ей! Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари яҳудийлардан қанча эканини биласизми? 140 нафар! Шу халқнинг умумий сонига нисбатан фойза чиқарадиган бўлсак, бошқа бирорта ҳам миллатда бунақа кўрсаткичга дуч келмайсиз!

ВОЛКОВ: Урушдан кейин, сиз нашриётга “Ханжар” номли китобингизни олиб келганда қирқ еттинчи йил эди. Худди ўша паллада антикосмополитизм деб аталган, аслида эса антисемитизмнинг худди ўзи ҳисобланмиш янги бир таппаббус (компания)га тайёргарлик бошланган эди. Бу сизга ҳам ўз таъсирини ўтказганми? Нашриётда кимдир: “Тўхтаб тур, биз ўйлаб олишимиз керак: янги бир яҳудийчанинг асарини нашр этишимиз керакмикин-йўқмикин? Ҳозир даврнинг ўзи бунақа бўлса...” демаганми?

РИБАКОВ: Йўқ, бахтимга, бунақа гаплар мени четлаб ўтиб кетаверди. Урушдан қайтганимда жанговар зобит эдим, кўкрагимда жараанг-журинг ордениларим бор эди. У пайтда урушда бўлиб қайтганларнинг тили бир қулоч, фронтчилар қай тарафга юз бурса, яшил чироқ ёққлик турарди. Тўғри, ўша пайтда нашриётда шундай бир вазият бўлиб қолди: менига аллақандай бир китобга

ҳаммуаллиф бўлишни тақлиф қилишди, Москва шаҳрининг илк кашшоф (пионер)лари ҳақида қисса ёзилган экан, муаллифи ким денг — Комсомол Марказий Кўмитасининг биринчи котиби Михайловнинг хотини!

ВОЛКОВ: Бўлажак маданият Вазири...

РИБАКОВ: Лекин мен ўша заҳотиёқ бу тақлифни рад қилдим. Китобим чиқиб, Ёзувчилар уюшмасида муҳокама қилинаётган маҳалда комсомол МҚнинг азаматлари менинг асаримни тор-мор қилишга етиб келишди! Лекин нашриёт директори Пискунов мени жуда ҳурмат қиларди, “Ханжар”ни ҳимоя қилиш учун бир неча ёзувчиларни тайёрлаб қўйган экан, улар мени ёқлаб чиқишди. Гарчи мана шу масалада антисемитизм билан бир озгина “юз кўришган” бўлсак-да, бахтим бор экан, омон қолдим. Яна бир воқеа: мен “Октябрь” журнали таҳририятига бордим, журналда бу пайт Панферов бош муҳаррир бўлиб ишлар, ўз вақтида менинг “Ҳайдовчилар”им мана шу журналда нашр қилинган эди, янги бир китобимни чоп этишга тайёргарлик кўрмоқда эдилар. Худди шу кунларда Панферовнинг “Онажон-дарё Волга” деган романининг биринчи китоби чоп қилинган эди. Унинг хонасида ўтирганимизда, у: “Қалай, менинг асаримни ўқидингми?” деб сўраб қолди. Асарни ўқиб чиқиш ниҳоятда қийин, лекин буни муаллифга айтиш ҳам ўлимдан баттар иш эди. Барибир, мен асар ҳақида фикр билдириб, сюжет йўналишда оқсат борлигини айтдим. Қаҳрамонлар Волга дарёси бўйлаб сузиб кетаверадилар-кетаверадилар, асосий воқеанинг ичига кирмайдилар. Шундай деганимни биламан, дарров жавобимни эшитдим: “Сизлар Россияни тушунмайсизлар!” Гап орасида у менинг америкалик жосус аёл билан ётиб юрганимни ҳам қўшиб ўтди. “Қаердан олдингиз бу гапни?” дедим, билиб турибман, у менинг яҳудий эканлигимни юзимга солаётган эди. Мен ҳам асар ҳақидаги ҳамма фикримни айтиб олдим. Шу билан бизнинг борди-келдиларимиз таққа тўхтади. Албатта, Панферов антисемит ва ёзармон одам эди, шу билан бирга, кўп ўринларда сўзи ўтадиган кимса эди. Бир вақтлар, у журналда “Ҳайдовчилар” романи босилаётган пайтда менга асардаги қаҳрамонлардан бири-таъминотчи-ўғрининг фамилиясини ўзгартиришни тақлиф қилиб чиққан эди: “Бу персонажга яҳудий фамилиясини бериб нима қиласан? Ўзингникилар ушлаб олиб антисемитизмда айблаб дастак қиладилар-ку” деган эди. Унга, яҳудийлар танқидчиликда ҳам кўпайиб кетгандай туюлган бўлса керак: Мен унинг бу хил ҳадиклари асосиз эканлигини тушунтиришга ҳаракат қилдим, аммо тушунмади...

ВОЛКОВ: 1949 йилда мамлакатда “беватан космополитизм”га ва аксилватанпарвар кучларга қарши янги ҳужум бошланади. Бу “театр танқидчилари орасидаги аксилватанпарвар гуруҳ”га қарши курашдан бошланган эди, фамилияларини қаранг: Гурвич, Альтман, Юзовский, Боршаговский... Сиз бу одамларни билармидингиз?

РИБАКОВ: Мен бу одамлар билан таниш эмас эдим. Кейинчалик мен Боршаговский билан дўстлашиб кетдим. Мен у пайтда эндигина адабиётга кириб келаётган болалар ёзувчиси эдим, уларнинг ёшида ҳеч ким эмасдим ҳали. Боршаговский дегани “Новий мир” журналининг таҳририят аъзоси ҳам эди.

ВОЛКОВ: Ўша пайтда бошланган танқидчиларга қарши кураш қандай таассурот қолдирган?

РИБАКОВ: Бу — бир сўз билан айтганда яҳудийларга қарши кураш эди.

ВОЛКОВ: Мазкур вазиятдаги мени қизиқтираётган нарса — бундай ташаббусларнинг бирор амалий самара бериш-бермаслиги. Нега бундай деярликкимни ҳозир тушунтираман. Мен ўша кунлар ҳақидаги хотираларни ўқир эканман, ушбу курашлар, кампаниялар маълум маънода фақат муайян доира ичидаги одамларнигина қамраб оладимикан деган таассурот туғилганини айтмоқчиман. Иккинчи томондан, Сталин даври найранглари ёдга оладиган бўлсак, “муайян доира” ичида қандайдир кураш бошланадиган бўлса, бу ҳолат негадир умумдавлат миқёсига кўтарилган, бу курашнинг якунлари мамлакат ҳаёти ва маданиятининг барча соҳаларида эътиборга олинган. Яъни, юқори партия-ҳукумат органи шу масалага доир бирор қарор қабул қилса, ушбу қарор барча корхона, завод ва фабрикаларда, колхозларда муҳокама қилинган. Гўёки уларнинг шундан бошқа иши йўқдай. Масалан, 1948 йилдаги ВКП/б/ МҚ чиқарган бастакор Мураделининг “Улуғ дўстлик” операси ҳақидаги “тарихий” қарорини

эслайлик. Мурадели дегани ким ўзи, у қанақа асарлар ёзган — буни биров ҳозир эсламайди ҳам, лекин ўша “тарихий” қарор туфайли ўша даврда “қаҳрамон” номларнинг бирига айланган эди. Сўрамоқчи бўлаётгандим — тилга олинган театр танқидчиларининг иши ҳам ўшанда мамлакат бўйлаб муҳокама қилинган эдими?

РИБАКОВ: Йўқ, бу ижодий зиёлиларгагина мўлжалланган кампания эди. Лекин унинг самараси жуда серҳосил бўлди. Тушунарсизми, ахир бизнинг матбуотимиз ҳам тоталитар матбуот эди-да. Агар космополит-танқидчилар ҳақидаги мақола “Правда” газетасида босилган бўлса борми, уни бутун мамлакат ўқирди. Бундай мақола “бошланглар” деган хабарнинг ўзгинаси эди. Яҳудийларга қарши кампаниянинг бошланиши шундай кечган.

ВОЛКОВ: Бунинг яҳудийларга таъсири қандай эди? Боринги, Боршаговскийни ишдан ҳайдашди, яна бештасини ёки йигирма бештасини қувишди ёки қамашди, дейлик, хўш?

РИБАКОВ: Таъсири бўларди, албатта. Халқда яҳудийларга нисбатан аста-секин салбий муносабат кучайиб бораверади, бунақа кампаниялар бири иккинчисига уланиб, давом этаверади — аввал космополитларга қарши кураш бўлиб ўтди, ундан кейин “Яҳудий аксилфашист қўмитаси”га қарши кураш бошланди, кейин ундан оқ халатли қотиллар деб аталган воқеалар чиқиб, бири-бирига боғланиб кетди. Уйланган режа бўйича — яҳудийларга ишончсизлик кайфияти яратила бошланди.

Сталин ўлчовни аниқлашда устаси фаранг эди. У космополит-танқидчиларни “фош қилиш”дан бошлаб, кейин Антифашист қўмитасидагиларни “фош қилиш”га ўтди: гўёки уларнинг ҳаммаси жосус эмиш, Американинг “Жойнт” ташкилотидан пул олиб турармишлар. Демак, мана, воқеалар уланиб, занжир бўлиб келяпти. Танқидчилардан фақат биттасини қамашди, шекилли, қолганларини ўз йўлларига солишди, лавозимларидан олиб ташлашди ва ҳоказо. Улар орасида рус Малюгин ва армани Бояжнев ҳам бор эди. Кўрярсизми, шунинг ўзи бу яҳудийларга қарши кампания эмас, деган таассурот қолдириш учун қилинган айёрлик эди. Нарёгига энди ҳеч нарсадан уялиб ўтиришнинг ҳожати қолмади... Сўхбатимизнинг аввалида бошланган гапларга қайтадиган бўлсак, буларнинг бари шудгорга тушган уруф каби самара бериши керак эди. Рус халқи кўнглида инқилоб йиллардан ҳам аввал, подшо замонларидан бошлаб антисемитизм кайфиятини уйғотишга киришган эдилар. Бу борада Гитлернинг тарғибот ишлари ҳам беиз кетмади, яҳудийларни гуноҳсиз жазолаш одатдаги воқеадек қабул қилинадиган бўлиши керак эди — яҳудийми, ўлсин, жазосини олсин... Мана шу-да шудгордаги уруғнинг ҳосили. Сталин эса бу шудгорга ўзининг уруғларини септи: “космополит-танқидчилар”, “антифашист қўмита”... Булар, айтгандай, Қримни ҳам яҳудийларга олиб беришмоқчи эди-я. Халқнинг кўнглига шубҳа ўрмалаб қолди: “яҳудийларни нима қилишяпти ўзи, қандайдир аламлари борми...” Бирданига энг қалтис якун ўйлаб топишди: яҳудийлар халқни заҳарлаб ўлдираётган экан, Ждановни, Шчербаковни ҳам ўлдирган шулар — оқ халат кийган жаллодлар! Одамлар яҳудий дўхтирлардан юз ўгириб, даволанишдан қоча бошладилар — мана кампаниянинг самараси!

ВОЛКОВ: Сталин ҳам хасталик нуқтасини аниқ билиб турган экан-да: Россияда яҳудий шифокорлар анъанаси ўзи азалдан бор эди — Пушкиннинг “Ғарбий славянлар қўшиғи”ни, ёки “Зиқна рицарь” поэмасини эсланг, заҳар ишлаб чиқарувчи, заҳар тайёрловчи яҳудий иштирок қилади. Блок шеърларида яҳудий доришунос сиймоси бор. Керак пайтида заҳарни сув қилиб оқизадиган яҳудий сиймоси адабиётда бор эди-да:

Бир пиёла сувга уч томчи томса,
Таъми ўзгармайди, ранги билинмас.
Одам эса оғриқ сезмай қорнида,
Чанқамай, қийналмай жон берақолар.

Бу — Пушкиндаги яҳудийнинг сўзлари! Сталин ҳатто рус адабиётини жуда яхши билар эди-да! Энг даҳшатли кўрқув шу эмасми: кимдир ниманидир заҳарлаб қўйган-у, қачон ва нимадан қазо топишингни билмасанг! 1953 йилда, газеталарда

“Жаллод врачлар” ҳақида мақолалар гумбураб чиқа бошлаганида мен саккиз яшар бола эдим. Ригада, ота-онам билан яшардим, бирданига ҳавони булут босиб, кулфат-бало ёғадигандай туюла кетди. Қариндошларим ўзларини қўярга жой топмай, шивирлаб гапирадиган бўлиб қолдилар. Москвада бу воқеа қандай кутиб олинди?

РИБАКОВ: Жуда даҳшат бўлган, жуда даҳшат! Шу пайтгача Сталин антисемитизм уруғларини ўлчаб-ўлчаб сепиб келаётган бўлса, бу галдаги воқеа кундуз кунни портлаган бомба янглиғ одамларга таъсир қилган! Биласизми, одамлар космополит-танқидчиларни кўрмаган, улар билан суҳбат қурмаган эдилар, антифашист кўмитадагилар билан ҳам ҳеч ким кўришмаган, шунчаки гап деб ўйлаши ҳам мумкин, лекин дўхтирларни ҳар кунни кўриб юрибди-ку. Касалханасан, мазанг қочади, поликлиникага борасан, кабинетга кирсанг — олдинда яҳудий дўхтир ўтирган бўлса... Салгина мундайроқ гап-сўз бўлгудай бўлса, дарҳол: “Ҳа, биламиз, сиз — яҳудий дўхтирлар, халқни заҳарлаб ўлдираяписизлар...” (Бу пайтларда ҳали “жуҳуд” деган сўз луғатларга кириб келмаган эди. Менинг Таням шундай бир воқеани айтиб берган эди: у қизи Иринани 1953 йил 14 мартда туғиб, туғруқхонада ётган эди. Туғруқхонадаги доя кампирнинг лақаби “Сара” экан, қайси миллатдан эканлиги шунданок маълум. Исми шарифини ҳеч ким “Мария Исааковна” деб тилга олмас экан. Фақат Танягина уни ёшига муносиб қилиб улуғлаб Мария Исааковна деб қақирар экан-у, бошқалар ҳаммаси Сара деб иш буюрар экан: “Сара, сув келтир, Сара, сочиқни узат!” Ана энди шу воқеалардан кейин кампир-доянинг аҳволини тушуниб олаверинг...) Сталин халқ нафратини қай тахлит уйғотишни жуда яхши биларди — тиббиёт соҳаси яҳудийлар кўп ишлайдиган соҳа, халқнинг ҳар кунни дўхтирларга иши тушиб туради. Илгари яҳудий инженерни зараркунандалиқда айблаб чиқишган, лекин бу кампания кутилган самарани бермади. Энди, яҳудий дўхтирни қотилликда айблашган эди — халқнинг нафрати денгиздай тошиб кетди. Даволанишдан воз кечиш дейсизми, дўхтирларни ҳақорат қилиш дейсизми — минг хил воқеалар бўлиб ўтди.

ВОЛКОВ: Ёзувчилар нима қилишди?

РИБАКОВ: Биласизми, ҳамма яҳудий ўзини қўядиган жой тополмай қолган, бари ўзини эзилган, ҳақоратланган деб ҳис этарди. Ёзувчилар эса устига устак, энди асарларимизни чоп этмай қўядилар, нашриёт режаларидан чиқариб ташлайдилар, деб қўрқарди. Ахир антисемитизм ҳукм сураётган мамлакатда бошқа нимани кутиш мумкин?! Ҳамма яҳудий даҳшатдан қалтираб қолган эди.

ВОЛКОВ: Сиз Сталинни антисемит эди деб ҳисоблайсизми ёки антисемитизм Сталин қўлида бир қуролмиди?

РИБАКОВ: Сталиннинг ёшлигиданоқ антисемит бўлганлигига ишонаман. Сабаби, у кам ўқиганлиги боис, бошқа инқилобчиларга билимда ва билафонлик (эрудиция)да бас келолмасди. Инқилобчилар эса кўпинча яҳудийлардан бўлгани маълум. Кейинчалик Троцкийга ҳасад, Каменев ва Зиновьев билан ғоявий курашлар, сўнги йиллардаги ўзининг ҳаётини ишониб топширган врачларга ғазаб, улардан ҳадиксираш — буларнинг ҳаммаси таъсир ўтказган, албатта. Сталин антисемитизмни давлат мафкурасининг асоси қилиб белгиллаган, деб ҳисоблаш мумкин. Сизнинг саволларингиздан кейин мен ғалати бир таассуротлар ичида ўйланиб қолдим: нима учун мен ўзимга нисбатан антисемизм иллатини сезмаган эканман? Инқилобдан кейин антисемитизм жиноят сифатида таъқиб қилинган, бу ҳақда Лениннинг буйруғи ҳам чиққан. Мен мактабга ўн туққизинчи йилдан бора бошлаганман. Мактабимизда яҳудий болалар унчалик кўп эмасди, синфимизда эса бор-йўғи учта эдик — мен ва яна икки ўқувчи. Кейин мен заводда ишладим, институтда ўқидим, сургунда бўлдим, Россия бўйлаб кезиб чиқдим, лекин бу муаммо билан дуч келмадим. Мен ўзимнинг яҳудий эканлигимниям унчалик ҳис этавермасдим, сабаби, ўзим руслашиб кетган эдим. Мен Рязань, Калинин каби рус шаҳарларида яшадим, жамиятда мен тенг ҳуқуқли аъзо эдим. Рус тилида бирорта русдан ёмон гапирмайман, урф-одатларим, маданиятим, яшаш тарзим рус маданияти таъсирида шаклланган. Шунга қарамасдан, мен ўзимнинг яҳудий эканлигимни ҳам унутганим йўқ, менинг томирларимда юз йиллар мобайнида она халқимдан силқиб оққан қон — яҳудий қони оқиб турибди. Шунинг учун ҳам мен “Оғир сув”ни ёзганман.

ВОЛКОВ: “Оғир сув” ҳақида биз ҳали батафсил гаплашамиз. Лекин, шунчалик даражада руслашиб кетган одам охир-оқибатда яна ўзининг яҳудий эканини ҳис қила бошлаган экан, бу нимадан дарак беради? Бунинг сабабларини таҳлил қилиб кўрганмисиз?

РИБАКОВ: Мен сизга биринчи туртки бўлган воқеани гапириб бермадим. Бола пайтим, трамвайда кетиб борардим. Йигирманчи йиллар эди. Вагонда яна икки яҳудий аёл ҳам бор эди. Ўша йиллари Москвада бошқа шаҳарлардан келганлар кўп бўларди. Паспорт тизими ҳали жорий қилинмаган, булар кейинроқ бўлган эди. Москвада ҳам четдан келган яҳудийлар кўп эди. Мана, икки яҳудий аёл ҳам яҳудийча талаффузда, ҳаммага кулги бўлганича рус тилида гап сотиб ўтирибдилар. Негадир ўзимни жуда ғалати сезиб кетганман, уларнинг чала-ярим гапириб ўтиришларидан уялганман. Бирдан хаёлимга келдики, нега энди мен бунинг учун уялишим керак экан? Буларнинг ўрнида икки арман аёли кетаётган бўлса, бирор бир арман уларнинг гапидан хижолатга тушармиди? Яъни, менга манави икки яҳудий аёлнинг шеvasи, уларнинг кўтараётган шовқин-сурони малол кела бошлаган эди. Хўп, иккита яҳудий хотин рус тилини бузиб гапирётган экан, нима бўпти шунга? Мен трамвайдан тушиб қолиб уйга бора-боргунимча шу воқеани ўйлаб кетганим эсимда. Янглишмасам, ўн-ўн икки яшар чоғларим эди. Мен ана шу ёшда, ўз халқининг одатларидан, ҳатто кулгили қилиқларидан уятга тушиш нима эканлигини, бундан уялмаслик кераклигини англаб етдим. Ўшандан бери бунақа воқеаларга дуч келмаганман.

ВОЛКОВ: Сиз ҳеч қачон яҳудий тилини, сира бўлмаганда сўзлашишни билмаслигингиздан афсусланганмисиз?

РИБАКОВ: Йўқ. Мен рус тилини, француз тилини биламан — мени ва синглимни француз тилида гапиришга ўргатишган, шунинг ўзи етарли. Мен яҳудийчилик муҳитидан йироқ ўсган одамман, тушунайсизми? Ҳатто Шолом Алейхемния, Шолом Аш, Бялик, Мендел Мойхер Сфорим, Перетциям русчага қилинган таржималари орқали ўқиб-ўрганганман. Лекин янги яҳудий адабиётини — Бергельсон, Маркиш шеърятларини яхши билмайман. Боя мени ўттиз учинчи йилда қамашганини айтдим, сургунда бўлганман, кейинги йиллардаги ҳаётим ҳам турмада, Сибирда, шаҳарлараро саёқликда ўтди, ундан кейин урушга жўнадим — адабиётни, тилни ўрганишга вақт оз эди.

ВОЛКОВ: Лекин, барибир, рус адабий муҳити ҳам бир жиҳатдан яҳудий адабий муҳити десак хато бўлмас, нега деганда Москвадаги адабий муҳитда урушдан кейинги йилларда ҳам яҳудийлар кўпчиликни ташкил қилишган, шундай эмасмиди?

РИБАКОВ: Бу “рус муҳити”, “яҳудий муҳити” деб айтиб ўтирганларингиз бари шартли маънодаги атамалар, булар унчалик тўғри эмас. Тўғри, рус адабиётида урушдан кейинги йилларда бир қанча яҳудийлар ижод қилишди, мен сизга Эренбургнинг, Гроссманнинг, Каверин, Казакевич, Алигер, Слуцкий, Самойлов, Гудзенколарни айтиб беришим мумкин... Бундан олдин эса яҳудий қомсомол адабиёти бор эди, у даврда Уткин, Жек Алтаузен, Михаил Голодний, Жаров, Светлов, Безименскийлар ижод қилишган.

ВОЛКОВ: Булар жуда фаол одамлар эди! Яҳудий Безименский яҳудий адибларини “буржуа миллатчилари” деб атаб, Сталинга рапорт ёзган эди.

РИБАКОВ: Ҳар хил воқеалар бўлган. масалан, “оқ халатли қотиллар” га қарши кураш пайтида “Правда” газетасида икки яҳудий, бир олмон, яна аллақимдир ўтириб олиб, дўхтирларни жиноят қилганликда айбловчи хатга имзо тўплашган эди. Бу эллик учинчи йилдаги гаплар. Кўпгина яҳудийлардан чиққан машҳур одамлар бу хатга имзо чекишган ҳам. Эренбург эса, аввал Сталин билан гаплашиб олай, кейин имзо чекаман деган экан.

ВОЛКОВ: Сиз у билан шахсан танишмидингиз?

РИБАКОВ: Йўқ, биз шахсан таниш эмас эдик, мен унинг мақолаларини армияда ўқиганман. Мақолалар менда жуда кучли таассурот қолдирган. Армияда биз махорка тортардик, газеталардан парча йиртиб олинарди-да, махорка шунга ўраларди. Шунақа бир қоида келиб чиққан эди: қайси газетани йиртсанг йиртавергину, аммо Эренбург мақоласи чиққан газетани йирта кўрма! Эренбургнинг мақолаларини ҳеч ким махорка учун йиртиб олмасди, булар

муқаддас саналарди, қўлдан қўлга ўтиб ўқиларди, жуда таъсирли ёзилган мақолалар эди.

ВОЛКОВ: Улар, фашистларгагина эмас, шу билан бирга, олмон халқига қарши оҳангда ёзилгандай бўлиб туюлмасмиди?

РИБАКОВ: Шунақа денг?... Ундай бўлса, Симоновнинг “Уни ўлдир!” шеърини қандай тушунишни маслаҳат берасиз? Булар ҳам шунга ўхшаш-да. Ўша хат масаласига қайтайлик. Мен эшитганимни айтмоқчиман, аслида қандай бўлганини билмайман. Хуллас, Эренбург Сталиннинг олдига кириб шундай дейди: агар сиз талаб қилар экансиз, мен имзо чекаман, лекин шуни билингки, бу тескари таъсир кўрсатади. Агар миллатига қараб имзо тўплашётган экан, демак, шу миллатни алоҳида қилиб кўрсатишмоқчи бўляптилар деб ўйлашади. Нега деганда, Францияда яҳудийлар йўқ, балки яҳудий динига эътиқод қилувчи французлар бор, католик динидаги французлар бор. Бизларда яҳудийларнинг имзолари тўпланаётган экан, демак, бу ерда шубҳали нималардир бўляпти деб ўйлашади”. Шундан сўнг Сталин бу ишни ёпиб қўяқолибди. Менга бу хатга имзо тўплаш жараёни қандай давом этганини гапириб беришди. Битта танишим бор эди. Биз мактабда бирга ўқиганмиз — Долматовский Евгений Аронович, асил яҳудий, соф қонли. Уни ҳам “Правда”га чақиришади — фамилияси жуда жарангдор-да, Долматовский, таниқли шоир. У газетадан чиқасолиб менинг олдимга келди. Нафаси тиқилиб кетган. Зўрға гапирди: “Биласанми, Толя, мени яҳудий дўхтирларга қарши хатни имзолашга чақиришди. Мен рад қилдим. Мен шундай дедим: агар бу хатни рус шоирлари ҳам имзолашса, мен шундагина қўл қўяман. Мен яҳудий шоири эмасман, мен рус тилида ёзаман, демак, мен рус шоириман, дедим. Ахир ўзимни яҳудий шоири деб ажратиб қўёлмайман-ку”.

ВОЛКОВ: Сиз нима деб жавоб бердингиз унга?

РИБАКОВ: Ҳеч нарса демадим. “Правда” газетасидагиларнинг ўзлари нима қилишларини билмасдан бошлари қотиб ўтиришган эди. Менга Каверин бу ҳақда яна бир воқеани айтиб берди. Каверинни “Правда”га чақиришибди. Унинг ёнида яна бир яҳудий генерали ўтирган эмиш, темир йўллар генерали. Униям имзо чекишга чақиришган экан. Генерал шундай дебди: “Нега мен бу хатни имзолашим керак экан? Мамлакатимизда антисемитизм йўқ деб имзо қўйишим керакми? Мен нима учун яҳудий одамни ишга қабул қилолмайман? Менинг бошқармадаги яҳудийларни нега ишдан ҳайдашмоқда? Сизлар яна манавиндай хат ёзиб, антисемитизм йўқ деб ўтирибсизлар-а!” Генерал яна уларга шундай дебди: “Бизда антисемитизм бор-йўқлигин мен сизларга қараганда яхшироқ биламан-ку ахир! Мен бунақа хатларга имзо чекмайман!” Каверин уларга: “Мен бу ҳақда ўйлаб кўришим керак”, дебди. Улар газетадан бирга чиқишибди, генерал уни ўзининг машинасида уйига элтиб қўйибди. Шу билан бари тугабди. Хат воқеаси ўз-ўзидан барҳам топибди. Ўша пайтда шунинг ўзи одамларни қанчалик даҳшатга солганини бугунги авлод тушуниши қийин. Сталин даврида таъқиб жуда кучли эди. Агар у Бабелдай жаҳонга машҳур адибни отиб ташлаган экан, Пильняк, Мейерхольдни, бошқа машҳур кишиларни отиб йўқ қилиб ташлаган экан, оддий бир ёзувчини йўқотиш унга нима деган гап, ахир, тушунасизми? Ҳамма ундан кўрқарди! Ҳамма отилиб кетиш хавфи остида яшарди. Мудҳиш замон эди.

ВОЛКОВ: Мана, яна айланиб Сталин қатағони, отишларга келиб тақалдик. Шундай таассурот пайдо бўладики, ёзувчи Сталин назарида эътибордан қолиб, ореол (нурли доира)дан чиқиб кетса — ҳалок бўлар экан. Масалан, Сталин Пастернак ёки Шостакович кабиларни дарвинш одамлар деб биларди, шунинг учун ҳам уларга тегмасди. Менимча, Бабель ҳам ёзувчи бўлгани учун эмас, балки Ёжовнинг хотини билан айланишиб қолгани, чекистлар доирасига яқин бўлгани учун қамалгандай.

РИБАКОВ: Мен Бабелнинг ҳалокатига бошқача сабаблар бор деб ўйлайман. Ўйлашимча, Бабелнинг ҳалокатига унинг “Конармия” (“Отлиқ аскарлари”) асари сабаб бўлди. Гап шундаки, Сталин ўзини отлиқ қўшинларнинг асосчиси деб биларди, Бабель эса бундан яхши хабардор бўлса-да, китобида Сталиннинг номини бирор марта ҳам тилга олмайди. Яна бир нарсага эътиборни қаратинг: ўша давр совет адабиётининг ўнг қаноти ҳисобланганлар — “Серapiон биродарлари” гуруҳининг аъзолари: Федин, Тихонов, Слонимский, Зошченко, Каверинлар эди.

Улар адабиётдаги партиявий назоратга қарши эдилар. Уларнинг бирортаси ҳам қамалмади. Ишчи адиблар эса — Киршон, Авербах ва шунга ўхшашлар — қамалиб, отилиб кетганлар. Нега? Фикримча, Сталин ўз давлатини номи чиққан одамлар ўраб, муҳофаза қилиб юришларини истарди, шунга қараб ёзувчиларни танларди. Масалан, Федин, мумтоз адиб — сарой учун керак. Тихонов — саройга ярашади, керак. Станиславский, Немирович-Данченколар керак, улар бор экан, Мейерхольдларга эҳтиёж қоладими? Сталин империясини, мамлакат саройи теварагини шундай номлар билан ўраб олган эди. Сталиннинг Пастернакка қилган кўнғироғи воқеасини эсланг: у Пастернакдан Мандельштам ҳақида фикр сўраган: “Зўрми?” деган. Уни мана шу масалагина қизиқтирган.

ВОЛКОВ: Бундан келиб чиқадики, Сталин империясига мос маданият яратиб берган яҳудийларга тегмаган-у, бу йўлдан тойганларни, йўлга кирмаган Бабель сингари истейодларни у сарф-харж учун чиқитга чиқариб ташлайверган экан-да.

РИБАКОВ: Ҳа, йўлга кирмаганларни у қийратиб ташлаган. Буларнинг унга нима кераги бор эди? Лекин аслида воқеалар, таъқиблар қандай кечганини аниқ тасвирлаб бериш қийин ҳозир. Сталиннинг адибларга қилган бир иддаосини менга гапириб беришган эди: “Мана, дебди Сталин, французларнинг Анри Мальро деган ёзувчиси бор, у француз разведкасига ёрдам беради, махфий жосуслик билан шуғулланади. Бизнинг адибларимизнинг олдига органдан одам бориб, фалон-фалон ишларда ёрдам беринг деса, ноз қилишади...” Сталин қандай фикр юритарди? Мана, масалан Сомерсет Моэм, ёзувчи, инглизларнинг жосусими? Жосуси. Яхши. Грем Грин жосусими? Жорж Оруэлл-чи? Жосусими? Ҳа! Шундай экан, нега бизларнинг ёзувчиларимиз ҳазар қилишади, бурун жийирадилар? Ҳамма ёрдам бериши керак-ку ахир! Ленин бобомиз айтган-ку “Ҳар бир коммунист чекист бўлмоғи лозим!” деб...

ВОЛКОВ: Инглиз ва ҳатто америка элита (олий табақа)сидаги кўпгина машҳур номлар ўз мамлакатидаги разведка ишларига унча-мунча ёрдам берганликлари, мана эндиликда озми-кўп ойдинлашмоқда.

РИБАКОВ: Парижда чоп қилинадиган “Русский мисл” газетасининг бош муҳаррири Иловайская Синавскийни КГБ (ДХК)нинг жосуси эди, деб очикдан-очик ёзиб чиқди-ку.

ВОЛКОВ: Органлар билан қилган ўйинлари ҳақида Синавскийнинг ўзи биринчи бўлиб гап бошлаган эди...

РИБАКОВ: Солженицин ҳам, ўзини шундай ишга таклиф қилганларини биринчи бўлиб ўзи айтиб чиққан. Тушунаман, мен бунинг учун ҳеч кимни айбламоқчи ҳам эмасман. Вазиятнинг ўзи ниҳоятда қалтис эди. Буни ҳозир тушуниб етиш қийин. Мана, масалан, саксониячи йилларда, менинг романим нашр қилингандан кейин, “Московские новости” газетасида “Арбат қизлари” деган катта мақола чоп қилинган, унда йирик партия ходимларининг қизлари “уриб чиқилган”. Уларни органга чақиритишган, сўроқ қилишган, кейин эса қамоққа тиқиб ташлашган. Мақолада ўша савол-жавоблардан парчалар келтирилади. Бешта қизнинг тўрттаси ҳақида: “Ҳамкорлик қилишга ваъда берди ва ўз бурчини сидқидилдан бажармади” — деб ёзиб қўйилган экан. Ун етти-ўн саккиз яшар комсомол қизлар, ота қамалган бўлса, судда туриб ўзининг жосуслигини, зараркундаллигини тан олиб турса, қиз бечоралар энди нима қилишлари керак? Қизга: “Кўряпсанми отангинг кимлигини? Қани, энди бизга ёрдам бер, ишончни оқла!” дейишади. Мен бу қизларни қандай айблай? Инсон боласи чидаб туrolмайдиган нарсалар бўлади. Ҳар қандай одамни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан эзиб-букиб, синдириб ташлайдиган қийноқлар бор. Одамни шундай қийноққа солиб, тирноқларнинг остига нина тиқиб туришсин қани, ҳатто ўзингга ўзинг ўлим ҳукми ёзилган қоғозни ҳам имзолаб ташлайсан. Бу ана шундақа шайтон салтанати эди-да...

*“Дружба народов” журналининг 2000 йилги
1-сонидан олинди.*

Тил воситаси робитан оламиёндур

Малик Абдусаматов, Ўзбекистон шарқшунослари,
Библиографик очерк. Қомуслар Бош таҳририяти.

Тошкент — 1996

Хар бир халқ ва мамлакатнинг маданий-маънавий ҳаётида олимларнинг ўрни боқимсидир. Илму фан ривож топиб, турли соҳаларда кўплаб олимлар етишиб чиққан даврлар Турон замин тарихининг ёрқин саҳифаларини ташкил қилади. Хоразмдаги Маъмур ва Самарқанддаги Улуғбек академиялари ижроти ўз давридаёқ олис ўлкаларга доғур бориб етган. Маданият гуллаб-яшнаган даврларда яратилган кўплаб тарихий асарларга ҳоз. ҳуқуқийлардан бири шуки, уларда сиёсий тарих билан чекланмасдан ўша даврнинг машҳур олимлар, шoirлар, санъаткорлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилган. Бизни асарларда, масалан, Хондамирнинг "Ҳабиб ус-сияр", Мароо Ҳайдарнинг "Тарихи Рашидий"сида шундай маълумотлар учун маҳсуо боблар ажратилган. Ҳамаер бўлган ёки турли даврларда яшаган шoirу олимлар ҳақида маҳсус тавкира ва қомуслар яратиш ҳам Шарқда анча қадимдан анъана бўлган. Албатта, тазкира ёки қомус яратишнинг заҳмати оғир. Бунинг учун юзлаб шoirу олимнинг ҳаёти, ижоди ва илмий фаолиятдан хабардор бўлиш, зарур маълумотларни эринмай йиғиш лозим. Аммо ушбу заҳматлардан чўчимай, машаққатли меҳнат эвазига бунёд этилган тазкира ва қомус замондошлар ва келажак авлодлар учун муҳим бир манба, китобдан жой олган фозил шахслар учун ёрқин хотира, тазкиранависнинг ўзидан эса ноёб ёдгорлик бўлиб қолади. Бундай тад-

бирнинг савоби ва аҳамиятини яхши тушунган улуг бобомиз Алишер Навоий бошқа ижодий ишлари гоят улкан бўлишига қарамай, юзлаб шoirлар ҳақида маълумот берувчи "Маъжолис ун-нафоис" асарини биттирди. XVIII асрда яшаган турк олими Котиб Чалабийнинг "Кашф уз-зулун" асаридан эса минглаб олимлар ва улар тасниф қилган асарлар ҳақида маълумот олиш мумкин. Шунингдек, ўтмишда Қифтийнинг "Тарихи ҳукамо", Ибн Халлиқоннинг "Вафоёт ул-аён" Шарафиддин Сайид Роқимнинг "Тарихи қасира", Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират уш-шуаро", Шамсиддин Самийнинг "Қомус ул-аълум" асарлари ҳам жуда машҳур бўлиб, қўлёзма нусхалари кенг тарқалган. Юқоридаги асарлар ҳозирги кунда ҳам мутахассислар ва ўтмиш маданиятимизга қизиқувчилар учун ноёб манба сифатида гоят катта аҳамиятга эгадир.

Маълумки, ҳозирги даврда замон тақозосига кўра жаҳон мамлакатларида олиму ижодкорлар сони анча ошган, илм ва ижоднинг тармоқлари кўпайгандир. Барча ривожланган мамлакатларда турли соҳаларнинг студ мутахассислари, ижодкорлар, санъаткорлар ҳақида батафсил ахборот берувчи маълумотномалар мунтазам сура-ратда ва йиллар ўтиши билан янги фикрлар билан тўлдириб қайта-қайта нашр этилмоқда. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бу ишни кенг йўлга қўйиш замон талабидир.

Бу соҳадаги илк муваффақиятли

изланишлардан бири шарқшунос олим Малик Абдусамаатовнинг "Ўзбекистон шарқшунослари" китобидир. Мазкур асар Тошкент Давлат Шарқшунослик институтини турли даврларда битириб чиққан ва илмда ёки бошқа соҳаларда маълум натижаларга эришган кишилар ҳақида маълумот беради. Китобга институт ректори, ЎзФА академиги Нейматулла Иброҳимов кириш сўзи ёзган. Унда институт тарихи ва унинг ҳозирги даврдаги фаолияти ҳақида сўз юритилади. 1918 йилдаёқ Тошкентда Туркистон шарқшунослик институти ташкил қилиниб, унда М.С.Андреев, А.Э.Шмидт, А.А.Семёнов каби машҳур олимлар ишлашган. Аммо 1924-йилда институт Ўрта Осиё Давлат университетига алоҳида факультет сифатида қўшиб юборилади. 1930-йилда эса факультетнинг фаолияти ҳам тугайди. Бу даврда маҳаллий шарқшунос олимлар таъқиб остига олинган. Шунинг учун уларнинг кўпчилиги илмий ва педагогик фаолиятдан воз кечиб, бошқа турли касблар билан шуғулланишган.

1944-йилга келиб собиқ Шўролар мамлакатаида хорижий Шарқ мамлакатлари бўйича мутахассислар тайёрлашга эҳтиёжнинг ортиб бориши натижасида Тошкент университетида яна шарқшунослик факультети ташкил қилинади. 1991-йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ташаббуси ва фармони билан мазкур факультет заминида Тошкент Давлат Шарқшунослик институтига асос солинади. Ҳозирги даврда институтда араб, форс, дарий, пушту, ҳинд, бенгал, урду, хитой, уйғур, япон, корейс, турк тиллари ва адабиёти ўқитилади. Шу билан бирга талабалар рус ва инглиз тилларини ҳам пухта ўзлаштиришади. Институт, айниқса, сўнгги йилларда мустақил мамлакатимиз эҳтиёжи учун таржимонлар, шарқ тиллари ўқитувчилари, илмий ходимлар, дипломатлар етказиб бериш ишига катта ҳисса қўшмоқда. Истиқлол даврида институтнинг хорижий мамлакатлардаги маданий ва илмий марказлар билан алоқалари тобора кенг кўлам касб этмоқда. Ҳар йили ўнлаб талаба ва ўқитувчилар чет элларда маълум муддат таҳсил олиб, ўз билимларини оширмоқдалар. Шунингдек, институт маъмурияти таклифига кўра

хорижлик малакали мутахассислар мазкур даргоҳда дарс беришмоқда.

Китобнинг дастлабки бўлимлари шарқшунослик фани алломаларига бағишланган. Ўқитувчилар навоийшуносликни янги поғонага кўтарган Азиз Қайюмов, Абдуқодир Хайитметов, Беруний ва Ибн Сино меросини тадқиқ қилган забардас олим, Бобур номидаги олтин медаль соҳиби марҳум Убайдулла Каримов, мумтоз форс адабиётининг улкан тадқиқотчиси, халқаро Фирдавсий мукофоти соҳиби Шоислом Шомухамедов, устоз манбашунослар Бўрибой Аҳмедов, Асомиддин Уринбоев, йирик арабшунос олим Исматулла Абдуллаев ва бошқа бир қанча таниқли олимларнинг фаолиятлари билан яқиндан танишадилар. Ушбу узтозларнинг ҳаёт йўллари илмга энди қадам қўётган ёш олимлар учун ибратлидир. Улар тинмай меҳнат қилиб, гўзал тадқиқотлар яратиб, ўзбек фанининг довуғини жаҳонга таратишда ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Китобнинг "Давлат ва жамоат арбоблари ҳамда дипломатлар" бўлимида шарқшунослар орасидан етишиб чиққан мазкур соҳалар вакиллари ҳақида маълумот берилган. Маълумки, республикамиз мустақилликка эришгандан сўнгги дастлабки йилларда вазирликлар ва бошқа турли давлат идоралари, Ўзбекистоннинг элчихоналарида чет тилларни яхши билувчи, ҳар тарафлама маълумотли мутахассислар танқислиги сезилар эди. Кўплаб шарқшунослар масъул вазифаларга ишга ўтиб, ўзларининг ташкилотчилик ва дипломатлик қобилиятларини намоён этдилар. Атоқли шоир Аваз ўтар ўғли:

Ҳар тилини билув эмди бани одама жондур,
Тил востаи робитаи оламиёндур,

деганидек, бир қатор Шарқ мамлакатлари билан Ўзбекистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларни аъло даражада билган шарқшуносларнинг хизматлари каттадир.

Китобнинг катта қисми фан доктори ёки номзоди илмий даражасини олган шарқшуносларга бағишланган. Ҳар бир олим ҳаёти ва фаолияти ҳақида алоҳида мақола ёзилиб, охирида у нашр этган асосий илмий тад-

қиқотлар рўйхати илова қилинган. Шуниси қувончлики, мазкур бўлимда кекса авлод вакиллари билан бирга, навқирон авлодга мансуб ёш мутахассислар ҳам талайгинадир. Ушбу кўп сонли мутахассислар Марказий Осиёнинг ўтмиш меросини тадқиқ қилиш билан бирга, бир қатор Шарқ мамлакатларининг замонавий маданиятида эришилаётган ютуқларидан ўзбек халқини бақраманд этиш учун ҳам ҳормай-толмай меҳнат қилмоқдалар.

Китоб муаллифи Малик Абдусаматов домланинг ўзи ҳам ушбу даргоҳ битирувчиларидан бири бўлиб, қирқ йилдан бери шарқ факультети ва институтида ўқитувчи бўлиб ишлаб келмоқда. Домла томонидан яратилган "Форс тили" дарслиги қайта-қайта нашр этилиб, бир неча авлод талабаларига ҳамон хизмат қилиб келмоқда. М.Абдусаматов тузган луғат ва хрестоматия, ўрта мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ҳам форс тилини ўрганишда муҳим дастурлардир. 1990-йилдан бери домла "Шарқ тилларини ўқитиш методикаси" кафедраси мудиридир. Шарқшунослик институтидаги узоқ йиллик фаолияти натижасида домла факультет ва институтда ишлаган олимлар ва етишиб чиққан мутахассисларнинг асосий кўпчилиги билан шахсан таниш, уларнинг илмий ва жамоатчилик фаолиятдан яхши хабардор. Бу тажрибалар, албатта, китобни ёзиш жараёнида жуда кўл келган. Китоб имкон қадар тўлиқ бўлиши учун М.Абдусаматов бир неча бор МДХ мамлакатларига сафар қилиб, Ўзбекистонда ўқиб, ҳозирда эса бошқа давлатларда яшаб хизмат қилаётган шарқшунос олимлар ҳақида ҳам зарур маълумотларни йиғиб қайтди. Шу кунларда домла китобнинг иккинчи, янги маълумотлар билан тўлатилган нашри устида ишламоқда.

Энди ушбу қимматли китоб мутолааси натижасида туғилган баъзи истакларимизни изҳор қилсак. Юқорида таъкидланганидек, "Ўзбекистон шарқшунослари" китоби шарқшунослик факультети ва институтининг собиқ талабалари орасидан етишиб чиққан давлат арбоблари, дипломат-

лар ва илмий даражага эга бўлган мутахассисларга бағишланган. Аммо фикри ожизимизча, навбатдаги нашрда буни қатъий мезон қилиб олмаслик зарур. Шарқшунослик факультети битирувчилари орасидан Фарход Мусажонов, Абдумажид Шомирзаев каби таниқли ёзувчилар ҳам етишиб чиққан. Бадиий таржима соҳасидаги ишлари билан элу юрт эътиборини қозонаётган шарқшунослар янада кўпроқдир. Мисол келтирадиган бўлсак, ҳинд тили билимдони Амир Файзуланинг хизматлари туфайли кўп қисми "Маҳобҳорат" ва "Рамаёна" фильмлари Ўзбекистон телевиденияси орқали намойиш этилди, шунингдек, ўзбек китобхонлари замонавий ҳинд адабларининг қатор асарларини ўз она тилларида ўқишга муяссар бўлдилар.

Бундан ташқари, "Ўзбекистон шарқшунослари" китобида ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида сўз юритилган олимлар билан кўп ҳолларда ягона илмий даргоҳда ва ёндош мавзуларда тадқиқотлар олиб борган, аммо талабалик даври филология, тарих ёки фалсафа факультетларида кечган устоз олимлар ҳам бисёрдир. Шу сабабли Ўзбекистон филологлари, тарихчилари, файласуфлари ва ҳоказолар ҳақида ҳам шундай маълумотномалар яратилса, нур устига нур бўларди. Бунга қанчалик катта эҳтиёж борлигини таъкидлашга ҳожат йўқ. М.Абдусаматовнинг "Ўзбекистон шарқшунослари", С.Мирвалиевнинг "Ўзбек адаблари" китоблари нашр этилиши билан ноқ тилга тушиб, тезда тарқалиб кетгани бежиз эмас. Умид қиламизки, яқин йилларда шундай фойдали маълумотномалар яратиш ва нашр этиш ишлари янада такомиллашиб, турли соҳаларнинг етук мутахассислари ҳақидаги зарур маълумотларни тез ва ўнғай топиш имконияти ўзбек китобхонлари учун тобора ошиб бораверади.

Фулом КАРИМ,
Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти илмий
ходими, Ўзбекистон ёзувчилар
ужмаси аъзоси

БОТИРБЕК ХАСАН

Қадимги китоблар хаётидан

Нодир хазина тарихи

Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи хазинасида қўплаб ноёб қадимий китоблар сақланади. Бу ерда нисбатан қисқа муддат ичида 7500 қўлёзма ва яна шунча эски босма китоб тўпланган. Уларнинг умумий сони ўн беш минг нускага етади. Дунё китоб хазиналарида сақланаётган минглаб нодир қўлёзмалардан олинган микрофильм, слайд ва фотонусхалар бу ҳисобга кирмайди.

Бу нодир хазинани юзага келтириш учун илк қадам 1939 йилда қўйилган эди. Ўшанда ҳозирги қўлёзмалар фонди ўзбек адабиёти ва адабий тилининг асосчиси Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш бўйича тузилган Ўзбекистон ҳукумати комиссияси қошидаги кўргазма ҳолатида эди. Кўргазма ўз ишини 1940 йилдан бошлаган бўлса-да, уни ноёб қўлёзма китоблар билан таъминлаш иши илгарироқ амалга оширила борган. Натижада 1938-40 йиллар ичида кўргазма учун 94 та қўлёзма йиғилган. Буларнинг деярли ҳаммаси Навоий, Жомий, Фузулий, Камол Хўжандий, Хусайн Кошифий, Хусрав Деҳлавий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз ва Бедил асарларининг қўлёзмалари эди. Бу қўлёзмалар орқали Навоий ҳаёти, ижоди ва даврини ёритиш, намоёниш этишга хизмат қилиш назарда тутилганди. Бу қўлёзмаларнинг 26 таси Тошкентдан, қолгани Қўқон, Фарғона, Бухоро ва Туркистондан олинган. Навоий асарлари қўлёзмаларнинг кўргазмадаги энг қадимий 15-16-асрга оид нусхалари Абдуллажон Насриддинов Боқий томонидан тақдим этилган. “Сабъаи сайёр” билан “Маноқиб Сайид Ҳасан Ардашер” асарларини ўз ичига олган ва Мунис томонидан 1799 йилда кўчирилган мажмуа Буюк Каримовдан, “Хамса”нинг 19-асрга оид бир қўлёзмаси шоир Ғафур Ғулумдан олинган.

1941 йил гоят оғир кечди. Жаҳон уруши бошланди, Навоий таваллудини кенг нишонлашга имкон бўлмади. Аммо кўргазма учун китоб йиғиш ишлари жадал давом этаверди. 1947 йилгача Навоий ҳаёти ва ижодини ёритувчи кўргазма янги-янги қўлёзма ва эски босма китоблар билан бойиб борди. Айни шу давр ичида Навоий, Жомий, Ҳофиз ва Бедил асарларининг қўлёзмалари билан бирга Лutfий, Фигоний, Маҳмуд, Холис, Қонёв, Шоҳий, Машраб, Ғиёсий, Сайидо, Носир Али, Шавкат каби шоирларнинг девонлари, Бобурнинг “Мубаййин” асари, қатор баёзлар ва бир неча луғат қўлга киритилди. Китоблар кўпайиб, кўргазма торлик қилгач, бу қўлёзмаларни саралаш ва ўрганиш учун музей ташкил қилинади. Музей кейинчалик Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Ўзбек тили ва адабиёти институти таркибига киритилади. 1968 йилда эса музей мазкур институт таркибидан чиқиб, Фанлар Академиясининг ташкилотига айланади. Эндиликда у Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи мақомига эга бўлиб, унга қарашли ҳамма эски қўлёзма ва босма китоблар, Қўлёзмалар хазинасини ташкил қилди.

Йил сайин қўлёзма китоблар йиғиш авж олди. Китоблар сони беш юздан ортди. Шу давр ичида музейга олинган китоблар адабиётимиз учун муҳим аҳамият касб этади. Чунки айни шу қўлёзмалар адабиёт дарсликлари ва қўлланмалари, монография ва мажмуалар учун манба вазифасини ўтаб келди. Ўтган йиллардаги

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

159

топилмас музей хазинаси Мухайир, Табибий, Рабгузий, Мунис, Огаҳий, Ҳоксор каби муаллифларнинг асарлари билан бойиди.

Адабиёт музейи ишга тушгач, ҳазина ва унинг ишларида жиддий силжишлар рўй берди. Қўлёзма китобларни дастлабки иловадан ўтказиш ва илмий тавсифлар фиҳристларини тузишга киришилди. Дастхат китоблар билан бор мавзелар аниқланиб, аҳоли қўлида мавжуд қўлёзмаларни йиғиш иши жадаллашиб кетди. Ҳазина музейи шу вақт ичида 499 та қўлёзма билан бойиди. Нодира “Девон”и, Навоий “Қуллиёти”нинг 1825-27 йилларда Қашгарда кўчирилган қўлёзмалари, Ҳасан Деҳлавий ва Фигонийларнинг бир жилддаги “Девон”ларининг қадимий нусхалари ва бошқа кўпгина қўлёзмалар қўлга киритилди. Орадан ўн йил ўтгач, ҳазина тўрт баробар кенгайиб, унинг жавонларига икки мингдан ортиқ қўлёзма, яна шунча эски босма китоб терилган эди. Бу бойликни ўрганиб, ундан фойдаланиш учун махсус илмий ташкилотни мавжудга келтириш зарурати туғилди. 1978 йилда Адабиёт музейининг қўлёзма ва эски босма китоблар хазинаси заминида Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Қўлёзмалар институти ташкил этилди.

Шундай қилиб, кичик бир кўргазма заминида барпо қилинган қўлёзмалар хазинаси нисбатан қисқа вақт — 60 йил ичида бой маънавий меросга эга бўлди. Шунинг билан бирга ушбу ҳазина туфайли аввало музей, сўнгра институтнинг ташкил бўлиши маданий ҳаётимизда муҳим воқеага айланди. Албатта, мазкур музей ва институтнинг дунёга келиши Ҳамид Сулаймоновдек бутун умрини халқ яратган меросни йиғиш, ўрганиш ва ўзининг ҳақиқий эгасига қайтаришдек улғу ишга бағишлаган табарруқ инсон номи билан боғлиқ.

Аждодларимизнинг адабиёт ва илм-фан соҳаларида яратган бой мероси асрлар давомида дунё бўйлаб таралиб келган. Ҳозирда бундай қўлёзма мероснинг кўпгина нодир ва ягона нусхалари Европа ва Осиёнинг шарқшунослик марказларида авайлаб сақланмоқда. Буларни илмга олиб кириш масаласи ҳам кун тартибида туради. Бу мушкул, аммо шарафли вазифани бажариш марҳум Ҳамид Сулаймонга насиб этди.

Катта ташкилотчи олим, бағри кенг, серғайрат инсон Ҳамид Сулаймон музейнинг дастлабки археографик экспедициясини Франция ва Англия кутубхоналарида ўтказди. Экспедиция натижасида Франция миллий кутубхонаси, Британия музейи, Индиан оффис, Қирол Осиё жамияти, Виндзор қирол кутубхонаси, Оксфорд университетини кутубхонаси ва Бодлеан кутубхоналарида сақланаётган Навоий ва Бобур асарларининг ноёб қўлёзмалари, ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намоёндалари асарларининг қўлёзмаларидан микрофильм ва слайдлар кўчириб келинди.

Ҳамид Сулаймоннинг иккинчи археографик сафари 1975 йили Ҳиндистонда ўтди. Бу экспедиция жараёнида Ҳиндистондаги ўнлаб давлат ва айрим шахсларга тегишли кутубхоналарнинг қўлёзма коллекциялари ўрганиб чиқилди. Натижада қўлёзма хазинаси ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган асарларнинг микрофильмлари билан бойиди.

Қўлёзмалар институти қўлёзма китоблар хазинасининг қисқача тарихи мана шундай кечган. Энди ушбу ҳазина ичидаги айрим ёки гуруҳ қўлёзмалар ҳақида гапирсак ҳам бўлади.

Мусулмон шарқда пайдо бўлган ижтимоий-гуманитар илмларнинг кўпи Қуръони Карим заминида ёхуд унинг таъсирида пайдо бўлган. Шунинг учун одатда, қўлёзма асарлар мавзу жиҳатидан баён қилинганда, ушбу улғу Китоб биринчи ўринда туради.

МУСҲАФ ВА УНИНГ НУСХАЛАРИ

Қуръон — мусулмонларнинг муқаддас китоби, инсоният тарихида юз берган улғу мўъжизадир. Қуръоннинг яна Зикр ва Китоб номлари ҳам бор. Китобнинг турли воқеа ва бошқа муносабатлар билан бўлак-бўлак йиғиши 23 йил давом этди. Унинг кўпроқ қисми ёки 85 сураси Макка ва унинг атрофларига нозил бўлгани учун буларга Маккий суралар дейилди. Қолган 29 сура Мадина ва унинг теварак

ерларида нозил бўлгани учун Маданий суралар номини олди. Биринчи нозил бўлган сура — Икра сураси, охириги Тавба сурасидир.

Суралар ва оятларнинг ўша даврда Маккада кечаётган воқеа-ҳодисаларга мос келиши Расул ва мўминлар кўнглини ўстирар, уларни ёд олишлари ва англашларига қулайлик туғдирарди. Ҳар вақт бир, икки ва баъзида бундан кўпроқ оятлар ҳам тушган. Оят Қуръоннинг мабдаъ ва мақтаъи бўлиб, булар сураларга олинган. Оятларнинг энг узун 128 сўздан иборат. Бу Бақара сурасининг 282-оятидир. Энг калта оят ва-з-зуҳо ояти 6 ҳарифлидир. Оятларнинг сураларидаги келиш тартиби пайғамбарнинг белгилаши билан бўлган.

Сура — Қуръоннинг бир бўлаги. У бир неча оятдан иборат бўлади. Суралар бир-бирдан басмала, яъни бисмиллаҳир раҳмонир раҳим ибораси билан ажратилади. Суралар сони-114та. Энг узун сура Бақара сураси бўлиб, 186 оятдан иборат. Қавсар-3 оятли энг калта сура. Суралар ҳам оятларда бўлганидек, пайғамбар белгилаган тартибдадир. Нозил бўла борган Қуръон бўлақларини саҳобалар ёд олишар ва ёзиб қўйишарди. Ваҳий бўлган оятларни аввал Муҳаммаднинг ўзи тиловат қилиб берар, сўнгра Зайд ибн Собит, Абу ибн Каъб каби котиблар буларни ёзиб қўйишар, кўчирганларидан бир нусха Расулulloҳга беришарди. Оятлар, арабларнинг одати бўйича, тери, хурмо барги, ёғоч, суяк, тош, ипак каби ашёларга ёзиларди. Оятлар кўчирилган бу ашёнинг ҳар бири саҳифа дейиларди.

Қуръон пайғамбар ҳаёти давомида мана шу тариқа бўлак-бўлак саҳифалар ҳолида ва кўп сонли ҳофизлар хотирасида сақланиб келди. Аммо Иамома жангида Қуръон ҳофизларининг кўпи ҳалок бўлди. Бошқа жангларда ҳам қорилар шаҳид бўлиб, Қуръондан кўп нарса зое кетиши хавфи туғилиб қолди. Шунда халифа Абу Бакр Умарнинг таклифи билан Зайд ибни Собитга Қуръонни ёзма ҳолда тўплаш буюрилди. Зайд ибни Собит учун бу улуг иш тоғни кўтаришдан ҳам мушкул кўринса-да, буйруққа бўйсунди. Ундан бошқа киши бу ишнинг улдасидан чиқа олмади ҳам. Зайд эса оятлар ваҳий бўлган пайтларда Расулulloҳ ёнида бўлиб, уларни ёзиб қўйгучи эди. Шунинг учун саҳифаларни йиғиш ва уларни тартибга солишни ундан яхши бажара оладиган котиб ҳам, ҳофиз ҳам йўқ эди. Бунинг устига у ёш, зийрак ва фаросатли йигит эди. Шундай қилиб, Зайд Қуръонни ёд олган кишилардан, хурмо япроқларидан ва ясси тош тахтачаларидан бирма-бир йиғиб, саҳифаларни жам қилди.

Ана шу саҳифалар Абу Бакрнинг вафотигача у зотнинг қўлида, сўнг ҳазрати Умарнинг қўлида эди. Кейинчалик эса Умарнинг қизи Ҳафсанинг қарамоғида бўлди.

Ислом ғалабалари ортган сари ислом дунёси кенгайиб мусулмонлар турли мамлакату ўлкаларга тарқалдилар. Натижада Қуръон ўша ерларнинг лаҳжаларига мослаб ўқила бошлади. Шунда Ҳалифа Усмон саҳобаларни йиғиб, уларга Қуръонни бир Мусҳаф ҳолига келтириш лозимлигига ишора қилди. Бу ишни амалга ошириш учун Зайд ибни Собит бошчилигидаги ҳофизлар гуруҳи тузилган эди. Гуруҳ Мусҳафни жамлашда Ҳафса қўлида сақланиб турган Мусҳафга таянган эдилар. Яхлит китоб шаклига келган Мусҳаф жамлангач, ундан олти нусха кўчирилиб ислом тарқалган ўлка ва шаҳарларга юборилди. Нусха юборилган жой номига кўра уларни Басрий Мусҳаф, Шомий Мусҳаф, Кўфий Мусҳаф, Маккий Мусҳаф, Маданий Мусҳаф деб аталди.

УСМОН МУСҲАФИ ВА УНИНГ ТОШКЕНТДАГИ НУСХАСИ

Маданий Мусҳафнинг яна бири Усмоннинг ўз қўлида қолди. Бу нусха ИМОМ Мусҳафи номини олди. Кўчириб тарқатилган мусҳафларнинг мана шу олтинчиси устида ҳазрати Усмон қироат билан машғул пайтларида шаҳид бўлган ва унинг муборак қони Бақара сурасининг 137-оятини устига тўкилган, деган ривоят машҳурдир. Ҳозирги кунгача дунёнинг турли кутубхоналарида мавжуд Қуръон нусхаларининг Усмоний Мусҳафлардан бири эканини тасдиқлаб берувчи кучли далил мазкур оятда қолган қон изларидир.

Ҳозир Шарқ қўлёзма китоблари сақаланаётган кутубхоналарнинг айримларида

Қуръоннинг терига кўчирилган турли ҳажмдаги нусхалари мавжуд, аммо уларнинг бирортаси ҳақида мана буниси Имом Муҳаффи деб бўлмайди, чунки уларда қон излари йўқ. Усманий Муҳаффиларнинг Имом Муҳаффидан бошқалари ҳақида қадимий маълумотларгина мавжуд бўлиб, уларнинг ҳозирда қаерда ва қай ҳолда экани ҳақида ҳеч гап йўқ.

Ҳозирги пайтда Тошкент шаҳрида ҳам кийик терисига кўчирилган катта Муҳаффи бор. Қуръон қўлёзмасини Имом Муҳаффи дейишга асос бўла оладиган белгилари мана шу нусхада мавжуддир. Тошкент Муҳаффи тадқиқотчиларидан Шайх Исмоил Махдум (1893-1976) ушбу Муҳаффининг ҳазрати Усмон қўлида бўлган Муҳаффи эканига тўла ишонч ҳосил қилган ҳолда гапирди. Буни унинг “Мовароуннаҳр” нашриёти орқали 1995 йилда нашр қилган “Тошкентдаги Усмон Муҳаффининг тарихи” номли рисоласида кўриш мумкин.

Рисола ва уни ёзиш учун Махдум фойдаланган тадқиқотлардан маълум бўлишича, Тошкент Муҳаффи Петербург императори кутубхонасининг нодир қўлёзмалар бўлимига келиб тушгунга қадар ақалли китобнинг эни-бўйи, варақлар сони, ёзуви, қоғози, кўчирилган вақти ҳақидаги маълумотлар берилмаган. Энди маълум бўлишича, қўлёзма 353 варақдан иборат. Варақлар ўтчови 53x68 см. Йўқолган ва чириб кетган варақлар ўрнида 69 саҳифа қўшимча бор.

Муҳаффининг варақлар сони Петербургдан кейинги йўлда камайиб борганини кўрсатади. “Тошкентдаги Усмон Муҳаффининг тарихи” рисоласининг 46-саҳифасида ёзилишича, машҳур олим Мусо Жоруллоҳ ўзининг ўша вақтларда Петроградда чиқиб турган газетасида зиёлиларнинг эътиборини масаланинг шу томонига қарата айтди: “Хўжа Аҳрор масжидидан баъзи муфтийларнинг хиёлати оқибатида олиб кетилган Усмон Муҳаффи охир оқибат яна мусулмонлар қўлига қайтиб келди. Лекин улар Муҳаффи зарар тегмайдиган, хавфсиз жойда сақлашлик тўғрисида ўйлашлари керак. Муҳаффи бир кишининг мулки эмас, балки барча мусулмонларга тегишлидир. Бугунга келиб Муҳаффининг 552 варағи қолган ва тахминан ярми зиёратчилар томонидан ўғирланиб, талон-тарож қилиш оқибатида йўқолган. Ҳофиз Абдул Карим афанди Юнус кутубхонасида мана шу Муҳаффининг бир неча варағи бор”.

Имом Муҳаффининг Тошкентга келиб қолиш тарихи мана бундай. Муҳаффи халифа Усмоннинг вафотидан кейин унинг ўғли Халид қарамоғида сақланган, кейин унинг болаларига мерос қолган. Ўша даврларда Муҳаффи Тусда экани маълум қилинади. Ибн Батута (1304-1378) ўзининг саёҳатлари давомида Муҳаффи Басра шаҳрида кўргани ҳақида гапирди. Кейинчалик Китоб Самарқандга олиб кетилган.

Муҳаффи Самарқандга келиб қолишигача ўтган тарихи турли ривоятларга асосланган.

Ривоятлардан бири бўйича, Улуғ Сарой ва Дашти қипчоқ хони билан Миср Султони Бейбарс (1223-1277) ўртасидаги дўстлик ва биродарлик ҳукми сурган пайтларда совға-салом алмашинишда Усмон Муҳаффи ҳам Баракахон (1267 йилда вафот қилган)га ҳадя қилинган. Кейинчалик Амир Темур Саройни олганда ўлжалар билан бирга Муҳаффи Самарқандга келтирган дейдилар. Яна икки ривоят Хўжа Аҳрор ва Қаффоли Шоший номлари билан боғлиқдир. Ривоятнинг бирида Хўжанинг муридларидан бири, Истамбулда эканида оғир дардга чалинган Туркия султонини даволаш эвазига ўша пайтда Истамбулда бўлган Усмон Муҳаффи олишга муяссар бўлади.

Иккинчи ривоят бўйича, Қаффоли Шоший Бағдодда эканида Рум Қайсарининг халифа номига ёзган қасидасига назари йўқ шеърый маҳорат билан битилган жавоби учун, келишилган шартга биноан Муҳаффи қўлга киритиб, ўз юртига олиб келишга эришган.

Муҳаффининг кейинги йўли ҳужжатлар билан тасдиқланади. Қўлёзма руслар Самарқандни ишғол қилгандан кейин 1869 йилда Тошкентга, сўнгра Петербургга олиб келинди, бу ердан 1917 йилининг декабрь ойида Уфага кўчирилди. Орадан яна етти йил ўтгач, 1924 йил 18 августда Муҳаффи яна Тошкентга қайтиб келди. У ҳозирги кунда Мовароуннаҳр мусулмонлари диний идорасининг кутубхонасида сақланмоқда.

Усмон Муҳаффининг шу кунгача етиб келган бу ва яна бошқа ривоят ва

ҳужжатларга асосланган саргузаштларнинг тафсилотлари, Шайх Исмоил Маҳдумнинг юқорида зикр қилинган китобида тартиби билан, бирма-бир баён қилинган. Мусҳаф ҳақида кўпроқ билишни истаганларга ўша китобни тавсия қиламиз-да, Қуръони Каримнинг Тошкентда сақланаётган бошқа нусхалари ҳақида қисқа маълумот берамиз.

Қуръон йигирманчи аср бошларигача котиб ва хаттотлар томонидан кўчирилиб келинган. Нуханинг оддий ёки зийнатли бўлиши бой ёки камбағал, олим ёки адиб, устоз ёки шогирд учун тайёрланишига боғлиқ бўлган. Узоқ ўтмишдан бизгача етиб келган нусхалар жуда кўпдир. Қадимда кўчирилган қўлёзмаларнинг кўпи оддий бўлгани учун кўп ишлатилиши натижасида ишдан чиқа борган, сифатли қоғоз, нозик чарм билан қопланиб турли шакллар билан безатилган муқовали китоблар пайт-пайти билан қўлга олинган, авайлаб сақланган, шунинг учун уларнинг умри ҳам узун бўлган. Бундай китобларнинг ёзуви ҳам ўта чиройли, баъзан олтин суви билан ёзилган, кўпинча варақларни безашда тилла ҳамда рангдор сиёҳ ва бўёқлар билан безатилгани учун улар юқори санъат даражасига кўтарилади.

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 2552-2866, 4072 ва 5304 рақамлари билан сақланаётган Қуръон қўлёзмалари ана шундай китоблар сирасига киради. Қуръоннинг Қўлёзмалар институтидаги ўнлаб нусхалари ичида 1915 рақамли қўлёзма нухаси ўзининг нафис қоғози ва ҳуснихати билан бошқаларидан ажралиб туради. Бу қўлёзмаларга қарашнинг ўзи кишига эстетик завқ бағишлайди.

Қуръони Каримни ўрганиш ва унинг устида олиб борилган тадқиқотлар уни Мусҳаф ҳолига келтириш давридан бошланган. Бошқача қилиб айтганда, Муқаддас Китоб ўн беш асрдан бери олиму уламолар эътиборида бўлиб турибди. Шу давр ичида ислом дунёсида вужудга келган илмларнинг кўпи Қуръонни ўрганиш ҳисобланади. Бу илм Қуръон илмлари ва арабий илмлар номи билан маълум ва машҳурдир.

Герберт Р.ЛОТМАН

Ротшильдлар — банкирлар қироллари

Машҳур сулоланинг икки асрлик тарихи

Биринчи боб

НОШУКУР АЖДОДЛАР

Француз парламентининг биносидан ўттиз учта мажлисдан кейин ниҳоят, 1981 йилнинг 26 октябрида болғачанинг овози янгради. Кўпчилиги социалистлар ва коммунистлардан иборат бўлган депутатларнинг қарори қатъий ва шикоят қилишга ўрин қолдирмаган қарор эди — Ротшильдларнинг банклари мамлакатнинг бошқа ўндан ортиқ молиявий ташкилотлари билан бирга, шунингдек, тўртта хусусий саноат гуруҳининг мулклари қаторида давлат фойдасига мусодара қилинмоғи керак.

Социалистлардан чиққан биринчи президент Франсуа Миттераннинг ҳокимият тепасига келганига олти ой бўлган, парламентда кўпчиликка эга эди. Унинг тарафдорлари ҳокимият шуқудан узил-кесил гангиб қолишган ва ғалаба нашидасидан ўзларини йўқотиб қўйгандек кўринарди. Бир вақтлар Стендаль сабабчи бўлиб, француз тилига “Ротшильддек бадавлат” деган дабдабали ибора кириб қолганди. Энди эса бу ибора халқ хотирасидан буткул ўчиб кетмоғи лозим эди. Хусусий одамларнинг беҳисоб бойликлари дарҳол мусодара қилинмоғи керак, дунё тўнтарилиб кетса садқан сар, ижтимоий адолат тантана қилса бас! Ротшильдларнинг молиявий империяси тор-мор қилинмоғи зарур!

Ротшильдларни нацистлар талашди, вишичилар таҳқирлашди, аксилсемитлар ва анархистлар неча марта уларнинг ҳаётига суиқасд қилишди. Эндиликда эса таъқиблар эстафетасини мамлакатнинг демократик ҳукумати давом эттиришга аҳд қилди, ҳолбуки, ротшильдлар, икки асрдан бери шу мамлакат манфаатлари йўлида меҳнат қилишган. Ақл бовар қилмайдиган иш эди бу!

Қавм бошлиғи Ги де Ротшильднинг ғазоби чексиз эди. “Петен даврида жуҳуд деб таҳқирландим, Миттеран даврида яна қувғинга учраяпман — жонимга тегиб кетди бундай ҳаёт. Ҳукумат ҳар қирқ йилда зўравонлик билан молу-мулкимизни тортиб оладиган мамлакатга хизмат қилишдан чарчадим. Э воҳ, қандай кунларга қолдик-а? Францияда амалда капитализмни қурган молиявий сулола жамиятимизнинг ҳамма қатламларида уруғлаб кетган социалистларнинг телба назариялари туфайли ўз фаолиятини йиғиштиришга мажбур бўляпти”, ўйларди у.

Бу ҳали бутун XX аср мобайнида машҳур банкирнинг бошига тушган савдоларнинг тўлиқ рўйхати эмас эди. Ги де Ротшильд 30-йилларнинг ўртасида уларга қарашли темир йўлларнинг Халқ fronti ҳукумати томонидан босиб олинганини ҳам, Эдуард Ротшильд директор бўлган кезларда Франция миллий банки устидан давлат назорати ўрнатилганини ҳам ва яна бошқа кўпгина ишларни яхши эслайди.

Уларнинг исми-шарифлари кўпдан бери битмас-туганмас бойликларнинг рамзи сифатида машҳур бўлиб кетган. Қолаверса, молия бобидаги корчолонлар шаклланиб қолган тимсолга мос келишга жон-жаҳдлари билан уринишарди. Бироқ Фран-

циядаги капиталистлар ёлғиз Ротшильдларнинг ўзидангина иборат эмас эди. Курраи заминнинг бошқа қисмларида, айниқса, Англия билан АҚШда яхши меҳнат қилиш иқтидори ва бунинг оқибати сифатида эришиладиган жуда катта молу-мулк ҳамда бой тадбиркорлик тажрибаси ҳар томонлама рағбатлантирилди. Ротшильдлар ҳамisha нафақат ўзларининг фаровонлиги йўлида меҳнат қилишарди — улар мактаблар, касалхоналар, яшаш ҳақи арзон турар-жой бинолари ҳам қуришган. Француз музейларида баронлар томонидан давлатга туҳфа этилган дурдона санъат асарлари сақланган. Агар Ротшильдларнинг ёрдами ва ҳомийлиги бўлмаганида кўпгина рассомлар ўз вақтида очликдан жон таслим қилган бўларди. Аммо бу қавмнинг бойликлари ҳамisha ҳасадгўйларнинг ёвуз ниятларини ҳам кўзгаб турган. Иккинчи жаҳон уруши тугагач, Ги бунга шахсан ўзи ишонч ҳосил қилиш имконига эга бўлди: маданият масалаларида Франция тарихидаги энг саҳоватпеша ҳомийларга ватандошларининг миннатдорлик туйғуси ҳамин қадар экан. Барон де Голлни фаол қўллаб-қувватлашган, аммо унинг Ротшильдлар қавмига мансублиги де Голл ғалабасидан кейин бирон давлат мансабини эгаллаб туриб, ўз мамлакатига хизмат қилишни давом эттиришига ҳалақит берди. Фарбий Оврўпа ва АҚШ газеталари ҳамда телевидениеси Миттеран ҳукуматини жуда қаттиқ танқид қилди. Ҳар ҳолда, ҳали дунёда Ротшильдлар номининг салмоғи катта эди. Фақат Парижнинг ўзида икки мингта юксак малакали мутахассисни иш билан таъминлаб турган, яна дунё бўйича ўттиз уч минг кишига ризқ-рўзини бериб турган, етмиш мингта салобатли миҳозларнинг хизматини қилаётган банкни ичак-чавағи билан ютиб юбориш унча осон иш эмас эди — жиноят содир қилинган жойда қон излари қолиши тайин эди.

Эҳтимол, ҳукумат бунақа кескин чораларни кўрмай туриб ҳам, ўз муаммоларини ҳал қилиши мумкин бўлгандир. Аммо ҳукумат бундай қилишни истамади — шартга бориб, ҳаммасини тортиб олиш мумкин бўлган жойда ортиқча ташвиш чекиб ўтиришга на ҳожат! Талаб олинган бойлик кейин нима қилинади, деган савол ҳеч кимнинг бошини қотиргани йўқ.

Ги банкларнинг хусусий секторга мансублигини ва шунинг учун кескин рақобат шароитида ишламоқлари кераклигини айтиб огоҳлантирди: уларнинг фаолияти устидан ўрнатиладиган истаган шаклдаги ҳукумат назорати беҳисоб талофатларга олиб келади. Табиийки, ҳеч ким унинг гапига қулоқ солгани йўқ. Бироқ бу баронни таажжубга солмади: “Ноилож, сўд экстремистлар сафида турадиган сиёсатчилар учун Ротшильдлар — ёвузлик тимсоли!” эди.

Ротшильдлар учун мусодара қилиш молиявий ҳалокатдан кўра кўпроқ психологик фалокат бўлди. Уларни Франция иқтисодиётига пул сарфлаш имконидан маҳрум этишди, ҳолбуки худди шу чоқларда Франция иқтисодиёти йирик сармояларга жуда-жуда муҳтож эди. Баронларнинг ота-боболари икки аср мобайнида не не машаққатлар билан барпо этган иморатнинг бўлак-бўлак бўлиб парчаланиб кетаётганини томоша қилиб туришдан ўзга иложлари қолмади. Кейин бу синиқларни бутлаш, албатта, жуда қийин кечади.

Аммо энди бунинг ташвиши бошқаларнинг зиммасига тушади.

Миттеран президент қилиб сайлангандан кейин Ротшильдларнинг ихтиёрида яна олти ой вақт бор эди. Табиийки, улар бу муҳлатни беҳуда сарфлашапти. Бошқа компаниялар ҳовлиқиб маблағларини хорижга ўтказиш бошлайди, у ерга мусодарачиларнинг қўли етмайди деб ўйлашди. Ёхуд баъзи бир кампаниялар ўз фаолиятларини ниқоблаш учун ҳар хил сохта битимлар туза бошладилар ва шу йўл билан ҳукуматнинг чангалидан омон қолишни мақсад қилдилар. Ротшильдлар эса ақллироқ йўлни тутдилар. Улар ўз банкларини талашга киришмадилар, балки келажакда бу банклар устидан ўзларининг назоратларини ўрнатиш чорасини кўришди. Давид Ротшильд ўзининг Париждаги банкни унча катта бўлмаган Париж-Орлеан банки орқали назорат қиларди. У ана шу Париж-Орлеан банкни шундай бир молиявий муассасага айлантира бошладики, у ортиқ банк бўлмай, қолди (бинобарин, парламентнинг қарори унга даҳл қилмайди), лекин айни чоқда, у қавмнинг мусодара қилинган мулки устидан назоратни сақлаб қола олади. Бундан ташқари, ана шу муассаса орқали Ротшильдлар ва уларнинг миҳозлари Франциянинг sanoat корхоналари ҳам молиявий муассасаларига пул харжлаб, фойда кўриш имконини қисман сақлаб қолишган эди.

Вақт ўтиши билан маълум бўлдики, мусодара қилишнинг яхши томонлари ҳам бор экан. Жуда кўп турли-туман ишлар мавжуд эди — Ротшильдлар бир нима бўлиб бу ишларга аралашиб қолишган, лекин кейинчалик улардан қандай қутулиш йўлини тополмай гаранг эдилар. Мусодара шундай ишларга барҳам берди. Социалистлар коммунистлар билан иттифоқ бўлиб, Франциянинг иқтисодий гигантларини босиб олишди, кўпгина банклар ва кампанияларни мусодара қилишди. Баронлар фаолиятларини нимадан бошлаган бўлишса, шунга қайтишди, яъни яна пул олиб, пул сота бошлашди. Сулолага асос солган Жеймс Ротшильд шу йўл билан бойиб кетган эди. Балки XIX асрнинг бошларида иш берган нарса XX асрнинг охирида ҳам қўл келиб қолар. Майли, ҳукумат истаган ишини қилаверсин, лекин Ротшильдлар ишни бошидан бошлашади.

Ротшильдларнинг исми-шарифи Лафит кўчасидаги хос ҳовлининг эшикларидан ўчириб ташланди. Лекин кўп ўтмай, бошқа эшикда бу исм-шарифлар пайдо бўлди.

Иккинчи боб

СУЛОЛАНИНГ АСОСЧИСИ

Тарих одамларга саралаб муомала қилади. Баъзан у кимнингдир бошини силайди, баъзан эса кимгадир бағритошлик қилади. Шунинг учун керак бўлган пайтда ўз ўрнида бўла олиш жуда фойдали нарса. Мейер Амшел Ротшильд худди шунга муваффақ бўлди.

Илгари XVIII асрда феодал Францияда ва Олмон давлатларида яҳудийларга ерга эгалик қилиш ман этилган эди. Бироқ уларнинг пули бор эди — бу пулни нима қилсалар, уларнинг ихтиёрида бўлган — улар пулни алмаштиришлари, фойдасига қарзга беришлари ёхуд бу пулларга тилла билан кумуш олиб қўйишлари мумкин эди. Орадан кўп ўтмай, қироллар Исроил фарзандларининг бу сифатларини жуда қадрлай бошладилар ва уларнинг кўпчилиги саройда судхўрлик қила бошладилар. Бу судхўрлар тождор зотларнинг ишларига (кўпгина мол-мулкига ҳам) мутасаддилик қила бошладилар. Феодал тузумидан чиққан Оврўподаги анча-мунча сулолалар яҳудий молиячиларини бажонидил ўз аъёнлари қаторига қўшиб олардилар. Шунинг учун ҳам вақти-соати келганда яҳудийлар ўзларининг протестант биродарларидан фарқли равишда тор ва нимқоронғи дўконларини кенг ва ёруғ банк идораларига алмаштиришга тайёр эканлар, бунинг ҳақ қандай ажабланидиган жойи йўқ.

XX аср охирида ҳаёт кечираётган одамлар XVIII асрда Оврўпада яҳудийлар қай тарзда яшаганларини қийинчилик билан тасаввур қилишлари мумкин. Ҳатто ҳаётда муайян муваффақиятларга эришган тақдирда ҳам яҳудийлар ўзларини жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси, деб ҳисоблай олмас эдилар. Ҳатто жуда катта пул сарфлаб ҳам улар таъқибу таҳқирлардан халос бўла олишмас ва бош олиб қочадиган жой ҳам йўқ эди.

Майн дарёси бўйидаги Франкфурт номли эркин шаҳар истаган одам учун эркин эди-ю, фақат яҳудийлар учун эркин эмасди. Улар ўз уйларини фақат эски шаҳар деворлари билан суви моғорлаб кетган жарлик ўртасида қисилиб ётган қуёш бетини кўрмайдиган тор кўчалардагина қурмоғи мумкин эди. Гетто кечқурун ва якшанба кунлари қулфлаб қўйиларди. Бундан ташқари яҳудийлар белгилаб қўйилган кўринишдаги либосларда юриши ва турфа хил солиқлар ҳамда хирожлар тўламоқлари керак эди. Яҳудийлар кўпгина касблар билан шуғулланиши, баъзи бир буюмлар билан савдо-сотик қилишлари ва ерга эгалик қилишлари мумкин эмас, бу ҳам етмагандай, улар ҳатто фамилияларидан ҳам маҳрум қилинган эдилар. Ротшильдлар, масалан, ўз лақабларини дўконларининг манглайида осилиб турадиган қизил осма лавҳа (вивеска) важида олишган.

Мейер Амшел яҳудий геттосида 1744 йилнинг 23 феввалида туғилган. Унинг отаси темир-терсак буюмлари билан савдо қиларди. Отасидан бу иш ўғлига мерос қолади. Аммо оиланинг асосий даромади пул алмаштириш туфайли эди.

Оила ривоятларида айтилишича, Амшел бошқа болалардан кескин ажралиб турган ва жуда эрта ёшлариданоқ пулга ҳамда оила бизнесига катта қизиқиш би-

лан қараган. Ҳозир истеҳком деворига тақаб қурилган кичкина магазинчада икки юз йил муқаддам қандай воқеалар содир бўлганини аниқлашнинг иложи йўқ. Фақат бир нарса аниқ — бу дўкончада ўсиб улғайган одам бутун қитъа миқёсида иқтисодиёт тарихидаги катта ўзгаришларни бошлаб берди. Бир қараганда Мейер Амшелнинг пешонасига бадарга қилинган одам кема эшказига боғлаб қўйилгандек, умр бўйи дўконнинг пештахтасидан бир қадам ҳам нари силжимаслик ёзиб қўйилгандек, у фақат шу йўл билан йиллар мобайнида оилавий рўзгорнинг бойлигига бойлик қўшиб боришга маҳкумдай кўринганди. Ўн ёшида у дўконда отасига қарашиб, пулларни алмаштириб берарди: ўн икки ёшида отаси билан онаси вафот этиб, тўртта укаси унинг қарамоғида қолди.

Мейер бир нарсага жуда ишқибоз эди — у тангалар йиғишни яхши кўрарди. Ҳар қанча ғалати бўлмасин, айти шу ишқибозлик унинг кейинги тақдирини белгилаб берди. Йигирма беш ёшга етганда у қадимги тангаларни, молиявий операцияларни шу қадар мукамал билардики, оқибатда Гессен шаҳзодасининг хос банкири этиб тайинланди.

Аммо Амшел бу билан қаноатланиб қолмади. У кимда ким ҳақини тўлашга рози бўлса, унинг учун ноёб тангалар ва санъат асарини топиб берарди.

Санъат нафақат қурбонлик талаб қилади, балки унинг учун катта пул ҳам сарфлаш керак. Пул топмоқ учун эса Гессен сулоласи ўша пайларда Олмон ҳукмдорлари ўртасида кенг тарқалган бизнес билан машғул бўлди — у табааларини сотишни жонлангирди. Гессеннинг аскар йигитлари бутун Оврупа бўйлаб жанг майдонларида мардона жон таслим қилишар ва бу билан ўз ҳукмдорларининг бойишига ёрдамлашар эдилар. Бироқ гессенликларнинг сони чекланган эди, шаҳзоданинг нафси эса ҳеч қандай чегарани билмасди. Пул, барибир, ҳаминша камлик қиларди.

Оврупа йўллари қадим-қадимлардан нотинч эди. Ёнида катта миқдорда пул олиб юриш нафақат ҳамён учун, балки тижоратчининг ҳаёти учун ҳам хатарли эди. Шунинг учун яҳудий судхўрлари ўзларининг хизмат сафарларининг хавфсизлигини таъминлайдиган чораларни ўйлаб топишди. Ўзи билан бир қоп пулни кўтариб юришга не ҳожат? Пул ўрнига тилхатни олиб юрса ҳам бўлади-ку! Шу тилхат билан борган жойларида қанча пул керак бўлса, шунча санаб беришади.

Шундай қилиб, ҳозирги банк тизимининг пойдеворига тамал тоши қўйилди.

Гессен шаҳзодаси кунлардан бирида шундай йўл билан нақд пул олишга қизиқиб қолди. Мейер Амшелга омад кулиб боққан фурсат келган эди. У оиласи билан ҳамон Геттода яшашда давом этар, бироқ эндиликда у салобатли гиштин иморатда яшил осма лавҳа остида истиқомат қиларди.

Биз яшаётган асримизнинг биринчи ярмида бу иморат Франкфуртнинг эски шаҳар қисмида ҳали бутун эди. Лекин иккинчи жаҳон уруши вақтида шаҳарнинг тарихий маркази буткул вайрон бўлди. Ротшильдлар хонадони истиқомат қилган иморат ҳам бутун қолмади.

1800 йилда Амшелнинг ҳаётида кескин бурилиш юз берди — у Австрия ҳукмдорларининг Венадаги вакили этиб тайинланди. Эндиликда бу ердагилар ҳам пул солинган зилдек қопларни кўтариб юргандан кўра бир лаҳтак қоғозни олиб юриш қулайроқ эканини англаб етишган эди. Мейер Амшелнинг асосий вазифаси Англиядан қитъага катта миқдордаги пулларни келтириш эди. Бундан ташқари у Гессен шаҳзодасининг хизматини ўташда ҳам давом этарди — унинг маблағларини турли-туман корхоналарга жойлаштириб, бундан катта фойда чиқарарди. Ротшильд бу иш билан шуғулланар экан, ўз номида ҳаракат қилар, савдо-сотикдай “ножўя” ишда тождор зотнинг иштирок этаётганини ошкор қилмас эди. Шаҳзоданинг ҳамёни қаппайиб борар, ҳамён билан бирга Амшелнинг обрў-эътибори ҳам, оладиган чўтали ҳам ортиб борарди. Тез-тез бўлиб турадиган сафарлар хорижда Ротшильдлар хонадонининг ваколатхонасини барпо этиш заруриятини туғдирди.

Улар меҳнатининг эътиборли томони шунда эдики, пул мижознинг қўлига жуда тез етиб борар эди. Ротшильдлар бегоналарни бу ишга яқинлаштирмас эдилар. Шундан оилавий бизнес гуллаб-яшнади. Қарз сўраб мурожаат қиладиган ҳар бир одамнинг (булар орасида кўпинча аслзода зодагонларгина эмас, ҳатто тождор кимсалар ҳам бўлар эди) хизмати жуда дўндириб адо этилар ва бу ишлар мутлақо хуфий тарзда амалга ошириларди.

Сифат ҳар нарсадан юқори турмоғи керак!

Йиллар ўтди. 1792 йилда инқилобий Франция Австрия империясига қарши уруш эълон қилди. Гессен Вена томонида турди. Бу эса французларнинг кўнглига тугилиб қолди. Бироқ Гессен шаҳзодаси ҳарбий ҳаракатларга қўшилмоқчи эмас эди, у фақат Англияга ўз солдатларини сотиб, пул ишлаб олмоқни ихтиёр этган эди.

XIX асрнинг бошида Майн бўйидаги Франкфурт қитъа билан туманли Альбион ўртасидаги алоқанинг нуқтасига айланиб қолди. Англия билан олиб борилаётган бизнес жуда муваффақиятли ривожланмоқда эди, шунинг учун Амшел йигирма яшар ўғли Натанни Лондонга юборишга қарор қилади. Шу тарзда Ротшильдлар хонадонининг Британиядаги бўлими майдонга келади. Наполеон билан уруш бошланганда эса Англия Оврўпа қитъасидан ажралиб қолди. Унинг саъй-ҳаракатлари билан қамал вақтида Гессен шаҳзодаси Британиялик қарздорлар учун ҳам товар етказиб берадиган асосий кучга айланди.

Наполеон бир мамлакат кетидан бошқасини босиб олиб, Англия теварагидаги иқтисодий қамал сиртмоғини қаттиқ тортиб қўйди. Шундай вазиятда Мейернинг иккинчи ўғли Яков майдонга чиқди. Ротшильдлар пишиқлик қилиб, унинг исмини ўзгартиришди, энди у Жеймс номини олди.

Ун уч ёшидан бошлабоқ Жеймс отасига мижозлар билан ишлашда қўмаклашадиган бўлди. У ҳамма жойда отасининг ёнида бирга юрар ва тождор ҳомийсининг қарздорларидан қарзни ундириш билан шуғулланарди. Пруссия Наполеон билан урушга қадам қўйгач, Гессен шаҳзодаси кейинчалик голиб томонга қўшилиш мақсадида ўзини четга олиб туришга ҳаракат қилди. Бироқ, французлар Гессенни босиб олишди ва шаҳзода гурбатга кетишга мажбур бўлди.

Энди Ротшильднинг ҳомийси олисга кетиб қолган бир шароитда, қандай қилиб омон қолиш ва тўплаган бойликларини янги ҳокимият даврида сақлаб қолиш тўғрисида бош қотирмоғи лозим эди. У бунинг иложини топди. Мейер Амшел қувғиндаги шаҳзода билан яхши муносабатларини сақлаб қолган ҳолда оккупацион маъмурлар билан ҳам тил топишиб кета олди.

1808 йилда Амшел Франкфурт шаҳридаги яҳудий жамоаси номидан гапириб, яҳудийларга солинадиган таҳқирли солиқларни бекор қилдиришга ва яҳудийларнинг ҳаққи-ҳуқуқини шаҳардаги бошқа аҳолиниқига тенглаштиришга эришишга муваффақ бўлди.

Замон чиндан ҳам ўзгарган эди. Амшелнинг ўғиллари ортиқ Исроил фарзандларининг анъавий либосларини киймай қўйишганди, улар энг сўнгги модада тикилган фраклар ва камзулларни афзал кўришарди. Улар ҳатто шанбага эҳтиромларини ҳам йўқотиб бўлган эдилар — шанба кунини бемалол иш билан шуғулланаверишарди. Лекин шундай бўлса ҳам Ротшильдлар барибир гумон остида қолдилар.

Французлар Жеймс билан Мейернинг учинчи ўғли Соломаннинг қувғиндаги шаҳзода билан алоқалари бўлса керак, деб гумон қилишди. Бундай гумон учун уларнинг асослари ҳам йўқ эмас эди. Французлар уларнинг уйда тинтов ўтказишди, лекин ҳеч нарса топиша олмади — Ротшильдлар ҳамisha ҳам ишни пухта қилишга одатланган эдилар.

Амшел муваффақият билан икки бойга бир қарол бўлишда давом этди. 1809 йилда у “Ротшильд ва ўғиллари” деган фирмасини рўйхатдан ўтказди. Беш ўғилнинг ҳар бирига кекса Мейер ишдан чиқариб олмаслик учун бир миқдордан қоғозларини васият қилди.

Ана шу тарзда Ротшильдларнинг молиявий империясига асос солинди.

* * *

Эндиликда Ротшильдлар оёққа мустаҳкам туриб олишган эди. Лекин бунга улар осонликча эришганлари йўқ. Жеймс Парижда Наполеон кўчасида ўрнашиб олди. Француз божхонасининг тузоқларига моҳирлик билан чап бериб, у Ла-Манш орқали қатнашга чек қўйгани йўқ. Ҳар гал бу қатновлар оқибатида қоғоз тилхатлар нақд пулга алмашинар эди. Шу тарзда француз пойтахти Лондонни Франкфурт билан боғловчи махфий “олтин сўқмоқ” да асосий бўғин бўлиб қолди. Оврўпада минглаб одамлар ўзларига бегона манфаатлар йўлида жон олиб жон бераётган бир вазиятда Ротшильдлар хотиржамлик билан хонумонини бойитиш йўлида

ишларини давом эттирдилар. Наполеон Англияни иқтисодий қамал ёрдамида мажлаб ташлашга беҳуда уриниб, айрим одамларнинг жуда тез бойиб кетмоқлари учун жуда қулай шароитни вужудга келтирган эди. Камсуқум Мейер бунақа қулайликларни ҳатто тушида ҳам кўрмаган эди. Аммо энг ғаройиби шунда эдики, Наполеон сиёсатига ошкора тарзда беписанд бўлиш Жеймс Ротшильдга француз ҳукумати билан илиқ муносабатларни давом эттиришга ҳалал бергани йўқ. Аллақандай номаълум йўллар билан у Франциянинг молия вазирлигини Англиядан тиллолар олиб чиқилса, бундан Британия иқтисодиёти заифланишига ишонттира олди.

Улуғ Британияда сиёсий эркинликлар мавжуд эди. Шунинг учун бу ўлка яҳудийлар учун ардоқли бир ватан бўлди. Шунинг учун Амшелнинг ўғли Натан осонгина йўл билан Британиянинг фуқароси бўлиб олди.

Францияда инқилоб йилларида қонун олдида ҳамма фуқароларнинг тенг ҳуқуқли эканлиги тантанали эълон қилинди. Наполеон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида яҳудийлар яна таъқибга учрай бошлаганларига қарамай, улар Венадаги ёхуд Франкфуртдаги миллатдошларига қараганда, барибир, ортиқроқ даражада эркин эдилар.

1812 йилнинг сентябрида Мейер Амшел вафот этди. Оилавий анъанага кўра ўлим тўшагида ётган Мейер сулоланинг асосчиси сифатида зиммасидаги вазифаларни ўғиллари ўртасида тақсимлади. Ҳақиқатдан шундай бўлганми-йўқми — бу бизга қоронғу. Бизга фақат шу маълумки, отанинг вафотидан кейин расман қавмага Натан бош бўлди. У Англиянинг марказий банкидан яширган ҳолда борган сари кўпроқ йирик-йирик молиявий операцияларни амалга ошира бошлаган эди.

Ротшильдларни “банкирлар қироллари”, деб бежиз айтишмаган эди.

Энди улар Оврўпадаги энг тарвақайлаган пул кўчириш тизимининг хўжайинлари эди. Бу тизим бутун қуввати билан узлуксиз ишламоқда эди.

Бироқ Францияда уруш бормоқда эди. Бу эса мазкур мамлакатда Ротшильдлар аҳволига таҳдид солар эди.

Яков Ротшильд фақат Парижда истиқомат қилибгина чиндан ҳам Жеймсга айланди. У пойтахт аҳлига хос виқор касб этди, рақс тушишни ўрганди, эгарда қуйиб қўйгандай ўтирадиган чавандоз бўлиб олди. У буларнинг барини жуда қисқа фурсатларда киши билмас тарзда ўзлаштирди. Унинг бунчалик чапдастлигига нафақат дўстлари, ҳатто душманлари ҳам ҳайрон бўлишди. Бу фақат Натангагина ва Лондондаги бизнес бобидаги шерикларигагина манзур бўлмади. Аммо Жеймс шунчалик комил ишонч билан сувратлар чизар, Эски Аҳдлар белгилаб қўйган қонун-қоидалардан шу қадар сидқидилдан зодагонларча турмуш кечирар ва буларнинг барини мижозлар билан яхши муносабатларни йўқотиб қўймаслик учун қилаяпман, деб шу қадар астойдил ишонтирардики, охир-оқибатда унга ишониларди.

Кўпни кўрган доно қарияларни лақиллатган бу такасалтанг Пелетиэр кўчасида данғиллама уй-жой сотиб олди ва уйга ошпазлардан тортиб малайларга қадар кўп сонли хизматкорлар ёллади. Орадан кўп ўтмай, бу уй Париж тадбиркорларининг марказига айланди. Жеймснинг пули унча кўп эмас эди, бироқ акиси Натан модомики Францияда бизнес билан шуғулланмоқчи экан, у ҳамма нарсанинг ҳақини тўламоғи керак-да!

Наполеоннинг мағлубияти Ротшильдлар қаршисида янги имкониятлар очди. 1814 йилда Жеймс Парижда Тижорат палатасида ўз банкни расман рўйхатдан ўтказди. Ҳудудсиз Британия сандиқларидан Жеймснинг ихтиёрига пуллар дарё бўлиб оқиб кела бошлади. Бу пуллардан у қироллик тузумини қайта тиклаш мақсадида фойдаланди. Албаттаки, Луи XVIII тахтга чиққанидан кейин Ротшильднинг хизматларини унутгани йўқ.

Жеймс бор-йўғи йигирма бир ёшда эди, ҳолбуки, унинг қўлидан миллионлаб франклар ўтди. Табиийки, бу пуллардан бир миқдори унинг ҳамёнига ҳам тушган. Бундан ташқари, у Ротшильдларнинг Лондон ва Франкфуртдаги банкларида анча салмоқли улушга ҳам эга эди.

Ротшильдлар шунчалик мустаҳкамланиб олдиларки, ҳатто Наполеоннинг ўз армияси билан сургундан қайтиб келиши ҳам уларнинг қудратига путур етказмади. Кейинроқ Натан Ватерлоода француз армиясининг тор-мор этилишини

шахсан кузатиб тургани тўғрисида анча-мунча гап-сўзлар бўлиб ўтди. Ҳақиқатда эса бундай қилмоқ учун ҳеч қандай ҳожат йўқ эди. Ротшильдлар бу пайтга келганда шу қадар кенг тармоқли ва яхши уюшган ахборот хизматига эга эдиларки, ҳатто ғалаба тўғрисида Британия ҳукуматидан олдинроқ хабар топишган эди. Аммо қонунга риоя қиладиган фуқаро сифатида Натан қиролни хурсанд қилмоқ учун дарҳол саройга йўл олди. Бунинг оқибатида Ротшильдлар қавми бу ғалабадан имкони бор даражада фойдаланиб, янада бадавлатроқ бўлиб олишди.

Учинчи боб

“ЯХУДИЙЛАР ҚИРОЛИ”

Вақти-соати келиб банк иши бугунги кунда бизнинг кўз ўнгимизда намоён бўлаётган қиёфани касб этади. Шуниси ҳам борки, бу ҳодиса саноат пайдо бўлмасдан олдин рўй беради. Қолаверса, банклар саноатининг ривожланишига ҳар томонлама мададкор бўлишди. Лекин шундоқ бўлса ҳам, моливий корчалонларнинг дастлабки салмоқли мижозлари саноат пешволари эмас, балки ҳукуматлар бўлган эди. Дастлаб пул боши-охир кўринмайдиган урушлар қилмоқ учун зарур эди, анчадан кейингина улардан тинч мақсадларда фойдалана бошладилар.

У йилларда банк тизими қай тарзда ишлаган? Энг кенг тарқалган шакл — савдо банки бўлган. У қимматли қоғозларни сотишда ҳам, кампанияларни сотиш, йирик савдо-сотиқ ишларида даллоллик қилишда ҳам бирдай муваффақият билан иш юритган. Ҳамма ҳам шундоқ иш юритган. Ротшильдлар ҳам бундан истисно эмас эдилар, албатта.

Икки юз йил муқаддам ҳам худди ҳозиргидек давлат ғазнасини тўлдиришнинг энг кенг тарқалган воситаси узоқ муддатли облигациялар чиқариш бўлган. Ротшильдлар қавми битмас-туганмас заҳираларга эга бўлгани учун давлат чиқарган облигацияларнинг ҳаммасини бўлмаса ҳамки, анча-мунчасини харид қилиш қудратига эга бўлган. Бундан ташқари ҳукумат Ротшильдлардан пулга қанча эҳтиёж сезса, шунча миқдорда қарз олиб туриши мумкин бўлган. Наполеон эндигина ҳукмронлик қила бошлаган кезларда кучга кира бошлаган савдо банклари саноат империялари билан бирга гуллаб-яшнади ва бутун XIX аср мобайнида янги ҳукмрон синф — капиталистларни маблағ билан таъминлаб турди.

1819 йилда Жеймс оила бизнесида ҳали ҳам кичик шерик бўлиб қолмоқда эди. Лекин уч йилдан кейин у мавқеига кўра катта акаси Натан билан тенглашиб олди. Бу вақтга келиб, уларнинг маблағи миллиард франкдан ошиб кетди.

Яна етти йилдан кейин эса ака-укаларнинг сармояси икки баравар ошиб кетди. Гарчи Натан номигагина қавмнинг бошлиғи бўлаётган бўлса-да, Ротшильдлар империясининг маркази Парижга кўчиб ўтган эди.

Наполеон қулагандан сўнг дарҳол ёш Жеймс ҳукумат чиқарган қимматли қоғозларга эга бўлган савдогар банкирлар учун чоғроқ бир клуб очди. Орадан икки йил ўтгач, Жеймс Ротшильднинг банки синдикатига аъзо бўлиб кирди. Бу синдикат репарацион тўловлар бўйича мамлакат қарзини қоплаш учун чиқарилган давлат облигацияларини харид қилиш билан шуғулланган. Бундан ташқари у урушдан кейин Франциядан пулларни олиб, голиб давлатларнинг банкига — асосан, Венага ўтказишда фаол иштирок этган.

Вена конгрессидан кейин Австрия Оврўпа қитъасида тўла ҳокимлик қилувчи хўжайин бўлиб қолди. Австрия империясини (у билан бирга эса бутун Оврўпони) канцлер Клененс фон Меттерних бошқарар эди. Яҳудийларни ҳамон жуда ёмон кўришар ва одам қаторига қўшмас эдилар, бироқ бу Ротшильдларга дворянлик унвонини олишга ҳалақит бермади. Биринчи қарашда анча ғалати кўринадиган бу ҳодисада таажжубланадиган жойи йўқ эди, чунки ака-укаларнинг кенжаси Солломон Вена саройида қудратли канцлернинг маслаҳатчиси бўлиб хизмат қилар эди. У пайтларда яҳудийдан барон яшаш фақат Меттернихнигина қўлидан келарди. Шундай қилиб, 1816 йилнинг охирида ҳаммани ҳайрон қолдириб, ака-укалар барон унвонига эга бўлдилар.

Уларнинг тамғаси камалакнинг тўрт ўқи бўлди — бу ўқлар Ротшильдлар хо-

надонининг тўртта асосий бўлимларининг рамзи эди. Бўлимлар Майн бўйидаги Франкфуртда, Парижда, Венада ва Неаполда жойлашган эди. Неаполдаги бўлимда ишларни ака-укаларнинг кенжаси Карл бошқарар эди. Натан Британия фуқароси бўлгани учун Австрия саройининг тўхфасидан, яъни баронлик унвонидан воз кечишга мажбур бўлди.

Жеймс эса, аксинча, Австрия барони бўлиб олгандан кейин қайта тикланган Бурбонларнинг Версалдаги саройида ўз унвонидан жуда уддабуронлик билан фойдаланади. Унинг ёши улғайиб бормоқда эди. Дворян турмуш қуришга қарор беради. “Хотинсиз хонадон — баайни капитансиз кемага ўхшаган гап” деб шикоят қиларди у акасига ёзган мактубида.

Ротшильдлар герцог Орлеанскийга сидқидилдан хизмат қилишарди. Герцог ҳам Франция тахтига чиққанидан кейин банкирнинг хизматини унутиб юбормади. Барон унвонини олиши ҳамон Жеймс Ватерлос қаҳрамони герцог Веллингтонни зиёфатга таклиф этади. Веллингтон таклифдан бош тортишга журъат қилмайди — пул ҳаммага ҳам керак эди-да. Бу зодагонларнинг қалбида Ротшильдларга нисбатан илиқ туйғулар йўқ эди, лекин улар Ротшильдларни ҳурмат қилишга ва улар билан ораларига совуқчилик туширмаслик иложини қилишга мажбур эдилар. Ҳар ҳолда, нима деганингизда ҳам Оврўпадаги деярли ҳамма ҳукмдорларнинг ҳамёнлари шу қавмининг бойликларига қараб турарди.

Ротшильдлардан жуда кўплар қарздор эди. Булар орасида йирик мансабдорлардан тортиб бутун бошли давлатларгача бор эди. Натижада урушдан кейинги Олмонияда яҳудийларга қарши кайфиятлар гуриллаб авж олиб кетган ва профессорлар дорилфунунларнинг минбарларидан яҳудийларнинг тўлалигича бошқа халқларга сингиб кетишини талаб қилаётган бир вазиятда Парижда Жеймс Ротшильднинг хонадонида прусс ва австрия дипломатлари зиёфатларда оғиз-бурун ўпишиб, ўтиришарди.

1818 йил ака-ука Ротшильдлар учун галаба йили бўлди — уларнинг банклари ҳамма рақобатчиларини эзиб ташлаб, Оврўпадаги энг қудратли банк бўлиб қолди.

Жеймс билан Натан давлат чиқарган облигацияларни биричи марта нафақат облигация чиққан мамлакатда, балки хорижда ҳам сота бошладилар. Энди француз Россия чиқарган облигацияларни Парижда француз валютасига бемалол сотиб олиши ва улардан келадиган даромаларни ҳам франкларда олиши мумкин эди. Табиийки, у муомалалар фақат Ротшильдлар орқалигина бўлмоғи шарт эди.

Кунлардан бирида Жеймс Жозеф Фрушенинг қасрига бориб қолди. Жозеф Фруше Наполеон даврида ички ишлар вазири бўлган бўлиб, эндиликда эса Прагага бадарға қилинган эди. Кимсасиз қаср Парижнинг тadbиркорлик қайнаб-тошган қоқ марказида шўппайиб турарди. Жеймс каретадан тушиб, кенг ҳовли орқали иморат томон юрди. Кимсасиз ҳоли залларда унинг қадам товушлари эшитилади. Бу залларда улуг француз империясининг ҳавоси сузиб юргандай туюлади. Бу ердаги ҳамма буюмларда салобат ва виқор ҳукмрон эди. Ёш банкир йигитнинг назарида у ҳокими мутлақликнинг илғаб бўлмас бўйларини туюётгандай туюлди.

Уйнинг орт томонида сўлим бир боғ ястаниб ётарди. Унинг йўлкаларига майда шағал солинган. Бу йўлкаларда сайр қилиб юрган барон Ротшильд бир тўхтамага келади — бу ерда яна битта банк курси бўлади, деган ўйга келади. Бутун Парижнинг ағдар-тўнтар қилиб юборганда ҳам бундан яхшироқ жой топиб бўлмайди.

Бу жойдан туриб деярли икки юз йил мобайнида Ротшильдлар нафақат Франциянинг, балки Оврўпо мамлакатларидан кўпгинасини ҳам иқтисодиёти ва сиёсатини бошқарган бўлардилар.

Салкам йигирма йил мобайнида Оврўпа осмонида кезиб юрган мухорабалар дуди ниҳоят тарқади ва Ротшильдлар турли-туман сиёсий найрангларга чалғимай, бор вужудлари билан сеvimли ишларига берилиш имконига эга бўлдилар. Уруш пайтларида жуда катта миқдорда пул ишлаб олса бўлади, бироқ тинчлик вақтида янада кўпроқ ишласа бўлади. Ротшильдлар оталарининг бу сабоғини узоқ вақт эздан чиқмайдиған қилиб пухта ўзлаштириб олдилар. Бундан буён улар фақат тинчликни ёқлаб чиқа бошладилар, лекин ҳукмдорлар ҳамма вақт ҳам уларнинг фикрларини инobatга олишмасди.

Австрия императорининг расмий вакили сифатида Жеймс Ротшильд бутун Ов-

рўно бўйлаб бемалол юриши мумкин эди. Аммо унинг учун ҳақиқий рухсатнома вазифасини унвону мансаблар эмас, балки Ротшильд ўз мижозларига таклиф қилиши мумкин бўлган хизматлар ўтаган эди. Масалан, баронларнинг курьерлик хизмати шу қадар самарадор эдики, Франциянинг премьер-министри ўзининг дипломатик почтасидан кўра баронлар хизматини афзал кўрди. Лондондаги, Франкфурт ва Париждаги Австрия элчилари ҳам Ротшильдлар хизмати давлатникидан анча мукамал эканини эътироф этишган эди.

Кўпинча Ротшильдлардан келган курьер маҳаллий биржада тўс-тўполон бўлиб кетишига сабаб бўларди. Акцияларнинг баҳоси гоҳ баландлаб гоҳ пасаяр эди. Бироқ, баъзан чопар бўлимда ишларни қандай олиб бориш тўғрисида хўжайиннинг буйруқларини олиб келарди, холос. Бундан ташқари бу алоқа тармоғи орқали Ротшильдларга жойлардан турли ахборотлар зумда етиб келардики, бу уларга молиявий империяни бошқариш имконини берарди.

1823 йилда Жеймс ҳамма рақобатчиларини орқада қолдириб, навбатдаги француз давлат заёмини тақсимлаш ҳуқуқини қўлга киритди. Бу пайтга келиб биронта ҳам жиддий молиявий битишув Ротшильдларсиз ўтмайдиган ҳолатга келган эди.

Келин танлашда ҳам Жеймс Ротшильд худди акция сотиб олаётгандай йўл тутди — олдин у ўзига қандай аёл кераклиги масаласида роса ўйлаб кўрди. Охир-оқибат у Соломон Ротшильдининг қизи Беттинени танлади. Жеймс аллақачон ўттиз икки ёшни уриб қўйганди, Беттине эса бор-йўғи ўн уч ёшда эди. Бу эса жиянини бахтиёр қилишга астойдил бел боғлаган амакини заррача ҳижолатга солгани йўқ. Никоҳ тўғрисида 1824 йилнинг 11 июлида кекса Амшелнинг Франкфуртдаги уйида бўлиб ўтди. Бир неча ойдан сўнг Натан ўзининг қизини Соломоннинг ўғлига узатди.

Кейинчалик яқин қариндошларнинг қуда-анда бўлишлари Ротшильдлар хонадонининг анъанасига айланди. Мейер Амшелнинг авлодлари ўртасида бўлиб ўтган ўн саккизта никоҳдан ўн олтитаси тоға-ю, амаки-жиянлар ўртасида бўлган эди.

Зоҳиран қараганда қариндош-уруғчиликни бу тарзда давом эттириш усули анча ғайритабиийдек кўринади, лекин тарихда бунга ўхшаш воқеалар кўп бўлган. Масалан, қадимги Мисрда Птоломейлар сулоласида ҳоқимият бегона қўлларга ўтиб кетмаслиги учун ака-сингиллар ўртасидаги никоҳ кенг расм бўлган. Худди шунга ўхшаб, бу даврда Ротшильдлар ҳам пулларни қавм ихтиёрида қолдирмоқ учун ва уларнинг бегона қўлларга ўтиб кетишига йўл қўймастик мақсадида бошқа банкирлар оилалари билан қуда-андачиликка йўл қўйишмаган.

Яна Жеймсга қайтайлик. Куёв келишган йигит эмасди. Бу ҳақда ҳатто яқин дўстлари ҳам очиқ гапиришарди. Йиллар ўтиб, йигитнинг аввалги кўринишидан урвоқ ҳам қолмаган эди. Замондошларининг гувоҳлик беришига қараганда, Жеймсининг башараси “зиёли маймун”никини эслатарди. Генрих Гейменинг ўзи уни “кишини жижиргантирувчи жуда совуқ одам” деб атаган эди. Бетти эса, аксинча, ҳаддан ташқари гўзал қиз бўлган. Парижнинг зодагонлар дунёсида у чинакам шовшувга сабабчи бўлди. Зодагонлар дунёси уни ҳеч қандай гап-сўзсиз ўз сафларига қабул қилдилар. Британия элчисининг хотини дугонасига йўллаган мактубида ўзининг қойил қолганини яшира олмай шундай ёзганди: жуда гўзал ёшгина яҳудий қизалоққа уйланди. Бунақаси ҳатто Исроилда ҳам камдан-кам учрайди”.

Оила қургандан сўнг Жеймс Ротшильд зодагон сифатида ва санъатлар ҳомийси деб ном чиқариш ҳаракатига тушиб қолади.

Уни бообру ресторанларда, театр ложаларида, кўргазмаларда тез-тез кўриб турадиган бўлиб қолиши. Бунинг оқибатида Жеймс ҳамма ака-укаларидан ортироқ даражада зодагонлар дунёсига сингишиб кетади. Ташқаридан қараган одам уни ҳақиқий француз деб ўйлаши мумкин эди. Бироқ у, барибир, яҳудийлигича қолди ва унинг миллатдошлари қаерда бўлмасин — Олмониядами, Россиядами ёхуд Дамашқдами, барибир, унга муҳтож бўлишмасин, Жеймс улардан ёрдамни аямади.

Бир неча муддат давомида Оврупода пул ишлаш анча осон эди. Айниқса, сен Меттернихнинг яқин дўсти бўлсанг, ошиғинг олчи. Аммо ҳар қандай яхши нарсанинг ҳам интиҳоси бўлади. Қитъа осмонида навбатдаги иқтисодий таназулнинг шарпалари ўрмалаб қолди. Унинг биринчи белгилари 1825 йилдаёқ аён бўлиб қолган эди.

Аммо ҳамма жойда фаол ишчанликнинг сусайганига қарамай, Ротшильдлар хонадонининг осмони ҳамон булутсиз эди. Тўғри, 1824 йилда Карл X тахтга чиққан

дан кейин зодагонлар буржуазияни сиқувга ола бошлади. Лекин бу барон Жеймсининг давлатига заррача таъсир кўрсатгани йўқ. Қолаверса, XIX аср 20-йилларнинг охирига келганда Ротшильдлар банкларининг пўлат сандиқларида француз миллий банкидагига қараганда анча кўп пул бор эди.

Жеймс Ротшильд янги қиролнинг ҳомийлигида бамайхотир ишлашда давом этди. Фақат қиролнинг ўзи қўзғатган янги инқилоб туфайли унинг қўлидан ҳокимият кетгач, бу ҳомийликдан путур кетди.

Ҳамма нарса кутилмаганда жуда тез содир бўлди. 1830 йилнинг 26 июнида қирол парламентни тарқатиб юбориш ва сўз эркинлигини чеклаш тўғрисида декрет эълон қилди, эртаси куни эса Париж ратушасининг тепасида уч рангли байроқ ҳилпиради ва шаҳар кўчаларида жанглار бошланиб кетди. Жанг қилаётган ишчилар билан талабалар сафига тарқатиб юборилган миллий гвардия келиб қўшилди. Унинг қўмондони машҳур генерал Лафайет эди. Соломон Лувр билан Тюильерини эгаллади.

Карл X қочди. Унинг ўрнини одамлар ўртасида шуҳрати баланд герцог Орлеанский эгаллади. Герцог Луи Филлип номи остида тахтга чиқди.

Соломон Ротшильд ошкор мамнуният билан ўзининг катта хўжайини Меттернихга ҳокимият тепасидаги ўзгаришларнинг ҳаммаси хусусий мулкка ортиқча зарар етказмасдан содир бўлгани тўғрисида ахборот берди. Аммо вақт ўтиши билан мамлакатнинг юқори қатламидаги ҳукмдорлар ўртасида юз берган ўзгаришлар аввалги чиқарган давлат заёмининг баҳоси тушиб кетишига олиб келди. Ротшильдлар зиён кўра бошлашди. Бу зарарларни қоплаш учун улар эски қадрдонларининг ҳокимият тепасига келишидан фойдаланмоқчи бўлдилар.

Орадан кўп ўтмай Жеймс Франциянинг янги қироли ҳузурида бўлиб, у билан суҳбатлашди. Қирол, жумладан, шундай деди: “Сиз мени анчадан бери яхши биласиз. Ҳозир мени Оврўпода тинчликни сақлаб қолишдан кўра ортиқроқ ташвишлантираётган ҳеч нарса йўқ.”

Бу сўзлар бароннинг дардига қўйилган малҳамдай бўлди. Ротшильдлар Луи-Филлипга ҳам, Меттернихга ҳам барабар сидқидилдан хизмат қилганлари учун ҳам бу якка улуг давлат ўртасида тинчлик таъминланган эди. Жеймс Венага Соломонга ҳам ёзади: “Агар амакимиз (ака-укалар ўз ўрталарида Австрия канцлерини шу ном билан аташарди) Франция билан тинч-тотув бўлишни истаса, тинчлик, албатта, қарор топади”. Энди сиёсий муаммолар бир изга солиб юборилгач, яна пул муаммоларига қайтиш мумкин эди.

Жеймс Ротшильд учун олтин аср бошланган эди. У тез-тез қирол билан тушлик қилиб турар, валиаҳд эса деярли ҳар куни Жеймснинг ҳузурига бирров келиб-кейтиб турарди. Ротшильдлар тўла эркинликка эришдилар, шу боисдан Луи-Филлип ҳукмронлик қилган йиллар тарихга “биржа чайқовчилиги даври” сифатида кирди. Бу йилларда Жеймс ошиқмасдан “балиқ ушлаш” да давом этди. У аниқ мақсад билан самарали ҳаракат қиларди. У даромад келтирадиган ҳар қандай ишга киришаварди, лекин агарда зарурият бўлмаса қалтис ишларга қўл урмасди. Унинг саъй-ҳаракатлари натижасида Париж атиги бир неча йил мобайнида жаҳоннинг молиявий пойтахтига айланди. Оноре де Балзак ҳам унинг мижозлари қаторида эди. Унинг таърифи бўйича Жеймснинг ўзи “молия шаҳзодаси” бўлиб қолди.

Лекин “молия шаҳзодаси” каби унвону лақаблар Жеймснинг шуҳратпарастлигини қаноатлантира олмай қолганди. Энди унга баронлик шуҳрати ҳам камлик қилиб қолди. У ўзининг миллатдош дўстлари даврасида тез-тез Фаластинда яҳудийлар давлати тикланса жуда соз бўларди, деган маънода гапира бошлаганди.

Акаси қимматбаҳо қоғозлар олди-сотдиси билан шугулланиб, яҳудий тожини орзу қилиб юрар экан, Соломон Ротшильд оғир саноат ривожига ва темир йўллар қурилишига пул харжлай бошлади. Орадан кўп ўтмай, у Австриянинг чехлар яшайдиган Витковица вилоятидаги темир рудаси чиқадиغان конларнинг тўла ҳуқуқли ягона хўжайини бўлиб қолди.

Бироқ ака-укаларнинг бойишидаги асосий восита ҳали ҳам давлат заёмларини тарқатиш бўлиб қолмоқда эди. Облигацияларнинг харидорлари учун Ротшильдларнинг номи энг яхши кафолат эди. Заёмнинг миқдори қанча катта бўлса, шун-

ча яхши. Ротшильдларнинг баҳайбат банк тизими истаган миқдордаги облигацияларни ҳам эплай оларди.

Кўпинча Жеймсга ҳатто ўзининг пулини харжлашга ҳам эҳтиёж қолмасди. Уни банкларининг қўли узун баронлар уюшмасига мансублиги мижозларнинг ўз жамғармаларини бамайлихотир ишониб топширишлари учун кифоя эди. Мижозлар пулларининг катта фоизи даромад билан қайтишига ишончлари комил эди.

Орадан кўп ўтмай, ака-ука Ротшильдларга Оврўпо торлик қилиб қола бошлади. Улар Қўшма Штатларнинг ривожланиб бораётган истиқболли бозорида ҳам иштирок этиш тўғрисида гапирадиган бўлиб қолишди. Биринчи бўлиб етиб келган одамга ўлжанинг энг катта бўлаги тегишини яхши билган ака-укалар океан ортига банкнинг Франкфурт бўлимида бошқарувчи бўлиб ишлайдиган Август Бельмонтни жўнатишга қарор қилишади. Шундай қилиб, Гессенлик йигирма уч яшар яҳудий йигит Нью-Йоркка бориб қолди.

Яқиндагина бўлиб ўтган молиявий ҳалокатлардан ҳали ўзига келмаган Ротшильд Уолл-Стритдаги гумашталари Бельмонт олдида қасамлар ичиб, бу мамлакатнинг истиқболи йўқ эканини жон-жаҳдлари билан уқдира кетдилар, лекин Август уларнинг гапини инобатга олмади. Бутун умри мобайнида ака-ука баронларнинг югурдаги бўлиш бу ҳавоси баланд кибор йигитнинг режасига кирмасди.

Узоқ давом этган астойдил курашдан сўнг у нафақат Америкадаги энг қудратли банкирга айланади, балки демократик партияга раҳбар ҳам бўладики, бу унга Оқ уйда иқтисодиёт масалаларида маслаҳатчи лавозимини эгаллашга имкон беради.

Бироқ буларнинг ҳаммаси келажакда рўй беради, ҳозирча эса Бельмонт сидқиқидан Ротшильдлар хизматини бажаришдан бошлайди. Унинг садоқати шунчалик эдики, Бельмонт Ротшильдлар кутганидан ҳам ортиқроқ ишларни қилади, жумладан, у Ротшильдларга банк сотиб олиб беради. Август Жеймсга империянинг янги ташкил бўлган бўлимини бошқармоқ учун оила аъзоларидан бирор кишини жўнатишни таклиф этади, аммо бу ўринда қавм тарихидаги мислсиз бир воқеа рўй беради: ака-укалар янги харид қилинган банкни бошқаришга Бельмонтнинг ўзини тайинлашади. Шундай қилиб, хонадоннинг пулларига биринчи марта бегона одамга йўл очилади.

Жеймс Ротшильд қандай қилиб пулдан пул даромад қилиш йўлларини яхши биларди. Агар саноатчи катта миқдорда пул керак бўлиб қолса, у бу пулни Жеймсдан қарзга олади-да, ўзи хоҳлаган тарзда уни харж қиларди. Аммо замонлар ўзгариб кетди. Ҳукуматлар пул илинжида банкларга тобора камроқ мурожаат қиладиган бўлиб қолди. Истар-истамас қавмга эски иш усулларидан воз кечишга тўғри келди.

Эмиль Перье деган ходимлардан бири Жеймснинг эътиборини иқтисодчи Сен-Симоннинг асарларига жалб қилди. У темир йўллар қуриш саноат инқилоби йўлидаги биринчи қадам бўлади, деб ёзган эди.

1835 йилда Францияда темир йўлларнинг узунлиги ва қурилиш суръати бўйича Англиядан кейин иккинчи ўринни эгалларди. Ҳозирча транспортнинг бу туридан шахталардан пўлат қуювчи заводларга кўмир етказиб беришда фойдаланилар эди. Аммо Эмиль Перье укаси Исоқ билан бирга йўловчилар ташийдиган темир йўлнинг дунёдаги биринчи лойиҳасини ишлаб чиқди. Бу тармоқ Франциянинг тармоғини Сен-Жермен билан боғламоғи керак эди.

Натан билан Соломон аллақачон темир изларга ва шпалларга анча-мунча пул сарфлаб қўйишган эди. Жеймс улар билан маслаҳатлашиб, йўловчилар ташийдиган темир йўл қурилишига маблағ ажратишга қарор қилади. Кейинги йили ишга тушган йўл жуда катта муваффақият қозонгандан сўнг Жеймс Ротшильд темир йўлнинг иккинчи шаҳобчаси қурилиши учун ҳам пул ажратди. Бу шохобча Парижни Версаль билан боғлаши лозим эди. Ушандан кейин Жеймс Ротшильд Франциянинг бутун саноатининг ривожини учун фаол пул харжлайдиган бўлиб қолди.

Бироқ орадан кўп ўтмай маълум бўлдики, барон қаттиқ адашибди. Мамлакатнинг шимоли-шарқида ер остида кўмир захиралари сероб бўлганига қарамай, инвесторлар темир йўл қурилишига кўп ҳам ошиқавермадилар. Бунинг сабаби шу эдики, ҳаддан ташқари катта миқдорда маблағ сарфланмоғи талаб қилинарди ва

бу — анчагина қалтис иш эди. Бундан ташқари, нима деганингизда ҳам, темир йул ҳали янгилик эди, жиддий одамлар ҳали унга ишонқирамай қарашар эди. Транспортнинг янги тури яшашга ҳақи бор эканини ҳали амалда исбот қилиниши керак эди. Шунинг учун 30-йилларнинг охиридаги тисарилиш биринчи навбатда шу соҳага таъсир кўрсатди. Жеймснинг қалтис ишга қўл ургиси келмади ва у темир йулларга ортиқ қизиқмай қўйганини маълум қилди.

Тўртинчи боб

УЛУҒ БАРОН

Жеймс Ротшильд ҳар қанча ҳаракат қилмасин француз тилида бепуқсон талаффуз қилишни ўрганиб ололмади. Унинг талаффузидаги яхудийча оҳангни парижликлар мазаҳ қилишарди. Бироқ тил бобидаги бунақа машаққатлар унга сарой бастакори Жоаккина Россини билан дўстлашиб олишига ҳалақит бермади. Россини ўзи туғилиб ўсган Италияда ўттиздан ортиқ опера ёзганидан сўнг, 1824 йилда Парижга кўчиб ўтганди.

Бу ерда у ўзининг сўнгги дурдонаси — “Вильгельм Телль”ни яратди ва буюртма билан, асосан, Ротшильдлар учун мусиқа асарлари ёза бошлади. Ротшильдлар улуғ бастакорнинг истеъдодига муносиб ҳақ тўлашга қодир эдилар.

1836 йилда Россини Жеймс билан бирга Натаннинг ўғли Леон ҳамда Карлнинг қизи Шарлотталарнинг никоҳ тўйига бирга борди. Никоҳ тўйи билан боғлиқ маросимлар Франкфуртда ўтди — бу қудратли қавмининг оилавий анъанасига айланиб қолганди.

Эҳти молки, Жан Огюст Энгр Жеймснинг рафиқаси Беттининг кишини лол қолдирадиган портретини мой бўёқ билан ишламаганида ҳеч қачон донгдор сарой рассоми бўлмасди. Ротшильд Талейраннинг собиқ ошпази истеъдод бобида ҳеч кимдан қолишмайдиган Мари-Антон Кареннинг ҳам бошини силаган. Эндиликда у бароннинг уйида ўзининг ошпазлик мўъжизаларини намойиш этиш билан банд. Ротшильд ҳатто Генрих Гейнени ҳам мафтун қила олди. Гейне олмон китобхонларини зодагонлар дунёсининг ҳаётидан хабардор қилиб турарди. Гейне Беттига жуда чиройли бир қасида бағишлаб, уни қанотсиз парига қиёс қилган эди.

Ротшильдлар уйида Беттининг пайдо бўлиши бу дунёнинг зўрлари ҳузурига сарҳоват излаб келадиганлар учун самонинг туҳфаси бўлган эди. У эрининг молиявий даҳосига жамиятда муносиб мавқе ато эта билди. У пайтларда хайрия ишлари билан шуғуланмай туриб зодагонлар дунёсининг эҳтиромини қозониб бўлмас эди. Бетта яхудий мактабларига, етимхона ва майибхоналарга саҳийлик билан ҳайри ионалар қиларди. Бетта ивритни ҳам, идишни ҳам яхши билар, бу тилларда бемалол ўқиб тушунар ва гаплашарди, шунингдек, диний расм-русмларга қаттиқ амал қилишга интиларди. Лекин Жеймс бунақа эмас эди, у йиллаб синагогга бош суқмасди. Эндиликда эса шанба куни ҳам ишлашини қўймай, анъанавий дам олиш кунини хотиним икковимиз учун ҳам эҳтиром этади, деб роҳибларга тасалли берарди. Бора-бора унинг ўзи ҳам динга жуда берилиб кетди. Иш шу даражага бориб етдики, 1839 йилда Натаннинг қизи Ханна христианга турмушга чиққанида дарғазаб бўлиб, ўзини кўярга жой тополмай қолди. “Ўйламай қўйилган бу қадам мени бутунлай адои тамом қилди, — деб шикоят қилади у жиянига. — На мен, на менин хотиним Ханнани кўришни ортиқ истамаймиз, ҳатто унинг тўғрисида эшитишни ҳам истамаймиз”.

Ротшильднинг бу йиллардаги энг катта муваффақияти Парижда Сен-Флорентин кўчасидаги бениҳоя чиройли қадимий иморатни харид қилиш бўлди. Унинг деразалари машҳур Муроса майдонида қарарди. Бу иморатда буюк Шарль-Морис де Талейраннинг сўнгги йиллари ўтган эди. У саксон беш ёшида оламдан кўз юмган. Вафотидан бир оз олдин у бир ажойиб гапни айтиб кетган экан: “Жамият икки синфга ажралади — тарашловчилар ва тарашланадиганлар. Ҳамиша биринчилар сафида бўлмоқ, иккинчиларга қарши турмоқ лозим”. Бу иборанинг остига Ротшильдлар ҳам имзо чекиши мумкин эди.

Банкирнинг янги харид қилган иморати чиндан ҳам жуда данғиллама эди: олд

томони жуда улуғвор кўринишга эга. Уни Людовик XVнинг сарой меъмори режалаштирган. Иморатни тантанавор ҳайкаллар бежаб турибди. Кенг-кенг хоналар гўё гала-гала меҳмонларга маҳтал. Бу хоналарда Ротшильдларнинг донғи кетган зиёфатлари бўлса, албатта, уларга меҳмонлар қўш қанотлаб учиб келади.

Жеймс дунёдаги энг яхши, энг асл буюмларга муносибдай кўринарди. У Париждаги энг мўътабар клубнинг аъзоси. Бордодаги энг зўр узумзорлар уники, унда етишадиган узумлардан Жеймснинг дастурхони учун асл шароблар тайёрланади. Ҳатто унинг хайрия бобидаги ионалари ҳам энг саҳоватпеша ионлар бўлмоғи керак: ахир, айни шу мақсадда ишга олинган учта гумашта эрта-ю кеч гумашталардан тушадиган илтимосномаларни саралаш билан банд.

У тасвирий санъат асарларини йиға бошлади, Рембрандтнинг бир сувратини асл нусхасини сотиб олди — ахир, унинг йиғган сувратлари Оврўпадаги энг яхши коллекция бўлмоғи керак-да! Бироқ ҳамма вақт ҳам шундай бўлган эмас. Масалан, Бальзак бир таниш аёлига зорланиб, анча-мунча қарзларимдан қутулиб кетармиканман деб, барондан пул ундирмоқчи бўлдим, лекин фойдаси бўлмади, деган экан. Бироқ барондан ёруғлик чиқмагандан кейин классик ҳафсаласи пир бўлиб, ўз меҳнати билан пул топишга аҳд қилади-да, яна қадрдон ёзув столининг ёнига қайтади.

1836 йилда Натан вафот этганидан сўнг Жеймс, ниҳоят, Ротшильдлар қавмининг бошлиғи бўлади. Унинг таъсир қуввати шу қадар зўрайдикки, кўпинча уни орқасидан “Франциянинг вице қироли” деб атай бошлашади. Россиянинг ташқи ишлар вазири граф Нессельдорфнинг хотини Париждан эрига шундай деб ёзади: “Ротшильд яқинда менга ҳукуматнинг ҳамма вазирларини шахсан яхши билишини ва ҳар кўни улар билан учрашиб туришини айтди. У агар давлат хизматчиларининг Франция манфаатлари ёхуд Ротшильдлар манфаатларига зид иш юритишаётганини кўрса, қиролнинг ҳузурига бориб, тартиб ўрнатишни илтимос қилади. Қирол унга тўла ишонади. “Чиндан ҳам Людовик XIIIнинг ўз Ришельеси бор эди. Худди шунга ўхшаб Луи-Филиппнинг ҳам ўз Жеймс Ротшильди бор.

Аста-секин Ротшильдлар мамлакат ҳукуматига қараганда муҳимроқ ва аҳамиятлироқ роль ўйнайдиган бўлиб қолишди. Уларнинг ҳам ёнида энг ашаддий танқидчиларнинг ҳам удини ўчиришга етадиган туллари бор эди. Лекин хушомадгўйлик, тилёғламалик ва Ротшильдлардан пул ундириш йўлидаги доимий таъма французларда бойиб кетган яҳудийларга нисбатан нафрат билан қоришиб кетган эди. Улардан қарз олиш одоб доирасига кирадиган оддий воқеа эди, бироқ улар тўғрисида илиқ гап айтиш одобдан эмас, деб ҳисобланарди.

Жеймс омади юришмаган ва шунинг учун дунёга зарда қиладиган одамларнинг фикрига эътибор бермас эди. Сирасини айтганда, уларнинг ҳаммаси ҳам “маълум сариқ маъдан”га эҳтиёжманд бўлиб туришади. Шу эҳтиёж бўйинларидан гиппа олганда унинг ҳузурига таъзим билан келишади. Ҳозир уни ҳаммадан кўра кўпроқ Америкадаги ишлар қизиқтираётти. У ерда Август Бельмонт кўп рақобатчиларни ортда қолдириб, шу жумладан, Англиянинг миллий банкидан ҳам ўзиб кетиб, муҳтожларнинг ҳаммасига сахийлик билан қарз улашиб чиқди. Ундаги қарздорларнинг рўйхатида нафақат йирик кампаниялар, бутун-бутун саноат соҳалари бор, балки Қўшма Штатлардаги федерал ҳукуматнинг ўзи ҳам қарздор. Қолаверса, Бельмонтнинг ёрдами туфайли бир марта АҚШ ҳукумати молиявий таназзулни енгиб ўта олди. Август борган сари демократик партияга кучлироқ таъсир кўрсатмоқда ва президент сайловларига очиқдан-очиқ молиявий жиҳатдан ёрдам бермоқда.

Аммо шунга қарамай, Америка ҳамон иккинчи даражали мамлакат бўлиб қолмоқда. Жаҳон тақдири ҳали ҳам аввалгидай Оврўпада ҳал қилинмоқда.

1840 йилда Дамашқда Туркияга қарши исён кўтарган арбоблар маҳаллий яҳудий жамоасини қириб ташлади, иккита австрия фуқаросини ўлдирди. Исёнчиларнинг бошида бош министр Тьер турганлигини француз ҳукумати фаол қўллаб-қувватлади. Париж газеталари қирғиннинг сабаби одамларни қурбонликка сўйиш бўлганини, бу иш Толмуднинг тавсияларига мувофиқ диний маросим тарзда ўтказилганини ёзиб чиқди.

Француз жамияти журналистларнинг яҳудийларга қарши йўналтирилган саф-

саталарига маст бўлиб юришар экан, Меттерних Россия ва Пруссиянинг мадади билан урушга тайёргарлик кўра бошлади.

Аҳводни Жеймс Ротшильд сақлаб қолди. Луи-Филиппнинг илтимосига биноан у ўзининг эски қадрдони Клеменс Ван Меттерних билан можарони бартараф қилди, лекин бунинг эвазига Тьернинг бошини сўради, “Агар Франция мен туғилиб ўсган жонажон мамлакатим бўлмаса-да, у менинг фарзандларим туғилиб ўсган мамлакат. Мен ўттиз йилдан бери шу ерда яшамоқдаман ва француз халқининг манфаати йўлида хизмат қилмоқдаман”. Қирол ўзининг қадрдон дўстига “йўқ” дея олмади.

Тараққиёт ўз йўлида давом этарди. Ҳамманинг ишончсизлик билан қарашига қарамай, темир йўл тармоқлари аста-секин Францияни қоплаб бормоқда эди. Аммо янги соҳа ҳаддан зиёд сармоёга муҳтож эди. Шунинг учун ҳам Ротшильд узоқ давом этган иккиланишлардан кейин яна тавваккал қилишга аҳд қилди. У Шимолий темир йўл қурилишига маблағ ажратди. Бу темир йўл бутун мамлакат орқали ўтиб, пойтахтни Ла-Манш билан боғламоғи керак эди. Шунингдек, кўпчилик саноат районларини бир-бири билан боғлаб, Ўрта ер денгизининг серкуёш соҳилигача етиб бормоғи шарт эди.

Парижда бутун халқ жунбушга келган эди. Одамлар янги давр бошланаётганини, унда техника инсон ҳаётини ўзгартириб юборишини сезиб туришарди. Бундан илҳомланган Гейне темир йўллар қурилишини Колумбнинг Американи кашф этишига, ёхуд порохнинг ихтиро этилишига таққослаган эди. 1845 йилдаёқ темир йўл излари Париждан шимолдаги саноат районлари орқали ўтиб, Бельгия чегараларига етиб борган эди. Кейин Ротшильд Страсбургга борадиган шарқий шохобча қурилишига ва жанубга — Лионга борадиган шохобча қурилишига маблағ ажратди.

Жеймс Ротшильд аллақачон ўнгдан бўладиган ҳужумларга кўникиб қолган эди: католик черкови ва зодагонлар кўпдан бери Исроил ўғлонларини ёқтирмас эди. Аммо эндигина дунёга келган социалистларнинг антисемитлар билан оғиз-бурун ўпишиб, уларнинг ашуласини айта бошлаганини кўриб Жеймс ҳам жуда ҳайрон бўлди. Прудон ва Фурье каби социалистлар яҳудийларни текинхўрликда ва туб халқларни эксплуатация қилишда айбладилар. Уларнинг фикрича, яҳудийлар нафақат ўзлари ҳеч нарса ишлаб чиқармайдилар, балки оддий французларни ишлатиб, қонларини зулукдек сўрадилар. Кейинчалик сўл кучлар томонидан олдинга суриладиган бундай айбловлар анъанавий тус олди ва XIX асрнинг 80-йилларида социалистлар француз антисемитлари қаторида биринчилик байроғини ҳеч кимга бермадилар.

1846 йилнинг май ойида Шимолий темир йўлда рўй берган бахтсиз ҳодиса Ротшильдларнинг номига янги айбловлар ёғдириш учун яна баҳона бўлди. Дамбани ёриб ўтган сув темир йўл изларининг бузилишига олиб келди, бунинг оқибатида поезд ағдарилди, кўпгина йўловчилар ўлди ва майиб бўлди. Жеймс, иблис деб эълон қилинди. У нафақат гўдакларни ямламай ютади, балки бутун парламентларни бор-буди билан сотиб олган эди. Парламент ҳам темир йўл қурилишининг бутун ихтиёрини тўлалигича унга бериб қўйган. Гарчи ҳукуматнинг ҳисоботи Ротшильднинг фожиага даҳли йўқ эканини исботлаб берган бўлса-да, маломат тошлари ёғилишдан тўхтамади. “Яҳудийлар қироли”нинг устига ағдарилмаган гуноҳлар қолмади. Лекин булар ҳали ҳолва эди.

Бешинчи боб

ОФИР ЗАМОНЛАР

Ротшильд — “темир йўллар қироли”, “яҳудийлар қироли”, “улуғ барон” — шуҳрат чўққисиди эди. Унга ҳамма табақаларга мансуб, ҳар хил динларга сиғинадиган одамлар таъзим қиларди, чунки олтин худолар ва манбаларни танламайди, у ҳаммага керак.

Бу орада Ротшильдлар хонадонининг ҳаёти бир маромда ўтиб борарди. Унинг тўнғичи қиз бўлди, исмини Шарлотта деб қўйишди. Икки йилдан кейин эса —

1827 йилда ўғли Альфонс туғилди. Орадан кўп ўтмай, Гюстав дунёга келди. 45-йилнинг августида Эдмон туғилганида эса борган сари қари маймунга кўпроқ ўхшаб бораётган барон элликдан ўтиб қолганди. Аммо Бетти эса ҳамон аввалгидек жуда дилбар, мафтункор эди. Уни кўриб энг тилини тиёлмайдиганлар ҳам ғийбатдан тўхташарди. Аммо Бальзак илмоқли гап қилишдан ўзини тўхтата олмади: “Хоним семиз бақалоқ фарзанд кўрди. Аммо бу ўғилнинг дунёга келишида қари Жеймсининг хизматлари йўқ ҳисобида эди. Яҳудийлар ҳаммаша ўзларига мутлақо дахли бўлмаган ишлардан ҳам даромад чиқаришни уддалайдилар”.

Ҳозирча ўзининг ўғиллари улғаймоқда экан, Жеймс Лондондан туманли Албион бағрида диққинафас бўлиб сиқилиб ётган жиёни Натаниэлни ёнига чақириб олди ва Шарлоттага уйлаб қўйди. У ёш куёв билан келинга ҳашаматли бир иморат туҳфа этди. Худди шу иморатда Ротшильдлар қавмининг Англиядаги янги бир бўғинига асос солинди. Бу бўғин ҳозирги кунда ҳам равнақ топмоқда. Британиядаги Ротшильдлар аста-секин банк бизнесидан чиқиб, бошқа ишлар билан машғул бўлишди. Бу ишлар банк бизнесига қараганда камроқ даромад берса-да, жуда қизиқарли ва мароқли эди. Масалан, Генри Ротшильд ажойиб врач, олим ва спортчи сифатида шуҳрат қозонди. Унинг ўғли Филипп эса публицистика бобида қаламини синаб кўргач, ўзини шароб ишлаб чиқариш соҳасига урди ва Бордо шаробининг бир неча жуда нафис навларини ўзининг номи билан атади.

Лекин ота касбидан бунақа чалғиш Ротшильдлар қавмида истисно тарзидагина учраб турарди, зинҳор-базинҳор ҳамма Ротшильдлар бу йўлдан юрган эмас. Ҳар нима бўлганда ҳам, бу хонадонда асрлар мобайнида асосий машғулот — ишлаб пул топиш бўлиб қолаверган.

Франциядаги Ротшильдлар бўғинининг тўнғичи ва валиаҳди сифатида Альфонс шунчаки жуда катта миқдордаги пулнинг вориси бўлмаслиги керак эди, балки унинг ихтиёрига бутун бошлиқ бир молиявий империя ўтарди. Шунинг учун Жеймс фарзандларини ўқитмоқ учун пулни аяган эмас. Улар немис ва инглиз тилларида эркин сўзлашар, ивритни ва Қадимий Аҳдни ўрганишарди. Уларнинг отаси умрининг охиригача бўлган ёзмаларини Геттода болалигида ўзлаштириб олган идиш тилида олиб борарди. Отадан фарқлироқ Альфонс билан Эдмон ўз мактубларини бепуқсон француз тилида эзишган. Ёш меросхўрни расм чизишга ва рақс тушишга ҳам ўргатишган. Унинг зиммасига эгарда бежирим ўтириш, чапдастлик билан от миниб вазифаси ҳам юкланган. Булардан беҳабар бўлган одам XIX асрдаги француз зодагонлари даврасида бемалол кун кўролмасди.

Ҳар йили ёзда кекса Жеймс болаларини Ла-Манш соҳилидаги Дьепдан унча олис бўлмаган кўрғонларига жўнатар ва йигитлар у ерда соҳил бўйидаги қишлоқларда кўнгилларига сиққунча яйраб ўйнашарди.

Эдмон Парижда бўлса-да ота-онасининг бағрида Сен-Флорентин кўчасидаги хос уйда яшамаган. Унинг болалиги 250 таноблик сўлим боғнинг ичкарасида жойлашган қасрда ўтган. Бу боғнинг этаги билинар-билинмас тарзда Булон ўрмонида туташиб кетган. Унинг ёнгинасида эса Сена дарёси мавжланиб оқиб ётарди. Аҳён-аҳёнда ўтиб қоладиган йўловчилар, кичкина Эдмоннинг Франциядаги энг катта банк эгасининг ҳассасини от қилиб миниб олиб, боғ бўйлаб югуриб юрганни кўрарди. Уйда Шопен, Лист, Берлиоз каби сеvimли бастакорларнинг асарларидан тез-тез концертлар уюштирилиб туриларди. Парижнинг мутакаббур ва писмиқ аслзодалари бу концертларга таклифнома олиб қолса, буни ўзлари учун шараф деб билиб, бошлари осмонга етарди.

Бўлар-бўлмас ғийбатлар Ротшильдларга унча катта зарар етказмайдигандай, уларга юқмайдигандай кўринарди. Парижда Жеймс ўғил кўрмоқ учун эркак кишидан талаб қилинадиган даражада эмас, ундан камроқ меҳнат қилган, деган миш-мишлар оралаб юрса-да, ҳеч ким Эдмон сенинг зуриёдинг эмас, деб унинг юзига очиқ айтишга журъат қилолмаган. Лекин бароннинг хотинига муомаласи анча совуқлашгани сезилиб қолди. Хонадонга яқин одамлар гўзал баронессанинг юз-кўзлари ёшдан намиққанини тез-тез кўра бошладилар.

Кунлардан бирида Бальзак Ротшильддан бир фақир бева аёлга ёрдам беришни илтимос қилди. Бу аёл кичкина бир дўконча очмоқ учун рухсатнома ололмаётган экан. Барон аёлнинг ҳусни-таровати тузуки, бола-чақалари борми, деб сўрайди. “Йўқ” деган жавобни олгач, у қадрдон дўстига, “мен фақат муҳтарама она-

ларгагина кўмаклашаман”, дейди. Бу воқеани дўстлари даврасида ҳикоя қилиб берар экан, Бальзак ўзидан қўшиб, аёлнинг фарзанди бўлганда ҳам Ротшильд “бунақа тубан ахлоқли” аёлларга кўмаклашмайман деб бош тортган бўларди”, дея қўшиб қўяди. Ишга Бетте аралашгандан кейингина ўша аёл рухсатномани олишга муваффиқ бўлади.

Оноре де Бальзак барондан путур кетаётганини анчадан бери сезиб юрарди: сўнгги бир йил ичида у бирданига ўн йилга қариб кетди. Жеймснинг ўзи иш уни адоий-гамом қилаётганидан, баданидаги ҳамма ширани суғуриб олаётганидан шикоят қиларди. Аммо адибнинг кўнглида сўниб бораётган миллионерга заррача ҳам раҳм-шафқат йўқ эди. Ротшильд учун оғир замонлар бошланди, иш эса ҳали ҳам бошдан ошиб ётарди. Бироқ 1846 йилда ғалладан яхши ҳосил бўлмади, мамлакат осмонида очлик шарпалари кеза бошлаганда, банкир қайта жонланди ва французларнинг аҳволини энгиллаштириш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Жеймс нафақат Ўрта ер денгизидан ғалла олиб келди, балки Франциянинг ўзида ҳам чайқовчиларга ноннинг нархини ошириб юборишига имкон бермаслик учун ғалла сотиб олди.

Бироқ Ротшильд ёнидан пул сарфлаб, ғалланинг нархини атайин арзон тутиб турган бўлса-да, ҳеч ким унга ишонмади. Газеталарда барон сотаётган нонда буғдой жуда кам, унга тупроқ аралашган, деб ёзишди. Бошқалар бўлса, Жеймс чирик буғдойдан нон ёпади дейишди. Яна кимлардир Ротшильдлар хамирга мағизни туйиб солади, деб даъво қилишди. (Ҳолбуки, мағиз буғдойга қараганда анча қиммат турарди).

Франция жуда қаттиқ иқтисодий таназул ботқоғига ботиб бормоқда эди. Бу таназул саноат ривожини учун аталган сармояни ҳам юта бошлади. Берилган қарзлар янги саноат соҳаларини вайрон қилиб ерга учи кетмоқда эди. Бу, айниқса, темир йўл қурилишига катта зарар етказди. Биржадаги нарх-наво шунақа паст тушиб кетдики, акциялар деворларга ёпиштириладиган қоғоздан фарқ қилмай қолди.

Жеймснинг иқтисодий жарликдан чиқиб олишга уринишлари беҳуда кетди. У ҳатто 1847 йилдаги давлат заёмини тақсим қилишга киришди. Аммо бунинг ҳам фойдаси бўлмади. Банкир шитоб билан тўлқинлар қаърига чўкиб бораётган кемадаги ҳамма тешикларни бутлашга ожиз эди. Унинг қўлидан келадиغان ёлғиз нарсаси — пул узил-кесил кукунга айланиб кетмасидан қарздорларни қарзини тўлашга мажбур қилиш эди, холос. Машъум 1848 йил яқинлашиб келмоқда эди.

Бутун Оврўпани норозилик тўлқинлари қоплаб олди, тахтлар тагига сури кетди, ҳукуматлар қулай бошлади. Париждаги тартибсизликлар 23 февралда Ташқи ишлар вазирлиги олдида чоғроқ бир намоёншдан бошланди. Оломон орасидан аллаким уларни қуршаб олган салдатларга қараб тасодифанми ё атайлабми ўқ узган, солдатлар ҳамма қурооллардан ялпи отишган. Намойишчилардан бир неча киши ўлган ва ярадор бўлган. Эртасига эрталаб кўчаларда баррикадалар пайдо бўлган ва ғазабга минган оломон Тюильрига ва Бурбонлар саройига бостириб кирган.

Луи-Филипп тахтдан воз кечган ва хотини билан Англияга жўнаб кетган. Жеймс Ротшильд Петти билан Альфонсни уларнинг кетидан жўнатади.

25 февралда Франция республика деб эълон қилинди. Умумий сайлов ҳуқуқи жорий қилинди, яҳудий банкир молия вазири бўлди. Бундан бир кун аввал унинг беҳисоб ошналарида бири барон Тюильрига кетаётганда учрашиб қолади. Жеймс кўча четидан пиёда шошмай кетиб борарди, юзида лоқайдлик ифодаси. “Ошна, мен молия вазирлигига кетаяпман. Эҳтимол, у ерда менинг маслаҳатим ёки кўмагим зарур бўлиб қолар”. Парижликлар унинг укаси Соломоннинг уйини ёқиб юборишди. Соломон иш юзасидан ёки шунчаки ҳордиқ чиқаргани “жаҳон пойтахти”га тез-тез ташриф буюриб турарди. Қирол оиласи билан Ротшильдлар, ҳаммадан ортиқроқ оломон ғазабига дучор бўлишди. Шунинг учун ҳам Жеймснинг пойтахтда қолгани ҳамма учун жуда ғалати кўринди.

Бир куни Париж префектураси бароннинг ўз тиллаларини гўнг юқланган аравада яшириб мамлакатдан олиб чиқиб кетгани ҳақида миш-мишларни текшириб кўрмоқчи бўлди. У гўёки ўзини синган, деб эълон қилмоқ учун шундай қилганмиш. Бу гапларнинг бари бошдан оёқ уйдирма эди. Лекин булар ўша кезларда жамоатчилик йирик банкларга қарши ёмон кайфиятда бўлганини кўрсатади. Ротшильд-

нинг банки полиция томонидан назорат остига олинади, чолнинг ўзига эса хуфиялар бириктириб қўйилади — улар Жеймснинг ҳар бир қадамини кузатиб боришади. Барон полиция префектига шикоят қилади: “Улар мени олтинни яшириб қўйган деб ўйлашапти. Ҳолбуки, менда ҳеч вақо йўқ. Менинг жаъмики бойлигим қоғозларда эди, улар бутунлай кулга айланди. Мен ўзимни синган, деб эълон қилмоқчи эмасман. Агар мени ўлдирмоқчи бўлишса, найлож, мен тайёрман. Мен қариб қолганман, ўлимдан кўрқмайман. Париждан қочиб кетиш хаёлимда йўқ”. Полиция префекти Жеймс Ротшильдни ишонтириб, сиз учун ҳеч қандай хавф-хатар йўқ, қашшоқ, лекин мағрур парижликлар сизга кўллариининг учини ҳам тегизмайдилар деди.

Орадан кўп ўтмай барон полиция бошлиғи ўтирадиган хонанинг остонасини хатлаб ўтди. Унинг қўлида икки минг франк тилла пул солинган саквож бор эди. Бу пулни у ярадорлар ва оч ишчилар фойдасига иона қилиб олиб келган эди.

Кейинчалик маълум бўлишича, Ротшильдлар қавми қашшоқлар эҳтиёжига ҳаммаси бўлиб 50 минг франк пул ҳаржлаш йўли билангина хотиржам яшаш имконини қўлга киритган. Бу алғов-далғов кунларда Жеймснинг Парижни тарк этмагани жуда доно иш бўлганди.

Эҳтирослар аста-секин сўниб борди, аммо пойтахтдаги иқтисодий аҳвол ҳамон ёмонлашиб бормоқда эди. Жеймс Ротшильд ҳамон оёқда мустақкам турар эди. Ҳатто Франция Миллий банкининг эшигига отнинг калласидек катта қулф тушганда ҳам Жеймснинг банки ишлашда давом этди. Ҳукуматнинг пули йўқ эди, ишчиларнинг норозилиги кучайгандан кучая борди.

Аммо Ротшильдларни вақтинча тинч қолдирдилар ва Жеймс хотинига Францияга қайтишни таклиф қилди. Шу пайтга қадар барон ижозат бермаса-да, Бетти уйига талпиниб яшамоқда эди. Барон унга шундай ёзган эди: “Бу республикадан нимани кутса бўлади — ёлғиз Худонинг ўзи билади”. Ёнида ўзгаларнинг номига берилган паспортлар билан Бетти ва Альфонс Парижга қайтиб келди. Ротшильд дарҳол ўғлини яшириб қўйди — уни миллий гвардияга хизматга чақириб қолишлари мумкин эди.

Инқилоб саноатни фалаж қилди. Ишчилар цехларини қолдириб, ҳамма вақтларини митингларга республиканинг истиқболини муҳокама қилиб ўткази бошладилар. Ротшильд эҳтирослар бости-бости бўлгунча кутиб туришга аҳд қилиб, темир йўл қурилишига тўлайдиган тўловларини тўхтатиб қўйди. Бундан ташқари, ўзининг инқилоб туфайли анча лиқиллаб қолган аҳволини ҳам тўғрилаб олмоғи керак эди — Лондондан махфий равишда кумуш ёмбиларда жуда катта миқдорда маблағ олиб келишди.

Оноре де Бальзакнинг мактубларида ўша кунлардаги таҳликали вазият жуда яхши ифодаланган. 12 мартда Шимолий темир йўлнинг акциялари жуда ҳам тушиб кетди, лекин Ротшильдлар буни вақтинча деб мени ишонтирмоқчи бўлишди. Менимча, бу ўз улушини кўпайтириб олиш учун жуда яхши имконият беради. 17 март: фуқаролар уруши бугун-эрта бошланиб қолиши мумкин эди. Ротшильдлар Парижни тарк этгани ҳақида маълумотлар бор. (Дарҳақиқат, Бальзакнинг дийдиёлари жонига тегиб кетгани учун Жеймс уни қабул қилишдан бош тортган эди. — Муаллиф изоҳи). 21 март. Австриядаги инқилоб ва Меттернихнинг кулаши Ротшильдлар империясини ҳалок этмоғи мумкин. 25 март: Ротшильдлар акцияларнинг курси тушишда давом этмоқда...”

Кекса банкир хавотир бўлганича бор экан — Альфонс билан Гюставни миллий гвардияга ёзиб кетишди. Энди барон меросхўрларининг ҳаётидан хавотир олиб, ҳар гал армия карнайларининг садоси янграганда зир титради. Аммо бундан қутулиш чорасини тополмаса Ротшильд нима қилиб Ротшильд бўлиб юрипти? Альфонснинг ҳарбий делегация таркибида АҚШга юборишди. Энди унинг ташвишини Бельмонтнинг зиммасига юклаб қўйиб, барон унинг тақдирини ўйлаш азобидан жиндай қутулди.

Аммо ҳали олдинда Парижни энг даҳшатли нарса кутмоқда эди. Ҳукумат ишсизлар учун Миллий устахоналар очди — очликдан ўлиб қолмаслик учун бу ерда ҳар бир одам кунига 2 сўм пул оларди. Аммо кўп ўтмай парламент бу муассасани йўқотиш тўғрисида қарор қабул қилди, чунки у давлат газнасидан миллион-миллион пулни ютиб юбормоқда эди. Натижада уч кун мобайнида Париж кўчаларидан дарё-дарё қон оқди. 7 та генерал ва 5 мингта ишчи билан солдат ҳалок бўлди,

исенчилардан ўн икки мингдан ортиқроқ одам қамоққа олинди. Кекса барон тасовифан отишма орасида қолиб кетди ва муъжиза билангина омон қолди.

Жеймс исён кўтарган Париждан оладиганини олиш ҳаракатида юрар экан, унинг ўғли Альфонс ҳафсала билан қавмининг Америкадаги мулкларини кенгайтириш билан банд эди. У отасига яқин келажакда Қўшма Штатлар жуда тез суръатлар билан тараққий этади, шунинг учун бу ерларга пул сарфласа арзийди деб ёзди: “Бу мамлакат бизга шу қадар катта имкониятлар берадики, ҳозирча биз уларни тўла тасаввур қилиш иқтидорига эга эмасмиз. Мен бу ерда яшайдиган одамларнинг ақли-идрокигаю, ғайратига қойил қоламан, холос”. Ёш Ротшильд Америкада Ротшильдлар қавмининг расмана бўлимини очиб зарур эканини айтади. Ҳозирча буни амалга ошириш осон бўлгани учун чўзмасликни талаб қилади. Бельмонт ҳақиқий қиролдай ҳаёт кечирарди. Амалда у Ротшильдларга қарамликдан халос бўлиб олганди. Аммо у Альфонсга ҳомийлик қилди. Ундан фамхўрликни аямади, чунки у Альфонснинг ҳадемай жаҳондаги энг катта молиявий империянинг бошлиғи бўлишига ақли етарди.

Ёш барон бутун мамлакатни айланиб чиқди, лекин уни ҳаммадан ҳам ортиқроқ Янги Орлеан қизиқтириб қолди — чунки бу ерда оила пахта савдосидан катта даромад олмоқда эди. У ҳатто Гаваннагача ҳам борди ва сафарлари тўғрисида отасига кўплаб ҳисоблар йўллади, уни Янги дунё билан жиддийроқ алоқага киришишга ишонтиришга интилди. Аммо унинг ингилишлари беҳуда кетди. Жеймс Ротшильд Америкадан қочқариб олинаётган даромадлар етарли, деб ҳисобларди ва вақтинча бекордан-бекорга таваккал қилмасликни афзал кўрарди.

Олтинчи боб

ИККИНЧИ ИМПЕРАТОР

1848 йилнинг июнидаги қирғинбаротдан кейин “корсикалик даҳшатли маҳлук” Луи Наполеон Бонапартнинг жиғин президент бўлган кезларда Ротшильдларнинг иши унчалик гуллаб-яшнамаётган эди. Аммо давлатнинг янги бошлиғи ҳали ҳокимият тепасига келмасиданоқ Атлантик океанини Тинч океани билан боғлайдиган канал қуриш гоясига маҳлиё бўлиб қолган эди. У барон Жеймсни ҳам бу лойиҳага қизиқтиришга ҳаракат қила бошлади. Ҳокимият тепасига келгач, Бонапарт қарз олабиладиган қудрат касб этган эди ва у тез-тез ҳар хил маслаҳатлар олмоқ учун ёки пул сўраб Ротшильдга мурожаат қила бошлади.

Луи 1851 йилнинг декабрь ойида тож кийди ва Наполеон III деб ном олди. Бироқ у қиролдан кўпроқ тижоратчи эди ва шунинг учун жуда тез Жеймс билан тил топишиб кетди. Жеймс янги давлат заёми облигацияларини тарқатишни зиммасига олган эди. Лекин Ротшильд Луи Наполеонга ишонмас эди, ўз навбатида Луи Наполеон ҳам баронга кўпда ишонавермасди. Иш шу билан хотима топдики, император ўзига кўпроқ гапга кирадиган бошқа банкирлар топди, Жеймс Ротшильд эса Франциянинг имтиёзли молиячилари сафидан тушиб қолди.

Бунинг сабаби Наполеон IIIнинг яҳудийларни ёмон кўришида эмас — Ротшильдлар ўрнини бошқа яҳудий банкирлар эгаллади. Император шунингдек, ака-ука Перьеларга ҳам мойиллик кўрсатди. Улар Сен-Симоннинг утопик гоялари билан қуролланиб олиб, Иккинчи империя даврида Ротшильдлар учун энг хавфли рақобатчиларга айландилар.

Бир қарашда император савдо банкирларининг зулмидан халос бўлиб олгандай кўринади. У иш юритишнинг янги усулига йўл очиб берди. Бунга кўра сандиқларда чанг босиб ётган жуда катта миқдордаги пуллар саноат эҳтиёжи учушига солинди.

Масалан, Эмиль билан Исоқ биринчи навбатда “Мобилье кредити” деб аталган банк таъсис этишди. Бу янги инвестицион банк эди. У мижозларнинг унча катта бўлган миқдоридан пулларини олар, улар йиғилиб жуда катта сармоёга айланар ва бу сармоё банкка қўйилган омонатларнинг қисқа муддат ичида бир неча марта кўпайишини таъминлар эди. Назарий жиҳатдан олганда бунақа “халқ”

банклари инвестициялардан олинадиган даромадларни адолатлироқ тақсимламоғи керак эди.

Бу схемадан фойдаланган Перье ўзининг собиқ устози Ротшильд устидан ғалаба қозонишга муваффақ бўлди. Тўғри, унинг тантанаси кўп давом этгани йўқ. Наполеон III тўлалигича новаторлар томонини олиб турган пайтда собиқ хўжайин анча-мунча сояда қолиб кетди ва куёш нурларида илиган ёғлиқ жойларни ёшларга бўшатиб берди. Бироқ ака-ука Перьелар бир нарсани тушуниб етишмади — моливий можаролар тўқини офтобрўй жойда эмас, Терекайда, сояси куюқроқ хилватда тўқиган афзал.

Банк ишидаги инқилоб Луи Наполеоннинг 1852 йил 18 ноябридаги фармони билан белгилаб берилди. Эндиликда Франциянинг банклар дунёсида лоақал жиндай вазнга эга бўлган ҳар қандай одам ўз сармоясини “Мобилье кредити” банкига қўя бошлади. Ҳамма шундай қилди, фақат Жеймс Ротшильдгина бундай қилмади, холос.

* * *

Ротшильд рақибларини аввал бутун эл-юртнинг олдида шармандасини чиқармоқчи, шундан кейингина уларни мажақлаб ташламоқчи бўлди. Ҳозирча унинг ташвишланидиган жойи йўқ — у Перьелардан фарқ қилароқ, ўзининг пулларини ишлатяпти-ку!

Уруш бошланди. Ҳар куни бир неча марталаб барон рақобатчиларнинг акциялари қандай нархда сотилаётганидан хабардор бўлиб турди. Жеймс ўзи жойлашиб олган Лафит кўчасидаги данғиллама иморатни эндиликда ўғиллари билан баҳам кўрарди. У шу ердан туриб Перьеларнинг муваффақиятлари ва муваффақиятсизликларини зийраклик билан кузатиб борарди. Бутун оила аъзолари курашга кўшилди, ҳатто гўзал Бетти ҳам кўпинча кун бўйи идорада ўтириб, ҳисоб-китобларни дафтарига қараб текшириб чиқарди.

Баъзан Жеймс қилаётган ишларнинг маъноси энг яқин ходимларига ҳам қоронғи бўлиб қоларди. Бир куни у “Мобилье кредити”нинг беш мингта акциясини сотиб олишни буюрди. Буни эшитиб, унинг гумашталари ҳушидан кетиб қолай дейишди. Аммо орадан кўп ўтмасдан, ака-ука Перьелар учун жуда ноқулай бир фурсатда барон бу акцияларни бозорга чиқарди.

Холбуки, Ротшильдлар сармоясининг бошидаги хатар ҳали ҳам камайгани йўқ эди. Гап шундаки, Эмиль билан Исоқ Перье Францияга сиғмай қола бошлашди. Бироқ барон Жеймс бу ўринда ҳам рақибларидан ўзиб кетди. Ҳаммани ҳайрон қолдириб, ака-укалар қўллаган инвестицион банк тизимидаги усулларни қўллай бошлади — у Перьенинг рақиблари ёрдамида Франциянинг ўзида ва бутун Оврўпа бўйлаб “Мобилье кредити”га ўхшаш бўлимлар туза бошлади. Лекин Перьелар ҳам индамай қараб туришгани йўқ — улар ҳам одамларнинг пулини жалб қилиш бўйича бутун Оврўпа бўйича амал қиладиган афсонавий тизимга сезиларли зарбалар беришди. Қитъадаги кўпгина кекса банкирларнинг тинчи ва фаровонлиги ана шу тизимга боғлиқ эди.

Уруш Оврўпадаги иқтисодий ҳаётнинг ҳамма соҳаларини эгаллаб олди. Ҳатто темир йўл излари ҳам жанг майдонларига айланди. Қачонлардир ака-ука Перьелар ўзларининг биринчи темир йўлларининг қурилиши учун маблағни Ротшильдлардан олишган эди. Энди эса улар императорнинг ёрдамида бутун Франциядаги темир йўл қурилишларига концепцияларнинг ҳаммасини ўз қўлларига олдилар. Кекса барон янги лойиҳани — Париж-Лион шахобчасининг қурилишини амалга оширишдан бутунлай четга суриб қўйилган эди. У арзимаган миқдордаги акцияларнигина олмоғи мумкин эди, бироқ бу масалани мутлақо ҳал қилмасди. Буни ҳам майли-я, ака-ука Перьелар Мадрида ўз банкларининг бўлимини очишга муваффақ бўлишди ва Испания пойтахтини чекка вилоятлари билан боғлайдиган шахобчаларни қуриш ҳуқуқини қўлга киритдилар. Бу вилоятларда эса ер ости бойликларини ишлаб чиқаришга жиддий киришилмоқда эди.

Француз санъатчилари Испаниянинг арзон хом ашёсига жуда муҳтож эдилар ва сирасини айтганда, улар Испаниядаги жуда кенг тармоқ отган темир йўл тизимини амалда туҳфа этдилар. Бу темир йўл 1865 йилда Мадридни Испания билан

боғлади. Перьелар империяси қулагандан кейин эса фармонбардорликни яхши кўрадиган Ротшильдлар улар Испанияда қурган темир йўлларни арзон-гаров сотиб олдилар. 80-йилларга келганда бу темир йўлларнинг узунлиги бир ярим минг милляни ташкил қилар эди.

Темир йўл уруши Пиреней ярим оролининг ҳудудларидан ташқарига чиқди. Орадан кўп ўтмай, у Австрия, Швейцария ва Италия давлатларига ҳам ёйилди. Еб-тўймас банкирлар бу мамлакатлардаги давлат заёмларини тақсимлаш ҳуқуқини қўлга киритиш учун ҳам жон-жаҳдлари билан жанг қилардилар. Сардинияда Жеймс билан Альфонс бўлғусида Италияни бирлаштириш меъмори сифатида таниладиган граф Кавурни ўз томонларига оғдиришга муваффақ бўладилар. Кейинчалик эса Италия қироллигида премьер-министр бўлиб олган Камилло ди Кавур Ротшильдларга ўз мамлакатларида бемалол тўлалигича ҳаракат қилиш ҳуқуқини бериб қўйди. Ҳозирча эса ота ва ўғил Сардинияда чиқарилган давлат заёмининг акцияларини чекланмаган миқдорда харид қилиш билан банд эдилар.

Молия паҳлавонлари орасидаги жангларнинг энг авж нуқтаси XIX асрнинг 30-йиллари ўртасига тўғри келади. Бу пайтда ака-ука Перьелар илгаридан Ротшильдлар қавмининг маҳрига тушган ҳудудга — Австрияга ёриб киришди. “Мобилье кредити” Австрия миллий темир йўлининг акцияларини сотиб олди.

Ротшильдлар банкларининг қабулхоналари аста-секин бўшаб қолди. Ака-ука Перьелар кекса баронни узил-кесил тор-мор келтиргандай кўринар эдилар. Бироқ Жеймс Ротшильдни яхши билмайдиган одамларгина шундай деб ўйлашарди. Барон эса душмани унинг ўз қуроли билан савалашга қарор қилади.

Рақиблари галаба нашидасини суриб юрар эканлар, барон зудлик билан Венада “Мобилье кредити”га ўхшаган “Анштальт кредити” банкини таъсис қилди. Қолаверса, у бу банкни Австрия империясидаги энг катта банкка айлантирди. Ўз рақибларининг усулларини қўллаган ҳолда Жеймс Австриядаги янги темир йўллар қурилишига сармоя ажратди. Бу билан у Перьеларни ўз майдонида ютгандай бўлди.

Ака-ука Перьелар кекса баронга беписанд қараб, анча панд еб қолдилар. Ўзининг рақибларини Австриядан бутунлай сиқиб чиқариш учун Жеймс Англиядаги жиянларини ишга шерик бўлишга таклиф қилди ва шу тарзда ўзининг оилавий кучлари билан жиловини узган зумрашанинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди. Кейин ўзининг беҳисоб сармоясига жамоат маблағларини ҳам қўшиб олган Ротшильднинг қудрати шу қадар ортиб кетдики, у энди ҳеч нарсадан тап тортмай, Австрия ҳукуматини ўз шартларига кўйишга мажбур қила бошлади.

Ротшильдлар билан Перье ўртасидаги кураш банк бизнесидаги икки назария ўртасидаги кураш эди. Гап Оврўпада энг бақувват ва энг бадавлат одам ким бўлади, деган масала устида бормоқда эди. Масалан, Перьелар Ферьер қасрининг шундоққина биқинидаги 20 минг таноб ўрмонни сотиб олиб, Ротшильдларга кўп азият етказдилар, чунки қасрни ўзларининг асосий қароргоҳларига айланттириб, Ротшильдлар хилватда осуда ҳаёт кечирмоқни ният қилишганди. Бунақа одамлар билан қўшничилик қилиш бутунлай уларнинг режаларида йўқ эди.

Бундан ташқари, кейинчалик иккала хонадон ҳам битта темир йўл бекатидан фойдаланишга мажбур эди. Айниқса, шу ҳол Жеймснинг қаттиқ ғазабини кўзгарди.

Перьелар ўз қасрини таъмирлаш ишларини Ротшильдлардан олдинроқ охиригача етказдилар. Бу ҳам Ротшильдларнинг тоза ғашини келтирди.

Агар император билан тил топишишнинг иложи бўлмаса, унинг хотинининг кўнглига йўл топмоқ керак. Жеймс Евгения Монтихо ҳали оддийгина испан зодатони бўлган кезларидаёқ у билан яқин муносабат ўрната олган эди. Жеймс унинг оиласини Парижга олиб келган, онасига жуда бамаъни маслаҳатлар берган эди. Навқирон соҳибжамол қиз 1853 йилнинг январиди Тюильри қасрига биринчи марта қадам ранжида қилганида кекса Ротшильд унга ҳамроҳ бўлиб келганди.

“Кичкина Наполеон” (бу лақабни унга Виктор Гюго қўйган эди) қироллар зотига мансуб аёлга уйланиш имкониятига эга эмасди. У Евгениянинг ҳусни жамолини-ю, ақл-заковатини кўриб, ўзини қўйрга жой тополмай қолди. У биринчи қарашдаёқ қизга ошиқу беқарор бўлиб қолди ва зиёфатнинг бошидан-охиригача унинг теграсида парвона бўлди. Қизнинг онаси ёнида хокисоргина бўлиб Жеймс Ротшильд ўтирарди. Унинг чеҳрасида энгилгина табассум ўйнар, бироқ бу табас-

сумдан ака-ука Перьелар бирон яхшилик кутишлари мумкин эмасди — уларнинг тақдири аллақачон ҳал бўлганди.

Энди император билан унинг маслаҳатчилари Ротшильд банкларининг салобатли ва ишончли эканига ишонч ҳосил қилдилар. Айни чоқда Перьеларнинг корхоналари ҳукуматга борган сари ночорроқ ва ишончсизроқ кўрина бошлади.

Дарҳақиқат, ака-укаларнинг жаллодларникига ўхшаб кетадиган қилиқлари нафақат Ротшильдларни, балки молия ва саноат соҳасининг бошқа ман-манларини ҳам анчадан бери ташвишга солиб келмоқда эди — пуллари кўпликка кўп, лекин қалтис ишлари яна ҳам кўпроқ эди.

Наполеон кекса Жеймсни ҳузурига тобора кўпроқ чақирадиган бўлиб қолди, чунки уни молиявий ишлар сиёсатдан кам қизиқтирмас эди. Бироқ Италиянинг мустақиллиги учун олиб борилган урушгина баронга тўла муваффақият ато этди, чунки бу урушда Франция тўлалигича Сардинияни қувватлаб чиққанди. Ана шуңда Ротшильдлар хонадонининг Кавур билан яқиндан алоқаси жуда асқотиб қолди.

Бой тажрибали Ротшильд сиймосида Наполеон III ўзига тенг одамни кўрди. Баронда майдакашлик йўқ бўлса-да, лекин ишни ипидан-игнасиғача саришга қиларди. Бундан ташқари, ёши ўтинқираб қолганига қармай, у ҳазил-мутойибага анча тушиб ўтадиган одам эди. Бир гал давлат облигацияларнинг курси шийдаб билан тушиб кетаётганда унинг қабулхонасида бир талай дўстлари ва танишлари йиғилиб қолишганди. Ҳамма маслаҳат илинжида келган экан — нима қилмоқ керак? Қоғозларни сотиб юборишсинми ёхуд курси кўтарила бошлашини кутишсинми? Ниҳоят, барон кутиб турган одамларнинг олдига чиқиб, писмиқлик билан илжайибди-да, дебди: “Нима бўлишини мен қаёқдан билай? Агар билганимда аллақачон жуда бадавлат одам бўлиб кетардим”. Жеймс Ротшильд қўлидан чиқиб кетган мавқеларини жуда тез ўзига қайтарди. У биржада кўп акция олиб сотарди, лекин ҳеч ким уни ака-ука Перьелар каби чайқовчи деб атамасди. Ротшильд шуңчаки “ақл-заковатли, муҳтарам ва жиндай муғомбир капиталист” эди, холос.

Унинг қабулхоналари яна гавжум бўлиб қолди. Бундай пайтларда у ер чинакамига бозор бўлиб кетарди. Барон ҳузурига келадиганларнинг ҳаммасини жуда аниқ қилиб уч тоифага ажратарди — аёллар, эркаклар ва фақирлар. Ўзи эса тева-рагида соҳибжамол аёллар, санъат арбоблари ва антиқа моллар билан олди-сотди қилувчи йирик савдогарлар бўлишини афзал кўрарди.

Агар замондошларга ишонсак, кекса Жеймс ҳатто бемалол нонушта ҳам қилолмас эди. Унинг Сен-Флорентин кўчасидаги уйининг эшигини эрталаб соат бешда ноқ тақиллата бошлардилар. Тўғри, барон Лафит кўчасидаги идорасида алоҳида бир хонада оиласи билан тушлик қилиш имкониятига эга эди. Бу пайтда бирон бир иш билан унинг диққатини чалғитиб бўлмас эди. Ротшильд “миқ” деб оғзини очмас ва иштаҳа билан тансиқ овқатларни наққос туширишда давом этарди.

Эндиликда Ротшильд кўпинча жуда муҳим ҳодисаларнинг ривожига ҳал қилувчи таъсир кўрсатган ҳолда ўзи тарихга айланиб борар ва ҳаммага ибрат бўлиб хизмат қиларди. Қўшма Штатларда қудратли молиявий сулолага асос солган Пьерпонт Морган ҳамма нарсада барондан ўрнатилган ҳаракат қиларди. Орадан кўп ўтмай у “Америка Ротшильди” деган ном овозинишга муяссар бўлди.

Бироқ французлар эски анъанага кўра яҳудийларга шубҳа ва хавотир билан қарашарди. Шунинг учун улар омадлари юришган яҳудийларга ғашлари келарди. Тез орада буларнинг бари яҳудийларга қарши кайфиятнинг янги ёлқинларига айланади. Навбатдаги иқтисодий таназул эса бу ёлқинларни янада гуриллатарди.

Еттинчи боб

ЯНГИ АВЛОД

Ўттиз саккизга тўлган кунда Жеймс Ротшильд ўзига ўзи совға қилди: назардан четда қолган Жозеф Фушенинг яна бир мулкани сотиб олди. Бу ўн минг таноб экин майдони, дарахтзорлари бўлган, Париждан ўн икки миля нарида жойлашган бениҳоя сўлим ва беғубор Ферьер кўргони эди. Тўрт йил мобайнида барон бу

ерда шунақа бир қаср барпо этдики, унинг ҳашамати бунақа қасрларни кўравериб, унча-мунчани писанд қилмай қўйган парижликларни ҳам лол қолдирди. Жуда гўзал парк бағрида қорбурчак данғиллама иморат кўр тўкиб турибди. Унинг ҳар бурчагида битта минора, қасрнинг ички безакларини тасвирлашга ҳар қандай қалам ҳам ожиз. Бу ерда ҳар бир нарса қаср эгаларининг қудратидан далолат бериб турипти. Уларни кўрган одам қаср эгаларининг ниҳоятда санъатни нозик қадрловчи юксак дидли одамлар эканига ишонч ҳосил қилашади. Хоналарнинг деворларига қадимий қурол-аслаҳалар, бир-биридан нафис гиламлар осилган. Махсус курсилар устида қимматбаҳо хитой кўзалари, антиқа мрамар ҳайкаллар қўйилган. Бароннинг отхоналарида эса 24 та зотдор айғир кўкка учаман деб, депсиниб турипти. Қасрнинг деворлари сирланган. Унда уйғониш даври меъморчилигининг энг яхши анъаналари тажассум топган. Бу иморат ҳозиргина хаёлий ўлкадан кўчириб келиниб, бу ерга қўндирилгандай туюлади. Иморатнинг биринчи қаватида емакхона ва қабулхона, рақс тушиладиган кенг зал. Кўнгилоҳар ўйинлар ўтказиладиган хоналар жойлашган. Иккинчи қаватда — ётоқлар ва ўшамдор хоналар. Қаср ичкарасидан ҳам, ташқарасидан ҳам — зодагонлар асри деб ном олган XVIII аср бағрида бойлик орттирган набоблар услубининг тажассумидан иборат.

Қурилиш тугаши муносабати билан тўпланган оломон орасида ҳозир бўлган ака-ука Гонкурлар ўша кезларда кундаликларига шундай деб ёзишган эди: “Пулнинг кучи билан барпо этилган дарахтлар ва ҳовузлар, тошга айланиб қолган ўн саккиз миллион франкни гир айлантириб қуршаб олган бу қасрда ҳамма услублар аралаш-қуралаш бўлиб кетган. Унинг ғаройиблиги шундаки, дунёдаги жамики ўзи қатори иморатлардан ўзиб кетишни даъво қилади”.

Вақт ўтиб борар, Ротшильдлар ҳам ўзларидан кўпайишиб боришарди. 1857 йили Лондонда Альфонс тоғасининг қизига уйланади. Парижга қайтгач, янги куёв билан келин Сен-Флорентин кўчасидаги аввал Талейранга қараган хос иморатда истиқомат қила бошлашди. Кекса барон билан Бетти Лафит кўчасидаги иморатга кўчиб ўтишди. Унинг биринчи қаватида Ротшильдлар идораси жойлашган эди.

Аммо кекса яҳудийлар ҳар қанча бадавлат бўлганларида ҳам ўзларини тўла ҳуқуқли француз жамиятининг аъзоси деб ҳис қила билмас эдилар. Жеймс имтиёзли Жокей-клубнинг дастлабки аъзоларидан бири бўлишига қарамай, фақат уч-тўрт уринишдан кейингина ўғлини клубга қабул қилишига эриша олди.

Жеймс Ротшильдининг ҳамма фарзандлари анъанавий яҳудий тарбиясини олишган, лекин улар анъаналарига риоя қилишга кўп ҳам интилишган эмас.

Ротшильд Францияда истиқомат қиладиган яҳудийлар жамоасининг гайри-расмий раҳбари эди. Гап ионали хайрия, фарзандларига таълим бериш, беваларни даволаш ҳақида кетадими ёхуд янги синагога қурилиши ҳақида бўладими, бири-бир, барон ҳаммаша миллатдошларига ёрдам берарди. Бундан ташқари, у Марказий ва Шарқий Осиёдан чиққан ҳамма мухожирларга ҳам ёрдам қўлини чўзарди.

Молия дунёсидаги шафқатсиз курашда қариб бораётган барон ҳаммаша ўзининг тўнғич ўғлига суянарди. Инглиз темир йўлларини бошқариш тизимини чуқур ўрганган Альфонс ҳақли равишда “Компани дю Нор”нинг президенти қилиб тайинланди. Эндиликда у яққа ўзи мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан жуда муҳим бўлган Шимолий қисмида жойлашган ҳамма темир йўлларни бошқарар эди.

Бароннинг ҳамма фарзандлари бу дунёнинг шоду-хуррамликларидан ётсирамайдиغان одамлар бўлиб етишди. Улар ўтар дунёнинг майда шодликларидан баҳраманд бўлиш учун етарли даражада бадавлат эдилар. Альфонсни тез-тез донғи кетган сатанглар даврасида кўриб туришарди, Гюстав эса ҳатто императорнинг маъшукасини ўзига оғдириб олишни ҳам эплади. Аммо уларнинг жаммики ўйинқароқлиги оталарининг идораси остонасидан ҳатлаб ўтмас эди — улар учун меҳнат ҳар нарсадан ортиқ эди.

Фақат Соломонгина кунт қилиб ўтириб ишлашга қобил эмас эди, иш куни унга ҳаддан ташқари узун кўринар, ҳар қандай иш уни диққинафас қилиб юборарди. Охир-оқибатда отаси уни Қўшма Штатларга жўнатиб юборди. У ерда кенжатай эрка биржа сирларини ўрганиш ўрнига Шимол ва Жануб ўртасидаги урушга қизиқиб қолди. У бутун куч-қувватини француз ҳукуматини Конфедерацияни расман тан олишга мажбур қилишга бағишлади. Соломон қулликнинг бекор қилинишига салбий муносабатда бўлди. Унинг фикрича, бу пахта савдосига зарар етказмоғи мум-

кин эди, ҳолбуки, Ротшильдлар пахта савдосидан чакана даромад олмайётган эдилар.

Энди буниси ҳар қандай чегарадан чиқиб кетган эди. Жеймс Бельмонтнинг маслаҳати билан ўғлини Оврўпага қақриб олди — ҳарна фалокатдан нарироқ тургани тузук! Соломон қуйиладиган вақт етиб келган эди — отаси уни уйлантиришга қарор қилади. Унинг никоҳ тўйи 1862 йилнинг мартада бўлиб ўтди — у ҳам жийяни Аделга уйланади. Аммо орадан икки йил ўтгач, йигирма беш ёшида Адель тўсатдан асабий жазавадан вафот этди. Соломон хотинининг вафотидан шу қадар ларзага тушдики, пойтахтни тарк этиб, ишларини бутунлай йиғиштириб қўйди. Лекин тўғриси айтганда, унинг узлатга чекингани Франциянинг тадбиркорлик ишларида кўп ҳам билингани йўқ.

Ишнинг ҳамма оғирлиги ҳамон Альфонснинг елкасига тушарди, отаси атайин ўғлидан энг мураккаб ишларда фойдаланар ва шу йўл билан унинг характерини тоблаб, чинакамига меҳнат қилишга ўргатарди. Тилларни мукаммал билиши, дин тарихи ва тижорат назариясидан жуда яхши хабардорлиги билан бир қаторда Альфонс яна бошқа бир қатор фазилатларга эга эди. У сиёсатни теран англр, тарихдан хабардор эди ва санъат соҳасининг билимдони, деб донг чиқарганди.

Хуллас, кекса Жеймс ўзига муносиб ўринбосар тайёрлаган эди. Аммо Альфонснинг хотини, чинакам соҳибжамол Леонора унчалик кўнгилдагидек эмас эди. У Британиядаги қариндош-уруғларини хижолатга қўйиб, инглизчани жуда бузиб гапирарди. Лондонликларнинг хотирасида эса у “довжорак сувора” тарзида сақланиб қолди, чунки бу мутакаббир инглизлар Леонора намойиш этган чавандозлик мўъжизаларини кўриб лол қолишган эди. Леонораниннг ўзи эса туманли Альфонснинг яхши кўриб қолди ва Ферьердаги овчилик хўжалигини инглизча услубда қайта қурди. Бу ҳам майли-я, у “жисмим Британия тупроғига кўмилсин”, деб истак билдирди.

Наполеон Ротшильдларга шу даражада яхши муносабатда эдики, 1862 йилнинг декабрида Ферьерга меҳмонга борди. Бекатда императорни аъёнлари билан бирга Париждан махсус олиб келинган коляскалар қарши олди. Наполеон қасрга яқинлашаётиб, кўрган биринчи нарсаи — миноралардан бирининг тепасида ҳилпираб турган император байроғи бўлди. Қасрни томоша қилиб бўлиб, меҳмонлар сўлим боққа чиқишди. Бу ерда император ўзининг ташрифидан хотира сифатида ўз кўли билан кўчат ўтқазди.

Тоза ҳаводаги сайр меҳмонларнинг иштаҳасини қарнай қилиб юборди — улар қасрга қайтиб киришди. Бу ерда стол устида кумуш ликопчаларда ва серб чинчиларида уларни тансиқ нонушта кутмоқда эди. Кейин император жуда ажойиб шикорбоп жойларни томоша қилишга отланди. Шикорбоп жойлар 3700 таноб қалин ўрмондан иборат эди. Ови бароридан келиб, анча-мунча ўлжа билан қайтган тождор меҳмон қаср олдида тўпланган қўшни қишлоқларнинг аҳолиси билан учрашди.

Кечки овқат вақтида Париж операсининг хонандалари императорнинг кўнглини овлади. Улар Россинининг қасидасини ижро этишди. Кейин шамлар ёқиб қўйилган хиёбон орқали император ва унинг аъёнлари темир йўл бекати томон йўл олишди.

Бу зиёфат Ротшильдга анча-мунча пулга тушди, лекин Жеймс ҳеч қачон пулни беҳуда совурган эмас. Ҳамма ҳаражатлар ўзини ортиғи билан қошлади. Перьерлар юлдузи батамом қайтиб ўнганмас бўлиб ботди. Саҳнада чайқовчиларнинг бетизгин рақслари тугаб, ўз фарзандларига олий табақа даврасида муҳим ўрин берган басавлат, босиқ сарроф майдонга қайтмоқда эди.

Аммо Ротшильдларнинг ўзлари олий табақа салонларининг ҳамма талабларига ҳаммавақт ҳам тўғри келавермас эдилар. 1863 йилнинг сентябрида Альфонс қирол шикорига таклиф қилинди. Ўша куз кунда Компьен ўрмонида 1250 та жонивор отиб олинди, лекин Альфонс Ротшильд биронта ҳам ўқ узгани йўқ — овшанбага тўғри келганди. У хотини билан бирга ўрмонда сайр қилиб юриб, диний таъқиблар исканжасидан холи овчиларнинг ўқ узишларига роса ҳавас билан қараб қўярди. Эртаси кун эрталабдан-кечгача меҳмоннинг кўнглини олиш учун Наполеон III уни эътибордан четда қолдирмади, унинг ёнида бўлиб, Исроил фарзандларининг эътиқодлари-ю, расм-русмлари тўғрисида роса сўраб-суриштирди.

* * *

1865 йилнинг 31 октябрида Жеймс Ротшильд етмиш уч ёшга кирди. Шу куни у Франциянинг иқтисодий сиёсати бўйича идоралараро қўмита мажлисига таклиф қилинган эди — ҳукумат ва йирик банкларнинг вакиллари барондан юбилей маърузаси қилиб беришни илтимос қилишди. Жеймс минбарга Альфонснинг ҳамроҳлигида чиқди. Залда вазирлар, молия ишининг дарғалари, Франция миллий банки директорлари кенгашининг ҳамма аъзолари ўтиришарди. Ундан илтимос қилишиб, мамлакат иқтисодиёти унинг назарида келажакда қандай бўлажagini айтиб беришни сўрадилар.

Барон гапни олидан бошлади. У ҳали жуда ҳам ёш бўлган кезларида акаси Натан билан бирга Англия банкига келишганини эслади. Ушанда улар тўловлар масаласини жуда тез ҳал қилишибди. Жеймс ҳамиша франкнинг бақувват бўлишини ёқлаб чиқарди, чунки пулнинг бақувват бўлиши иқтисоднинг барқарорлигини таъминловчи пойдевор деб ҳисобларди. Зарур бўлиб қолган ҳолларда пул бирлигини фоизлар даражасини кўтариш билан кўмаклашмоқ мумкин. Бунинг учун бақувват миллий банкка эга бўлмоқ зарур. Бу банк франкнинг конвертация қилинишини таъминлаб турмоғи шарт.

Босиб ўтилган йўлга назар ташлар экан, кекса Ротшильд ифтихор билан шундай дея оларди: “Дунёнинг бирон мамлакатида ҳалол тижорат учун биздагидан яхшироқ шароит йўқ. Бугун биз Оврўпадаги энг ривож топган иқтисодиётга эгамиз. Синалларининг кам фоизи ҳам бизда”.

Ҳатто анча кексайиб қолганида ҳам Жеймс Ротшильд ишни тарк этиб, истироҳатга кетишни хоҳламади. Ақсинча, у бутун кучи билан ўз империясини янада кўпроқ кенгайтиришга ҳаракат қилди. Эндиликда унинг салтанати бутун Оврўпадан ўтиб, Россия орқали Аляскагача етиб борган эди. Баъзан маҳаллий банклар Ротшильднинг молиявий ҳамласига қаршилик кўрсатишга уриниб қоларди, бироқ барон ўзининг нимжон ва титроқ кўлларида пахта, тамаки, маъдан ва нефть савдосини қаттиқ ушлаб турарди. Шунинг учун ҳам у ҳамиша ғолиб келарди.

Бундан ташқари, Ротшильдлар томонидан қурилган ва назорат қилинадиган темир йўл тармоқлари аста-секин бутун Оврўпани қоплаб олди. Дунёни ҳамон пул бошқармоқда.

Меттернихнинг сиёсат саҳнасидан кетганига анча бўлди, ундан кейин Кавур чиқиб кетди. Оврўпа осмонида янги юлдуз — Отто фон Бисмарк чарақлай бошлади. У Ротшильднинг қарз дафтарига анча эрта илиниб қолди. Бисмаркни Жеймс Ротшильд билан етакчи прусс банкири Блейхрёдер таништириб қўйди. Блейхрёдернинг болалиги ҳам худди баронники каби яҳудий геттосида ўтган эди. Жеймс нафақат бўлғуси канцлернинг қуруқ ҳамёнини пулга тўлдириб берди, балки барон унинг ихтиёрига ўзининг ахборотчи-айгоқчиларини ҳам топшириб қўйди. Шу тарзда Ротшильд Берлин билан алоқа қилмоқ учун бевосита имкониятга эга бўлди.

1865 йилда Отто фон Бисмарк Парижга келди. Пруссиянинг Австрия империяси билан муносабатлари чигаллашиб қолган эди, шунинг учун у икки давлат ўртасида уруш чиқиб қоладиган бўлса, Франциянинг мададига Наполеон IIIдан кафолат олмақчи эди. Бисмарк император билан ишини келишиб олгач, Ротшильднинг олдига борди. Улар кун бўйи Ферьер атрофидаги ўрмонда ов қилиб, вақтни кўнгилхушлик билан ўтказишди. Аммо барон ўзининг ақидасига содиқ қолди. Австрия билан урушга бирон тийин ҳам бермади.

Бироқ у француз миллиардери билан прусс канцлери ўртасидаги муносабатларнинг бузилишига олиб келмади. Ақсинча, Австрия армияси тор-мор этилгандан сўнг у Жеймсга Пруссиянинг олий нишони Қизил бургутга қўшиб катта ёқут юборди. Оврўпа давлатларининг тарихида ҳали биронта ҳам яҳудий бунақа олий мукофотга сазовор бўлган эмасди.

Ҳокимият жоловини меросхўрлари қўлига тутқазилдан аввал Ротшильд ўзининг Франциядаги душманлари билан орани очиқ қилиб олмақчи бўлди. Албатта, у ака-ука Перьеларни таг-туғи билан қуришиб юборолмас эди, аммо у бу йўлда озмунча иш қилмади. 1866 йилда Бисмарк Австрия устидан ғалаба қозонганидан кейин “Мобилье кредити”нинг акциялари муттасил туша бошлади. Француз ҳуку-

мати кўз ўнгида Перье империясининг вайрон бўлиб кетаётганини хотиржам томоша қилиб турди.

Тинимсиз меҳнатлардан кейин дам олар экан, барон ўзига жиндай эрк бериб, ишларга бепарвороқ бўлса ҳам бўларди. Нима бўлганда ҳам Францияда кўним-топиб қолган Натаниэлнинг маслаҳати билан у ўзини ўзи кўнглини хушламоқ учун Бордодаги энг яхши узумзорни сотиб олди. Натаниэл 1853 йилдаёқ Шато Лафит кўрғонини харид қилиб, вино чиқариш билан жиддий шуғулланишга киришган эди. Жеймс ўглининг энг катта ютуғи “Шото Мюто Ротшильд” виноси бўлган эди. Кейинчалик Натаниэлнинг невараси уни қавмнинг ифтихорига ва фирманинг нишонига айлангирди.

Кекса Жеймс яхши винони жуда ҳам яхши кўрарди, лекин харид қилинган мулкдан тижорат мақсадларида фойдаланмасликдан ўзини тийиб туrolмас эди. Унинг бу инжиқлиги вақт ўтиши билан яна битта даромад манбаига айланди. Рост, бемор банкир ўзининг узумзорларини кўра олмай қолди — битим тузилгандан кейин уч ой ўтиб у вафот этди. Барон кўпдан бери ревматизмдан азоб чекар, ўт-пуфагидаги тош ҳам унга тинчлик бермасди, лекин уни сариқ касали олиб кетди.

Жеймс Ротшильд уни дабдабасиз жўнгина дафн этишларини илтимос қилган эди. Аммо Франциянинг энг бадавлат одами билан видолашмоқ учун бутун Париж ёпирилиб келди. Мотам маросимига келганлар сафи Лафит кўчасидаги хос уйдан Пер-Лашез қабристонигача чўзилиб кетди. Маросимда қироллар ва императорлар иштирок этишди. АҚШ президенти телеграмма жўнатиб таъзия билдирди. Марҳумнинг васиятига кўра, Жеймснинг қабри устига камтаргина оқ-мармар лавҳа қўйдилар. Унинг жидирланган силлиқ сатҳига “Р.” ҳарфи ўйиб ёзилган эди.

Ҳамма француз газеталарининг биринчи саҳифасида таъзиялар босилди: “Кўп йиллар мобайнида бизнинг мамлакатимиз дунёнинг молиявий маркази бўлиб қолган бўлса, бунга фақат месье Жеймс де Ротшильднинг беқиёс саъй-ҳаракати тўғайлигина эришганмиз. Унинг кетиши билан бизнинг иқтисодийгимизда ҳам, қалбларимизда ҳам бир бўшлиқ пайдо бўлди. Биз бу бўшлиқни ҳеч нарса билан тўлдиролмаймиз.”

Саккизинчи боб

ФРАНЦУЗ БАРОНЛАРИ

Ротшильд ўлди — яшасин Ротшильд! Жеймснинг зайфлашиб қолган қўллари-дан тушган туғни шу зумдаёқ Альфонс баланд кўтарди. Тўғри, у жуда назокатли, одобли, феъли юмшоқлиги билан отасига жуда кам ўхшарди. Альфонс Парижда тўқлик ва фаровонлик шароитида туғилиб ўсган эди, албатта, у ашаддий тadbиркорлар учун зарур бўлган кўпгина сифатларга эга эди, лекин ҳар қандай қийинчиликдан қутулиб кетишга ёрдам берадиган чайирлик, топқирлик етишмасди. Кекса барон Гетто шароитини кўргани учун бундай хислатлар унда керагидан ортиқ даражада бор эди. Лекин шуниси ҳам борки, яхши тарбия-хушфеъллик, юмшоқ кўнгиллилик ҳам ҳали ҳеч кимга зарар келтиргани йўқ.

Оилавий анъанага кўра тўнғич ўғил сифатида Альфонснинг устунлиги ҳеч кимга эътироз туғдирмади. У ака-укалар ичида нафақат тўнғичи, яъни француз Ротшильдларнинг каттаси эди, балки иш бобида энг билимдони ва уддабурони ҳам эди. Гюстав тўғридан-тўғри акасига таъзим қиларди, шунинг учун у билан зинҳор-базинҳор ҳақ талашгани йўқ. Бундан ташқари, у ҳадеганда омади юришавермаса ҳамки, биржа ўйинларига шу қадар берилган эдики, бошқа ҳеч нарсани ҳаёлига келтира олмасди. Оилавий банк ишлари Гюставни умуман қизиқтирмасди.

Альфонс отасининг империясига эгаллик қилишга киришган чоғда иккита ака-уканинг улуши Франкфурт, Лондон, Вена ва Париж бўлимларидаги сармояннинг тўртдан бир қисмини ташкил қиларди. Бу пайтга келганда Соломон оламдан ўтганди. Эдмон бўлса ҳали жуда ёш эди. Ўша пайтгача нарх-наволарга қараб ўлчаганда Ротшильдларнинг бойлиги ҳаддан ташқари катта эди. Жеймснинг вафотидан беш йил аввал унинг банкларидан келадиган йиллик даромад жами бўлиб 22 мил-

лион фунт стерлингни ташкил қиларди. Бугун бу 95 миллион долларга тўғри келади.

1874 йилда Мейернинг Франкфуртдаги жияни Карл вафот этгандан сўнг Ротшильдлар хонадонининг бўлимлари ўртасида сармоянинг тақсимоли содир бўлди. Лекин айтмоқ керакки, Париж бўлимининг етакчилиги сақлаб қолинди. Ушанда оиланинг баланси қуйидаги кўринишга эга эди:

Париж — 86 миллион доллар;

Лондон — 28 миллион доллар;

Майн бўйидаги Франкфурт — 19 миллион доллар;

Вена — 14 миллион доллар;

Ҳаммаси бўлиб 147 миллион доллар.

Альфонс бошқарув жиловини қаттиқ тутарди, оиланинг даромадлари йил сайин ўсиб борарди. У Бурбон коллежида бирга ўқиган ўртоғи Леон Сэни бош бошқарувчи қилиб тайинлади. У ҳам пишиқлик қилиб, Ротшильдлар томонидан назорат қилинадиган газета ноширининг қизига ўйланиб олган эди. Ёш барон Сэни танлаб адашмаган эди. Сэ амал пиллапоояларидан жуда тез кўтарилди ва Учинчи Республика вақтида бениҳоя катта ишлар қилган атоқли молия вазири бўлди. Рутбалар тизимида энг юксак чўққини эгаллагандан кейин ҳам у ифтихор билан ўзини Ротшильднинг одами деб аташда давом этди.

Доим ўзгариб турувчи дунёда куч-қудратини сақлаб қолмоқ учун ака-ука Ротшильдлар оилавий бизнесни бошқариш шаклларини янгиладилар. Авваллари оилавий бизнес бир актёр — Жеймс бобо театридай гап эди. Энди унинг ўрнига банклар федерацияси, яъни уюшмаси тузилди.

Аммо Оврупода етакчилик мавқеини тутиб қолиш борган сари қийинлашмоқда эди. Наполеон III нинг юлдузи хира тортиб қолди, уни янги юлдуз — “темир” канцлер Отто фон Бисмарк юлдузларининг шуъласи босиб кетди. Агар Германия бирлашадиган бўлса, Франциянинг Оврупадаги гегемонлиги жуда омонат бўлиб қоларди. Баҳс жанг майдонидагина ҳал бўлажаги кўриниб қолганди. Муғомбир Бисмарк шундай иш тутдики, реал вақеликни мутлақо ҳис қилолмай қолган Наполеон Кичкинанинг ўзи уруш эълон қилди. Ҳатто бу тўғрида Виктор Гюго императорни қоралаб шеър ҳам ёзди.

Эҳтимол, Виктор Гюгонинг муносабатида эҳтирос ҳаддан зиёд кучайиб кетгандир, аммо ака-ука Ротшильдлар унинг шеърини ҳар мисраси остига имзо чекишлари мумкин.

Седан яқинида ўз армияси билан қуршовда қолган Наполеон III 1870 йилнинг 2 сентябрида таслим бўлиш ҳақидаги ҳужжатга қўл қўйди. Парижга йўл очилган эди. Пойтахтда республика эълон қилинди — у душман билан курашни давом эттириш истагини билдирди.

Францияда инқилоблар рўй бериб қолса, Жеймс Ротшильд ўз оиласини Англияга жўнатар эди. Альфонс ҳам отасининг изидан боришга қарор қилди. Париж порох хавф-хатардан нарига — тинч Британия ерига жўнатади. Бу вақтга келганда уларнинг фарзандлари учта бўлган эди — булар ўн икки яшар Беттина, олти яшар Шарлотта Беатри ва икки яшар Эдуард Альфонс Жеймс эди. Она ҳам, қизлар ҳам, урушдан мағлубиятдан ва унинг кетидан юз берган инқилобдан жуда ҳам юрак олдириб қўйишган эди.

“Леоноранинг чиройли юзи сўлгин тус олди, овози шунақа заиф бўлиб қолдики, гўё ҳар бир сўзни зўриқиш билан базўр айтаётгандай туюларди. Қизлар онасининг пинжиги кириб олиб, қўрқувдан йиғлашарди. Кўзлари қўрқувдан олазарақ эди. Уларнинг нимжон титроқ овозлари Франциянинг бошига тушган фалокат нечоғлиқ мудҳиш эканини, ҳар қандай газетадан яққолроқ айтиб турарди”, — деб эслашди қариндош-уруғлари. Баронесса Бетти ўзининг Булон-сюр-Сэндаги шахсий кўрғонини ва Ферьер қасрини ярадор солдатлар учун госпитал қилишга топшираман, деди. У Франциянинг мағлубиятига сира рози бўлолмасди.

Орадан кўп ўтмай, оломон қўшинлари Парижни буткул қуршаб олишди. Пойтахтда очлик бошланди. Аҳоли ҳайвонот боғидаги ҳамма жониворларни еб битирди. Оддий мушук гўшти энг тансиқ таомга айланиб қолди. Унинг нархи 20 франклар атрофида айлана бошлади.

Ака-ука Ротшильдлар, табиийки, еб-ичишда унчалик қийналишмайди — уларда озиқ-овқатги ҳаво шарида олиб келишарди. Лекин улар туни билан истеҳкомларда бўлиб, шаҳар ҳимоячиларига ёрдам беришарди.

Парижни қуршаб олган кайзер Вильгельм Бисмарк ва Бош штабнинг бошлиғи фон Молтше билан Ферьер қасрига жойлашишди. Шикорбоп жойларни томоша қилар экан, лол қолган Вильгельм шундай деб хитоб қилган эди: “Бунақа ишга фақат Ротшильдларнинг кучи етади”. Эрта-ю кеч Вильгельм шикордан қўли бўшамай, “темир” канцлерни роса ҳолдан тойдирипти. Аҳвол шу даражага етиб бориптики, Бисмарк хотинига ёзган хатида “толиққанымдан йиқилиб тушай деяпман” деб шикоят қилган экан.

Олмонларнинг Ротшильд қасрида яшагани тилларда дoston бўлиб кетган. Бу тўғрида ривоятлар майдонга келган. Немислар яқинлашиб келаётганида Альфонс қоровул билан уч-тўртта хизматкорни қолдириб, қасрни тарк этган. Бисмарк урушдан аввал Франциянинг Пруссиядаги фахрий консули бўлган бу миллионерга чин юракдан ҳайрон бўлган. Альфонс қасрдан жўнаб қоровул орқали чақирилмаган меҳмонларга, “Менинг қазноғимдаги винодан бемалол ичишингиз мумкин. Фақат пулни нақд тўлаб қўйсанглар бас”, деган хабарни етказибди. Қоровул хўжайинининг буйруғига жуда қаттиқ риоя қилибди. Олмонни яннинг чанқоқдан ўлгандай тинкаси қуриган олий рутдалик амалдорлари қоровулдан илтимос қилиб, зўрға икки-уч юз шиша Бургунд виносидан олишга муваффақ бўлишипти, холос. Бу вино қасрда хизматкорларга аталган экан. Бора-бора майнавозчилик немисларнинг жонига тегибди — улар бутун қасрни титкилаб, қазноқдан 17 минг шиша қимматбаҳо асл винони топиб олишибди.

Бисмаркнинг самимий таажжуби яшириб бўлмайдиган ошкора ғазабга айланиб бораётганини кўриб, ўзини тентакка солиб, шунча ичкилик қаёқдан пайдо бўлиб қолганини билолмадим, деб талмовсирабди. Ғазаби жўшиб, фигони фалакка чиққан Бисмарк шу зумдаёқ алдашни бас қилмаса, бутун қасрга ўт қўйиб юборишни буюраман деб пўписа қилибди. Қоровул қараса, иш — пачава. Шундан кейингина у найрангини бас қилибди ва вино дарё бўлиб оқа бошлабди.

Қасрда бўлиб ўтган бу воқеаларни Бисмаркнинг ўзи ёзиб қолдирган. Ротшильд эса бутунлай бошқа воқеаларни ҳикоя қилади. Масалан, кўп ичиб маст бўлиб қолган пруссаклар, ичига қийма солиб димланган тустовуқлар учини истамагани учун қоровулни жазоламоқчи бўлишган. Немис солдатлари дарвоза устига ўрнатилган “темир лавҳадаги “Жеймс Ротшильд” ҳарфларини кўриб, кейин анча вақтгача Париж яқинида “яҳудийлар қироли” яшайди деб эслаб юришган.

Париж ҳамон қамалда эди. Бисмарк агар 200 миллион франк (ҳозирги пулда 600 миллион доллар) миқдорда товон тўласалар, қамални бекор қилиб, қўшинни олиб кетишим мумкин дебди. Ака-ука Ротшильдлар ақл бовар қилмайдиган даражадаги бу катта пулни йиғишда фаол иштирок этишади.

Адольф Тьер бошчилигидаги ҳукумат олмон ҳукмдорлари билан музокара бошлайди. Олмон ҳукмдорлари ниҳоят, Ротшильдларнинг Ферьердаги қасрини тарк этиб, Версалга кўчиб ўтишди. Бисмарк Франциядан ҳарбий товон сифатида 6 миллиард франк миқдорда пул талаб қилади. Бу ҳозирги долларда ҳисоблаганда, тахминан 18 миллиард бўлади.

Французлар бунақа миқдордаги пул мамлакатда йўқ ва ҳеч бўлган эмас дейишади. Аммо “темир” канцлер шунақа бўлишини аввалдан билиб, ўзи билан бирга Версалга Блейхрёдер деган банкирни ҳам бирга олиб келган эди. Шу тариқа Альфонс Ротшильд ўзининг Пруссиядаги собиқ гумаштаси билан тўқнашади.

Бисмарк Альфонсни унчалик очиқ чеҳра билан қарши олмайди. Ҳолбуки, у яқиндагина бу одамнинг отасининг бўйнига Пруссиянинг энг олий нишонини тақиб қўйган эди. Альфонс эса ўз навбатида ўзини немис тилида биронта сўзни ҳам тушунмайдиган галча қилиб кўрсатади. Барон Францияда қанча нақд пул борлигини айтиб бера олмайди ва масалани ўрганиш учун муҳлат сўрайди. Буни эшитиб, канцлернинг жон-пони чиқиб кетади, лекин у ғазабини ютишга мажбур бўлади.

Музокара давомида Тьер билан Ротшильд товон пулининг миқдорини икки баравар камайтиришга муваффақ бўлишади. Бундан ташқари, Альфонс пулни йиғиш учун етарли муҳлат сўраб олади ва очликдан қирилаётган Париж учун ёрдам олишга ҳам эришади.

1871 йилнинг 26 февралда икки томон ўртасида сулҳ битими имзоланади. Германияга тўланадиган тўловлардан қутулмоқ учун француз ҳукумати заём чиқаради. Уни тақсимлашни энг йирик банклар ўз зимасига олади. Заёмнинг жуда катта улушини Ротшильдлар хонадони ўзи учун олади. Уларнинг бундай қилишларига сабаб юракларида ватанпарварлик туйғулари гуриллаб ёнаётгани эмас, балки чўтал пулининг салмоқли эканида эди. Оккупацион кўшинлар ҳам француз газнаси ҳисобидан боқиларди, шунинг учун Тьер ҳукумати яна икки марта облигация чиқаришга мажбур бўлди. Фақат 1873 йилнинг сентябридагина охирги немис солдати шўринг қурғур Францияни тарк этади.

Сулҳ ҳақидаги битим имзолангандан кейин бутун жамиятни алланечук носоглом бир кайфият чулғаб олади. Бу кайфиятда “Интиҳосиз даҳшатдан кўра даҳшатли интиҳо яхши!” деган машҳур ибора тажассум топган эди. Аммо кўп ўтмай, даҳшатдан халос бўлиш оқибатида туғилган шодиёна кайфият Париж кўчаларидаги қонли қирғин билан тугади. Пойтахтда коммуна тузилган эди. Кейинчалик бу ишга Ротшильдлар сармоя берган деган гаплар чиқди. Фақат бир нарса маълум — 17 дан 18 майга ўтар кечаси Тьернинг аскарлари пойтахтга кириб, ишчилар кўзгалонини қонга белаганда, бир тунда Альфонснинг сочлари оқариб кетди.

Бу давр мобайнида унинг онаси Парижни тарк эта олмади. Бир кунни оч одамлар тўдаси кўчада унинг каретасини тўхтатиб, отларни уларга беришни талаб қилди. Теварак-атрофда одамлар очликдан жон бераётган шароитда каретада юрмоқ учун отхонада от сақлаш инсофдан эмасда! Бетти отларни олишга ижозат берди. У яна айтдики, менинг ватанпарварлигимга, инсофимга амин бўлмоқчи одамлар Ротшильдларнинг қасрига борсин, у ердаги госпитални кўрсин. Шундан кейин париждликлар баронессага қўлининг учини ҳам теккизмай, тантана билан уни уйигача кузатиб қўйишди.

Орадан кўп ўтмай, кўчаларда тартиб тиклангандан кейин ҳукумат икки миллиард франкка биринчи заёмни чиқарди. Бу заём Альфонс Ротшильднинг ёрдамида муваффақият билан тарқатилди. Унинг ихтиёридаги бошқа банк Париж учун чиқарилган заём билан шуғулланди.

Аммо эндиликда банкирларнинг янги авлоди етишиб келмоқда эди. Улар барон империяси билан талашиб-тортишмоққа шай эдилар. Давлат молияси учун курашнинг байроқдори яқинда ташкил қилинган “Леон кредити” бўлди. Анъанавий банкирлар билан янги инвестицион молиявий компаниялар ўртасида чинакам кураш бошланиб кетди. Аввалига компанияларнинг омади унча юришмади, аммо 1872 йилнинг июлида улар бир амаллаб бўлса-да, Альфонсдан ўзиб кетдилар ва ўзларининг биринчи ғалабаларига эришдилар — Францияда 3 миллиард франкли заём облигацияларини тарқатиш ҳуқуқини қўлга киритишди. Альфонс Ротшильд кейинчалик аламини олди, албатта, лекин инвестицион банклар устидан қозониладиган ҳар бир янги ғалаба борган сари қийинроқ қўлга киритилмоқда эди.

Уруш нафақат Франция молиясини издан чиқарди. У Ротшильдларни хусусий мулкидан ҳам маҳрум қилди. Шарқий темир йўл компанияси немисларнинг қўлига ўтиб кетди. Улар Эльзас ва Лотарингияда 430 милядан ортиқроқ темир йўл изларини босиб олишди. Урушга узил-кесил барҳам берган Франкфурт сулҳининг шартларига биноан мамлакат зиммасига Бельгия ва Люксембургдаги ҳамма темир йўллари Германия империясига мулк қилиб бериш мажбуриятини юклади.

Германиянинг бунақа фирромлигини Ротшильдлар ҳеч қачон кечиринмади. Альфонс Блейхрёдер билан ҳамкорлик қилишдан воз кечди ва фахрли прусс консули бўлишни рад этди.

Тўққизинчи боб

АКА-УКА РОТШИЛЬДЛАР

Жиддий талафотларга қарамай Ротшильдлар империяси урушдан кейин ҳам Франциянинг молиявий океанида қоядай мағрур туришда давом этди. Тўлқинлар бу қоя этакларига урилиб парчаланар, қоя устига денгиз сувларини сачратишдан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ўзгага кучлари етмасди. “Лион кредити” ҳар қанча терлаб-пишмасин Ротшильд банклари билан жиддий рақобат қилишга чоғлари келмади.

Рақибининг устидан узил-кесил ғалаба қозонмоқ учун Альфонс қўлини совуқ сувга ургани ҳам йўқ. У рақибларининг ўзи бош эгиб, таъзим бажо келтириб келишларини кутиб ўтирди, холос. Орадан кўп ўтмай, бароннинг банклари билан “Лион кредити” бирлашиб кетди ва заём облигацияларини биргаликда тарқата бошлади.

Альфонс, Гюстав ва Эдмон нафақат ўз уйларида, балки хорижда ҳам муваффақият билан иш юритиб, тадбиркорлар дунёсининг энг юқори чўққисига чиқиб олишган эди. Ака-укалар испан ҳукуматидан қўрғошин конларидан якка ўзлари фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритдилар. Бу конлар бутун жаҳон бўйлаб чиқариладиган қўрғошиннинг 40 фоизини берар эди. “Лион кредити”нинг директори Ротшильдлардан амалда ўзиб кетиб бўлмайди, деб шикоят қилганди. Улар ҳукуматлар билан имтиёзли асосларда иш олиб бориб, ҳукмронлик мавқеларини сақлаб қолмоқдалар. Африка бриллиантлари билан савдо қилувчи “Де Бирс”, Янги Каледонияда никел конларини муваффақият билан ўзлаштираётган “Ле Никель” каби компанияларнинг пайдо бўлиши Ротшильдларнинг давлат заёмлари устидан назоратини янада мустаҳкамлади. Энди улар яна кўпгина кредит билан шуғулланувчи муассасалар туздилар. Бу муассасалардан омонатчилар ва акция эгалари қўйган пул ҳисобидан жуда катта маблағ олиш мумкин эди. Бундан ташқари ака-укалар ҳали ҳам аввалгидек темир йўл бизнесида биринчи ўринда туришар эди. Улар Австро-Венгрияни Италия билан бирлаштирувчи йўл қурилишига ва бутун Испанияни кесиб ўтадиган транзит шахобчасини қурмоққа концессия олдилар. Баронлар, мабодо, Париждаги етакчи мавқеларини бой бериб қўйган тақдирда ҳам, улар бошқа мамлакатларда, масалан, Испанияда тўла ҳуқуқли хўжайин бўлиб қолаверар эдилар.

Агар оилавий ривоятларга ишонадиган бўлсак, бир гал Ротшильдлар жуда фойдали таклифдан воз кечишган. 1869 йилда француз инженери Фердинанд Лессепс Ўрта ер денгизини Қизил денгиз билан қўшди. Сувайш канали акцияларининг контрол пакети баб-баравар қилиб уч қисмга бўлинган эди. Уларни Англия, Франция ва Туркия сотиб олди. 1875 йилда усмонийлар империяси инқирозга юз тутгандан кейин Миср ҳукмдори Хедив Исмоил-пошо Альфонсга қўлидаги акциялар пакетини сотиб олишни таклиф қилди. Барон дарҳол ўзининг дўсти ва ҳомийси Леон Сэнинг ҳузурига ошиқди. У бу пайтда молия вазири мансабини эгаллаб турарди.

Туркиянинг акциялари пакетига эгалик қилиш Францияга канални назорат қилиш имконини берди. Франция бу канал қурилишига жуда кўп маблағ ва куч сарфлаган эди. Бироқ акцияларни сотиб олиш масаласини парламентда муҳокама қилмоқ керак эди, бунинг учун эса вақт йўқ эди. Шунда Альфонс Лондондаги Леонел билан боғланди. Унинг инглиз премьер-министри Дизраэль билан алоқаси жуда яхши эди. Натижада матбуотнинг ёзишига қараганда Сувайш канали Улуғ Британиянинг тўла назорати остига тушиб қолди. Улуғ Британия канални 1956 йилгача бошқарди.

Ҳақиқатда эса воқеалар бироз бошқачароқ ривож топган эди. Исмоил-пошо ўзининг акцияларини сотиш ниятида эканидан Англия биринчи бўлиб хабардор бўлган эди, лекин Ротшильдларнинг ёрдамсиз уларни сотиб олишга кучи етмасди. Бенжамин Дизраэли Хедивнинг хоҳиши тўғрисида хабар топиши биланоқ шахзода Уэльскийга мурожаат қилади. Келгусида Эдуард VII номи билан қирол бўладиган шахзода аввалдан Ротшильдларга қадрдон эди ва улардан қарздор ҳам эди. Акцияларни харид қилишга жуда катта миқдорда пул керак эди, вақт эса йўқ. Шахзоданинг ёрдамида премьер-министр баронларни Англияга қарз бериб туришга кўндирмоқчи эди.

Дизраэли Ротшильдларнинг шундоққина Англия Банкнинг рўпарасида жойлашган идорасига кириб борганида, барон стол ёнида ўтириб, иштаҳа билан узум емоқда эди. Премьер-министр эртага менга тўрт миллион (фунт) пул керак, деди. Лионел бир бош узумдан озгинасини узиб олиб, уни хасдан тозалар экан, қарзнинг кафили нима бўлишини эринибгина суриштирди.

— Кафолатини Британия ҳукумати зиммасига олади, — деб жавоб берди Дизраэли.

— Яхши, пул бўлади, — деди барон узум ейишни бас қилмай.

Шундай қилиб, Ротшильдлар икки ярим фоиз чўтал пули ишлашган. Бироқ миш-мишларга ишонадиган бўлсак, улар бундан икки баравар ортиқроқ фойда кўришган. Нима бўлганда ҳамки, ака-укалар чиқимдор бўлиб қолишган эмас. Хедивга пулни ўз банки орқали ўтказгани учун Альфонс ҳам тегишли тарзда тақдирланган:

Хулласи калом, Ротшильдлар акциялар пакетини учинчи бир давлат ихтиёрига ўтиб кетишига йўл қўйишмади. Агар шундай бўлганда бу халқаро миқёсда жуда жиддий мураккабликларни вужудга келтирган бўларди. Аммо Ротшильдлар бу билангина чекланганлари йўқ — улар бу ишдан дурустгина даромад ҳам кўрдилар. Улар Сувайш канали орқали бемалол сузишни, бинобарин, Оврўпада тинчликни сақлашни таъминлаш фақат Англиянинг қўлидан келади, деб ҳисоблаган эдилар.

Иш ниҳоясига етгач, Дизраэли қиролчица Викторияга жилмайиб туриб шундай деган: “Ротшильдлар тўғрисида ҳар нима дейишмасин, улар ҳеч қачон ортиқчалик қилишмайди”. Ротшильдлар ҳали ҳам аввалгидай Францияда яҳудийлар жамоасига бошчилик қилишарди. Ҳали 1808 йилдаёқ дунёдаги ҳамма нарсани ба тартиб ва бадастир кўрмоқни истаган Наполеон Исроил ўғлонларининг ҳамма жамоаларини ўзига тобе этган Бош яҳудий консисториясини таъсис этган эди. Бу муассаса маҳаллий яҳудий ташкилотларининг фаолиятини йўналтирмоғи ва раввинларнинг ўқитилишини назорат қилиб турмоғи лозим эди. Отасининг вафотидан кейин Альфонс унинг ўрнига Бош консистория директори лавозимини эгаллади. Гюстав эса Париж консисториясига бош бўлди. Иккала ака-ука ҳам вафотларига қадар шу мансабларида қолдилар. Улар де ля Виктуар кўчасидаги жуда катта синагог қурилишига сармоя бериб, жамоаларнинг эҳтиёжлари учун йирик-йирик маблағлар бериб турганди.

Кекса Жеймсдан кейин ҳам Ротшильдларнинг янги авлоди унга эргашиб, ноёб санъат асарларини йиғишда давом этишди. Гарчи Эдмон де Гонкур баронларнинг диди йўқ деб ҳисоблаган ва улар тўплаган асарларни қалбаки деб атаган бўлсада, бизнинг давримизда Ротшильдлар тўплаган сувратлардан жаҳоннинг истаган йирик музей фахрланиши мумкин.

* * *

Францияда Ротшильдлар ҳамиша — қироллар замонида ҳам, республика тузumi вақтида ҳам гуллаб-яшнаган. XIX асрнинг иккинчи ярмида буни шу билан изоҳласа бўлардики, уларнинг дўсти Леон Сэ молия вазири мансабини эгаллаб турганди. Гарчи инвестицияларнинг тақсимотиға ҳукумат раҳбарлик қилган бўлсада, бунинг учун маблағ банклардан келарди. Шунинг учун ҳам Ротшильдлар ҳамон тенглар ичида биринчи бўлиб қолишда давом этмоқда эдилар. Ҳатто коммуна иштирокчиларининг афв қилинишига эриша олган республикачилар бошлиғи Леон Мишель Гамбетта ҳам Альфонс Ротшильдга беписанд қараёлмас эди. 1891 йилнинг апрелида у Альфонснинг хос уйига тушликка таклиф олади. Дастурхон устида барон 1873 йилда олти ой мобайнида Тьерни президентлик лавозимида сақлаб қолмоқ учун парламентга тазйиқ ўтказиб турганини гапириб берди. Тьер Альфонсга навбатдаги давлат заёмини тарқатиш ҳуқуқини қўлга киритмоқ учун зарур эди.

Ротшильдлар оиласининг қудрати дунёда ортиб борарди. 1878 йилда Альфонс Лондондаги қариндошлари билан бирга батамом маблағсиз қолган Миср хедиви чиқарган заёмни тарқатиш вазифасини бўйнига олди. Бунинг эвазига у гаров сифатида Нил ҳавзасидан 620 минг таноб жуда серҳосил ерни олганди. Ротшильдлар бу гал ҳам ҳар галдагидек, инглиз ва француз ҳукуматларини ортда қолдириб, Мисрдаги ҳосилдор ерларнинг ўн иккидан бир қисмини бир ҳамла билан қўлга киритишган эди.

Гарчи Альфонс баъзи-баъзида француз ҳукуматини доғда қолдириб юрсада, принципиал масалаларда ҳамиша ҳукумат унга ишонса бўларди. Масалан, Ита-

лиянинг иқтисодиётини отаси қўлга киритиб бўлган эди. Ҳозирда эса амалда Италиянинг хўжайини Альфонс эди. 1882 йилда барон Тунидаги мустамлакалар масаласида Италия билан Франция ўртасида юзага келган тўқнашувнинг олдини олди. У Италиянинг вазирлар кабинетига қурол сотиб олиш учун пул бермади-қўйди.

Баъзан масала яҳудийларни таъқиб қилишга бориб тақалганда Ротшильдлар ўзларининг ташқи сиёсатларини юритар эдилар. Россия ҳам бундан истисто эмас эди. Банкирлар қавми Россиянинг ривожланиб келаётган иқтисодиётига мустаҳкам тарзда жалб қилинган эди. У мамлакатдаги деярли ҳамма темир йўллар қурилишига сармоя ажратган ва банк қисмининг кўп қисмини назоратда тутарди. Рақобатчилар тўхтовсиз равишда уларни бу ердан сиқиб чиқаришга уринишарди, лекин шунга қарамай, Ротшильдлар Россиянинг иқтисодий ҳаётида аввалгидек етакчи мавқени эгалларди.

Ротшильдлар билан рус ҳукумати ўртасидаги дастлабки ихтилофлар 1881 йилда сезила бошлади — ҳокимият тепасига келган Александр III яҳудий ур-йиқитларини рағбатлантира бошлади. Ўз фуқароларини Исроил фарзандларига қарши гиж-гижлашдан истиқола қилмаган подшо уларнинг Франциядаги миллатдошидан пул сўрашга уялмади. Альфонс, “Оврўпада Россия ҳукуматининг заёмини тарқатиш ишлари билан бажонудил шуғулланар эдим, лекин Россияда шўринг қургур, яҳудийларни таъқиб қилиш тўхтамагунча бу иш билан шуғуллана олмайман”, деб баёнот берди.

Иш шунга бориб етдики, 1889 йилда Александр III Ротшильдларга пўписа қилиб, Россияда молиявий фаолият олиб боришни тақиқлаб қўяман деди. Бу таҳдид амалга ошгани йўқ, албатта, лекин шунақа пўписанинг майдонга келганининг ўзи Альфонсни ўйлаб иш тутишга ундади.

Албатта, у Россиядан чиқиб кетмоғи ҳам мумкин эди, аммо шундай қилинса, жуда улкан бозордан маҳрум бўлинарди. Бундан ташқари рус ҳукуматига тазйиқ кўрсатиш воситаларидан маҳрум бўлиб қолса, Ротшильд бу ерда салкам кўчманчи тарзида ҳаёт кечираётган миллатдошларига ҳеч нарса билан ёрдам беролмай қоларди. Шундай бўлсада, яҳудийларнинг аҳволи жуда ҳам ёмонлашиб кетгач, 1891 йилда Альфонснинг ўзи Россия билан битимни бекор қилди.

Шунга қарамай, Россия ўзи орзу қилган қарзни ола билди. Ротшильд билан подшо ўртасидаги ихтилофдан фойдаланган “Лион кредити” бошлигидаги банклар консорциуми Россия заёмини тарқатишни зиммасига олди.

Альфонснинг XIX аср охиридаги энг дадил нияти Ла Манш остидан Буюк Британия билан Францияни бирлаштирувчи туннел ўтказиш лойиҳаси бўлди. 1875 йилда “Ченел Танл Компани” номи билан канал қазиб бўйича компания тузилди. Иккала томондан ҳам бу ишни молиявий жиҳатдан Ротшильдлар таъминламоғи керак эди. Аммо тайёргарлик ишларига икки миллион франк харжлаб, қурувчилар денгиз тагидан Англия томонга бир километр ўтиб қўйишганда Британия империяси хўжайинларининг ўз оролида ҳаммадан ажралиб яшаш хоҳиши устун келди. Газеталарда туннел қурилишига қарши кўплаб мақолалар эълон қилина бошлади. Эмишки, гўё француз солдатлари турист қиёфасида туннел орқали Англияга кириб олиб, мамлакатнинг стратегик жиҳатдан аҳамиятга молик бўлган ҳамма жойини босиб олар эмиш. Бундан ташқари, Миср, инглиз-француз зиддиятлари шу даражада кескин тус олдики, ҳаводан чиндан-да, порох иси кела бошлади. Натижада 1882 йилда туннел қурилиши йиғиштириб қўйилди.

Ўнинчи боб

“ЯҲУДИЙЛАР ФРАНЦИЯСИ”

Баъзан бутун бошли бир ўрмонни ёндириб юбормоқ учун битта учқун кифоя қилади — бунинг учун фақат қуруқ шох-шаббалар керак. Худди шу тарзда, XIX аср охирида Францияда антисемитизм уруғлари бўрсиллаб турган семиз тупроққа тушди. Тараққий этиб, мустаҳкамланиб келаётган капитализмнинг даҳшатли

оқибатлари учун кимдир айбдор бўлмоғи керак эди — ахир, яҳудийлардан тузук-роқ айбдор топиш мумкинмиди? Авваллари Исроил фарзандларига фақат пулга эгалик қилиш ҳуқуқи берилган эди, энди бўлса ана шу чеклаш антисемитларнинг оғзида энг асосий айбловга айланди. Иқтисодий бўҳронлар қуюнида яҳудийлар ўз маблағларини асраб қола билдилар.

Шунинг учун “халқ” ғазаби даставвал Ротшильдлар бошига ёғилганида ҳеч қанақа таажжубга сазовор нарса йўқ эди. Альфонс бусиз ҳам полициянинг доимий таъқиб остида эди.

Бундан ташқари унинг тўғрисида ҳаммиша бири иккинчисидан бемаънироқ мишмишлар ўралашиб юрарди. Аввал банкирни ўз жонига қасд қилган ёш француз қизнинг ўлимида айблашди. Гуё у қизнинг номусига теккан эмишу, кейин унга уйланишдан бош тортган эмиш. Шўрлик жувондан баронга 12 ёшда қиз қолган эмиш. Кейин Альфонсни қироллик тизимини тиклаш мақсадида фитнес уюштиришда айблашди. Бунақа иғволарни кўпинча энгил-елпи газеталарда хизмат қиладиган аламзада журналистлар тўқиб чиқаришарди. Айни чоқда, банкирнинг хонадони билан борди-келдиси бор, унинг ҳашаматли зиёфатларида ҳозир-нозир бўладиган ва ҳатто ундан қарз ҳам олиб турадиган айрим одамлар ҳам баронни ғийбат қилишдан тоймас эдилар.

Шунақа одамга мисол қилиб Эдмон Гонкурни кўрсатса бўлади. Эдмоннинг ўзи васвас касалига учраган, акаси эса заҳм касалидан оламдан ўтган эди. Вақтида даволатмагани учун бу касал унинг миясини фалаж қилиб қўйганди. Марҳум Жюль ҳам, Эдмон ҳам ўзларини замонанинг энг забардаст адиблари деб ҳисоблар эдилар. Уларнинг атрофидаги одамлар бунга кўп ҳам қўшилавермас эдилар. Буни кўриб ака-укаларнинг ғазаби ошиб-тошарди. Улар бутун оламга нисбатан тўнларини тескари кийиб олишганди. Ҳар бир ўқувчи уларнинг “Кундалик”ларини ўқиб бунга ишонч ҳосил қилиши мумкин. “Кундалик” жонвор ҳам оз эмас-кўп эмас, роса тўққиз жилдни ташкил қилади.

Зодагоний зиёфатлардан бирида Эдмон Ротшильд билан танишган Гонкур барон билан узундан узун суҳбатлар қурганидан сўнг, кундалигида “юзидан нури йўқ, хунук одамнинг намунаси” деб тавсифлайди. Унинг ёзишича, бу хунук одам, санъатни жуда севар экану, санъат уни севмас экан. Ротшильдлардан бири машҳур ҳажвчи рассом Жиронинг бир қатор расмларини харид қилмоқчи эканини эшитиб, анча-мунча ғашлик билан ёзади: “Бу хонадон ҳадемай ҳали сотиб улгурилмаган гўзал асарларнинг ҳаммасини харид қилади, чунки курраи заминнинг Худони назаридан соқит қолган бирон бир бурчагида бирон бир арзийдиган санъат асари йўқки, унинг муаллифи ёхуд эгаси бу асарни бир амаллаб Лафит кўчасидаги қаср хўжайинларига тиқиштириш пайида бўлмасин”.

Бу ўринда адибнинг башоратчилик иқтидорига тдан бермасдан илож йўқ — кейинчалик Эдмон Ротшильд тўплаган асарлар Луврдаги музей бойликларининг асоси бўлиб қолади. Уларнинг орасида Микеланжело, Рембрандт, Фронагар, Буше ва Ватоларнинг асарлари бор эди.

Эдмон Ротшильд Гонкур кундаликларининг мазмунидан беҳабар эди. Шунинг учун баъзан уни кечки овқатни бирга қилишга таклиф қилиб турарди. Бир куни у Сен-Оноре кўчасидаги қадимий қасрга бориб келганидан сўнг бароннинг дастурхонини ҳам, зарҳал ҳошиялик либослар кийган хизматкорларини ҳам қаттиқ қоралади, расмларини эса қалбаки, деб эълон қилди.

Бироқ, Гонкур зардобини кундаликка тўқиш билан ва яқин дўстлар даврасида заҳарханда гаплар айтиш билан чекланган бўлса, нўноқ адиб ва ношир журналист Эдуард Дрюмон ғийбат тарқатишда ҳеч нарсанинг юзига бормади. У иккита ёстиқдай жилдан ташкил топган “Яҳудийлар Францияси” деган китоб эълон қилди. Бу асар анъанавий ирқчиларнинг ҳам, католиклардан чиққан антисемитларнинг ҳам ярасига “малҳам” бўлди. Энди уларга ҳамма нарса кундай равшан бўлиб қолди — шўрлик Франция яҳудий молиячиларидан таркиб топган шайканинг чангалига тушиб қолган, бу шайка эса масонлар ва протестантлар билан жинояткорона тил бириктириб олган.

Асарнинг биринчи саҳифалариданоқ Дрюмон француз иқтисодиёти тўлалигича яҳудий банкирларининг назорати остига тушиб қолган, улар француз миллатини шафқатсиз равишда эзиб ётишипти, ўзлари уларнинг меҳнатлари эвазига уз-

луксиз бойиб бормоқда, деган фикрни олға суради. Яҳудийлар ҳеч нарса ишлаб чиқармайдилар. Фақат сармояни қайта тақсимлаш билан шуғулланадилар, холос. Бутун мамлакатни фитна тўрлари қоплаб олган, унинг марказида эса, табиий-ки, Ротшильдлар туради. “Ҳеч кимда шак-шубҳа йўқки, — деб хитоб қилади Дрюмон, — банкирлар атайин Францияга кўчиб ўтишган, уларнинг бойликлари авваллари ҳозиргидек триллионлаб франкни ташкил қилмас эди. Улар бу пулни қаёқдан олишган? Ротшильдлар ҳеч нарса ихтиро қилишмаган, олтин конларини ишга солишмаган, ер ҳайдаб деҳқончилик қилишмаган, ёки бирон-бир самарали меҳнат билан шуғулланишган эмас. Улар бу триллионларни французлардан ўғирлаб олишган-да, унинг эвазига ҳеч нарса беришган эмас”.

Эдуард Дрюмон қачонлардир бўлса-да, Ротшильдлар тўғрисида Парижда юрган ғийбатларнинг ҳаммасини жамлаган. Агар адибга ишонадиган бўлсак, Ротшильдлар шунинг учун бойиб кетганки, улар Наполеоннинг Ватерлоо ёнидаги мағлубиятини биринчи бўлиб билишган. Уларни бундан ўлаксахўр яҳудийлар огоҳ қилишган. Бу яҳудийлар жанг майдонида ярадор бўлиб ётган француз солдатларини талаб, ўзини ўлдиришган. Иккинчидан, Ротшильдларни тирикчилиги Исроилнинг бадавлат ўғлонлари қўлига қараб қолган зодагонлар қўллаб-қувватлаган. Эндиликда уларнинг ўтмиш замонлардаги мағрур руҳи каби қолган нарсалари ҳам яҳудийларнинг қўлига ўтиб кетган”.

Дрюмоннинг китобида авваллари ифвогарларнинг тилига тушмаган биронта янги фисқу-фасод йўқ. Эндиликда эса улар қоғозга туширилибди. Шунга қарамай улар муваффақият қозонди — бир томонлама ижтимоий танқид билан газета саҳифаларида урчиган ғийбатлар бўтқаси французлар ўртасида ўз ўқувчиларини топди. Дрюмон китобдан 65 минг нусхадан ортиқроқ сотди — бу ўша замон учун жуда катта гап эди.

Лекин французлар яҳудийларни жуда ёмон кўрар экан, деб таъна тошларини отиш керак эмас. XIX аср охирида антисемитизм тўлқинларининг пештахталари бунақа китобларнинг кўплигидан синай-синай деб ётарди. Бундан ташқари ўзининг антисемит қарашлари билан ном чиқарган донгдор адиб Альфонс Доде дўсти Эдуард Дрюмоннинг асари тўғрисида ижобий тақриз ёзди. Гонкур эса шов-шув бўлган икки жилдлик асарнинг муаллифи билан кўришгандан кейин кундалигига шундай деб ёзади: “Орамизда бирортамыз йигирма йилдан бери Ротшильд нима учун ҳозиргача геттода эмаслигини тушуна олмаётган бўлса, Дрюмоннинг китоби унга кўп нарсани тушунтириб беради. Эндиликда христианларнинг ўзлари Геттога тушиб қолмаганларига ҳайрон бўлмоқ керак”.

Муваффақиятдан илҳомланган Эдуард Дрюмон “яҳудийлар Францияси ва жамоатчилик фикри” деган яна бир китоб ёзади. Унинг ўттиз беш минг нусхаси ярим йил давомида тарқалиб кетади. У Ротшильдларни француз ҳукумати билан махфий тарзда келишиб олганликда айблайди ва яҳудийлар ғайри-қонуний йўллар билан ўзлаштириб олган пулларни тортиб олишни тақиқ қилади. Дрюмоннинг фикрича, Ротшильднинг ишчилар ва майда тадбиркорларни хонавайрон қилиш йўли билан сармояси мусодара қилинса, бу Франция тарихидаги Людовик XVI устидан ўтказилган суддан кейинги энг улуғ иш бўлур эди.

Яҳудийларга қарши тарғибот аста-секин ўз самарасини бера бошлади. 1890 йилда Альфонснинг ўғли Эдмонни зодагонларнинг Жокей клубидан чиқардилар. Фақат ўн йил ўтгандан кейингина уни узр сўраб қайта тиклашди. Отанинг ўзи сир бой бермасликка ҳаракат қилди. У мухбирларга бирон йўл билан месье Дрюмонни таъқиб қилиш нияти йўқ эканини, унинг ҳужумларига жавоб беришни ўзига номуносиб иш, деб билишини айтди.

Аммо антисемитлар бунақа андиша нима эканини билишмас эди. Эдмон йигирма бир ёшга тўлар-тўлмас ўзининг собиқ синфдоши билан дуэл қилишга мажбур бўлган — бу синфдоши уни “битлиқи жухуд” деб атаган эди. Дуэлда у жиддий жароҳатланди. Альфонс Лондондаги оиласига “тўппонча ўқталиб турганларида боланинг ўзини туттишига қойил қолдим”, деб ёзган эди. Ёш барон унинг мардлигига шубҳа қилганларнинг ҳаммасига темир асабларга эга эканини намойиш қилди.

Пиёда аскарлар капитани Арман Мейернинг қисмати унча омадли бўлиб чиқмади. У француз армиясидаги яҳудийларга қарши олиб борилган кампанияни қора-

лаб чиққан эди. Уни дуэлда Дрюмоннинг чала жинни ошнаси Морес отиб қўйди. Морес яҳудийларни ёмон кўрадиган ёш-яланглардан жанговар отряд ташкил қилган эди. Бу отряд аъзолари Париж кўчалари бўйлаб ковбойча кийимлар кийиб олиб, ўтган-кетганларни қўрқитиб, санқиб юришарди.

Бироқ бу Моресга старли эмасдай кўринди ва у Ротшильдларга қарши салб юриши уюштиришга аҳд қилди. Ҳақиқат гуйғусини бутунлай йўқотган Морес ошналари билан бирга Альфонсни ўғирлаб кетмоқчи ва унинг учун ишчилар фойдасига 10 миллион франк товон талаб қилмоқчи бўлди. Бу иш бароридан келмаса, баронни ўлдиришга қасд қилишган эди. Телбаларча қурилган бу режанинг амалга ошиши мумкин эмаслиги аён бўлганда, Морес ўзининг жангарилари билан Альфонсга суиқасд уюшгирмоқчи, унинг қаретасига бомба отмоқчи бўлди. Аммо суиқасдчилар яширин ишнинг энг оддий шартларига ҳам риоя қилишмади, шунинг учун суиқасд тўғрисидаги хабарлар матбуот саҳифаларида пайдо бўлиб қолди. Дрюмон билан Мореснинг бу ниятдан воз кечишдан бошқа чоралари қолмади.

Ротшильдларни ёмон отли қилмоқ учун ҳамма нарсани баҳона қилаверишар эдилар. Бу борада ҳатто шикорда юз берган бахтсиз ҳодисалар ҳам қолмас эди. 1892 йилнинг 19 декабрида Ферьер қасрини қуюқ туман қоплаб олган эди. Шундай бўлсада, Альфонс дўслари билан жиндай ов қилиб, кўнгилхушлик қилишга аҳд қилдилар. Пешинда ов охирлаб бораётганда ов милтигидан чиққан майда қўрғошин-питра тасодифан Альфонснинг чап кўзига тегди. Бир лаҳзада баронни юзи қонга беланади. Қўрқиб кетган меҳмонлар Альфонсни дарҳол бекатга олиб боришади, кечқурун соат 10 да у Сен-Флорентин кўчасидаги уйда ётарди. Врачлар ярадорнинг аҳволини қониқарли деб топишди. Аммо эрталабга бориб бароннинг аҳволи оғирлашди. Питра теккан жойлар яшиғланиб пишиб кетди. Кўзни операция қилишга тўғри келди. Операция вақтида кўриш асаби жароҳатлангани маълум бўлиб қолди. Бунинг оқибатида Альфонснинг чап кўзи бутунлай кўрмай қолди. Барон кимнинг тасодифан отган ўқи туфайли ногирон бўлиб қолганини билар эди, лекин бу тўғрида ҳеч кимга бирон оғиз бир нарса демади ва ношуд мерган билан дўстона муносабатларини сақлаб қолди.

Дрюмон эса бу воқеа муносабати билан дарҳол сайрай кетди. Унинг газетаси заҳарханда билан шундай ёзган эди: “Эндиликда ҳеч кимда шубҳа қолмади — яҳудийлар ўзларини олижаноб одамлар қилиб, кўрсатишларини бас қилмоқлари керак. Спортнинг зодагонларга аталган бу тури Исроил ўғлонларига мўлжалланган эмас, уларнинг ўрни судхўрлик дўконларида. Бугундан бошлаб лоақал уларнинг биттаси ўзларининг асл ота касбига қайтадиган бўлди”.

Ротшильдларнинг тўнғичи одатда маҳаллий антисемитларнинг бунақа хуружларига эътибор бермас эди. Уни яҳудийларнинг Россиядаги аҳволи кўпроқ ташвишга соларди. Бу ерда уларнинг ҳаёти чиндан ҳам хавф остида эди. Қавм бошлиғи, билавий бизнеснинг мутасаддиси сифатида барон ҳайрон қоладиган даражада хотиржам эди. Иш шу даражага бориб етдики, ҳатто ўзининг миллатдошлари ҳам уни қўрқоқликда айблаб бошладилар. Аммо Альфонс нега шундай йўл тутганини англаш унча қийин эмас.

Кекса Жеймс вафот этганида, унинг ўғли Эдмон ҳали жуда ёш эди, шунинг учун улкан империяни бошқаришнинг ҳамма мушкулотларини Альфонс ўз зиммасига олишга мажбур бўлди. Кейинчалик ҳам аҳвол унча ўзгармади — Эдмон банк идорасида ёзув столи ортида ўтирганидан кўра отхонада ёхуд пойгаларда ўзини созроқ ҳис қилар эди. Бундан ташқари, у ўз ҳаётини илм-фан ютуқларини саноатга сингдириш ишига бағишламоқчи, жумладан, электрдан амалда фойдаланиш йўллари топишга, Россияда яқинда кашф қилинган янги нефть заҳираларини ишлаб чиқарувчи конлар очмоқчи эди. Охир-оқибатда, Эдмон Фаластиндаги яҳудийларнинг қишлоқларини обод қилиш билан шугуллана бошлади. Шундай қилиб, бутун оила бизнеси учун жавобгарлик масъулияти Альфонснинг зиммасида ётар ва у ҳар хил қаланғи-қасанғиларнинг ифвосига учиб, турли-туман галваларга аралашиб юрмоқ учун ўзига эрк беролмас эди.

Икки курсида ўтирмоқ эса нафақат ноқулай, баъзан эса хавфли ҳам. Орадан кўп ўтмай, Альфонс бир ҳақиқатни англаб етди — бир вақтнинг ўзида ҳам Россия ҳукуматининг душмани, ҳам Франциянинг ватанпарвари бўлмоқнинг имкони йўқ: рус подшоеси билан иттифоқда бўлиш Франция учун фойдали эди.

Россия заёми билан шуғулланишдан бош тортиш Ротшильдлар бу мамлакатдаги ҳамма молиявий ишларини йиғиштириб қўяди, деган маънони англатмас эди. Уларнинг манфаатлари ва иш юзасидан алоқалари Петербург ҳудудидан анча ташқарига чиқарди. Ака-ука Альфред Нобеллар томонидан Закавказьеда қазиб олинган нефтдан бутун Оврўпа бўйлаб кўчаларда чироқлар ёна бошлаганда Ротшильдлар Боку билан Ботуми ўртасида қуриладиган темир йўлга жуда катта сармоя ажратдилар. Бу темир йўл Бокунинг хом нефтини халқаро савдо-сотиқ учун очиқ порти бор Ботумига етказиб бермоғи керак эди. Орадан кўп ўтмай, баронлар нефтни сақловчи иншоотлар ва қайта ишловчи заводлар қурилишига маблағ ажратдилар, кейинроқ эса “Боку нефтни қайта ишлаш ва савдо жамияти”ни (БНИТО) барпо этдилар. Бу корхона (Нобеллар билан биргаликда) бутун жаҳонда чиқариладиган нефтнинг 30 фоизини берар эди. Француз ҳукуматининг Россия билан 1893 йилда имзоланган битими эса Альфонсни Россияга кредит бериш ишлари билан яна яқинроқдан машғул бўлишга мажбур қилди.

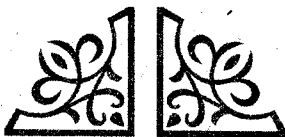
1896 йилда ашаддий ўриспараст ва антисемит император Александр III вафот этди. Ротшильдлар тахтга чиққан ёш Николайдан жуда умидвор эдилар. Чунки Николай яҳудийларга тузукроқ қарайдиган кўринарди.

Николайнинг Парижга қилган ташрифи вақтида Альфонс Россиянинг янги ҳукмдори билан икки марта учрашди. Подшо ўзини мутакаббир тутди, лекин яҳудийларга душманлигини сездирмади, аксинча, француз-рус-иттифоқига катта умидлар билан қараётган барон билан анча-мунча гурунглашиб ўтирди. Афсуски, Альфонснинг ва бошқа Россия яҳудийларининг шўрига Николай II ҳам яҳудийларга муносабат масаласида отасидан тузукроқ эмас экан.

Альфонс Ротшильд туғма банкир эди ва у умрининг охиригача банкир бўлиб қолди. Айни чоқда барон ўзининг теварагидагилари уни фақат банкир сифатидагина билмасликларини истар эди. У жуда кўп ажойиб санъат асарларини тўплаган эди, у одамшавандалик билан донг қозонди, шахсий ҳаётида эса “бироз тортинчоқ бўлса-да, жуда хушмуомала ва ёқимли одам” сифатида машҳур бўлди.

Барон Ривьерада ҳордиқ чиқаришни яхши кўрарди, лекин у ерда ҳам полициянинг узлуксиз назорати остида бўларди. Бироқ хўфиялар маълум даражада унга эҳтиром билан муносабатда бўлишарди. Айғоқчи Ротшильднинг ҳар куни эрталаб казинода бироз қимор ўйнаб келмоқ учун Монте-Карлога бориши ҳақида хабар берганидан сўнг, шундай деб ёзади: “Ницца вокзалида банкир худди оддий йўловчидек ўзини жуда камсуқум тутади, скамейкада сигарасини тутатганича поезд кутиб ўтирарди. Кондуктор эса унга жуда теран эҳтиром билан муомала қиладди ва ҳамиша унга заҳирадаги купени очиб беришга тайёр туради”. Бунинг ҳеч қанақа ҳайрон қоладиган жойи йўқ, чунки Париж-Лидн-Ўрта Ер денгизига қатновчи темир йўл Альфонс Ротшильдники эди-да!

Давоми бор

Ал ЖАҲИЗ

Хасислар китоби

ҚИЗИҚАРЛИ ҲИКОЯЛАР

— **М**уовия пўтака¹ни хуш кўрар эди. Бир сафар у билан Сасаа ибн Суҳон овуқатланарди. Иттифоқо, Сасаа Муовия дастурхонидаги пўтакага қўл чўзди. “Яйловга сен узоқдан йўл юриб борар экансан!” деди Муовия. “Қаҳатчилик юрти одами учун яйловнинг узоқлиги билинмайди”, жавоб берди Сасаа.

* * *

Умар ибн Язид ал-Асадий ўзига таркибида турли ёғ бўлган ҳукна қилди. Қорни ҳаракатга келгач, у ёғни исроф қилмаслик учун тосга ўтирди ва шундан кейин деди: — Буни тиндилингиз, ёғи мойчироққа асқотади.

¹ Пўтака — қуш қорни

Абдулла
ИСОМИДДИНОВ
таржимаси

Китоб муаллифининг тўлиқ исми Абу Усмон Амр ибн Бакар ибн Маҳбуб ал Кинони ал Басрий бўлиб, аммо адабиётда асосан ал-Жаҳиз (уккикўз) лақаби билан танилган эди. (771-781 йиллар, Басра).

Нақл қилишларича, ал-Жаҳиз паст бўйли, занжидай қора, уккикўз, таъвия киши бўлган. Ташқи қиёфаси хунуклиги туфайли кулгили воқеа ва мақолларга тушган. Мана унинг ўзи гапириб берган кулгили воқеалардан бири.

— Менинг ёнимга бир хотин келди, мен эса ўз уйимнинг эшиги ёнида ўтирар эдим, деди:

— Менинг сенда ишим бор, қани, юр мен билан.

Мен турдим ва унга эргашдим, хотин мени бир заргарнинг ёнига бошлаб борди ва унга қараб:

— Мана шунақаси — деди-да, кетди.

Мен ажабланиб заргардан аёл гапининг маъносини сўрадим.

— У узук учун қимматбақо тош келтирди, — деб жавоб берди заргар, — тошга шайтоннинг қиёфасини йўниб беришимни илтимос қилди, мен шайтонни сира кўрмаганман-ку, деган эдим, сени ёнимга бошлаб келибди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

199

* * *

— Овқатлангандан кейин унинг бир ой мобайнида биргина мисвоқ¹ билан тиш тозалаганини кўрдим. Ҳар сафар у овқатлангандан кейин мисвоқнинг учини синдириб, барча тишларини тозалар, кейин мисвоқни эҳтиётлаб олиб қўярди.

* * *

Зира аз-Зарра Холид ибн Сафвон билан бирга ўтирар эди. Сафвон олдидаги хон-тахтага товуқ (гўшти), аз-Зарра олдида эса озроқ зайтун меваси қўйдилар. Шунда аз-Зарра товуққа қарай бошлади. Буни пайқаган Сафвон сўради:

- Сен худди у ҳақида ўйлаётганга ўхшайсан-а?
- Шундай қилишимга ким монъелик қилади? — жавоб берди у.
- Ундай бўлса, икковимиз бойлигимизнинг ҳисоб-китобини қилиб бўлибмиз — деди Сафвон.

* * *

Бир дўстим менга қуйидагиларни ҳикоя қилиб берди:

— Бир сафар яқин биродаримнинг уйига бордим. Дастурхон ҳали йиғиштирилмаган, ўтирганлар эса овқатланиб бўлишган эди. Мен ейиш учун таомга қўл узатдим. Шунда уй соҳиби: “Ярадорларни тугатгину, омон қолганларга тегма!” деди.

Бу билан у: бир қисми танаввул қилинган товуқ ҳамда бир оёғи узиб олинган жўжани еявер, бироқ, бутунларига тегма, шунингдек, озроқ қайла тегиб, ушатилган нон бўлагини ҳам олавер”, демоқчи бўлганди.

* * *

Абул Камаким бир аёлга ошиқ бўлиб қолди ва қатъиян таъқиб қилиб, унинг олдида кўз ёши тўкди. Ниҳоят аёл раҳми келиб, рози бўлди. Аёл бадавлат, Абул Камаким камбағал эди. Бир куни ошиқ маъшуқасига ҳарис² тайёрлашни илтимос қилди.

— Сиз, аёллар бу таомни пиширишга ниҳоятда уста-моҳирсизлар — деди у.

Бир қанча кун ўтгач, у шу йўсинда калла шўрва, сўнгра хайса³ пиширишини хоҳлади, аммо у тафшил⁴ талаб қилган эди, аёл унга жавоб берди:

— Бошқа одамларнинг муҳаббати одатда қалбида, жигарида ва ички аъзоларида бўлгувчи эди, сенинг муҳаббатинг эса ошқозондан нари бормас экан.

* * *

Бир одам шундай ҳикоя қилганди:

— Биз овқатланаётган эдик. Дастурхон тепасида ошнам ва унинг отаси бўлиб, ўғли эса ичкарига кириб, чиқиб турарди. Бу болакай ҳар сафар ичкарига кириб, овқат ейишимизга тикилиб қарарди. Ниҳоят сабри тугаб, у тилга кирди:

— Худойим-ей, қанча кўп есангиз ҳам, қорнингиз ҳеч тўймас экан-да. Шунча овқат есанглар ҳам Худо қоринларингизни тўлдиримас экан, очопатлар! — деб юборди.

¹ Мисвоқ — тиш тозалагич.

² Ҳарис — туйилган бугдой ва гўштдан тайёрланган таом.

³ Хайса — ҳурмо, ун ва қатикдан тайёрланган таом.

⁴ Тафшил — ясмоқдан тайёрланган овқат.

Шунда боланинг буваси: “Парвардигор номи билан қасам ичиб айтаманки, у қўйиб қўйгандек менга ўхшабди” деди.

* * *

— Абд ар Раҳмон Муовийнинг уйида овқатланарди. Уй соҳиби Абд ар Раҳмоннинг очопотлик билан овқат ютаётганини кўрди. Оқшом чоғи уйига Абд ар Раҳмоннинг отаси абу Бақра келганида сўради:

— Ўғлингга нима қилди? Қасал бўлиб қолдимми?

— Бунақа боланинг қасал бўлмаслиги ҳам мумкин эмас, — деди Муовий.

* * *

— Бир бадавий Абд ал Асвод ад Дуали билан овқатланарди. Шеригининг ниҳоятда жирканчлик билан луқма ютишини кўриб, ад Дуали кўрқиб кетди: “Отинг нима?” сўради у. “Луқман” деб жавоб берди бадавий. “Қариндошларинг билиб отингни кўйишибди, сен ҳақиқатан луқмансан”¹ деди у.

* * *

— Абу Ашхоб Кумайл ибн Мурра ас Сади қаршисида турган нимагадир қўл узатди. Шунда ас Сади деди: Сен ўзингга бирон нарса олган экансан, бошқасига ёпишма” Айтишларича, у вафот қилганида биргина унфурушнинг ўзидангина саксон минг дирхам қарз бўлиб қолган, шу қадар кўп овқат ер эди.

* * *

— Абд ал Малик ибн Қайс аз Зиби уйига Басранинг аслзодаларидан бирини таклиф қилди. Абд ал Малик овқатга хасис, пулга эса ниҳоятда сахий эди. Аслзода ўзи билан Шокирни ҳам бошлаб келди. Абд ал Малик уларни кўриб, қаттиқ ранжиди ва чақирилмаган Шокирга мурожаат қилиб деди: “Биродар, кел, мана бу минг дирхамни олгину, бизни ҳоли қолдир”. У минг дирхам харажатга тайёр эди, бироқ уйида ортиқча одамнинг бир бурда нон ейишига тоқат қилолмасди.

* * *

— Биллол ибн Абди Бурда Басрада ҳукумронлик қилган даврлар мохов бўлиб қолишидан жуда кўрқарди.

Унга: баданингизга мол ёғи сингдиринг, деб маслаҳат бердилар. У — ёғ тўлдирилган катта идишга тушиб ўтирди ва сўнгра ишлатилган ёғни сотишга буюрди. Уша йили одамлар ёғ емасликка ҳаракат қиладиган бўлди.

* * *

Рамазон ойида у кишиларни ифторликка чақирарди. Одамлар давра қуриб ўтиришгач, ўртага дастурхон ёзиларди. Муаззин азон айтиб, намозга чорлаганда Биллол ўрнидан туриб намоз ўқирди. Қолганлар овқат ейишга ийманиб, улар ҳам намозга чоғланишарди. Ошпазлар найдан фойдаланиб, дарҳол дастурхонни йиғиштириб олишарди.

¹Луқман — ютувчи сўзига ишора.

* * *

— Ал Муғира Абдаллоҳ ибн абу Оқил ас Сахафий дўстлари билан хурмо еб ўтирарди. Шу пайт тўсатдан мойчиноқ ўчиб қолди. Меҳмонлар хурмо данагини тосга ташлашарди. Бир маҳал тосга ташланган бир эмас, икки данак товуши эшитилиб қолди. Шунда ас Сахафий: “Иккита данак билан ўйнаётган ким?” деб сўради.

* * *

Ҳишом ибн Абд ал Малик мевалари гарқ пишган ўз боғига кирди. У билан мулозимлари ҳам бирга бўлиб, улар мева узиб ейишгач, Ҳишомга Оллоҳнинг марҳамати ёғилсин дея, дуо қилдилар. “Ҳой, хизматкор, буларнинг ҳаммасини суғириб ташла, ўрнига зайтун дарахти ўтказ — хитоб қилди Ҳишом.

* * *

Холид ибн Сафвонга хизматкори чинни лаганда шафтоли олиб келди. Мевалар ё совға сифатида юборилган, ёки боғдан узиб келтирилганди.

Хизматкор лаганни дастурхонга қўяётганда у деди:

— Агар мен сени ушбу лагандан олиб емаганингни билмаганимда, улардан бирини сенга берган бўлардим.

ХУРОСОНЛИКЛАР ҲАҚИДА ҚИЗИҚАРЛИ ҲИКОЯЛАР.

Биз хуросон аҳли ҳақида сўз бошлаймиз, зероки одамлар орасида уларнинг ўта хасислиги тўғрисида кўплаб ҳикоялар юради. Мадомики шундай экан, биз Марв аҳли ҳақида алоҳида тўхталамиз.

Дўстларимиз шундай ҳикоя қиладилар:

— Марвлик одатга кўра келган меҳмонга ёхуд узоқроқ ўтириб қолган ҳамсуҳбатига: “Бугун тушлик қилдингми?” дея савол беради.

Агарда, у “ҳа” деб жавоб берса, “Афсус, овқатланмаган бўлсанг, сени лаззатли таом билан сийламоқчийдим” дейди. Мабодо меҳмон “йўқ” деб жавоб берса, “Овқатланган бўлсанг, сени беш қадаҳ хурмо шароби билан тўйдирардим” дейди. Шундай экан, ҳар иккала ҳолда ҳам меҳмон зиёфатдан қуруқ қолади.

* * *

Мен асли марвлик бўлган Ибн Абу Каримнинг уйида эдим. Сополкўза билан таҳорат қилаётганимни кўрган уй соҳиби деди: “Ана сенга исрофгарчилик, ахир сен қаршингда қудуқ бўлатуриб, чучук сув билан таҳорат қилмоқдасан.

— Бу чучук сув эмас, — дедим мен, — бу ўша қудуқнинг суви.

— Унда шўр сув билан кўзамизни ишдан чиқаряпсан! — эътироз билдирди у. Мен ундан қутулишнинг бўлак йўлини тополмай қолган эдим.

* * *

— Бир қанча Хуросонлик бир уйда яшаб, иложи борича ёғчиноқдан фойдаланмасликка ҳаракат қиларди.

Ниҳоят улар ҳаражатларни аниқ ҳисоблаб, ўртага пул ташлаб, ёғчиноқ олишга қарор қилишди, аммо уларнинг бири ақча тўлашдан бош тортди. Ана шунда ҳамхоналар ёғчиноқни ёқишдан аввал унинг кўзларини рўмолча билан боғлаб қўядиган, фақат ухлашга ётишдан олдин ёғчиноқни ўчиргач, рўмолчани ечиб оладиган бўлдилар.

* * *

— Мадинада бир хурмо сотувчи бўлар эди. Хурмофуруш ёш хизматкорининг қўли эгрилигидан шубҳаланиб юрарди.

— Бир куни яшириб хурмоларимни саясанми? — деган саволга рад жавобини олгач, хизматкорига бир бўлак пахта олиб келишини буюрди. Хизматкор пахтани олиб келди.

— Манавини чайна! — пахта узатди хурмофуруш.

Хизматкор чайнаб бўлиб, оғзидан пахтани олди. Хўжайин ундаги ширинлик юқи ва сариқ рангни кўргач, деди:

— Сен ҳар куни яшириб хурмо ер экансан. Мен бундан беҳабар эканман. Бўлди, бас, уйимдан йўқол!

* * *

Орамизда бану қабиласидан бўлган Асад исмли киши бор эди. Бир куни у ўғлига хурмо дарахтига чиқиб, хурмо узиб тушишини буюрди ва унга аввал оғзини сув билан тўлдириб олишни буюрди.

— Ахир, бола дарахтга чиқиши билан сувни ютиб юбориб, истаганича хурмо ейди. Пахта тушишидан олдин эса қўлига чоптириб, оғзини пешоби билан тўлдириб олади-ку. Ана шундан кейин Асад бола оғзининг қизил, сариқ ёки яшил ранг аралаштирилган сув билан тўлдириб, хурмо узишга чиқарадиган бўлди.

* * *

Хурсон ҳукмдори Асад ибн Абдуллоҳнинг, баковули дастурхонга қовурдоқ келтирди. У қаттиқ қовуриб юборилган бўлиб, ҳукмдор ширали, ёғлиқ таомни хуш кўрарди.

— Агар сен, бу қилмишим жазосиз шундоқ қолиб кетади деб ўйлаётган бўлсанг, қаттиқ янглишасан, — деди у баковулга. — Сен овқатни мазали қилиш учун эмас, аксинча, ёғни чегириб, ўзингга олиб қолиш учун шундай қилгансан.

Бу ҳақда эшитган унинг акаси деди:

— Аксарият ҳолларда нодонлик илмдан устун келади.

* * *

Марвликлар олти ой мобайнида бошмоқларини ечмай кийиб юришади. Шу билан бирга уч ой бошмоқ учиди, сўнгра бошқа уч ой бошмоқ ўқчасида юрадилар. Бундан бошмоқларини гўё уч ойгина кийиб юрган бўлиб чиқадилар. Бошмоқнинг таги сийилмаслиги ва тешилиб қолмаслигидан хавфсираганликдан шундай қиладилар.

* * *

— Абу ал Асводнинг мўъжазгина айвони бўлиб, унга курси ва кичикроқ курсигина синар эди. У — айвонини жуда баландга қурдириб, атайин ҳеч ким келмасин деб зинапоя ўрнатмаганди.

Ҳикоя қилишларича, у айни тушлик қилаётганини пойлаб бир бадавий отда унинг ёнига келар, ал Асвод билан айвонда ёнма-ён ўтиргандай бўлиб қоларди. Ана шунда ал Асвод мис товоққа майда тош солиб, унга суяниб оларди. От мингай бадавий кўриниши ҳамона мис товоқ жойини ўзартиргандай бўлар, тошлар шақир-шуқур товуш чиқарар, натижада от чўчиб тушарди. Бадавий тобора яқинлашавергач, Асвод шовқунни кучайтирар, ниҳоят от ҳуркиб, эгасини

йиқитмагунча бу ҳол давом этарди. Шундан кейин бадавий бу ерга қайтиб келмайдиган бўлди.

* * *

Бир киши ал Гадирийнинг ёнига келиб, деди:

— Сенинг дўстинг ал Кадимийни йўлда талаб кетишди.

— Хўш, сен нима истайсан? — сўради у.

— Унга келтирилган зарарни қоплашингни истайман! — деди ҳалиги одам.

— Унда уни эмас, мен шўрликни талаб кетишган экан-ку? — деди ал Гадирий.

* * *

— Муҳаммад ал Ашас Яҳъё ибн Холидининг уйида тушлик қилмоқда эди. Улар ўсимлик ёғининг мол ёғидан устунлиги, яшил зайтун мойининг сувли зайтун мойидан афзаллиги хусусида суҳбатлашарди.

— Менда шундай бир ёғ борки, инсон зоти уни кўрганмас, — деди Муҳаммад.

— Ўша ёғдан озроқ келтиришларини буюрмайсанми? — сўради Яҳъё.

Шунда Муҳаммад хизматкорини чорлади:

— Омборга киргинда сендан ўнг томонда турган тўртинчи хумни кўзинг билан санаб, ўшандан озроқ олиб кел.

— Менга ёғи ва зайтун мойи қаерда туришини биладиган жаноб ёқмаяпти — деди шунда Яҳъё.

* * *

Сулаймон ал Касрини кам куласан, доимо қовоғингни солиб юрасан деганларида, у шундай жавоб берди.

— Кулмаслигимни боиси шулки, одам кулганда кайфияти яхши, сахийликка мойил бўлади.

* * *

Муҳаммад ибн Ёсир Эронда ҳукмронлик қилган ҳоким ҳақида бир воқеани гапириб берганди. Мана унинг ҳикояси:

Бир куни иш оромгоҳида ўтирар, ўз ишига доир ҳисоб-китоблар билан шуғулланарди. Бирданига унинг рўпарасида шоир пайдо бўлди ва кўтаринки оҳангда қироат билан уни осмонга кўтариб мадҳ қилди. Шоир тамомлаганида ҳукмдор унга деди: “Жуда яхши айтдинг!” Шундан кейин мирзосига қараб мурожаат қилди: “Шоирга ўн минг дирҳам бер!” Шоир суйинганидан сакрашига оз қолди. Унинг ҳолатини кўриб ҳукмдор деди: “Менинг гапим сенга қандай хурсандчилик келтирилганини кўрдим! Уни йигирма минг дирҳам билан мукофотла!”

Шоир ҳаяжонланганидан хушидан кетаёзди. Шоирнинг хурсандчилиги икки маротаба ортганини кўрган ҳукмдор деди: “Ҳақиқатан сенинг хурсандчилигинг менинг гапим билан бирга кўтарилапти, ўсяпти! Унга қандайдир қирқ минг бер!” Шоир бахтдан ўлишига бир баҳя қолди. Шоир ҳушига келиб, деди: “Жоним сенга садақа бўлсин, сахий одам ва билиб турибман, ҳар сафар севинчимга севинч қўшилган сари мукофотни сендан фақат яхшилиқни билмайдиган ношукр одам олмаслиги мумкин!” Шундан кейин у марҳамати учун ҳукмдорни дуо қилди ва чиқди.

Муҳаммад ибн Ёсир шундай давом қилди.

Ва унинг ёнига мирзоси келди ва деди:

— Оллоҳга мадҳу санолар бўлсин, бу одам сендан қирқ дирҳам олса ҳам хурсанд бўларди, сен эса, қирқ минг бер!” деб амр қилдинг. — “Ғафлат босган, — эътироз билдирди ҳукмдор — сен ҳақиқатан ҳам унга бирон нарса бермоқчимисан?” — “Сенинг буйруғингни бажармаслик мумкинми” — сўради мирзо. “Ахмоқ экансан” — деди ҳукмдор. — Ахир бу одам бизни сўз билан хурсанд қилди, биз ҳам уни сўз билан хурсанд қилдик. Мени осмонга кўтариб, шаънимга айтган ойдан гўзал, арслондан кучли тили ханжардай кескир, найзадан ўткир деган мадҳу саноларини уйимга олиб кетаманми? Ҳали унинг гапи ёлғонлигини биз билмай-мизми? У ёлғон гапириб, бизни хурсанд қилди ва биз ҳам унинг гапи ёлғонлигини билатуриб, сўз билан ва мукофот бериш буйруғи билан уни хурсанд қилдик, шундай қилиб ёлғонга-ёлғон бўлсин ва сўзга сўз бўлсин дедик”.

* * *

Икки киши кириб келди. Мен эса Сумамникида эдим: улардан бири деди:

— Менинг сенга эҳтиёжим бор.

— Менинг ҳам сенга эҳтиёжим бор, — деди Сумама.

— У қанақа экан? — сўради.

— Сен бажаришни бўйнингга олмагунча у ҳақда сенга айтмайман.

— Майли, бўйнингга оламан, — жавоб берди у.

— Менинг сенга эҳтиёжим шуки, сен ўз эҳтиёжинг билан менга мурожаат қилмайсан, — деди бу.

— Ахир, менинг эҳтиёжим қанақа эканлигини билмайсан-ку, — эътироз билдирди у.

— Йўқ, биламан, — деди бу.

— Қанақа экан у? — сўради у.

— Буни эҳтиёж дейдилар! Аммо мажбурий чиқимларсиз эҳтиёж бўлмайди.

— Аммо баъзи чиқимга мажбур қилинмаса, эҳтиёж бўлмайди — жавоб берди у.

— Ахир мен сенга берганимдан воз кечаман, — эътироз билдирди у.

— Мен эса олганимни сира қайтармайман, — деган жавоб бўлди.

Шунда унга иккинчиси мурожаат қилди ва деди:

— Менда Мансур ибн Нўъмонга эҳтиёж бор.

— Тўғриси менинг Сумам ибн Ашрасга эҳтиёжим бор деб айт. Чунки мен сенга кераклигини қиламан. Мансур менга кераклигини қилади. Шундай экан мен сенга кераклигини қиламан, бошқаси менга кераклигини қилади. Кейин у кўшимча қилди:

— Шахсан мен лавозим ишларига аралашмайман, пул масаласидан йироқман, чунки пул одамларнинг юрак бўлаги, у пул билан ҳисоб-китоб қилинадиган иш. Бенига бугун пул беришимни сўрайдиганим киши эртасига мендан бошқага пул беришимни сўрайди. Шунинг учун қийнамай қўяқол, менда пул йўқ, бўлганда ҳам ҳозир ҳаётимда бўлаётган воқеалар уни ютиб юборар эди. Эвазига сизлар учун хоҳлаган одамни сўқишим мумкин, мени ҳам истаганча қарғайверинглар.

Шунда мен унга дедим:

— Қандайдир, аввал сен айтмаган иш учун қандайдир кишиларни сўксанг, сенга қандай жавоб бўлиши мумкин?

Шунда у шу қадар қаттиқ кулдими, ҳатто деворга суяниб қолди.

* * *

Али ад Ама (сўқир) Йусур ибн Кулл Хайрникига келди, уй эгаси ҳозиргина овқатланиб бўлган эди.

— Ҳой, чўри, Абул Ҳасанга овқат келтир! — деди у.

— Бизда ҳеч вақо қолмади — жавоб берди оқсоч.

— Такаллуфнинг кераги йўқ, нима бор бўлса олиб келавер, деяпман сенга, манг-лайи қора.

Иссиқ нон, шакар, ортиб қолган овқат, умуман, ликобчалардаги сарқитни келтиришларига Алида ҳеч қандай шубҳа қолмади. Оқсоч эса ликобда, биргина гурчдан қилинган уч-тўрт бурда қоқ нон олиб келди. Унинг олдига хонтахта қўйганларида Али қўли билан пайпаслаб, фақат қуритилган нон борлигини пайқайди. Ана шундан кейин у “такаллуфнинг кераги йўқ” сўзининг “озроқ бер” деган маънода айтилганини билди. У айтишга бошқа сўз тополмай шундай деди:

— Надоматлар бўлсинким, мен жисман, сен эса, маънавий кўр экансан. Менга қотган нонни таклиф қилиб, барча такаллуфдан соқит бўлдинг.

* * *

Василнинг жияни Жаъфар қуйидагиларни айтиб берган эди:

— Абу Уайнайага дедим: “Бир киши оқилона иш қилди. У хотинидан гўшт қани деб сўради. Хотини гўштни мушук еб қўйди деб жавоб берди. Эри мушукни тортиб кўриб деди: “Бу гўшт, унда мушук қани? “Сен маъбодо менга шаъма қилма-япсанми? — деди Абу Уайнайа.

Ва Жаъфар давом этди:

— Нега киноя қилар эканман: эшитдим, бир тилик қовуннинг йўқолибди ва у ҳақда жон куйдириб ҳаммадан сўраб, суриштирибсан, одамлар сенга мушук еди деб жавоб берганларида, мени алдамадингларми деб текшириб кўриш учун қовуннинг қолган бўлагини мушукка ташлабсан. Мушук емагандан кейин қовуннинг баҳосида уларга жарима солибсан. Шунда сенга бундай дебдилар:

— Тун эди, агар қовунни қўшнинг мушуги эмас, бизники еган бўлса, демак, сен қовун еб тўйган мушукка иккинчи тиликни ташлагансан. Бизга жарима солма, мушукни қорни очгунча вақт ўтсин”. Сен эса сира гапга қулоқ солмай, жарима солмоқчи бўлибсан.

* * *

Бир кун кечқурун Махфуз ан Наққош мени Жоме Масжиддан кузатиб келарди. Унинг Масжиддан меникига нисбатан яқинроқ бўлгани уйига яқинлашганимизда у мени уйда тунаб қолишимни сўради.

— Шундай ёмғир, шундай совуқда сен қаёққа борасан? — деди у. Ахир менинг уйим сенинг уйинг ҳисоб, бинобарин, ҳаммаёқ қоп-қоронғу, ёнингда ўт, чи-роғинг йўқ уйимда ҳали башар зоти кўрмаган оғиз сути бор ва оғиз сути билан йиғлаб кўришадиган олий навли хурмо бор.

Ва мен уникига бурилдим. У анча вақт қаердадир ғимирсиб юрди, кейин косада оғиз сути билан хурмо олиб келди. Қўл узатишга энди чоғланган эдим, у шундай деди:

— Ў, Абу Усмон, ахир оғиз сути оғир таом, ҳозир тун ва қимирлашга ҳожат йўқ, ҳовлида бўлса ёмғир, намгарчилик, сенинг ёшинг эса бир жойга бориб қолган, бир томоним фалон деб шикоят қиласан ва сенга қаттиқ чанқов пайдо бўлади, боз устига умуман кечки овқатдан маҳрум бўласан. Агар сен озроқ оғиз есанг, оч ҳам бўлмайсан, шу билан бирга сен фақат ўз хоҳишингни кўзготасан ва ейиш хоҳиши ҳаддан ташқари кучайган пайтда уни рад қиласан. Агар меъёрдан ортиқ есанг, биз сенга қараймиз, безовта бўламиз, тунни бедор ўтказамиз. Уйда сенга аталган май ҳам, асал ҳам йўқ. Буларнинг ҳаммасини шунинг учун айтапманки, эрталаб сен: “Унисиб бўлди, буниси ҳам” демаслигинг учун айтапман. Тўғриси мен арслоннинг оғзида қолдим. Агар мен ваъда бўйича сени зиёфат қилмасам, сен: “У зикналик қилди ва айнади” дер эдинг. Агар сийлоқни олиб келсам ва унинг келтирилиши мумкин бўлган зарари ҳақида сени эскартирмасам, мен ҳақимда менга раҳм қилмади, тегишли маслаҳат бермади дейишинг мумкин эди. Энди бу

ҳақида ҳам, бошқаси ҳақида ҳам мени айблаш мумкин эмас, ўзинг танла, овқат ва ўлим ёки бироз сабр ва осуда уйқу.

У нима олиб келган бўлса ҳаммасини еб, ўша кеч шундай кулдимки, умримда бунақа кулмаган эдим. Назаримда фақат кулги ва хуш кайфият ҳамда хурсандчилик туфайли еган таомларни ҳазм қилган бўлсам керак, деб ўйлайман. Мабодо ўша кеча ёнимда яна бирор одам бўлганда эди, мезбоннинг нутқи жозибасидан таом бўларди деб ўйлайман. Якка ўзим шу қадар кулдимки, ёнимда дўстим бўлганда унинг ярмини ҳам кулолмас эдим.

* * *

Ибн Ҳасан шундай ҳикоя қиларди:

— Орамизда бир камбағал бўлиб, унинг акаси ниҳоятда бой, бироқ ўта хасис, бунинг устига мақтанчоқ эди.

Бир куни камбағал ука акасига деди:

— Шўринг қурсин, мен камбағалман, бунинг устига елкамда оила ташвиши ҳам бор. Сен эса ғоятда бадавлатсан, бошингда ташвишинг ҳам йўқ. Бироқ сен турмуш ташвишларини енгиб ўтишимда на кўмак берасан, на пулдан ёрдам қиласан. Оллоҳ номи билан қасам ичиб айтаманки, умрим бўйи сендан-да хасисроқ одамни кўрмаганман, эшитмаганман ҳам.

— Шўринг қурсин, — деди бадавлат ака, — Мен сен ўйлаганчалик бой ҳам эмасман, сен айтганчалик хасис ҳам эмасман. Парвардигор номи билан қасам ичиб айтаманки, агар минг дирҳам пулим бўлганда эди, сенга беш юзини совға қилган бўлардим. Энди ўзинг айтчи, бирданига беш юз дирҳам пул совға қиладиган одамни хасис деб аташ тўғримики?

BRIEF OF SUMMARY

This issue of magazine begins with a Latin American prominent writer's novella "Who killed Palomino Molero?" Our prose lovers can read Uzbek writer Uchkun Nazarov's novel "Term". And for poem lovers will be interesting some poems of the prominent representative of Eastern Classic literature Kamol Khujandiy and poet Azim Suyun. In the heading of publicistic writing Boris Eoffe's article "The secret of the Hydrogen bomb" is placed. Our readers also can read beginning chapters of well-known writer Gerbert R. Lotmen's novel "Rotshilds - bankirs".

